

ÁNGLIA TÖRTÉNETE

II. JAKAB TRÓNRALÉPTE ÓTA.

IRTA

MACAULAY.

FORDITOTTA

ZICHY ANTAL.

NEGYESEDIK KÖTET.

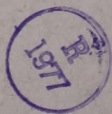
BUDAPEST, 1877.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALÁBAN.

(Az Akadémia bérházában.)

108497

Budapest, 1877. Nyomatott az Athenaeum r. társ. nyomdájában.

XV. FEJEZET.

Mig az egyházi zsinat az ó palota egyik szárnyában czi-
vakodott, addig a parliament a másikban czivakodott még
sokkal mérgesebben. A ház, mely augusztus huszadikán ment
szét, october tizenkilencedikén jött össze újra. Az első össze-
jövetelkor egy fontos változás ötlött mindenkinek szemébe.
Halifax nem ült már a gyapjuzsákon. Nem ok nélkül gyanit-
hatá, hogy azon üldözés, mely elől az előző ülősszakban oly
nehezen birt megmenekülni, most ismét meg fog ujulni ellene.
Az azóta közbejött események s különösen az irlandi hadjárat
szerencsétlenségei ujjaklatásra szolgáltattak anyagot ellensé-
geinek. Az ő kormányzása nem volt szerencsés; s noha a hibák
részben oly okokból származtak, a melyeket semmi emberi
bölcse ség el nem háríthatott, más részben az ő sajátságos
kedélye és értelmisége befolyásának is tulajdoníttattak azok.
Bizonyos volt, hogy az alsóházban egy nagy párt az ő
elmozdítására fog törekedni s ő nem bizhatott tovább ura
pártfogásában. Természetes volt az, hogy egy olyan feje-
delem, a ki annyira kiválólag a tettek embere volt, végre
megunhatott egy olyan ministert, a ki annyira kiválólag az
elmélet embere volt. Károly a ki úgy ült oda a tanács-
asztalhoz mint a játékasztalhoz, t. i. tisztán azért, hogy
mulasson, örömet leltesen azon tanácsosában, a ki száz tetsző
és elmés dolgot tudott előhozni a kérdésnek úgy egyik mint

másik oldalára nézve. De Vilmosnak nem sok izlése volt bármily finom és szép fejtegetésekhez és vitatkozásokhoz, melyek sok időt raboltak el s eredményre nem vezettek. Beszélték s nem lehetetlen, hogy egy alkalommal a tanács-teremben éles szavakban fejezte ki volna türelmetlenségét az előtte betegesnek látszó ily határozatlanság fölött. *) Halifax, kit a közéletben szenvedett vereségei elszomorítottak, házi bajok lenyomtak, még a perbefogatás félelme is gyötört, s nem látva többé magát királyi ura kegyeiben sem biztosnak, megunt a közéletet, s vissza kezdett sovárogni az ő nottinghamshirei falusi birtoka csendes magánya után, mely valaha egy erdő közepében épült régi cistercita kolostor volt. October elején már tudva volt, hogy ő nem fog többé elnökölni a felsőházban. Egyuttal mint nagy titkot suttogták azt is, hogy a közügyektől teljesen vissza fog huzódni s a nagy pecsétet csak addig tartja meg, míg utódot fognak találni. A lordok házának elnökévé Atkyns, a kincstár első bárója lett. **)

Némely fontos kérdésben nem mutatkozik véleménykülönbség a törvényhozás kebelében. Az alsóház egyértelműleg el volt határozva a királyt istápolni Irland visszahódításában s a Franciaország elleni háborúnak egész erélylyel folytatásában. ***) Egyhangú szavazattal ajánlottak föl neki két milliónyi segélypénzt. ****) Elhatározták,

*) »Halifax a eu une reprimande sévère publiquement dans le conseil par le Prince d'Orange pour avoir trop balencé« — Avaux Croissyhoz. Dublin jun. 16—26. 1689. »Az ő eleven elméssége« mondja Burnet, »nem jól illett össze a király phlegmájával.«

**) Clarendon napló. oct. 10. 1689. Felsőházi napló oct. 19. 1689.

***) Alsóh. napló oct. 24. 1689.

****) Alsóh. n. nov. 2. 1689.

hogy ez összeg nagyobb része a fekvő vagyona fog kivettetni. A többi része a fejadó s a theára, kávéra és csokoládéra szabott fogyasztási adó alakjában folyjon be. Indítványoztatott, hogy egy száz ezer fontot a zsidók fizessenek, s eleinte a háznak tetszett ez indítvány, de később nehézségek támadtak ellene. A zsidók kérvényt nyújtottak be, melyben kijelentették, hogy ily nagy összeg fizetésére képtelenek, s hogy készebbek inkább elhagyni végkép az országot, semmint teljes romlásukra itt maradjanak. Fölvilágosult politikusoknak lehetetlen volt be nem látniok, hogy egy kisszámu osztályra, mely véletlenül gazdag, népszerűtlen és védtelen, külön adót vetni ki, nem egyéb mint vagyonelkobzás és oly eljárás, a mely utó-végre az államot inkább elszegényíteni mint gazdagítani fogná. Némi vita után, a zsidótaksa elejtetett.*)

A »Bill of Rights,« mely az utóbbi ülésszakban, a két ház közötti sok czivódás után, elejtetett, most újra napirendre került s gyorsan átment. A peerek nem követelték többé, hogy a korona utódának valaki névszerint kijelöltessek azon esetre, ha Mária, Anna és Vilmos mind utódok nélkül halnának meg. Tizenegy év alatt többé soha sem jött szóba a braunschweigi ház jogigénye.

A »Bill of Rights« ban némely olyan intézkedések foglaltattak, melyek külön említést kívánnak. A convent elhatározta volt, hogy az ország érdekével ellenkezőnek tartja azt, hogy valaha pápista királya legyen, de

*) Alsóh. n. nov. 17. 19. decz. 30. 1689. A ház szabályai akkor megtiltották, hogy adókvetés ellen kérvény fogadtassék el. Ezen szabály, erős harc után, 1842-ben döntetett meg. A zsidók kérvénye nem fogadtatott el s nincs is említve a naplókban. De találni róla egyetmást Luttrell Narczisznál és Greynél. nov. 19. 1689.

semmi próbát nem szabott meg, mely biztosságot nyújtson az iránt, hogy valamely fejedelem ne legyen pápista. E hiány most pótoltatott. Törvénybe ment, hogy minden angol fejedelem teljes parlamenti ülésben és koronáztatásakor, ismétlje s aláírja a »transsubstantiatio« elleni nyilatkozatot.

Ugyszintén elhatározott, hogy ha egy királyi herczeg pápista nőt venne magának, ez által uralkodásra Angliában képtelenné váljék, s ha az uralkodó venne el pápista nőt, az alattvalók föl legyenek oldva a hűségi eskü alól. Burnet dicsekszik vele, hogy ez a része a Bill of Rightsnek az ő műve volt. Kevés oka volt ezzel dicsekedni, mert a törvényhozói remeklés egy nyomorultabb példánya alig volna felmutatható. Először is, semmi eskü nincs megszabva. Vajon egy uralkodónak a hitvese letette-e a felsőbbbségi esküt, aláírta-e a transsubstantiatio elleni nyilatkozatot, áldozott-e az angol egyház szertartása szerint, ezek igen könnyen szemmel tartható tények. De már az, hogy vajon egy uralkodó hitvese pápista-e vagy nem, olyan kérdés, a mely örökös vita tárgya lehet az emberek közt. Micsoda az, hogy pápista? Nem olyan elnevezés ez, melynek akár a törvényben akár a theologiában határozott értelme volna. Ez egy népies gúnynév, melynek minden szájban más más jelentése van. Vajon mindenki pápista-e, a ki a római püspöknek hajlandó bizonyos felsőbbbséget engedni a többi összes keresztyén főpapok fölött? Ha igen, akkor első Jakab, első Károly, Laud, Heylyn pápisták valának.*)

*) Jakab azon értekezésében is, a melyben bebizonyítja, hogy a pápa az antikrisztus, azt mondja: »A mi engem illet, ha ez még kérdés volna, egész szivemből bele egyezném abba, hogy Róma püspökét az első hely illesse meg.« Van egy nevezetes levél, melyet Jakab Károlynak és Bukinghamnek írt, mikor ezek Spanyolországban voltak.

Vagy azokat illeti-e ez elnevezés, a kik a szent szék tekintélyére vonatkozó ultramontán tanokhoz ragaszkodnak? Ha így van, akkor sem Bossuet, sem Pascal nem voltak pápisták.

Továbbá mit jelenthet az, ha az alattvalók feloldatnak a hűségi eskü alól? Ugy értsük-e, hogy valaki a kit felségárulási perbe fognak, annak bebizonyításával védekezhessék, hogy az uralkodó pápista nőt vett magának? Például Thistlewoodot föl kellett volna menteni, ha be tudja vala bizonyítani, hogy negyedik György Fitzherbert kisasszonyt nőül vette és hogy Fitzherbert kisasszony pápista volt? Alig tehetnők föl, hogy valamely törvényszék ily kérdés fejtegetésébe bele bocsátkozzék. Már most mi célból mondja ki a törvény azt, hogy bizonyos esetekben az alattvaló föl van oldva a hűség kötelékei alól, ha a törvényszék, mely előtt az alattvalói hűség megszegése miatt vádoltatik, nem megy belé azon kérdésbe, vajon ama kivételes eset fönforog-e?

A fölmentési hatalom kérdése egészen máskép tárgyalatott, s azon egyetlen mód szerint nyerte megoldását, mely szerint az megoldható volt. A »Declaration of Right« nem ment tovább mint, hogy kimondá, hogy a felmentési jognak oly értelemben gyakorlása, minő az utóbbi időben divatozott, törvénytelen volt. Hogy a koronát a felmentési jog bizonyos mértékig megilleti, ez oly előzmények és tekintélyek által szentesített elv volt, a melyek előtt bármely

Heylyn, Laudnak Romával folytatott alkudozásairól szólván, azt mondja: »Ugy, hogy e kérdésre nézve a pápának be kell érnie mi köztünk Angliában az elsőbbséggel (priority) a többi püspökök fölötti felsőbbség (superiority) helyett, s a primatussal a suprematus helyett a keresztyénség ezen részeiben, melyet is, úgy gondolom, egy tanult és józan ember sem fogna tőle megtagadni.«

whig törvénytudó is tisztelettel meghajolt; de azon mértéknek pontos meghatározása fölött alig érthetett volna egyet két jogász egymással; s minden kísérlet ez irányban megghiúsult. Végre a »Bill of Rights« ezen meghatározhatatlan királyi előjogot, mely annyi keserű vitára adott alkalmat, teljesen és örökidőkre megszüntette.*)

Az alsóházban, a mint előre látható volt, az utóbbi őszi hadjárat balesetei fölött, hosszú sora támadott az elkeseredett vitáknak. A tengerészeti kormány hanyagsága s romlottsága, a szállítók csalásai, a királyi hajóhad tisztjeinek kapzsisága, a londoni kereskedők veszteségei, sok mérges szónoklatra adtak alkalmat. S valóban méltó ok is volt a boszankodásra. Egy szigorú vizsgálat, melyet Vilmos a kincstárnál személyesen vezetett, épen kiderítette azt a tényt, hogy a só, a melylyel a hajóhad számára szállított húst besózni szokták, véletlenül gubacscsal volt keverve, minővel a tentát készítik. A szállítók a patkányokra beszélték ki magukat, s azt állították, hogy az ily módon elkészített élelmi szerek, noha az inynek kellemetlenek, az egészségnek ártalmára nincsenek.**)

Az alsóház nem volt hajlandó ily mentségeket elfogadni. Többen, a kik a kormány ily rászedésében és a matrózok megmérgezésében részesek voltak, a ház »sergeant«je által elfogattak s őrizet alá tettettek.***)

De nem vétetett bírálat alá a fő gonosztevő, Torrington: sőt, úgy látszik egy szó sem emelkedett ellene. Mind a két pártnál személyes barátjai voltak.

*) Stat. I. W. és M. 2. ülés 2. fej.

**) Kincstári jegyzőkönyv. nov. 3. 1689.

***) Alsóh. n. és Grey: Debates nov. 13. 14. 18. 19. 23.

Sok olyan tulajdona volt, mely népszerűvé tette. Még hibái sem költötték fel a közgyűlöletet ellene. A vitéz és tékozló hajóstisztnak szívesen megbocsátották a palaczkjai és kéjhölgyei iránti előszeretetét, s nem fontolták meg eléggé, minő nagy veszélyben forog az ország, ha biztonsága egy oly embertől függ, a ki tunyaságba süllyed, a bortól elbutul, a kéjelgéstől elsatnyul, a tékozlás miatt tönkre megy, s sycophántjai és kurváinak rabja lett.

Az irlandi hadsereg szenvedései a részvét és felindulás sokkal erősebb kifakadásait idézték elő. Az alsóház elismeréssel volt ama szilárdság és ovatosság iránt, melylyel Schomberg ama, minden hadjáratok legnehezebbikét vezérlé. Azt hogy többre nem mehetett, főleg a hadi biztonságna róvták fel vétkeül. Maga a döghalál, mondatott, nem lett volna komoly baj, ha az emberek roszasága nem súlyosbitotta volna azt. A vész átalában megkimélte azokat, a kiknek meleg ruhájok és ágyneműik voltak, de ezerekenként söpörte el azokat, a kik roszul voltak öltözve s a nedves földön háltak. Roppant összegek mentek ki az állam pénztárából; és mégis fizetetlen volt a hadsereg zsoldja. Száz meg száz ló, s a bakancsok tíz ezer páronként vétettek meg az ország pénzén; de a podgyász hátramaradt szállító erő hiánya miatt; s a katonáknak mezitláb kelle a sárban taposódni. Ezer hétszázfontot adott ki gyógyszerekre a kormány, s mégis a legegyszerűbb gyógyszerek, minők a legkisebb mezővárosi gyógyszerházakban föllelhetők, a nyavalyákban sinlődő táborban teljesen hiányoztak. Shales ellen nagy volt a lárma. Egy felirat is ment a trón elébe, melyben visszahívását kérték, s hogy iratai és számadásai zárassanak le. A király hajolt a feliratra; de a whigek nem voltak kielégítve. Ki ajánlotta ezt a Shalest oly fontos

helyre, minő a hadi élelmi főbiztosság? A legroszabb időben volt ő a Whitehall kegyencze. Erősen buzgólkodott a türelmi nyilatkozat mellett. Miért bízták Jakab ily teremtményére a Vilmos seregének élelmezését? Azok, a kik minden toryt és trimmert ki szerettek volna zárni a szolgálatból, meg akarták kérdezni ő felségét, hogy kinek a tanácsára nyerte alkalmaztatását egy olyan méltatlan ember. A legmérsékeltebb és belátóbb whigek figyelmeztettek a király kérdőre vonatásának illetlen voltára, s hogy őt nem szabad oly helyzetbe hozni, miszerint vagy miniszterit vádolja vagy a népe képviselőivel pörlekedjék. »Tanácsolják önök ő felségének, ha úgy akarják,« mondá Somers, »hogy vonja meg bizodalmát azon tanácsosaitól, a kik ezt a szerencsétlen kinevezést ajánlották. Ily tanács, ha azt, a mint hihető, egyértelműleg adjuk, bizonynyal nagy súlylyal fog birni előtte. De ne intézzenek hozzá egy oly kérdést, melyre bármely gentleman megtagadná a feleletet. Ne kényszerítsék reá, hogy saját személyes méltósága megóvása végett védelme alá vegyen oly embereket, a kiket el akarnak távolítani tőle.« Két napi erős harcz után s többféle szavazások után, a felirat százkilenczvenöt szóval száznegyvenhat ellen elfogadtatott.*) A király mint előre látható volt, hidegen megtagadá a választ reá, s a ház nem erőltette tovább a dolgot.***) Egy másik felíratra, mely egy bizottság kiküldetését indítványozá az irlandi ügyek megvizsgálása végett, Vilmos igen kegyes választ adott s felhívá az alsóházat a bizottság megválasztására. Az alsóház, hogy udvariasságban hátrább ne maradjon, ettől felmen-

*) Alsóházi napló, és Grey : nov. 26. 27. 1689.

**) Alsóh. n. nov. 28. dec. 2. 1689.

tetni kérte magát s ő felségére bizta, hogy a legalkalmasb embereket nevezze ki. *)

Az ir háboru fölötti elkeseredett vitatkozások közepette egy véletlen jött közbe, mely pillanatnyi jobb hangulatot és egyetértést idézett elő. Walker érkezett meg Londonba s véghetetlen örömmel fogadtatott itten. Arczképe minden kirakatban látható volt. Az ország minden zugába elhordták az ujságok személyes és életleírását. Falragaszok, versben és prózában hirdették dicsőségét. A londoni czéhek fényes ünnepélyeket rendeztek tiszteletére. A nagy közönség mindenütt körülvette a merre csak járt s majdnem megfojtotta őt nyers hizelgéseivel. Mind a két egyetem a hittudori rangot adományozta neki. Bámulói némelyike azt tanácsolá neki, hogy azon katonai öltözetben mutassa be magát az udvarnál, a melyben bajtársai élén ismételve intézte a kirohanásokat. De józanabb elhatározással, mint minővel néha eljárni szokott, ő a hivatása békés jellegű ruházatában jelent meg, a legkegyesebben fogadtatott, s egy ötezer fontra szóló utalványt kapott ajándékba. »De ne gondolja, doctor« mondá nagy nyájas-sággal Vilmos, »hogy ezen összeggel meg akarom fizetni ön szolgálatait. Biztosítom önt, hogy ezentul is ön adósának érzem magam.« **)

Igaz, hogy az általános dicséret közé a rágalom szava is bele vegyült. Londonderry védői kétféle néphez és két-

*) Alsóh. n. és Grey. nov. 30. decz. 2. 1689.

**) London Gazette szept. 2. 1689. Észrevételek Walker jelentésére a Londonderry ostromáról, oct. 4. 1689. Luttrell Narcisz naplója; Mackencie elbeszélése, álnok gúnyirat; Walker védelme, melyet távollétében egy barátja irt. 1690.

féle hitvalláshoz tartoztak. Az ostrom alatt az irség elleni gyűlölet összetartá a szászokat; és a pápaság elleni gyűlölet összetartá mind a protestánsokat. De mihelyt a veszély elmúlt, angol és skót, episcopalista és presbyterianus a babér és jutalom fölött czivakodni kezdtek egymással. A dissidens papok, a kik a veszély órájában buzgón támogatták Walkert, panaszt emeltek, hogy az ostromról közölt jelentésében, ha elismerte is az ő jó szolgálataikat, de nem említé meg neveiket. A panasz igazságos volt; és ha egy keresztyénhez és gentlemanhez illő modorban tétetett volna, hihetőleg nagy hatást is tett volna a közvéleményre. De Walker támadói az ő ellenszenvökben félretettek minden igazságszeretetet és illemt, durva kifejezéseket használtak, oly rágalmakat hoztak föl, a melyek fényesen megczáfoltattak, s így elestek azon előnyöktől is a melyekkel különben birtak. Walker mérséklettel és tisztességesen védelmezé magát. Barátai erélyesen szálltak ki sikra ismét mellette s busásan visszafizettek támadóinak. Edinburghban a közhangulat ellene lehetett. De Londonban az ellene intézett támadások csak javára váltak. Ugy tekintették őt, mint egy kitűnő anglikán papot, a kit, miután hősileg visszaverte a pápista rappareek hadseregét, most a skót covenantiak egy söpredéke vett üldözőbe.*)

Az alsóházhoz egy kérvényt nyújtott be, melyben

*) Walker: igaz elbeszélése 1689; védelme ezen iratnak 1689; észrevételek ezen védelemre 1689; igazolása a Walker művének 1689; Mackenczie elb. 1690; ennek támadásai és védelmezései stb. Burnet történetének oxfordi kiadója csodálkozik a püspök hallgatása fölött Walkerről. A Burnet kézírataiban (Harl. 6584) egy lelkes dicsőítése foglaltatik Walkernak. Ez a panegyris miért nem jött ki történelmi munkájában, szerző nem tudja megmagyarázni.

előadta az ostrom alatt elesett vitézek hátramadt özvegyeinek árváinak szomoru helyzetét. Az alsóház azonnal köszönetet szavazott neki s a királyhoz felirátot intézett, kérve, hogy tizezer fontot osztasson ki azon családok közt, a melyek nyomora oly szivrehatólag iratott le. Másnap hire futott a padok közt, hogy Walker az előcsarnokban van. Azonnal behívták. Az elnök, méltóságosan és kegyteljesen értesíté őt, hogy a ház sietett kérését teljesíteni, fenkölt szavakkal magasztalá őt, hogy a saját parancsnokai és védői által elárult várnak mind kormányzását mind megvédését elvállalta, s meghagyá, hogy értesitené az alatta harczolt vitézeket is, hogy hűségök és vitézségök Anglia alsóházának örökké hálás emlékezetében fog maradni.*)

Ugyanez időtájban egy más érdekes és nevezetes epizód is szakítá meg a parlamenti tárgyalások rendes folyamát, mely szintugy mint amaz előbbi, az ir háboru eseményeiből vette eredetét. Az előző tavaszkor, mikor minden követ csak rossz hirrel járt Irlandból, s mikor Jakabnak Irland minden részében meghódoltak, kivéven Londonderry bástyáit és a Lough Erne partjait, természetes volt, hogy az angoloknak eszébe kelle jutni, minő borzasztó erélylyel verték le a celta faj lázadását a korábbi nemzedék puritánjai. Cromwell neve, és Iretoné s ama hódító sereg többi tisztjeé ismét minden szájban forogtak. E tisztek egyike Ludlow Edmund még életben volt. Huszonkét éves korában mint önkéntes szolgált a parlamenti hadseregben; harmincz éves korában altábornagyi rangra emelkedett. Most már öreg volt; de lelkének ereje nem fogyott meg.

*) Alsóházi napló, nov. 18. 19. 1689; Grey.

Bátorsága a legvalódibb fajta volt; esze éles, noha korlátozott. A mit felfogott, jól fogta fel, de sokat egyszerre nem birt felfogni. A ledérség és hitszegés korszakában, ő sokféle kísértések és veszélyek közt, állhatatosan ragaszkodott ifjúkori elveihez. Ellenségei nem tagadhatták meg tőle a következetességet, s azt, hogy ugyanazon bátorsággal mert a Stuartokkal mint a Cromwellekkel szembeszállni. Csak egy folt tapadt hírnevéhez. De ezt a foltot, honfitársai nagy többségének véleménye szerint semmi idő, semmi érdemek le nem törölhették. Az ő neve és pecsétje ott volt az első Károly halálos ítélete alatt.

A restauratio után, Ludlow a genfi tó partjainál talált menedéket. Kísérte őt oda a magas törvényszéknek egy másik tagja, Lisle János, férje ama Lisle Alicenak, a kinek halála olthatatlan szennyet ejtett második Jakab emlékezetén. De még Svajczban sem voltak a királygyilkosok egész biztosságban. Nagy díj volt kitűzve fejeikre; s egy sereg ir kalandor, buzdíttatva nemzeti és vallásos gyűlölettől is, kíváncsi volt elnyerni e jutalmakat. Lisle egy ily orgyilkos keze alatt esett el. De Ludlow bántalanul menekült meg ellenségeinek minden töréből. A határozott és heves whigek egy kis töredéke oly tisztelettel viseltetett iránta, mely az évek során át egyre növekedett, s benne látta egyetlen s bizonynyal legjelesebb élő képviselőjét egy hatalmas nemzedéknek, egy borzasztó belháboru győzelmes hőseinek, egy király ítélőbiráinak, egy köztársaság alapítóinak. A Stuartház ellenségei nem egyszer hívták fel őt, hogy hagyná el menhelyét, legyen vezérök, s adjon jelt a fölkelésre, de ő bölcsen megtagadá hozzájárulását mindazon kétségbeesett vállalatoktól, a melyek

tervezgetésében a Wildmannok és Fergusonék fáradhatatlanok valának.*)

A forradalom új kilátást tárt fel előtte. A nép azon joga, hogy az elnyomatásnak ellenszegülhessen, ezen jog mely sok éven át az abhoz ragaszkodokat mindenféle egyházi anathemáknak és polgári büntetéseknek tette ki, végre az ország rendei által ünnepélyesen elismertetett, s a czimernök által ünnepélyesen kikiáltatott ugyanazon a helyen, a melyen negyven évvel azelőtt a nevezetes vérpad volt felállítva. Jakab ugyan nem mult ki úgy mint Károly, az áruló halálával. De a fiu bűnhődése az apja bűnhődésétől inkább csak fokozatára mint elvére nézve különbözött. Azok, a kik legutóbb vívtak harczot a zsarnok ellen, a kik palotájából kiűzték őt, a kik az országból kiszorították s koronájától megfosztották, talán úgy gondolkodtak, hogy annak, a ki náloknál még egy lépéssel tovább is ment, harmincz évi számkivetés már elég büntetés volt. Ludlow tisztelői, a kik közül sokan befolyásos emberek voltak, biztosították őt, hogy bizvást haza jöhet, sőt hogy várhatja főparancsnoki minőségben Irlandba küldetését, ahol egykori katonái s azok gyermekei nagy tiszteletben tartották nevét.**)

Ő meg is jött; és szeptember elején hire ment, hogy Londonban van.***)

De csakhamar kitünt, hogy mind ő mind barátai félreértették az angol nép érzületét. A whigek egy igen csekély szélső töredékének kivételével, azt a tényt, a melyben ő egykor részes volt, senki nem birta elfeledni, s mind-

*) Wade confessiói. Harl. kézirt.

**) L. emlékiratai első kiadásának előszavát. Vevay 1698.

***) »Ludlow ezredes, egy régi olivérpárti, egyike első Károly király volt biráinak megérkezett az országta svájczai földről.« Luttrell Narcisz naplója, szept. 1689.

annyian nem csak olyan roszalással fogadták, minőt a törvény és igazság megszegése mindig érdemel, hanem olyan borzalommal is, minőt még a löpor-összeesküvés sem keltett. Azon képtelen s ugyszólván istentelen imaforma, mely a mi templomainkban még ma is minden január harminczadikán elmondatik, a köznép észjárásában egy sajátságos eszmetársulást idézett elő. A Károly szenvedéseit az emberiség megváltójának szenvedéseivel tévesztették össze, s minden királygyilkos egy Judás, egy Kaiaphás, és egy Herodes volt. Igaz ugyan, hogy Ludlow, mikor Westminster Hallban az ítélőszékben ült, egy huszonnyolcz éves lángoló enthusiasta volt, s most a számkivetésből ősz hajjal mint egy törődött hetven éves aggastyán jött vissza. S ha megelégszik azzal, hogy szoros visszavonultságban éljen, s kerüli a nyilvános helyeket, úgy talán még a legbuzgóbb royalisták sem vették volna rosz néven a vén republikánustól, hogy szülőföldjén akarja sirját lelteni. De ő nem szándékozott elrejtőzni. Beszélték csakhamar, hogy ama gyilkosok egyike, a kik Angliát oly bűnbe vitték, a mely miatt évenként zsákruhában és fejére hamut hintve kelle istenhez imádkoznia, hogy ne biráskodják fölötte, most nyilván jár-kei fővárosának utcáin, s még azzal kérkedik, hogy hadseregének vezérletét fogja átvenni. Az ő lakása, úgy mondatott, főhadiszállásul szolgál a királyság és püspökség legismertebb ellenségeinek.*) A tárgy szőnyegre hozatott az alsóházban. A tory tagok fenhangon követelték az árulónak elítélését. A whigek közül egy sem mert védelmére szót emelni. Nehányan szerényen kétkedének az iránt, vajon visszatértének ténye eléggé be van-e bizonyítva

*) Harmadik Caveat a whigek ellen 1712.

arra, hogy a parlament hivatalos eljárást indítson ez ügyben. Ez ellenvetés figyelmen kívül hagyatott. Szavazás nélkül határozatba ment, felkérni a királyt, hogy adja ki a rendeletet elfogatására. Seymour adta át a feliratot; s a király megígérte, hogy e kívánatot teljesíti. Nehány nap mult el azonban, míg a rendelet kiadatott.*) Ludlow időt nyert a menekülésre, s ismét az Alpesek közé vonult vissza, hogy soha többé elő ne jöjjön. Angol utazóknak még megmutatják lakházát szorosan a tó mellett, valamint sirját egy templomban, mely a kis Vevay város fölötti szőlőben van. A ház az előtt egy fölirat volt látható, melyben az mondatott, hogy a kinek isten az atyja, az minden országban föl lelheti hazáját;**) a sirirata pedig még ma is tanúságot tesz azon érzelmekről, melyekkel a szigorú öreg puritán az írlandi nép és a Stuartház iránt mindvégig viseltetett.

Toryk és whigek vetélkedtek egymással, vagy negélyezték legalább, hogy Walkert kitüntessék s Ludlowt megbélyegezhessék. De a két párt közötti viszály élesebb volt mint valaha. A király azt reménylette, hogy az a nagy ingerültség, mely az előző ülésben egy általános bünbocsánat keresztülvitelét lehetetlenné tette, a szünidő alatt le fog csilapulni. A ház új összejövedele első napján komolyan sürgeté azt, hogy szüntesse már meg a félelmet és egyenetlenséget az országban, mely mindaddig meg nem szünhet, míg olyan sok ember vagyonát és szabadságát, s

*) Alsóházi napló, nov. 6. és 8. 1689. Grey; London Gazette.

**) »Omne solum forti patria, quia patris.« L. Addison utazásai. Nevezetes körülmény az, hogy Addison, noha whig volt, oly hangon szól Ludlowról mintha tory volna, s mint érthetetlen neveti a feliratot.

némelyik még életét is, nem látja törvény által biztosítva. Intései hatástalanok maradtak. Október, november, december is elmúlt, s még semmi se történt. Egy indemnity bill behozatott ugyan, s első olvasáson átment, de azóta ott felejtették azt a ház asztalán. *) A mily boszuálló volt eljárásuk a whigeknek, mikor Westminster otthagyták, ugy még sokkal boszuállóbb lett eljárásuk, mikor visszajöttek. Fájlalva még régi szenvedéseiket, elkapatva újabb sikereik által, engesztelhetetlen gyűlölségtől égve, s ellenállhatatlan hatalmukban bizva, nem kevesebbé makacsok és kiméletlenek voltak mint az »Exclusion Bill« napjaiban. Ismét eljött az 1680-dik év. Ismét elvettetett minden kiegyezési kísérlet. A legbölcsebb és legedzettebb szabadságbarátok szavát ismét elnyomta a ravasz és túlheves izgatók lármája. A mérséklet ismét lenézetett mintha gyávaság s szidalmaztatott mintha árulás volna. Egy szomorú tapasztalás minden leckéje feledésbe ment. Ugyanazok az emberek, a kiknek évekig tartó lealáztatással, börtönnel, inséggel, számkivetéssel kellett meglakolni azon dőreségért melylyel a pápista összeesküvés által nyújtott előnyeikkel visszaéltek, most hasonló dőreséggel éltek vissza azon előnyökkel, melyeket a forradalom nyújtott nekik. Ez utóbbi bolondságuknak ugy mint amaz előbbinek, minden hihetőség szerint az ő számkivetésük, szétszórátásuk és megtiltedelésük lett volna ismét a vége, ha akaratuk ellen meg nem menti őket ama fejedelem hideg bölcsesége és nagylelkűsége, a ki egyedül hivatását tartva szem előtt, egyaránt hajthatatlannak mutatta magát a hizelgés mint a korholás ellenében.

*) Alsóh. napló nov. 1. 7. 1689.

Ugy látszott, semmi ki nem elégíti őket, csak a vér. Az alsóház érzülete s egész kinézése az embert az Oates felülkerekedésének idejére emlékeztetett; s hogy mi se hiányozzék a hasonlatból, ott volt maga Oates is. Mint tanú, nem tehetett ugyan már szolgálatot, de mintegy megszagolta a mészárlást, s azért jött el, hogy, ha már tevékeny részt nem vehet benne, legalább szemléletében gyönyörködhessek. Naponkint látták ismét utálatos vonásait, s hallották az ő ismert: »Ah Laard, ah Laard!« felkiáltásait az előcsarnokokban és a karzaton. *) A ház legelőször is az előbbi kormány renegátjainak esett neki. E renegátok közt a Peterborough és Salisbury grófok rangban legmagasban, de értelmiségben legalantabb álltak; Salisbury mindig bárgyu volt, Peterborough pedig hiu bolond. Az alsóház mégis elhatározá, hogy mind a kettő a római egyházhoz való csatlakozása által felségárulási vétket követett el, s perbe fogandó.**) E célból ízenet küldetett a Lordokhoz. Szegény öreg Peterborough azonnal őrizet alá vétetett, s egy mankóra támaszkodva s flanelbe csavargatva, vitték el őt a Towerba. Más nap Salisburyt állították a peerek korláta elé. Valamit hebegett ifjúságáról s külföldi neveléséről, s aztán Peterborough után küldetett.***) Az alsóház az alatt csekélyebb rangú de magasb értelmiségű vétkeseket vett elő. Hales Edét idézteté maga elé. Ez az által, hogy a Test Act ellenére hivatalt viselt, kétségkívül magas foku büntetésekert vont magára. De ezen büntetések távolról sem elégítették ki a győztes párt boszuvágyát; hanem

*) North Roger : Nurth Dudley élete.

**) Alsóh. napló oct. 26. 1689.

***) Felsőh. napló, oct. 26., 27. 1689.

mint honárulót pereltették be. *) Aztán Walker Obadiahra jött a sor. Ő olyan kislelküséget és szinlelést mutatott, hogy előlt maga iránt minden tiszteletet vagy szánakozást. Tiltakozott az ellen, hogy hitvallását valaha megváltoztatta volna, s hogy más nézetben lett volna, mint a magas állam-egyház legtiszteltebb papjai s állítá, hogy még igen sok pontban eltér a pápisták tanaitól. Daczára e szószátyárságnak honárulási bűnben tartatott vétkesnek s börtönbe küldetett. **) Ezután Castlemaine lépett a korlát elé, kikérdeztetvén, oly vádlevéllel küldék fogságába, miszerint az országot a római egyházzal kiengesztelni lett volna törekvése. ***)

Ugyanakkor a lordok háza egy bizottságot nevezett ki, mely kiderítse, kiket kell feleletre vonni a Russell, Sidney s több, kitünőbb whigek haláláért. Ezen bizottságnak, melyet közönségesen a gyilkos bizottságnak neveztek, Stamford gróf volt az elnöke, egy whigpárti főúr, a kinek főrésze volt pártjának a Stuartház ellen intézett összeesküvésében. A titkos tanács jegyzőkönyvei átvizsgáltattak, s több tény sült ki, mely nagyon kellemetlen volt a bírákra, a kincstár ügyvédeire, a korona tanúira s a börtönőrökre nézve: de azt, hogy az esküdtek részrehajlók lettek volna, nem birták kideríteni. A sherifek ügyvédet fogadtak maguknak. Sir North Dudley különösen a kérdések egy igen szigorú kereszttüzét az ő sajátságos világos felfogásával s nyugodt kedélyével állotta ki, erősen megmaradván a mellett, hogy ő soha sem

*) Alsóh. n. oct. 26. 1689.

**) Alsóh. n. oct. 26. 1689. Wood : Athenae Oxonienses ; Dod : egyháztörténet VIII. 11. 3.

***) Alsóh. n. oct. 28. 1689. Ez eljárás a »State Trials« gyűjtem.

kérdezősködött az esküdtek névjegyzékén álló személyek politikai véleményei után, csak azt nézte, hogy vajon az állam polgárai voltak-e. Bizonyos, hogy hazudott; s ezt némely whig peer világosan s fenszóval meg is mondá neki: mind a mellett, noha erkölcsileg meg voltak az ő vétkeességéről győződve, nem tudtak elegendő bizonyítékokat előállítani perbe fogatására. Megmarad azonban emléken a letörölhetetlen szégyenfolt, s ma is méltán szánakozhatik fölötte mindenki, a ki, minden utálat mellett, melyet becsutelen magaviselete és kegyetlensége iránt érez, kénytelen elismerni, hogy ő egyuttal korának egyik legmélyebb, legeredetibb és legbehatóbb gondolkodó fője volt. *)

Halifax, North Dudleynél szerencsésebb, nem csak törvény előtt, hanem erkölcsileg is minden vádtól tisztán állott. Ő ellene legtöbb támadás intéztetett; de a legszigorubb vizsgálat sem tudott bármit is találni, a mi ne vált volna becsületére. Tillotsonnak tanuskodni kelle. Ez megesküdött, hogy ő volt a közvetítője Halifax és Russell kölcsönös értekezéseiknek, mikor Russell a Tower foglya volt. »Mylord Halifax«, mondá a doctor, »a legbensőbb részvéttel viseltetett mylord Rusell iránt; s engem mylord Russell megbizott hogy utolsó köszönetét vigyem meg Halifaxnak iránta tanúsított emberszeretete és nyájasságaért.« Be bizonyították, hogy a szerencsétlen Monmouth herczeg Halifax jó szivéről hasonló bizonytságot tett. Egy ellenséges tanú is volt: Hampden János, a kinek nyakát a pallos alól csak roppant ajándékok és könyörgések váltották meg. Ez most szerencsés, hatalmas ember volt; az alsóházban az uralkodó párt vezére volt; s mégis egyike a legboldogtala-

*) Felsőh. napló decz. 20. 1689. North Dudley élete.

nabb teremtéseknek a földön. Ama nyomorult szerep emléke, melyet az Old Bailey korláta előtt játszania kellett, elkeseríté szivét s boszura sarkalta mindazok ellen, a kik közvetve vagy közvetlen okozói voltak akkori lealáztatásának. Minden whig között ő ellenzette legmakacsabbul a bünbocsánat minden gondolatát. Annak önérzete, hogy méltatlanul viselte magát, féltékenynyé tette őt saját tekintélyére s nagyon könnyen megbánthatóvá. Mindig főnhangon dicsekvék szolgálataival és szenvedéseivel, mintegy azt remélve, hogy dicsekvéseivel eltakarhatja mások előtt a szégyent, melyet önmaga előtt nem birt eltakarni. Több hónapon át hevesen kelvén ki az alsóházban Halifax ellen, most mint tanú tett le esküt ellene a felsőház előtt. Érdekes jelenet volt. A tanú úgy mutatta be magát, mint a ki a hazát megmentette, a ki a forradalmat csinálta, a ki ő felségeiket a trónra emelte. Aztán olyan vallomást tett, mely szerint élete folyvást veszélyeztetve lett volna a lord pecsétőr mesterkedései által: de ez a vallomás eltévesztette kitüzött célját s arra esett vissza, a kitől származott. Hampdenre rábizonyult, hogy saját nejét küldé el azon férfit, közbenjárását kérni, a kit most üldözőbe vett. »Nem különös az« kérdé Halifax, »hogy ön épen annak jó szolgálatait vette igénybe, a kinek mesterkedései az ön fejét veszélybe hozták.« »Épen nem« felelt Hampden; »mert kihez fordultam volna, ha nem azokhoz, a kiké volt a hatalom? Fordultam Jeffreys lordhoz: fordultam Petre atyához; s hat ezer fontot adtam nekik szolgálataikért.« »Hát Halifax lord fogadott el pénzt?« »Nem: azt nem mondhatom hogy tette.« »S aztán Hampden ur, nem küldötte-e el hozzá a feleségét hogy megköszönje szivességét?« »Igen, ugy hiszem tettem azt,« válaszolt Hampden; »de

azt nem mondhatnám, hogy e szivességnek valami nagy hatását tapasztaltam volna. Ha volt, le fog kötelezni mylord annak közlésével.« Ha kedvezőtlen volt a benyomás, melyet egy kitünő névnek elkorcsosult örököse Old Baileynél tett, a gyilkos bizottság előtti megjelenése még kedvezőtlenebb benyomást tett. *) Jól esik tudomásul vennünk, hogy egy oly egyén, a ki sokkal több méltatlanságot szenvedett mint ő, de a kinek természete nagyban elütött az övétől, a nemeslelkű Russell lady, ellene nyilatkozott azon igazságtalan bánásmódnak, melyet a szélső whigek Halifax ellen követtek. **)

De Hampden János roszelelkűsége fáradhatatlan volt s nem ismert szégyent. Nehány nappal később, mikor az alsóház teljes bizottságban az ország állapotát vette fontolóra, egy keserű szónoklatot tartott, melyben azon év minden szerencsétlenségeért azon férfiakat okozta, a kik az Exclusionbill napjaiban a parliament megrovását vonták magukra s azokat, a kik közvetítőként szerepeltek Jakab és Vilmos között. A királynak, mondá ő, el kell bocsátani szolgálatából mind azt a három főurat, a kik Hungerfordba küldettek, hogy vele alkudozzanak. Beszélt arról, mily veszedelmes a köztársasági érzelmű embereket hivatalba tenni. Kétségkívül az ő kérlelhetetlen gyűlöletének főtárgyára célzott. Mert Halifax, noha természeténél fogva idegenkedett az erőszakos felforgatásoktól, arról ismeretes volt, hogy elméletben köztársasági, s többizben elmésen és

*) A jelentés a felsőházi naplóban van, dec. 20. 1689. Hamden nov. 18-án hallgattatott ki.

**) Ez, ugy hiszem, világosan kitünik lady Montague egy leveléből lady Russelhez, dec. 23. 1689. három nappal, a gyilkos bizottság jelentésének beadása után.

őszinten nyilatkozott az örökös királyság elve ellen. De a most reá tett célzás csak kaczagást idézett elő. Hogy egy Hampden, a hosszú parliament nagy vezetőjének egy unokája, hogy az, a ki dicsekedni szokott vele, hogy Sidney Algernonnal a királyi ház ellen összeesküvést szőtt, a közársasági elnevezést vádképen használja! Mikor a kaczagás vihara lecsilapult, több tag felállott, hogy védelme alá vegye a vádlott államférfit. Seymour kijelenté, hogy bármennyire kárhoztatja is az utóbbi kormány egész eljárását, ahhoz, a mit Hampden indítványoz, semmikép se járulhat hozzá. »Tekintsenek önök akár hová« mondá ő, »Irlandra, Skócziára, a hajóhadra, a hadseregre, mindenütt elég jeleit fogják találni a rossz kormányzásnak. Hogyha a háboru vezetését tovább is ugyanazon kezekre bizzuk, egyebet az előbbi bajok ismétlésénél nem várhatunk. De arra nem voltam elkészülve, hogy valakit azért az egyetlen jóért, a mit életében elkövetett, üldözőbe vegyünk, hogy t. i. annak idejében közvetítés által igyekezett egy forradalmat elhárítani! Helyesen mondá még egy másik szónok, hogy Halifax és Nottingham a hollandi táborba azért küldettek, mert birták a nemzet bizodalmát s mert általánosan tudva volt róluk, hogy ellenei a felmentési jognak, a pápista hitvallásnak és a franczia felsőbbségnek. Végre az ment határozatba, hogy a király általános kifejezésekben kéressék föl, az utóbbi szerencsétlenségek okozóinak kinyomozására s elmozdítására.*) Bizottság neveztetett a felirat elkészítésére. Hampden János elnökölt s szerkesztett egy feliratot, melynek keserű kifejezéseit, midőn az a ház elébe került, még saját atyja is roszalá, s egy tag így kiáltott föl hallatára :

*) Alsóházi napló decz. 14. 1689; Grey Debates; Boyer: Vilmos élete.

»Ez nem felirat, ez gúnyirat;« Éles vita után a felirat visszaadatott s többé szóba sem jött. *)

Valóban, a ház egy nagy részének Halifax elleni ingerültsége, alább kezdett hagyni. Tudva volt, hogy noha formasierüleg nem adta még át a nagypecsétet, valósággal már megszűnt a korona meghitt tanácsadója lenni. A beolvás, melyet Vilmos és Mária uralkodásának első hónapjaiban élvezett, átment most a merészebl, kevesbé lelkiismeretes és gyakorlatiabb Caermarthenre, a ki ellen Shrewsbury hiába tört. Személyére nézve Shrewsbury nagy kegyben állott a királynál; de ő a whigek vezére volt s ugy mint minden pártvezér, sokszor akarata ellen tolatott előre azok által, a kik őt követni látszottak. Ő maga szelid és mérsékelt eljárásra volt hajlandó; de nem birt elég szilárdsággal, hogy a Howe- és Hampdenféle politikusok lár-májának és sürgetéseinek ellenszegüljön, a kik ellenségeiken boszut akartak állani. Az ő tanácsára ennél fogva ez időben nem sokat hajtott Vilmos, a ki se nem szerette a torykat, se nem bizott bennök, de a ki el volt határozva nem üldözni őket.

Az alatt a whigek, észrevéve azt, hogy mind a király, mind a nemzet jó véleménye megcsökkent irántok, egy merész és ravasz merénylet által kivánták magukat mind a kettőtől egyiránt függetlenné tenni. Ezen merényletről a birtokunkban levő adatokból nem birunk elég kimerítő értesítést adni. De a történet, ugy a mint hozzánk jutott, szintoly érdekes mint tanulságos.

Egy törvényjavaslat hozatott be az alsóháznál, azon testületek jogainak visszaállítására, a melyek az ő ki-

*) Alsóh. n. decz. 21. Grey; Oldmixon.

váltságleveleiket az utóbbi két kormány alatt a koronának átadták. Ezt minden párt osztatlan örömmel fogadta s kétszeri olvasás után egy külön bizottsághoz (select committee) tette át, melynek Somers volt az elnöke. Január másodikán Somers elkészíté a jelentést. A toryk csekély számmal voltak jelen, mert, nem lévén semmi fontos vitára kilátás, sok vidéki gentleman elhagyá a várost, hogy családi tűzhelyénél és gazdasága körül töltse el a vidám karácsony ünnepét. A buzgó whigek ellenben számosan jelentek meg. A mint a billről szóló jelentés fölolvastatott, fölállott Sacheverell, a ki második Károly zajos parlamentjeiben mint egyik legmerészebb és legügyesebb exclusionista lett ismeretessé s egy záradéknak hozzá toldását indítványozta, mely szerint minden helyhatósági tisztviselő, a ki valamely város kiváltságleveleinek átadásában valamiképen részes volt, hét évig minden hivatal viselésére alkalmatlanná tétetett. Angliában a loyaltásnak a rozsházi összeesküvést követő ama szédelgési időszakában, majd minden rendezett város közigazgatása teljesen átalakított; s majd minden ily rendezett városi testületeknél a toryk arra használták föl befolyásukat, hogy a kiváltságlevelek átadassanak s átalában minden az uralkodó fejedelem atyai szívére bizassék. Sacheverell záradékának tehát az lett volna következménye, hogy a legvagyonosb és legtekintélyesb emberek néhány ezrei, hét éven át minden részvétből azon városok ügyeinek vezetésében ki lettek volna zárva, melyekben állandó lakásaik voltak, s hogy a whigek felsőbbbsége hét éven át minden városi választásban biztosítva lett volna.

A kisebbség fölzudult azon igazságtalan eljárás ellen, miszerint oly időben, mikor London lakatlan, egy nagy

fontosságú törvény hevenyében és meglepetés útján vitetnék keresztül, egy oly törvény, mely visszahatólag a legtiszteletreméltóbb gentlemaneket százankint sujtaná, oly törvény, mely Berwicktől St. Ivesig minden városban a leghevesb szenvedélyeket fogná fölizzgatni, oly törvény, melynek magára a ház alakítására rendkívüli befolyása fogna lenni. A közönséges illem is legalább az elhalasztást kívánta. Ez indítványba is hozatott, de nyolczvankilencz ellenében százhusz szavazattal elvettetett. Fölvetetett aztán az a kérdés, vajon Sacheverell indítványa a bill kiegészítő részének tekintessék-e, s ezt százharminczhárom igenlé hatvannyolcz ellenében. Howard Robert azonnal azt is indítványozá, hogy mindenki, a ki Sacheverell záradéka értelmében helyhatósági hivatal viselésére alkalmatlan levén, ilyet mégis vállalni merne, ötszáz font birsággal büntettesék s örökre kizárassék bár minő közhivatalból. A toryk nem mertek szavazást kérni. *) A ház szabályai a kisebbségnek hatalmat adtak arra, hogy valamely törvényjavaslat tárgyalását megakadályozhassa: s ez bizonyynyal egyike volt ama ritka alkalmaknak, a mikor e hatalmával nagyon helyesen élhetett volna. Mind a mellett, úgy látszik, az akkori parlamenti taktikusok nem vették észre, mennyire képes lett volna, egy igen csekély száma is a tagoknak, a formák minden megsértése nélkül, hátráltatni az ügyek előre haladását.

Azonnal elhatározottatott, hogy a bill, Sacheverell és Howard toldásaival együtt irassék le. A legdühösebb whigek huszonnégy óra alatt végleg el akarták azt fogadtatni. A lordok ugyan, nem igen kedvezőleg fogadták azt. De ugy

*) Alsóh. n. jan. 2. 1689/90.

látszott, némely elkeseredett emberek az adókat is megfogták tagadni mindaddig míg az keresztül nem megy, sőt azt az előirányzat megállapításával úgy egybekapcsolni, hogy a felsőház abba a helyzetbe hozassék, miszerint vagy a toryk általános proscriptiójába kellessék beleegyeznie, vagy a kormánytól a hadviselés eszközeit megtagadnia. *) Voltak azonban a whigek közt elég becsületes gondolkozásuak is, a kik az ellenféllel is tisztességesen kívántak bánni, s elég okosak belátni azt, hogy az erőszakkal és cselfogással kivívott előnyök nem lehetnek tartósak. Ezek azt követelték, hogy legalább egy heti időköz engedtessék a harmadik olvasásig, s ezt ki is vitték. Kevesbbé lelkiismeretes kartársaik keservesen panaszkodtak, hogy a jó ügy elárultatott. Miféle új haditörvények volnának ezek? Miért kellene olyan igen lovagias udvariságot mutatni egy olyan ellenfél irányában, a melynek semmi cselfogás nem volt elég erkölcs-telen, és a ki soha sem kegyelmezett? S mi történt olyas, a mi ne volna szoros összhangzásban a parlamenti szabályokkal? A törvény mitsem tud hosszú vagy rövid időre szabott értesítésekről, sem félig üres vagy telt házakról. A nép képviselőinek kötelességökben állott helyeiken megmaradni. Ha jobb szerettek falusi lakhelyeiken mulatozni és vadászgatni, mi alatt Westminsterben fontos ügyek tárgyalattak, mi joga zugolódnak az ellen, hogy távollétükben a közügy buzgóbb és szorgalmasb szolgálai olyan határozatot hoztak,

*) Így kell, gondolnám, érteni néhány jellemző szavait azon levélnek, melyet Vilmos a Sacheverell váratlan és merész indítványa utáni napon Portlandnak írt. Vilmos felszámítja a segély mennyiségét, s aztán azt mondja: *S ils n'y mettent des conditions que vous savez, s'est une bonne affaire ; mais les Whigges sont si glorieux d'avoir vaincu qu'ils entreprendront tout.*«

mely szerintök a közbiztosság megóvására szükséges volt? Midőn mégis egy két napi halasztást meg kelle adniok, azok, a kik meglepés által óhajtottak a célhoz jutni, ezt a szándékukat merőben eltagadták. Komolyan biztosították a királyt, a ki nem tudá elégtelenségét e magukviselésével elrejteni, s a ki valóban még sokkal elégtellenebb volt azzal semmint mutatá, hogy ők nem szorultak a meglepetésre, s hogy ők a legtömöttebb házban is teljesen biztosak a többség felől. Sacheverell, úgy mondják, nagy hévvel jelenté ki, hogy állását ez indítványához köti, s hogy ha ebben csatlakoznék, soha se fogná magát többé a parlamentben mutatni. Valóban, eleinte mindenki azt hitte, hogy a whigeké lesz a nap győzelme. De csakhamar kitűnt, hogy erős viadalba fog az kerülni. A levélposták szerte hordták az országutakon minden irányban a hirt, hogy január másodikán az alsóház egy visszaható erővel bíró büntető törvényt fogadott el az egész tory párt ellen, és hogy az illető törvény azon hó tizedikén kerül utolsó olvasás alá. Az egész ország, Northumberlandtól Cornwallig mozgásba jött. Száz lovag és földesur ott hagyá zöld ággal, fagyönggyel beakgatott lakházát s a nagyszerű pecsenyék és mazsolalé terhe alatt görnyedő asztalait, hogy sietve menjenek postán vissza a fővárosba, átkokat szórva utközben a rövid napokra s a gaz whigekre. Más részről a whigek is segítséget gyűjtöttek maguk körül, de nem olyan nagy arányban; mert záradékaik általában és méltán népszerűtlenek valának. Bizonynal egy józan ember se fogja tagadni, bármely párthoz tartozzék is, hogy a toryk nagy hibát követtek el, mikor az ország minden helytartósági jogait a koronának adták át s ezen jogokkal együtt azt a hatalmat is, hogy az alsóház egész szerkezetét megváltoztathassa. De e hibá-

ban a nemzet maga is részes volt. Ha azok a polgárnagyok és városi tanácsosok, a kiknek büntetés alá vonatása most kívántatott, akkor mikor a királpárti lelkesedés legmagasb áramlásban volt, makacsul ellenszegültek volna uralkodójuk kívánatának, úgy őket az utcán mint kerekfejű gazokat hurrogatták volna le, a pap a szószékről leszidta volna, gúnyversekben neveiket meghurczolták, s hihetőleg saját lakásaik előtt in effigie megégették volna őket. Hogy egy községet felváltva majd a kényuralomtól majd az anarchiától való félelem tévedésekre visz, az kétségkívül nagy baj. De azt a bajt nem úgy lehet megorvosolni, hogy ily tévedésekért néhány egyént büntessünk, a kik a sokasággal együtt vétettek s azzal együtt bánták meg azt azóta. Nem is szabad felednünk, hogy a Sacheverell záradéka által üldözőbe vett vétkesek 1688-ban bőségesen kiszenvettek azért a mit 1683-ban vétettek. Ők tömegben véve, férfiasan álltak ellent a felmentési jognak; s legtöbbet közülök Jakab ki is vettetett hivatalaiból azért, mert nem pártolták az ő politikáját. Nem lehet tehát csodálni ha a kísérlet, mindezen embereknek különbség nélkül lealázó büntetések alá vonatására, oly általános felindulást keltett, melylyel a whigek nem mertek dacolni.

Közelgetvén az elhatározás ideje s a tory tagok mind nagyobb és nagyobb számban sorakozván, Sacheverell és társainak zavara nőttön növekedett, látták, hogy teljes győzelemre nincs kilátásuk. Engedni kelle némelyekben. Az indítványnak a bizottsághoz visszaadatását kelle indítványozni. El kelle ismerni, hogy mégis különbséget kell tenni a fővétkesek és azok közt, a kik a sokaságban csak a rossz példa után indultak. De az egyik pártnak csökkenvén merészsége, a másik párt annál merészebbé lőn. A toryk,

méltó haragra lobbanva ez igazságtalanság fölött, semmi egyezkedésre nem voltak hajlandók.

Január tizedike itt volt; s az évszak kései reggele előtt már tömve volt a terem. Több mint százhatvan tag jött fel egy hét alatt a városba. Reggeltől egészen addig a míg tövig leégtek a gyertyák, a sorok nem tágultak, s legtöbben csak alig egy perczre hagyták el üléseiket, hogy egy szelet kenyérrel vagy egy pohár clarettel erősítsék magukat. Küldönczök várták az eredményt, hogy Kensingtonba megvihesék, a hol Vilmos, noha erős köhögéstől gyötörtetve, éjfélig fönmaradt, aggódva várta a hirt s Portlandnek irt, kit fontos dologban küldé Hágába.

Az egyetlen jelentés mely e vitáról fönmaradt, hézagos és zavart. De ezen jelentésből kitünik, hogy nagy volt az izgatottság. Kemény dolgokat mondtak egymásnak. Egy ifju whig annyira fenhéjazott, hogy a korlát elébe akarták állítani. Az elnök ellen is tétettek megjegyzések, hogy elvbarátjai iránt annyi elnézéssel viseltetik. De valóssággal az nem sokat használt, akár intette rendre a tulhágokat akár nem. A ház régóta fékezhetetlen volt; s veterán tagjai mély sajnálkozással nélkülözték a háznak egykori komolyságát s az elnöki székek egykori tekintélyét. *) Azt hogy Somers roszalta pártja erőszakoskodását, részint az ő egész közéletének folyamából, részint azon fontos tényből is következtethetjük, hogy noha ő bizatott meg a helyhatósági törvényjavaslat szerkesztésével, ő nem indítványozta

*) »Az elnöki szék tekintélye, a rend fentartása iránti óvatosság és figyelem, s e vitatkozások kellő modora visszavonhatatlanul el levén veszve, a házban lábrakapott rendetlenség és lárma folytán.« Irja a királynak sir Trevor J. Dalrymple emlékirat. függelékében II. r. 4. k.

a büntetésekre vonatkozó szakaszokat s hagyta e kellemetlen feladatot más, nálánál szenvedélyesebb s kevesebbé tapintatos emberekre. Nem hagyá el azonban ez alkalommal ügyfeleit, felszólalt mellettök s a rossz ügyet lehető legjobban védelmezte. A ház több ízben szavazott. Először százhetven szavazat volt Sacheverell mellett, ellene pedig százhetvenkilencz. Még makacsul folytatták a harczot, de a többség ötről tizre, tizről tizenkettőre s tizenkettőről tizen-nyolczra emelkedett. Végre, tizennégy óráig tartott zajos ülés után a whigek megadták magukat. Éjfél felé járt az idő, mikor a jegyző a toryk kimondhatatlan örömeire és diadalára leszakítá az ivről, melyre a törvényjavaslat írva volt a Sacheverell és Howard gyűlöletes záradékait. *)

E nagy győzelem által felbátoritva, a toryk egy ki-

*) Alsóházi napló jan. 10. 1689/90. Lehetőleg igyekeztem hü képét állítani össze e vitának a létezett hézagos adatokból. Burnet elbeszélésében a hány sor annyi hiba van. Ő nyilván nagyon bizott emlékező tehetségében, s ez egészen cserben hagyta őt. Fő kuforásaim a naplók; Grey vitái, Vilmos levele Portlandhez; Van Cifers jelentései; egy a háznak nem rég felajánlott levél, mely a helyhatóságok 1690-diki szabályozása alkalmával tervezett záradékokra vonatkozik; a helyhatóságok igaz barátjainak igazolása, mint felelet egy ama záradékokra vonatkozó levélre 1690. Némely kérdés a következő parlamenti választások iránt 1690. Ez utóbbi röpirathoz egy névjegyzéke van mellékelve azon tagoknak, a kik a Sacheverell záradékára szavaztak. L. még Clarendon naplója jan. 10. 1689/90. s a whigek elleni »Caveat« harmadik része 1712. Vilmosnak január 10. kelt levele így végződik: (Még csak az első szavazás híre érkezett meg Kensingtonba.) »Il est a present onze eures de nuit, et a dix eures la Chambre Basse estoit encore ensemble. Ainsi je ne vous puis escrire par cette ordinaire l'issuc de l'affaire. Les previos questions les Tories l'ont emporté de cinq vois. Ainsi vous pouvez voir que la chose est bien disputée. J'ay si grand somiel et mon toux m'incommodés que je ne vous en saurez dise d'avantage. Jusques a mourir à vous.«

sérletet tettek a hetek óta feledésbe ment közbocsánati bill fölelevenítésére. *) De a whigek daczára legujabb vereségöknek, megis csak többségét képezték a háznak; és sokan, a kik meghökkentek az ellenszenvektől, a melyekbe ütközniök kelle, ha a Sacheverell és Howard módosítványaira szavaznak, arra már egészen el voltak határozva, hogy a közbocsánatot késleltessék. Még mindig az ő kedvencz dilemmájukkal léptek fel. Hogyan lehet, kérdék ők, az ily közbocsánatot pártolni a nélkül, hogy az ember ne kárhoztassa a forradalmat? Lehet-e azt állítani, hogy oly vétkek, a melyek az ellenszegülést jogossá tették, ne volnának büntetésre méltók? S ha ezen vétkek oly nagyok voltak, hogy magán a fejedelmen kelle azokat megboszulni, a kit pedig a törvény minden felelősség alól feloldott, minő alapon lehetne fölmenteni az ő tanácsosait és eszközeit, a kik kétségkívül felelősek? Egy tréfás parlamenti tag ezt az érvet sajátos módon alkalmazta. Egy iratot csempészett az elnök asztalára, mely megolvastatván, úgy találta-tott hogy egy indemnityt foglal magában Jakab király számára, gúnyos bevezetéssel ellátva, a melyben célzással a forradalom óta sokkal nagyobb vétkeseknek osztogatott kegyekre, megjegyezték, hogy menynyivel nagyobb kimélettel tartoznak egy királynak, a ki a népének elnyomatása által egyebet nem tett, mint a mi a királyoknak bevett szokása. **)

Ugyanazon éjjel Van Citters irt a szövetséges rendeknek. A vita, mondja ő, igen éles volt. A whigeknek, a kiket ő presbyteriánusoknak nevez, nem kevesebb volt szándékukban, mint kizárni ellenfeleiket minden közhivatalból, s biztosítani maguknak a kizárolagos hatalom birtoklását.

*) Alsóházi napló jan. 11. 1689/90.

**) Luttrell Narcisz: Napló jan. 16. 1690; Van Citters a szövetséges államokhoz, jan. 21/31.

Azon napon, a melyen ez a torzitott indemnitybill a ház komoly hangulatát megbontotta, az igazi billnek bizottsághoz utasittatása is indítványba hozatott. A whigek az indítványt százkilenczvenhárom szóval százötven ellen megbuktatták. Aztán az indítványozták, hogy egy bill szerkesztessék a vétkesek megbüntetése módjai iránt, s ez az indemnity-billhez csatoltassék. *)

Néhány órával később egy szavazás világosabban ki-tüntette minden eddig történetknél azt, hogy minő kevés kilátás volt a kedélyeknek egy általános bünbocsánat által leendő megnyugtatóására. A tory pártnál kevés ember állott oly nagy becsülésben mint sir Sawyer Robert. Nagy vagyona volt, előkelő összeköttetései, orthodox elvei s rendes élete, tehetséges tapasztalt jogász, nagy olvasottságu tudós, s daczára egy kis dagályosságnak, jó szónok. A rozsházi összeesküvés felfedezésekor államügyész volt; mint a korona ügyvéde működött az azt követő üldözésekben; s oly erélylyel vezette ezen üldözéseket, melyet napjainkban minden párt kegyetlennek tartana, de a melyben azon időben és az ő pártjánál csak dicséretes buzgalmat láttak. Az ő barátjai ugyan azt állították, hogy élet és halál kérdéseiben, habozásig lelkiismeretes volt:**) de oly dicséret ez, melyet nehezen fog megérteni az, a ki a tizenkilenczedik század gondolkodásmódjával fog hozzá a tizenhetedik századbéli államperek tanulmányozásához. A legjobb mentség a mit élete e szakára nézve felhozhatni, az volna, hogy ama rosztól kitűnő férfiai közt ő nem volt az egyedüli a ki ártatlanul kiontott vérről szennyezé be magát. Ha kárhoztatjuk

*) Alsóház n. jan. 16. 1689/90.

**) North Roger : Guildfort élete.

őt azért, mert Russellt üldözte, nem szabad felednünk viszont, hogy Russell üldözte Straffordot.

A mily nagyok voltak Sawyer vétségei, oly nagy volt értök bűnhődése is. Férfiasan szegült ellene a pápaságnak és a kényuralomnak. Megtagadá még a király fogadótermeiben is a parlamenti határozatokba utköző rendeletek kiadását, s kész volt inkább lemondani nyereséges állomásáról, semmint Westminsterhallban őt e felmentési jog előharczosának nézzék; ő volt főügyvédök a hét püspököknek; s perbe fogatásuk alkalmával, a tárgyalás napján ügyesen, becsülettel, félelem nélkül teljesíté kötelességét. Kedves embere volt tehát a magas egyházpártiaknak, s föl lehetett tenni, hogy a whigeektől könnyen fog bocsánatot nyerni. De a whigek nem voltak bocsánatra hajlandó érzületben; s Sawyer kérdőre vonatott a sir Armstrong Tamás ügyében követett eljárásáért.

Ha a hír nem hazudott, Armstrong mélyen be volt avatva a rozsházi összeesküvésbe, s egyike volt azoknak, a kik a két királyi testvér meggyilkolására vállalkoztak. Az összeesküvés fölfedeztetvén, ő szárazföldre menekült s számkivetetett. Leyden város előljárói ajándékokkal reábirattak hogy kiadják. Egy angol hajóra hurczolták, Londonba szállítottak, s a királyi ítélő tábla elébe állították. Sawyer a törvényszéket rábeszélte, hogy a számkivetés alapján elítéltesék. Armstrong azt hozá fel maga mellett, hogy számkivetése óta egy év még nem mult el, s hogy hatodik Edvard egy törvénye szerint a számkivetett, a ki egy év alatt meghódol, bűnmentességét kívánhatja s az országba visszatérhet. Erre az volt a válasz, hogy Armstrong nem hódolt meg önként, hogy mint fogoly hozatott törvényszék elé s így nem veheti igénybe azt a kiváltságot, melyet

a törvény nyilván csak azoknak engedett, a kik önként vetik magukat alá a törvényes eljárásnak. Jeffreys s a többi bírák egyértelműleg félrevetették Armstrong védelmét, s megítélték a kért végrehajtást. Következett erre, egyike ama sok, borzasztó jeleneteknek, melyek ama napokban a mi törvényszékeinket oly gyakran elégtelenítették. A szerencsétlen embernek mellette volt leánya is. »Mylord« kiálta fel ez, »ön nem akarja meggyilkolni atyámat. Mert ez gyilkosság volna.« »Hogy hogy?« rikolta a törvényszéki elnök. »Kicsoda ez a nő? fogja meg őt a marshall s vezesse ki.« Erővel kihurczoltatván, menet azt kiáltotta: »A mindenható isten ítélete szálljon önökre!« »A mindenható isten ítélete« válaszolt Jeffreys, »leszáll az árulókra. Engem, hál' isten, a kiabálás nem zavar meg.« Mikor a leány elment, atyja újra előhozá azt, a mit jogában állónak hitt. »Mást nem kérek« mondá ő, »mint a törvény oltalmát.« »És istenre mondom, azt meg is kapja ön.« mondá erre a bíró. »Sheriff ur, lásson utána, hogy a végrehajtás a legközelebbi pénteken megtörténjen. Ez a törvény oltalma önre nézve.« A következő pénteken Armstrong felakasztatott; meghurczoltatott s szétnegyedeltetett, fejét Westminster-hall kapuja fölé tüzték. *)

Jeffreys gőgje és kegyetlensége még sok év múlva is oly fölháborodást szül bennünk, hogy nehéz iránta igazságosnak lennünk. De egy egészen elfogulatlan bíráló tán nem fogja oly igen világosnak látni azt, hogy a kivégeztési ítélet merőben törvénytelen lett volna. Nem volt reá előeset; s a hatodik Edvard törvényének szavait minden elferdítés nélkül, csakugyan úgy lehetett magyarázni mint

*) Spate Trials.

a törvényszék magyarázta. S valóban, ha a büntetés pénz-bírságra vagy fogságra szólt volna, senki se talált volna az eljárásban valami korholni valót. De valakit mint honáru-lót, akasztófára küldeni a nélkül, hogy vádlóival szembesi-tenék, hogy védelmét maghallgatnák, csupán azért, mert oly ovatosságból, minő az ártatlanságnál is föltehető, el-rejté magát, bizonyval ez, ha nem is valamely irott tör-vénynek, de ama nagy elveknek megsértése, a melyekkel minden törvénynek öszhangzásban kell lenni. Az eset az alsóház elébe hozatott. Armstrong árva leánya a korlát előtt megjelent, elégtételt kérni, s meleg vita támadt. Sawyer keményen megtámadtatott s erélyesen védelmezte-tett is. A toryk kijelentették azon meggyőződésöket, misze-rint a vádlott csak azt tette, mit mint a korona tanácsadójá-nak tennie kellett, s hogy kötelességét isten, a király és a fo-goly irányában hiven teljesítette. Ha az ítélet törvényes volt, senkit se lehet érte korholni; ha törvénytelen volt, nem a közvádlót, hanem a bírákat kell vádolni. Vége volna akkor minden szabadszólásnak a törvényszékek előtt, ha az ügyvéd büntetés alá vonatnék azért, hogy a törvény alkalmazását kívánta a bíráktól, vagy hogy a törvény sza-vainak bizonyos ilyen vagy olyan értelmezést kívánt adatni. A whigek Sawyert elnevezték gyilkosnak, vérebnek, hóhér-nak. Ha a szólás szabadsága, melyet az ügyvédek igényel-nek maguknak úgy értendő, hogy szabad legyen, az embe-reket szónoklataikkal megölni, úgy legfőbb ideje lesz már, hogy a nép felébredjen s kiirtsa az ügyvédek egész faját. »Addig nem fog jól menni a dolog,« mondá egy szónok, »mig néhányon e czéhből példát nem állitunk.« »Ne volna vétek, valakinek a kivégeztetését kérni!« kiálta fel Hamp-den János. »Nem sokára azt fogjuk mondani, hogy a zsi-

dók nem vétkeztek, mikor a »feszítsd meg«et kiabálták! méltányos és okos ember kétségkívül úgy vélekedett volna, hogy ez az eset nem alkalmas arra, hogy szigorúan vétessek. Sawyer magaviselete, némi tekintetben, tán vétkes lehetett, de ha általában kellett egy közbocsánat, ez éppen azok számára volt szükséges, a kik vétkesek voltak. Nem az volt a kérdés, vajon nincsen-e vétke, hanem az, hogy vajon az ő vétke különösen oly ocsmány volt-e, hogy minden későbbi szolgálatai és érdemei daczára is, őt különösen ki kellene venni azon ezer vétkes közül, a kik megkegyelmezendők voltak. Ezt a kérdést higgadt és részrehajlatlan bírák hihetőleg az ő javára döntötték volna el. Mind a mellett az határoztatott, hogy őt a közbocsánat hatálya alól ki kell venni, s kirekesztették a házból. *)

Másnap a közbocsánati bill, mely most már a vétkeség és büntetések billjévé alakult át, újra tárgyalás alá vétetett. A whigek reá álltak, hogy az a ház egy teljes bizottságában tárgyalassék, de utasításul kívánták adni azt, hogy a bizottság munkálatát legelőször is azon vétkesek egy névjegyzékének összeállításával kezdje meg, a kiket proscribálni kell. A toryk az előzetes kérdést vetették föl. A ház szavazott, s a whigek százkilenczven szavazattal győztek százhetvenhárom ellen. **)

*) Alsóház naplója január 20. 1689/90. Grey: Debates, január 18. 20.

**) Alsóház naplója január 21. 1689/90. E napon Vilmos így ír Portlandnak: »C'est aujourd'hui le grand jour à l'égard du Bill of Indemnité. Selon tout ce que je puis apprendre, il y aura beaucoup de chaleur et rien déterminer; et de la manière que la chose est entouré, il n'y a point d'apparence que cette affaire vienne à aucune conclusion. Et ainsi il se pouroit que la cession fust fort courte; a'ayant,

A király kinos nyugtalansággal várta ez események kimenetét. Unta már koronáját. Igyekezett mind a két vitázó félnek igazságot szolgáltatni; de az igazság egyiket sem elégité ki. A toryk gyűlöltek őt azért, hogy a dissentereket pártfogolja. A whigek gyűlöltek azért, hogy a torykat pártfogolja. A közbocsánat távolabb kilátásban állott, mint tiz hónappal előbb, mikor először ajánltatott a trónról. Az első hadjárat Írlandban szerencsétlen volt. Megtörténhetett vala, hogy a második hadjárat még szerencsétlenebb lesz. A sikasztások, a melyek a dundalki mocsárok párolgásainál többet tettek az angol csapatok hatályának megszübbasztására, most is oly nagy mérvűek valának mint bármikor. A közigazgatás minden ága teljes rendetlenségbe jött; s az emberek csodálkoztak és boszankodtak azon, hogy egy idegen, a ki csak most jött közéjük s alig ismerte őket s kit mindenben folyvást akadályoztak, egy év alatt nem állította jól helyre az egész közigazgatási gépezetet. Legtöbben miniszterei közül is, a helyett hogy segítségére lennének, azon voltak, hogy panaszokat és vád-leveleket adassanak be egymás ellen. De ha saját földieit alkalmazta, a kiknek hűségébe és ragaszkodásába bízhatott, akkor minden angol párttöredék dühös lármára fakadt ellene. Az angol hadi biztosság alávalósága megrontott egy hadsereget: s mégis általános elégtelenséget keltett a hir, hogy Hollandból akar egy ügyes tapasztalt és megbízható hadi biztost hozatni. A király belátta, hogy ily helyzetben nem képes a nagy ügynek,

plus d'argent a espérer; et les esprits s'aigrissent l'un contre l'autre de plus en plus « Három nappal utóbb Van Citters értesíti a szövetséges államokat, hogy az indemnity rendkívüli izgatottságot idézett elő.

melynek egész lélekkel élt, valami szolgálatot tenni. Az a dicsőség is, melyet ama kor legnevezetesebb vállalatának szerencsés kivitele által szerzett, már már homályosulni kezd. Már jóbarátai is kétkedni kezdenek, vajon valóban bir-e ő azon tapintattal és erélylyel, mely néhány hónappal az előtt ellenségeit is akaratlan bámulatra ragadta. De e fényes rabszolgaságot nem akará tovább tűrni, vissza akart menni szülő földére. Meg akart elégedni azzal, hogy első polgára legyen olyan nemzetnek, a mely előtt az oraniai név kegyelt volt. Mint olyan is legelső lehetett azok sorában, a kik Európa szabadságának védelmére szövetkeztek. A mi e háborgó és hálátlan sziget-lakókat illeti, a kik azért nehezteltek reá, mivelhogy nem engedé meg, hogy egymást szétmarczangolják, ám próbálja meg Mária mire mehet velök. Ez az ő földjükön született. Nyelvöket beszélte. Ő nem idegenkedett a liturgiájok némi részleteitől, a melyeket ők oly lényegeseznek tartottak, de a melyek előtte legfőlebb ártatlan időtöltésnek tetszettek. Ha a nő keveset értett a háboruhoz és a politikához, birt azzal, a mi sokkal többet használhat, női kellemmel és tapintattal, szelid lelkülettel s mindenki számára volt egy mosolya, egy nyájas szava. Ő alkasmasnak látszott arra, hogy az államot és egyházat szétszakgató vitákat kiegyenlitse. Holland az ő kormányzása alatt, Anglia pedig e nőé alatt szívélyesen együtt működhetnek a közös ellenség ellen.

Titkon rendelé meg az elutazására való előkészületeket. Ezt megtéve, néhányat főbb tanácsosai közül egybehivatott s közlé velök szándokát. Egy hadosztály, mondá, készen van már, hogy hazájába elkísérje. Velök ő már végezett; reményli, hogy a királynőnek több szerencséje lesz. A minisztereket mintha villám sujtotta volna. Egy-

szerre minden czivódással felhagytak. A tory Caermarthen egyrészről, a whig Shrewsbury másrészről, oly hévvel és érzékenyen könyörögtek s tették meg ellenvetéseiket neki, minő államtanácsokban valóban ritkán fordul elő. Folytak a könnyek. Végre a királyt rábirták, hogy mostanra legalább hagyjon föl lemondási szándokával. De egy más tervét terjeszté elő, melyről lemondani semmikép sem akart. Ha már az angol kormányzat élén meg kelle maradnia, személyesen akart elmenni Irlandba. Meg akará kísértetni, hogy vajon a király tekintélye, magán a hely színén, a mikor a birodalom sorsa fog eldőlni, nem lesz-e képes megakadályozni a csempészkedést és a fegyelmet föntartani.*)

Az, hogy komoly szándoka volt Hollandba visszahuzódni, folyton titokban maradt nem csak a nagy sokaság előtt, de még a királynő előtt is.***) Az, hogy elhatározá kezébe venni Irlandban a főparancsnokságot, csakhamar egész Londonban közbeszéd tárgya volt. Beszélték, hogy munkába vétetett az ő tábori felszerelvénye s hogy Wren Kristóf van megbizva egy hordozható tábori faház összeállításával, mely szekérre rakatván mindenütt felállitható, a hol ő felsége szállásolni akar.***) A whigek nagy lármát ütöttek az egész terv ellen. Nem tudva, vagy nem akarva tudni azt, hogy az Vilmostól s egyedül csak tőle származik és hogy ministerei közül egy sem merte volna neki azt a tanácsot adni, hogy az ir kardoknak és ir éghajlatnak

*) Burnet II. 39. Kézirati emlékirata az első Lonsdale lordnak, a Mackintoshféle iratok közt.

**) Burnet II. 40.

***) Luttrell Narcisz naplója január és február.

tegye ki magát, az egész párt biztosan állítá, hogy a kabinetben valamely áruló sugalmazta azt, valami tory a ki a forradalmat minden következményével együtt gyűlölte. Tanácsolhatta volna-e egy igazi hű barát ő felségének, a ki beteges is volt, hogy ne csak a háboru veszélyeinek tegye ki magát, hanem ama gonosz éghajlatnak is, mely legújabbán annyi ezer embert ölt meg nálánál sokkal erősebb alkotásut? Maga a király ezen személye biztossága iránti aggodás fölött igen keserű gúnynyal szokott nyilatkozni. Az ő szemében ez csak egy szívtelen gazda aggodása volt, nehogy rabszolgái megrontván magukat, a szolgamunkára alkalmatlanokká váljanak. A whigek, így ír Portlandnek, rettegtek elveszteni eszközüket, mielőtt azzal kitűzött céljokat elérhették volna. »A mi az ő barátságukat illeti« tevő hozzá »ön jól tudja, hogy mennyit ér az.« Az ő elhatározása, mint barátjának megmondá, változhatatlan szilárd volt. Minden kockára van téve; s még akkor is el kell mennie, ha a parlament külön feliratban kérné meg hogy itt maradjon.*)

*) Vilmos Portlandnek, jun. 10. és 20. 1690. »Les Wiges ont peur de me perdre trop tost, avant qu'ils n'ayent fait avec moy ce qu'ils veulent: car, pour leur amitié, vous savez ce qu'il y a à compter là dessus en ce pays icy.«

Jan. 14—24. »Me voilà le plus emberassés du monde ne sachant quel parti prendre, estant toujours persuadé que sans que j'aille en Irlande, l'on n'y fera rien qui vaille. Pour avoir du conseil en cette affaire je n'en ay point à attendre, personne n'osant dire ses sentimens. Et l'on commence déjà à dire ouvertement que ce sont des traîtres qui m'ont conseillé de prendre cette resolution.«

Jan. 21—31. »Je n'ay encore rien dit,« — úgy érti, hogy a parlamentnek, — »de mon voyage pour l'Irlande. Et je ne suis point encore déterminé si j'en parlerez: mais je crains que non obstant

Csakhamar megtudá, hogy ily indítvány azonnal meg fog a házban tétetni a hogy a whig párt egész erejét meg fogja feszíteni a mellett. Ez elég volt neki, hogy döntő lépést tegyen. Nem akarta egészen félretolni e whigeket, de olyan leczkét adni nekik, a melyre nagyon szükségök volt. Szét akará törni a lánczokat, a melyekkel azt hívék, hogy őt fogva tartják. Nem akará a hatalom kizárólagos birtokában hagyni meg őket. Nem akará engedni, hogy a legyőzött fél fölött zsarnokoskodjanak. Az ő daczokra is, közbocsánatot akart adni népének. Az ő daczokra is kezébe akarta venni irlandi hadseregének vezényletét. Tervét az őt különösen jellemző előrelátással, szilárdsággal és titoktartással állapítá meg. Egy angolt kellett csak a titokba vonni; mert Vilmos nem birta eléggé a mi nyelvünket, hogy saját élő szavaival beszélhessen a trónról az országgyűléshez; s fontos alkalmakkor azt szokta tenni, hogy beszédjét franczia nyelven írta le s lefordíttatta. Az bizonyos, hogy egy ember volt s csakis egy, a kire reá bizta mostani fontos elhatározásának titkát; s alig lehet kételkedni, hogy ezen ember Caermarthen volt.

Január huszonhetedikén a fekete bot kopogtatott az alsóház ajtaján. Az elnök és a tagok átmentek a lordok házába. A király a trónuson ült. Szentesíté a segélypénzről szóló törvényt, megköszönte azt a háznak, tudtára adá azon elhatározását, hogy Irlandba megy, s elnapolá a parlamentet. Senki se kétkedett, hogy felosztatása is utána fog következni. E befejező szavaknál: »Most pedig czélszerűnek láttam végét vetni a jelen ülésszaknak« a toryk,

j'aurez une adresse pour n'y point aller ; ce qui m'embrassera beaucoup, puis que c'est une nécessité absolue que j'y aille.«

a korláton innen és tul, hangos örömkialtásokba törtek ki. A király az alatt trónja magaslatáról ama sasszemmel figyelé meg hallgatóságát, mely mindent meglátott. Meg lehetne bocsátani neki, ha némi kárörömmel nézte volna azok boszuságát, a kik neki annyi boszuságot szereztek. »Láttam,« írja Portlandnek a következő napon, elég »hosszu arcokat. Némelyik közülök, láttam, hogy huszszor is szint változtatott, míg én beszéltem.«*)

Az elnapolás után néhány órával, a parlamentnek mintegy százötven tory tagja bucsúebédre gyülekezett össze az Apollo vendéglőben a fleetstreeten, mielőtt megyéikbe szétoszoltak volna. Ők most jobb érzéssel viseltettek Vilmos iránt, mint bármikor a mióta az ipja Whitehallból elüzetett. Alig tudtak magukhoz térni az örvendetes meglepetéstől, a melyet a parlamenti ülészak befejezése szerzett nekik. A veszély, melyben forogtak még élénk emlékükben volt, valamint a megszabadulásuk fölötti örömerzet is. Arról beszéltek, hogy testületileg megjelennek az udvarnál hálájok kifejezése végett, de ezen szándékról mégis le hagyták magukat beszéltetni; s nem ok nélkül, mert oly lakoma után, a melyen az »october« (erős ser) és a »claret« nem kiméltetett, a földes urak egy olyan nagy

*) Vilmos Portlandhez jan. 28. és febr. 7. 1690; Van Citters a szövetséges államokhoz ugyanazon keltű; Evelyn naplója, felsőházi napló, jan. 27. Idézem Vilmos saját szavait: »Vous vairez mon harangue imprimée: ainsi je ne vous en direz rien. Et pour les raison, qui m'y ont obligé, je les reserverez à vous les dire jusques à votre retour. Il semble que les Toris en sont bien aise, mais point les Wiggs. Ils estoient tous fort surpris quand je leur parlois, n'ayant communiqué mon dessin qu' à une seule personne. Je vis des visages longs comme un aune, changé de couleur vingt fois pendant que je parlois. Tous ces parti cularités jusques à votre heureux retour.«

csapata együtt a fogadó teremben kétségkívül egy kis zürzavart csinált volna. Sir Lowther János bizatott meg, mint az azon időbeli vidéki gentlemanek közt vagyonna s befolyásra nézve a legelsők egyike, hogy vigye meg a gyűlés köszönetét a palotába. Ő szólt, s kifejezé a király előtt egy nagy csapat tisztességes gentlemanek érzelmeit. Biztosíták ő felségét, hogy illető megyékben minden lehető el fognak követni, hogy neki szolgálhassanak; s szívből kívántak neki szerencsés utat Irlandba, teljes győzedelmet, gyors visszatérést s hosszú és szerencsés uralkodást. A következő hétben, igen sokan, a kik a forradalom óta soha sem szokták magukat Saint James köreiben láttatni, a királynál kézcsokolásra jelentkeztek. Valóban azok, a kik félig meddig jakobitáknak tartattak még, oly hévvel fejezték ki elismerésüket a kormány eljárása fölött, hogy a megcsontosult jakabpártiak igen elkedvetlenedtek s keservesen panaszkodtak ama különös vakság miatt, mely az angol egyház fiait meglepni látszék.*)

Ezen időben Vilmos minden tette arra mutatott, hogy el van határozva gyengéden bár, de állandóan visszatartóztatni a whigek erőszakoskodásait, s kiengesztelni, a mennyire lehet, a torykat. Sokan, a kiket az alsóház börtönbe vettetett, kezességre szabadon bocsátattak.***) A főpapok, a kik még mindig Jakab iránt tartották magukat hűségre kötelezetteknek, oly kiméletes bánásmódban részesültek, mely a forradalmak történetében ritkán fordul elő. Az elnapolás után egy héttel bekövetkezett február elseje,

*) Evelyn napló; Clarendon napló, febr. 9. 1690; Van Citters a szövetséges rendekhez, jan. 31. febr. 10. Lonsdale kézírata idézve Dalrymplenél.

**) Luttrell Narcisz naplója.

ama nap, a melyen az esküt le nem tevő papok kivetendők voltak. Többen a felfüggesztve volt papok közül, miután az utolsó perczig kitartottak, még jokor letették az esküt, hogy a koldusbottól szabaduljanak. De a primás és öt helyettese még hajtatlanul állottak. Ennek következtében elvesztették püspökségeiket; de Sancroftnak értésére adott, hogy a királynak még van egy kis reménye valami intézkedés által meggátolhatni utódaik kineveztetését, s hogy a nemesküvő főpapok egyelőre palotáikban maradhatnak. Az ő tiszttartóik a korona tiszttartóivá neveztettek s az ürességben levő szék jövedelmeit tovább is beszédtek. *) Némely alsóbb rendű pap is hasonló engedékenységgel részesített. Névszerint Sherlock, letétetése után is háborítlanul megmaradt hivatalos lakásán a Temple Church közelében.

Most egy királyi rendelet föloszlatá a parlamentet. Az új választások elrendeltettek; s csakhamar az egész ország mindenütt forrongásba jött. Van Citters, a ki sok eseménydús évet töltött már Angliában, azt írja, hogy Londont nagyobb izgatottságban még soha sem látta. **) Az ingerültséget mindenféle iratok, tizenhat fejezetű szónoklatok s utczákon czinczogó népdalok táplálták. Választási névjegyzékek, ekkor először minálunk, nyomtatásban adattak ki s osztattak szét a választó testületekben. Két ily jegyzék régi könyvtárakban ma is látható. Egyike melyet a whigek terjesztettek, azon toryk neveit foglalá magában, a kik trónüresedés kijelentése ellen szavaztak

*) Clarendon naplója. feb. 11. 1690

**) Van Citters az egyesült rendekhez, feb. 14—24 1690. Evelyn.

volt. A másika, melyet a toryk terjesztettek, azon whig tagok neveit foglalá magában, a kik a Sacheverell módosítványát pártolták.

Nem sokára kitünt, hogy a közérzület azon egy év alatt, a mely a convent egybegyülése óta elmúlt, igen nevezetes változáson ment át; s nem lehet tagadni, hogy a változás, legalább részben, természetes következménye s méltó büntetése volt a whigek féktelen és boszuvágyó föllépésének. London városáról biztosaknak hívék magukat. A választó czéhek az előző évben négy buzgó whiget minden ellenzés nélkül választottak meg. De ez mind a négy a Sacheverell módosítványára szavazott; pedig ezen módosítvány folytán a Lombard Street és Cornhill kalmárfejedelmek, oly emberek, a kiknek a tizenkét nagy társulat befolyásuk alatt állott, oly emberek, a kik előtt az aranyművesek alázatosan kalapot emeltek s úgy jártak utánok a királyi tőzsde csarnokaiban, méltatlanul kidobattak volna az aldermanek testületéből s a községi tanácsból. A harcz élet-halálra szólt. Nem kimélték semmi erőfeszítést, semmi mesterfogást. Vilmos azt írja Portlandnak, hogy a whigek a cityben, kétségbeesésükben semmitől se rettegnek vissza, s hogy ha így folytatják, nemsokára nekik épen oly szükségük lesz egy közbocsánatra mint a toryknak. Négy tory mégis megválasztatott s még pedig oly határozott többséggel, hogy a ki legkevesebbet kapott is, négyszáz szavazattal többet kapott mint a whigek legtöbb szavazata volt. *) A sherifek, lehetőleg huzni-vonni igyekezték ellenfeleik győzelmét, a szavazatok megvizsgálását rendelték el. De,

*) Vilmos Portlandhez febr. 28. marc. 10. 1690. Van Citters a szövetséges rendekhez marc. 4—14. Luttrell Narcisz naplója.

noha a többség egy kissé leszállított, az eredmény nem változott. *) Westminsterben a Sacheverell módosítványának két ellenzője, egyhangulag választatott meg. **) De misem jellemzé annyira a képviselőház eljárása elleni felháborodást mint az, a mi a cambridgei egyetemnél történt. Newton az ő csendes observatoriumába vonult vissza a Trinity College kapuja fölé. Két tory nagy többséggel választatott meg. A jelöltek élén állott Sawyer, a kit néhány nappal előbb a közbocsánat alól kivettek s az alsóházból kidobtak. Az egyetem jegyzőkönyveiben egy érdekes bizonyítéka foglaltatik annak, hogy amaz oktalan tulszigor, melylyel vele elbántak, minő lelkes rokonszenvet támasztott iránta. Newton is Sawyerre adta szavazatát; s ez a nevezetes tény igazolja azon föltevésünket, hogy ama nagy bölcse, a kinek ugy szellemével mint erényeivel a whig párt méltán büszkélkedék, e pártnak makacs és boszuálló magaviseletét röstelte és kárhoztatta. ***)

Hamar nyilvánvaló volt, hogy az új alsóházban a toryk lesznek többségben. †) A főbb whigek azonban, egynek kivételével, mind megválasztattak. Hampden János maradt ki s pártjának csakis legtürelmetlenebb legelfogultabb tagjai sajnálták. ††)

*) Van Citters marc. 11—21. 1689—90. Luttrell Narcisz naplója.

**) Van Citters a szövets. áll. marc. 11—21. 1690.

***) Sawyer kapott 165. szavazatot. Finch 141-et, Burnet, a ki úgy hiszem whig volt, 87-et. Az egyetemen minden szavazó írásban adja be szavazatát. Az ezen alkalommal beadott szavazatok egyike így szólt: »Henricus Jenkes ex amore justitiae, eligit virum consultissimum Robertum Sawyer.«

†) Van Citters a szövets. rendekhez marc. 18—28. 1690.

††) Mulatságos látni, hogy külföldi röpiratozók, nem lévén

A király az alatt a közigazgatás majd minden ágában oly változtatásokat tett, melyek az új választások által a parlamentben előidézendő változásoknak megfeleltek. Arra azonban még nem gondolt, a mit ma miniszterium-alkotásnak neveznénk. Mindig magának tartotta fön a külügyek vezetését; s a legaprólékosabb figyelemmel ügyelt föl a közelgő irlandi hadjárat előkészületeire. Egy meghitt levélben panaszkodik, hogy kevés vagy semmi segítséggel kelle azon feladatot megoldani, miszerint az ország szétzilált katonai intézményeit újra szervezze. A munka, ugymond, nehéz volt; de meg kelle lennie; mert minden attól függött.*) Átalában, a kormányzat majdnem egymástól

ismerősek Angliában az ügyek valódi állásával, mily képtelen módon túlbecsülik Hampden János befolyását, kinek nevét sem tudták jól kiejteni. Egy francia párbeszédben Vilmos és a Monmouth szelleme közt, Vilmos így szól: Entre ces membres de la Chambre Basse étoit un certain homme hardy, opiniâtre, et zélé à l'excès pour sa créance: on l'appelle Embden, également dangereux par son esprit et par son crédit. . . Je ne trouvoy point de chemin plus court pour me délivrer de cette traverse que de casser le parlement, et convoquer un autre, et empescher que cet homme, qui me faisoit tant d'ombrages, ne fust nommé pour un des députés au nouvel parlement.« »Ainsi,« mondja erre a szellem, »cette cassation de parlement qui a fait tant de bruit, et a produit tant de raisonnemens et de speculations, n'estoit que pour exclure Embden. Mais s'il étoit si adroit et si zélé, comment au tu pu trouver le moyen de le faire exclure du nombre des deputez?« Ezen igen kényes kérdésre a király ezt feleli: »Il m'a fallu faire d'étranges manoeuvres pour en venir à bout.« Monmouth árnyéka, 1690.

*) »A présent tout dépendra d'un bon succès en Irlande; et a quoy il faut que je m'applique entièrement pour régler le mieux que je puis toute chose. . . Je vous assure que je n'ay pas peu sur les bras estant aussi mal assisté que je suis.« Vilmos Portlandnek jan. 28. febr. 7. 1690.

egészen független szakosztályokból állott; s majd minden osztályban whigek és toryk aránylag voltak beosztva, noha nem egészen a régi számarányban. A whigelem határozott előnyben volt 1689-ben. A tory elem fölül került, noha nem egészen, 1690-ben.

Halifax letette a nagypecsétet. Felajánltatott az Chesterfieldnek, egy torynak, a ki a conventben a regensségre szavazott. De Chesterfield nem akará falusi lakát és kertjeit elhagyni az udvar és a tanácsterem kedvéért; s a nagypecsét egy bizottságnak adatott át. *) Caermarthen volt most a korona fő tanácsadója az ország beligazgatására s a két parlamentház vezetésére vonatkozó ügyekben. A fehér pálczát, s a fehér pálczával járó roppant hatalmat Vilmos soha sem akará egy alattvalónak se adni át többé. Caermarthen tehát tovább is lordelnök maradt; de a Saint James palotában a szobák azon sorát lakta, mely különösen a miniszter elnököt megilletőnek szokott tekintetni. **) Az előző évben gyengélkedő egészségét vette ürügyül, hogy a tanácsülésben ritkán jelenjen meg; de e mentségének volt is alapja, mert emésztő szervei oly bajban szenvedtek, mely az orvosokat nagy zavarba ejtő; arca sápadt színű, teste kiaszott, s egész kinézése bár szép és értelmes kifejezésű, olyan zilált volt, hogy mind a testi szenvedés mind a nagyravágyás nyugtalansága meglátszott rajta. ***) De mihelyt egyszer miniszter lett, olyan serényen

*) Van Citters feb. 14—24. 1689—90. Chesterfield gr. emlékirat. Halifax Chesterfieldnek feb. 6. Chesterfield Halifaxnak feb. 8. A második Chesterfield gróf leveleinek kiadója, nem véve számba az időszámítás változását, e levelezés keltére nézve egy évvel tévedett.

**) Van Citters a szövetséges rendekhez, feb. 11—21. 1690.

***) Az ő egészségi állapotáról különös részletek foglaltatnak

látott hozzá az ügyekhez, hogy mindennap s egész napon át folytatott munkássága mindenkit, a ki az ő kisérteties arczát és ingadozó járását látta, bámulatba ejtett.

Noha nem érhetette el a kincstár első lordjának méltóságát, befolyása az államkincstárnál igen nagy volt. Monmouth, az első biztos, és Delamere, a korlátnok, Anglia e két legdühösebb whigje, ott hagyták helyeiket. Ez alkalommal is, mint mindenkor kitűnt, hogy whigpártiságukon kívül semmi közösség nem volt köztük. A könnyelmű Monmouth, érezve magában, hogy semmi financiaügyi tehetsége nincsen, úgy látszik nem látott abban személyes sértést, hogy oly helyről, a melyet voltaképp soha sem töltött be, elmozdított. Köszönettel fogadott egy nyugdíjat, melyre tékozló hajlamai folytán szüksége volt, s folyton eljárta a tanácsulésekre, az udvarhoz, s végezte egy udvari kamarás tisztjét.***) Igyekezett hasznossá tenni magát katonai ügyekben is, a melyekhez ha nem sokat is, de többet értett mint főnemes kartársai; s néhány hónapon át mély tiszteletet mutatott Caermarthen iránt. Egészen másképp tett Delamere. Hiába volt, hogy szolgálatait valóban túlfizették pénzzel és kitüntetésekkel. Warrington gróffá neveztetett. Ajándékba kapott minden egykori jezsuitabirtokot, mely öt hat megyében fölfedezhető volt. Teljesítették azon kérését is, melyben a forradalom idejében szenvedett kárait számította föl s kérte kárpótoltatni; s hazafias érdemei jutalmául egy oly nevezetes összeget

egy, halála után kijött életrajzi munkában. L. A brit és külföldi legjelesebb személyek élete és jelleme, a kik 1712-ben haltak meg.

**) Monmouth nyugdíja s jólábon állása az udvarral említve van egy jakabpárti ügynök levelében, a francia hadi levéltárban, ápril 8—18. 1690.

vitt el magával visszavonultságába, melyet az állam valóban nehezen nélkülözhetett. Mind a mellett boszuját nem lehetett lecsilapítani; s élete végéig keservesen fölpanaszlá pártjának iránta való hálátlanságát. *)

Sir Lowther János a kincstár első lordja lett, s ő volt az, a kire Caermarthen az alsóház ügyeinek vezetésére nézve főleg bizta magát. Lowther ősi származásu, nagy vagyonu és parlamenti befolyásu ember volt. Noha nem öreg ember, régi országgyűlési tag volt, mert még teljes kora előtt, öröklé atyja után a Westmoreland megye lovagi követségét. Tényleg a westmorelandi követség majdnem olyan öröksége volt a Lowther családnak mint akár Lowther-hall. Sir János nem megvetendő tehetség volt, modora, melyet az azon időbeli gúnyiratok mint nagyon feszeset irtak le, igen udvarias, személyes bátorságának kitüntetésére mindig nagyon is kész volt, erkölcsé feddhetetlen, idejét tisztességes munka és tisztességes multság közt osztá meg, legfőbb dolga volt a képviselőházban jelen lenni, s a törvényszéknél elnökösködni; legfőbb mulatsága pedig olvasni és kertészkedni. Pártállására nézve igen

*) Lutrell Narcisz megemlíti azon ajándékokat, melyeket Dajamere kapott. A kincstári levéltárban, 1690-ről nyoma maradt, hogy Dalamere még visszalépte után is, folyvást pénzért zaklatta a kormányt. A mi jellemét illeti, az egykoru szatirikusok véleményében nem lehet egészen bízni. De saját irataiból s azon papnak vallomásaiból is, a ki fölötte gyászbeszédet mondott, kitünt, hogy véralkata nem a legkellemesb volt. Clarendon megjegyzi róla, hogy minden kicsiség dühbe hozta. Egy »King of Hearst« cz. költeményben úgy van leírva, mint egy békételen, a ki ha előnyben van is, elégtelen. Külseje egy szatírára adott alkalmat, melyben e vers foglaltatik: (prozában) rejtelmes tekintete hóbertos lélekre mutat, s arczán meglátszik az irigység.

mérsékelt tory volt. Ragaszkodott az örökös királysághoz, és az államegyházhoz, de részt vett a forradalomban, nem volt semmi kétsége Vilmos és Mária jogcizmei iránt; minden tartalék nélkül tette le nekik a hűségi esküt; s úgy látszik szorosan ahhoz is tartá magát. Közte és Caermarthen között szoros összetartás volt. Szívélyesen tartottak össze az északi fölkeléskor; s politikai nézeteikben oly szorosan megegyeztek, mint egy igen ravasz államférfiu és egy falusi gentleman csak megegyezhetett egymással.*) Caermarthen befolyása által most Lowther az ország egyik legfontosabb állomására emelkedett. Baj volt, hogy az másféle képességet kívánt volna meg, mint a minő egy jóra való vidéki képviselő vagy az évnegyedes ítélőszékek elnökének helyére kívátnatik. A kincstár első lordja nem volt elég kész szónok, s szíve nem volt elég kérges egy ily hivatalhoz. Sem gyorsan kitérni nem volt elég ügyes, sem eltérni a szemrehányásokat elég nyugodt, a melyeknek mint udvaronc és hivatalnok folyvást kitéve volt. Sokat olyat is kellett tenni, a mit tenni nem akart; olyasmit, a mit Wolsey vagy Burleigh soha sem tettek; se nem tett egy államférfiu a mi napjainkban; de a mi második Károlytól kezdve egész harmadik Györgyig, egy miniszter teendőinek egyik legfőbb részét képezé.

*) Lowther jelleméről adataimat saját irataiból vettem, a melyek egyike ki is nyomtatott, noha, gondolom nem bocsáttatott közre. A többiek egy példánya a Mackintosh kézirt. van. Egyetmást azon korbéli szatirákból vettem. Hogy Lowther nagyon kész volt életét kitenni magán összeütközéseknél, azt eléggé mutatja az a tény, hogy elfogadta a kihívását egy vámtisztnek, a kit hivatalból kitett. Párbaj volt köztük: Lowther nehéz sebet kapott. Említve van ez eset Luttrell naplójában apr. 1690.

Az angol parlamenti romlottság keletkezésének, növekedésének és hanyatlásának története még megirandó lesz. Egy tárggyal sem foglalkoztak oly ékesszóló kárhoztatással s oly maró gúnynyal. Komoly és enyelgő írók három nemzedéken át sirtak vagy nevettek e gyűlés megvesztegethető volta fölött. Ez a vesztegetés felhányva volt a választógyűléseken, megátkozva az egyházi szószékekről, s kitréfálva a szinpadokon; Pope gyönyörű versekben támadá meg, Bolingbrocke csinos prózában, Swift vad gyűlölettel, s Gay gúnyoros roszakarattal. Toryk és whigek, Johnson és Akenside, Smollet és Fielding, folyvást növelték a lármát. De sem azok közül, a kik korholtak, sem a kik enyelegtek, senki sem vette magának azt a fáradságot, hogy a jelenségeket megfigyelje vagy eredeti forrásaikra vissza vezesse.

Némelykor ezt a bajt egy vagy más miniszter romlottságának tulajdonították, de mikor az lecsett a polcra s azok léptek helyébe a kik fenhangon vádolták, úgy tapasztaltatott, hogy az emberek változtak, a rendszer nem. Némelykor a bajt a nemzeti jellem satnyulásának tulajdonították. A fényűzés és a kapzsiság, úgy mondták, a mi hazánkban is megtették azt a hatást, a mit tettek a régi római köztársaságban. Az ujabbkori angol úgy állott a tizenhatodik század angolaihoz, mint Verres és Curio Dentatus Fabriciushoz. A kik így beszéltek, olyan tudatlanok és felületesek voltak, mint rendesen szoktak lenni azok a kik a multat a jelen rovására magasztalják. Egy értelmes ember belátta volna azt, hogy, ha a második György idejebeli angolok valóban piszkosabbak és becstelenebbek lettek volna elődeiknél, a romlottságnak nem csak egy helyen kellett volna mutatkoznia. A bírák

és a tisztviselők megvesztegethetősége bizonynyal lépést tartott volna a parlamenti tagok megvesztegethetőségével. De semmi sem oly bizonyos, mint az, hogy a mig a törvényhozás mindinkább eladóvá lett, a törvényszékek és közhivatalok ellenkezőleg mind tisztábbak lettek. A nép képviselői kétségkívül inkább megvásárolhatók voltak Hardwicke és Pelham napjaiban mint a Tudorok napjaiban. De a Tudorok kanczellárjai a kérelmezőktől habozás és szégyen nélkül vettek el ezüstöt, ékszereket; Hardwicke pedig megvetéssel utasította volna el a kérelmezőt a ki valamely ajándékot mert volna neki hozni. A Tudorok kincstárnokai fejedelmi vagyont szereztek maguknak a hivatalok, czimek, bünbocsánatok árubabocsátásával; Pelham pedig inasai által dobattott volna ki akárkit is a házából, a ki egy peerségért vagy biztosí állásért pénzzel kínálta volna meg. Világos ebből, hogy a parlamenti megvesztegetés lábrakapását nem az erkölcsiség általános sülyedésének kell tulajdonítanunk. A romlás helyi volt, valamely helyi okát kell keresnünk; s ily okot könnyű lesz feltalálnunk.

A mi régi fejedelmeink közt az alsóház nem igen foglalkozott a beligazgatás ügyeivel. A ház elnökének meg volt hagyva, hogy ne engedje meg a tagoknak az állam ügyeibe való beavatkozást. Ha valamely gentleman tulcsapongott, a titkos tanács elé idézték, ott kihallgatták, megdorgálták, s a Towerbe küldötték, hogy helytelen magaviselete fölött elmélkedhessék. Az alsóház tagjai lehetőleg azzal biztosíták magukat, hogy tanácskozásait titokban tartották, az idegeneket kizárták, s vétkül rótták föl ha valaki a falakon kívül emlegeté a falakon belül mondottakat. De ez óvó rendszabályok nem sokat hasz-

náltak. Oly nagyszámu gyűlésben mindig találkozott, a ki kész volt kartársairól rossz híreket hordani el az udvarhoz. Az udvarral ellenzékbe lépni e szerint komoly veszélylyel járt. Azon időben természetesen a szavazatok megvásárlása nem, vagy alig jött szóba. Mert becsületes embert pénzzel nem lehetett megvenni, egy hitvány embert pedig sokkal czélszerűbb volt megfélemlíteni vagy megfenyíteni, sem mint megvenni.

Egészen más oknál fogva nem fordult elő a szavazatok megvásárlása az újabb nemzedék emlékezete óta. Az alsóház most a legfőbb hatóság az államban, de felelős a nemzetnek. Még azon tagok is, a kiket nem választottak valamely népes választó testületek, a közvélemény ellenőrzése alatt állanak. Mindent kinyomatnak, mindent vitatás alá vesznek, minden fontosabb szót, mely vitaközben ejtetik, másnap millió ember olvas. Valamely fontosabb szavazás után néhány óra múlva Plymouthtól Invernessig vizsgálják, bonczolgatják a többség és a kisebbség véleményét. Ha ott találunk egy nevet, a hol annak nem kellene lenni, a hitehagyott biztos lehet felőle, hogy éles kifejezésekkel fogják adott szavára, melyet megszegett s hitvallására melyet megtagadott, emlékeztetni. Jelenben tehát az egyedül biztos út, a melyen a kormány a képviselőtestület többségének támogatását megtarthatja az, hogy a nemzet bizalmát nyerje meg.

De nagy időköz választja el egymástól azt a kort, mikor a parlamenteket nem korlátolá többé a királyi előjog, s azt a kort, mikor azt az ország közvéleménye kezdé állandóan és hathatósan ellenőrizni. A restauratio után, egy kormány se mert volna ismét azon módokhoz nyulni, a melyekkel a vitatkozások szabadsága a polgári háboru

előtt korlátoltatott. A ház valamely tagját nem lehetett többé kérdőre vonninyilatkozatáért vagy szavazatáért. Gátolta legyen meg az adótörvény keresztülvitelét, mondott legyen kárhoztatóítéletet az ország egész külügyi politikája fölött; tett legyen le a ház asztalára vádlevelet a főministerek ellen; legkisebb veszélyben sem forgott, hogy oly bánásmódban részesüljön, minőt tapasztalt Erzsébettől Morrices, vagy első Károlytól Eliot. Az országgyűlési tag mitsem félhetett az udvartól. Mindazonáltal mindazon védműveket, melyek mögé a tizenhatodik század gyenge parlamentjei a királyi előjog ellen elsáncolták magukat, nem csak fentartották, hanem még szélesbítették és meg is erősítették. Ugy látszik egy politikus sem vette észre, hogy ez a védelem nem volt többé szükséges az eredeti célra, s hogy egész más célra kezdett az most már szolgálni. Az a szabály, mely kezdetben a hűséges képviselőt az uralkodó kegyvesztése ellen volt megvédendő, most arra szolgált, hogy a hűtelen képviselőket a nemzet kegyvesztése ellen védje meg, s ez utóbbi célra sokkal hathatósabbnak bizonyult, semmint az elsőre volt az előtt. Természetes volt, és kikerülhetetlen, hogy egy oly képviselő testületben, mely a tizenhatodik század fékező eszközei alól felszabadult, de a tizenkilencedik század fékező eszközei alá még nem vétetett, egy oly testületben, mely sem a királytól nem félt sem a közönségtől, a romlottságnak kellett lábra kapni.

A rothadás láthatóvá és kézzelfoghatóvá lőn a Cabal idejében. Clifford, az öt gonosz között a legmerészebb és leghevesebb, dicsekszik ama felfödözés érdemével, hogy egy lármás hazafi, a kit nem lehetett többé börtönbe küldeni, udvaronczczá változtatható át egy aranyművesnek az ő nevére szóló váltója által. Clifford példáját utódai

is követték. Nem sokára példabeszéddé vált, hogy egy parlament a szivattyuhoz hasonlít. Sokszor, mondák az élcelődők, ha a szivattyu kiapadottnak látszik, egy kis vizet kell belé önteni, hogy aztán bőségesen ontsa ki a vizet magából; szintugy, ha egy parlament fukarnak látszik, egyesek között ügyesen kiosztott tizezer font sokszor egy millió adóajánlatot hozhat be. Ezt a bajt nem csökkenté, sőt súlyosbitá az a forradalom, a mely hazánkat annyi más bajtól megszabadította. Az alsóház most hatalmasabb volt mint valaha a korona ellenében, de a nemzet előtt annyira sem volt felelős mint annak előtte. A kormánynak egygyel több oka volt a tagok megvásárlására; a tagoknak ellenben nem volt több okuk arra, hogy magukat el ne adják. Vilmos ugyan utálta a megvesztegetést: el volt határozva mellőzni azt; s uralkodása első évében meg is maradt ezen elhatározása mellett. Szerencsétlenségre, azon év eseményei nem erősíthették meg őt jó szándékában. Mihelyt Caermarthen az ország belügyeinek élére állott, minden megváltozott. Ő valóban nem volt ujoncz a szavazatvásárlás mesterségében. Tizenhat évvel az előtt ő volt Cliffordnak a kincstárnál utóda, Cliffordnak műfogásait is öröklé, sőt tökéletesbitette s oly terjedelemben alkalmazta azokat, hogy az első feltalálót megszégyenítette volna. Azon naptól fogva, a melyben Caermarthen másodszor hivatott meg a közügyek vezetésére, a parlamenti megvesztegetés ismét folyamatban volt, hosszú során át az államférfiaknak, alig némi félbeszakítással egész az amerikai háboru befejezéseig. A nagy angol pártok egyike sem vethet e tekintetben sokat a másikra. A toryk ugyan elsők voltak a kik azt a rendszert behozták s utolsók a kik elhagyták; de legnagyobb virágzását a whigek felsőbbbségének idejében érte el az.

Nem lehet egészen pontosan megjelölni a határt, a meddig ez a cserébe adása a parlamenti ajánlatoknak magánajándékokért kiterjedt. De valószínűnek látszik, hogy a bérenczek számát a közhir szerfölött nagyította, s hogy az soha sem volt valóban tetemes, noha sokszor éppen elegendő a szavazatok arányának megváltoztatására. Egy elvtelen minister kapva kapott az ily bérenczek szolgálatkészségén. Egy becsületes minister a közjó kedvéért akarata ellen hajolt meg s fogadta el azt, a mit gyalázatos és gyűlöletes zsarolásnak tartott. De sok éven át mindegyik minister, akárminő volt is személyes jelleme, akarva nem akarva beleegyezett abba, hogy a parlamentet vezetni kell még pedig azon egyetlen módon, a melyen az vezethető volt. Végtére szintoly köztudomásu volt a szavazatvásár az államkincstárnál mint a marhavásár Smithfielden. Befolyás nélküli demagógok számtalanszor kikeltek ezen silány üzérkedés ellen, de mindezen demagóg, mihelyt hatalomra került, mint egy végzetszerűleg látta magát kényszerítve, ugyan azon üzlet folytatására vagy legalább elnézésére. Itt ott talán egy, a közerkölcsiségről regényes fogalmakkal bíró ember nem adta magát oda arra, hogy a romlott tömeg pénztárnoka legyen s elfordítá tekintetét, míg kevesbbé aggályos kartársai elvegezték azt, a mit elkerülhetetlennek láttak, noha lealázó voltát érezték. De az álszégyenkedés ily esetei is ritkák voltak. Az általánosan elfogadott elv még emelkedettebb és tisztességes politikusok közt is az volt, hogy szégyen ugyan elfogadni a bért, de szükséges azt kiosztogatni. Nevezetes, hogy ez a kór legmagasb fokát Pelham Henrik igazgatása alatt érte el, a ki a legjobb szándoku államférfi volt, magánéletében feddhetetlen erkölcsű, s példás önzetlenségű. Nem nehéz elképzelnünk, hogy mind

ő mind más jóézésű emberek, a kik vele együtt a kor divatának hódoltak, mivel nyugtathatták meg lelkiismeretüket. Még a legszigorubb casuisták sem tagadják, hogy néha kötelesség lehet adni valamit, a mit elfogadni vétek. Jeffreystől gyalázat volt, hogy pénzzel váltatta meg azon szerencsétlen foglyok életét, a kiket ő Dorchesterben és Tauntonban perbe fogott. De nem volt gyalázat, sőt dicséretes dolog a foglyok barátai és rokonaira nézve, ha megadóztatták magukat, hogy Jeffreyst megvesztegethessék. Az a vitorlás kalóz, a ki egy keresztyén foglyot agyonveréssel fenyegetett, ha csak váltságbért nem hoznak érte, utálatos zsvány volt. De egy keresztyén foglyot a kalóz kezéből kiváltani nem csak merőben büntelen, de nagyon jóságos cselekedet is volt. Ily esetekben helytelen volna a megvesztegetés szót alkalmazni. Azok, a kik ily piszkos nyereséget elfogadnak, bizonyval romlott emberek. A kik adják nekik az ily bért, nem teszik őket rosszabbá, rosszakkal találják őket már; s csak elejét veszik az ő roszaságuk gonosz következményeinek. S nem lehetett-e ugyanezt az érvet fölhozni egy minister mellett, a ki, ha más eszköz nem használ, megfizeti a kapzsi és alacsony lelkű embereket azért, hogy ne rontsák meg a hazát?

Ilyen tekintetek győzték le Vilmos kételyeit is. A becsületes Burnet azon nem udvari bátorsággal, mely őt mindig kitünteté, Vilmosnak ez iránt előterjesztéseket tett. »Senki sem utálja ugy« felelt Vilmos »a megvesztegetést mint én. De oly fajta emberekkel van dolgom, a kiket csak ezen alávaló uton lehet vezetni vagy sehogy sem. Vagy erőltetni kell a dolgot; vagy elvész az ország.«*)

*) Burnet II. 76.

A lord presidentnek szüksége volt egy ügynökre az alsóházban, a ki a tagokat megvásárolja; Lowther pedig ügyetlen is, lelkiismeretes is volt ily megbizáshoz. De nem volt nehéz találni oly embert, a kiben a ravaszság és romlottság elég nagy mértékben egyesült. Ez volt a főlevéltárnok, sir Trevor János, a Jakab egyetlen parlamentjének volt elnöke. Bármily magasra vitte föl dolgát Trevor, még igen sokan emlékeztek reá, hogy mint egy feltűnő külsejű szegény irnokot látták őt az Inner Templenél működni. S valóban a ki valaha látta őt, nem könnyen feledheté. Mert az ő groteszk modora s kancsal tekintete minden torzalakat fölülmult. Erőteltjes, gyors felfogása jókor a cselszövények főmesterévé képesíté őt. Fogadni és játszani rendes mulatsága volt, s ezen mulatságból is nagy hasznot tudott huzni az ő rendes foglalkozására nézve. Mert valamely fogadásból vagy szerencsejátékból eredő kérdésekben az ő véleményének olyan súlya volt, mint a Westminsterhallban hozatott valamely törvényszéki ítéletnek. Majd egy vig czimborá méltóságára emelkedett, a kit Jeffreys részegségében nyájas ömlengésekkel halmozott el a poharak közt éjjel, ellenben leszidott és kipirongatott más nap a törvényszéknél. Ilyen mester vezetése alatt Trevor sokra vitte az ékesszólás azon nemében, mely a Baxter és Lisle Alice pereiben tündökölt. Beszéltek ugyan holmi összeszólalkozásokról a kanczellár és barátja közt, a melyekben a tanítvány nem kevesebbé szájasnak és gorombának mutatta magát, mint minő a mester volt. De az ilyen szóváltások már csak akkor történtek, mikor az ifjabb kalandor elég gazdagságra és rangra tett szert, hogy ne legyen többé rászorulva annak pártfogására, a ki őt föl-

emelte.*) A magas egyházpártiak közt Trevor, daczára ismeretes elvtelenségének, azon időben bizonyos népszerűséggel birt, melyet úgy látszik főleg azzal szerzett, hogy meg voltak győződve arról, hogy bármily kevés őszinteség van is benne általában, de a disszenterek elleni gyűlölete őszinte és igaz volt. Kevés kétség volt az iránt, hogy egy olyan alsóházban, a melyben a toryk valának többségben, ő az udvar segélyével könnyen elnökké választatható. Ő maga nyugtalanul várta, hogy régi székét ismét elfoglalhassa, s a melyből ő tudá miként lehet, a legnyereségesebb állomások egyikét csinálni az országban, ő szívesen vállalkozott ama titkos és gyalázatos tisztségre, melyre Lowther merőben képtelen volt.

Hampden Rikárd az államkincstár kancellárja lett. Ezen hivatalt hihetőleg a királyi elismerés jeléül kapta mérsékelt magaviseleteért s azon törekvéseért, miszerint whig barátjai tulhevét mérsékelni, különösen saját fiát is, megkíséرتette.

Godolphin önként ott hagyá a kincstárt; miért, nem tudjuk. Alig kételkedhetünk, hogy a parliament feloszlatása s az általános választások eredménye neki örömeire szolgált. Mert politikai nézetei a toryk felé hajoltak; s az utolsó kormány alatt, követett el olyan dolgokat, melyek, ha nem voltak is nagyon gonoszak, mégis bünbocsánatot igényeltek. Hihető, hogy nem tartá személyes méltóságával megegyezőnek, hogy Lowther alatt foglaljon helyet, a ki rangra nézve alatta állott.**)

*) North Roger: Guidford élete.

**) Nehány évig ez idő óta a kincstár első lordját mindig az első hely illette meg a bizottságban. Monmouth, Dalamere és

Az admirálisbíróság újra alakult. A tengerészeti közigazgatás élére Herbert Tamás állítottatott; Pembroke gróf, egy magas születésű ember, a ki a toryk közé számított, a regensségre szavazott és Sawyer leányát vette nőül. Hogy azonban Pembroke torysága nem volt valami szűkkeblű és korlátolt, azt eléggé mutatja az a tény, hogy mindjárt a forradalom után Locke János »Essayjét« az emberi értelemről neki ajánlotta, hála jeléül a gonosz időkben tett barátságos szolgálatokért.*)

Semmit se mulasztottak el, hogy Torringtont ezen változásokkal kibéikítsék. Mert noha a közigazgatás terén alkalmatlannak bizonyult, mint tengerész oly nagy közbecsülésben részesült, hogy a kormány nem örömet nélkülözte szolgálatait. Biztosították, hogy ellene semmi sem forraltatik. Egyszerre nem szolgálhatta a hazáját a tengeren is, meg Westminsterben is, s nem látszott annyira nehéznek helyét a hivatalnál kipótolni mint az ő zászlós hajója fedélzetén. Ő eleinte nagyon boszankodott, s valóban le is mondott állásáról, de a büszkeségének tett némely engedmény, háromezer font évi fizetés, és ajándékba adott tizezer acre koronai birtok a peterboroughi síkságon, ellenállhatatlan csalétknek valának kapzsisága számára; s egy Angliára nézve szerencsétlen órában késznek nyilatkozott

Godolphin oly sorban foglalták el helyeiket, minő rangban állottak mint peerek.

*) Az ajánlat azonban szerfölött hízolgő volt. »Az egyetlen dolog« szokta volt Pope mondani, s a melyet soha sem tud az ő bölcsészeti tanárának megbocsátani, az »Essay« dedicatiója volt.« Ruffhead Pope élete.

a tengeri haderő további vezényletére, melytől a partok biztonsága függött.*)

Mig e változtatások a hivatalokban Whitehall körül végbementek, a tiszti állomások betöltése is az egész országban vizsgálat alá vétetett. A toryk, tizenkét hónapon át folyvást panaszkodtak, hogy az ő részvételük azon kerületek kormányzatában, a melyekben élnek, semmi arányban sem áll számukkal, vagyonukkal s a társadalomban elfoglalt állásukkal. Nagy örömmel foglalták el tehát régi helyeiket illető megyéikben. A whigek lármát ütöttek, hogy a királyt gyalázatosan megcsalják, s hogy gonosz tanácsadók rávették, miszerint azok kezeibe adja a kardot, a kik első kedvező alkalommal ellene fogják fordítani az élet. Egy párbeszédben, melyet átalában az uj Warrington grófnak tulajdonítottak s mely akkor nagyon el volt terjedve, azóta rég feledésbe ment, egy grófság lord helytartója jön elő, a ki azon aggodalmának ad kifejezést, hogy az ő helyetteseinek nagyobb része árulókból áll.**)

De a hatalom aránytalan felosztása miatt sehol sem volt oly nagy az ingerültség, mint a fővárosban. A tisztek egy bizottsága, mely mindjárt a forradalom után alakult, a city katonai tisztségeit mind makacs whigekkel tölté be. Azon befolyásos és gazdag polgárok, a kiknek neveik kitöröl-tettek, panaszkodtak hogy a névjegyzékek mind a puritán gyülekezetek véneit, a Shafterbury vig ficzkóit, a rozsházi összeesküvőket foglalják magukban, s alig található bennök

*) Van Citters a szövetséges államokhoz, apr. 25. máj. 5. 1690; Luttrell Narcisz naplója; a kincstár levéltára feb. 4. 1689—90.

**) A lord lieutenant és helyettesei közti párbeszéd nincs meg Warrington iratatai közt, melyek 1694-ben gyűjtettek össze s ugy látszik, a családja jóváhagyásával adattak ki.

csak egy is, a ki a levellerek és fanatikusok ama nagy sokaságában, őszinte hive volna a királyságnak és az egyháznak. Most Caermarthen és Nottingham egy új bizottságot állítottak össze. Tanácsba hívták Comptont is, a megyei püspököt; s Compton nem volt nagyon kiméletes tanácsadó. Ő eredetileg magas egyházpárti és tory volt. A rossz bánásmód, melyben részesült az utolsó kormány alatt, latitudináriussá és lázadóvá tette őt; most pedig Tillotsonra való féltékenységből újra magas egyházpárti és tory lett. A whigek panaszkodtak, hogy háladatlanul üldözi őket az a kormány, mely lételet nekik köszönheti, hogy Vilmos király legjobb barátai közül sokan szégyennel bocsáttattak el azért, hogy az ő leggonoszabb ellenségeinek adjanak helyet, olyanoknak, a kikben annyit se lehet bízni, mint egy ír rappareebe, olyanoknak, a kik a citynek emlékezetet meghaladó régi kiváltsággleveleit átadták a zsarnok kezébe, olyanoknak, a kik ama kegyetlenség által tüntették ki magukat, melylyel a protestáns dissenternek elleni büntető törvényeket erőltették, sőt olyan embereknek, a kik mint esküdtek Russelt és Cornisht vétkesnek nyilvánították.*) Olyan nagy volt az elégtelenség, hogy egy ideig úgy látszott, az államnak pénzzavarokat fog okozni. Az utóbbi parlament által megszavazott adók igen lassan folytak be. A közszolgálat szükségletei sürgősek valának. Ily körülmények közt rendesen a londoni polgárokhoz szokott a

*) Van Citters a szövetséges államokhoz, marc. 18—28. apr. 4—14. 1690. Luttrell; Burnet. A három éves Mayor, vagy a rappareek, költemény 1691-ből. A költő az egyik új tisztviselőről azt mondja: (prózában) »Majd mindjárt elűzhetjük az ő állítólagos lelki furdulásait, s egy vérbírósnál találjuk föl, a hol a nemes Publiust a gazok kinozzák.«

kormány segélyért folyamodni; s Vilmos kormánya eddig főleg a whig párti polgárokhoz szokott fordulni. Most a dolog megváltozott. Egy két kitűnő whig, első felindulásában, megtagadott minden előleget; sőt néhányan nevezetes összegeiket kivették az állampénztárból. *) A pénz-zavar komolylyá válhatott volna, ha néhány vagyonos tory, a kik ha Sacheverell indítványa törvénynyé válik, minden helyhatósági tisztségből kizárattak volna, azonnal százezer fontot nem ajánl készpénzben, még sokkal nagyobb összeg ígéretét is csatolva hozzá. **)

Mig a város ily izgalmak közt élt, elérkezett egy királyi rendelet által kihirdetve volt országos böjt napja. Ez ájtatos ünnepélyre Írland szánandó helyzete s a király közelgő elindulása szolgáltatott okot. Közimák mondtak ő felsége személye biztonságáért s fegyvereinek sikereiért. London templomai tömve valának. A főváros legkitűnőbb egyházi szónokai, a kik alig egy kivétellel vagy mérsékelt toryk vagy mérsékelt whigek voltak, kitettek magukért, hogy a közérzületet lecsilapítsák, s komolyan buzditák hiveiket, hogy ily nagy pillanatban ne vonják meg lelkes támogatásukat azon fejedelemtől, a kinek sorsához az egész nemzet sorsa volt kötve. Burnet elmondotta egy nagy gyülekezet előtt a szószékről, miként nem voltak a görögök rábirhatók, mikor a hatalmas török Konstantinápolyt ostrom alá vette, vagyonuk egy részének a közös védelem céljából leendő feláldozására, s hogy mily keservesen kellett ezen fukarságukat megbánni, mikor aztán a győztes hitetlennek voltak kénytelenek, mind azt a kincset

*) Kincstári jegyzőkv. feb. 5. 1689—90.

**) Van Citters feb. 11—12 marc. 14—24. 1690.

átadni, melyet az utolsó keresztyén császár kéréseire odaadni vonakodtak. *)

A whigek azonban, mint párt, nem szorultak ily intelmekre. Bármennyire sértve és boszuval eltelve voltak is, teljesen belátták azt, hogy Vilmos trónjának megszilárdulásától függ minden, a mi előttük legbecsesebb. Hogy némelyik közülök mit próbált volna tenni az adott körülmények közt, ha valami más vezérok lett volna, ha példának okáért, az ő protestáns herczegök, Monmouth király, még életben lett volna, az iránt kétségben lehetünk. De nekik nem volt más választásuk, mint vagy azon fejedelem, a kit ők emeltek trónra, vagy az, a kit ők kergettek el. Valóban furcsa lett volna, ha Jakab pártjára állanak csak azért, hogy Vilmost megbüntessék, mikor a legnagyobb véték, a mit Vilmosnak szemére vetettek, az volt, hogy nem ápolt olyan boszuvágyó szenvedélyeket, melyek épen Jakab emlékéhez voltak kötve. A mennyire restelték az indemnity-billt, ugy másrészt nem tudták feledni a véres körutat. Ennélfogva még rossz kedvökben is, hivek maradtak királyukhoz és míg ellene zugolódtak, készek voltak életökkel és vagyonukkal támogatni őt ellensége ellen. **)

Voltak ugyan kivételek; de nagyon kevés számmal; s ezeket majdnem kizárólag két osztályban lehetett feltalálni, a melyek nagyban különböztek egymástól társadalmi állásra nézve, de szorosan hasonlítottak egymáshoz elveik lazaságára nézve. Mindazon whigek, a kikiről tudva volt, hogy Saint Germainssal alkudoztak, nem tartoztak a párt

*) Van Citters, marc. 14/24. 1690. A beszéd megvan. Bow Churchben mondatott, az aldermanek tanácsa előtt.

**) Welwood: Mercurius Reformatus feb. 12. 1690.

derekához, hanem vagy fejét vagy farkát képezték annak. Vagy magas rangban és hivatalban álló patriciusok voltak, vagy korhelyek, a kiket a pártnak csak aljasabb szolgálataira lehetett használni. Az elsőbb osztályba tartozott Shrewsbury. Az utóbbiban legkiválóbb példány Ferguson Robert volt. Azon naptól fogva, melyen a convent-parliament feloszlattatott, Shrewsbury hűsége ingadozni kezdett; de azt, hogy valamikor ingadozott, még sokkal később kezdé csak gyanítani a közönség. Az, hogy Ferguson néhány hóval a forradalom után, dühös jakabpárti lett, senki előtt sem volt titok s nem is lepett meg senkit. Az ő elpártolásáért még azt a nyomorult mentséget sem hozhatta föl, hogy el volt hanyagolva. Azon becsstelen szolgálatokért, melyeket ő a pártnak korábban tett mint kém, mint néplázító, mint vesztegető, mint gunyiratok szerzője, mint hamis tanú, sokkal több jutalmat kapott, mintsem az új kormány becsülete engedé vala. Természetesen az, hogy valami magas hivatalt bizzanak reá, lehetetlen volt. De a közvetett adóknál egy évi ötszáz fontos sinecurát teremtettek neki. Elérte azt, a mi előtte bőség volt; de a bőség nem elégíté ki. Ő ugyan nem restelt pénzért, bármi csalást elkövetni, álszentességgel tetézve azt; de a pénz szeretete nem volt az ő főszenvédélye. Hosszas megszokás nála is egy betegséget idézett elő, a melytől ritkán szabadulnak egészen azok, a kik a néplázításból hivatást csinálnak maguknak. Nem tudott nyugton maradni. A lázadás, foglalkozása levén előbb, utóbb gyönyöre lett. Ő ugy nem tudott élni a nélkül, hogy zavart ne csináljon, mint egy megrögzött pálinkaivó vagy opiumevő nem tud élni a nélkül, hogy minden nap a méreg kellő adagát be ne vegye. Maga

az a kényelmetlenség, mely a rendetlen életmóddal veleszokott jární, különös ingerrel birt reá. Szintoly kevéssé lehetett őt békés, rendszerető polgárrá tenni, mint pásztor kutyává a rókát, vagy mint nem veheti föl az ölyv a házi baromfi szokásait. A veres indiánok többre becsülik vadászataikat a művelt földeknél vagy rendezett városoknál; a cigány, ha jó fedél alatt lakik s husétellel táplálkozik kellő időben, mindig vissza fog vágyódni az ő rongyos sátra és döghusa után; s épen úgy únta Ferguson is a jóllétet és biztonságot, rendes fizetését, házát, asztalát, kocsiját, s vágyódott elnöke lenni oly társulatoknak, hol jelszó nélkül senkit be nem bocsátanak, s rendelkezni titkos nyomdák fölött s terjeszteni bujtogató röpiratokat; szeretete látni a falakon a hirdetményeket az ő személyes leírásaival s elfogatására kitűzött jutalmakkal; használni öt-hat álnevet, mindenikhez más más álhajjal és öltözékkal, s hetenkint háromszor változtatni éjnek idején szállását. Az ő gyűlölete nem a pápaság vagy a protestántismus, nem a királyi kormányforma vagy a köztársasági kormányforma s nem a Stuartház vagy a Nassauház ellen volt irányulva, hanem minden ellen, akármi fönnálló volt azon időben.

A jakabpártiak ez új szövetségest élénken üdvözölték. Ők akkor épen oly tervekkel voltak elfoglalva, a melyeknél egy veterán összeesküvőre igen is szükségök volt. Nagy izgalom támadt köztük attól fogva, hogy Vilmosnak Irlandba indulása tudokra esett; s mind nyugtalanul lesték elindulása pillanatát. Nem volt ő olyan fejedelem, a ki ellen akár ki bátran ki merte volna tüzni a lázadás zászlóját. Bátorsága, tapintata, terveinek titokban tartása, s minden vállalatának eddig isikerülése nagy hatással voltak a

tömegre. Legmérgesebb ellenségei is legalább annyira rettegtek, mint mennyire gyűlölték. Mig ő Kensingtonban, minden pillanatban lóra ülni készült, az elégtelenek, a kik előtt saját fejk és vagyonuk becses volt, megelégedtek azzal, hogy sasorrára vészpoharat köszöntsenek föl, s jelentős erőkifejtéssel zuzzák össze a narancsot, mely az ő jelképe volt. De föléledett bátorságuk, mikor azt gondolhatták, hogy nem sokára a tenger fogja őt a mi szigetünktől elválasztani. Az akkori katonai és politikai számtan szerint akkor harmincz vízi mértföld annyi volt mint most háromszáz. A szelek és hullámok sokszor minden közlekedést Irland és Anglia közt megszakítotiak. Megtörtént néha, hogy két vagy három héten át Londonból egy szónyi tudósítás se juthatott át Dublinba. Husz angol grófság már fegyverben állhatott, mig a fölkelésnek csak valami hire is Ulsterbe érhetett. Ennélfogva kora tavasszal, az elégtelen főnökök Londonban gyűlést tartottak oly czélból, hogy egy széles működési tervben állapodjanak meg, s szorgalmas levelezést folytattak ugy Franciaországgal mint Irlanddal.

Ily hangulatban voltak az angol pártok, mikor, márczius huszadikán, az uj parlament összejött. Az első feladat, mely az alsóházra várt, az elnök választása volt. Lowther Trevort ajánlotta, s ez ellenzés nélkül megválasztatván, a szokott szertartással bemutatott s megerősítettett. A király aztán megnyitó beszédet tartott, melyben két fontos tárgyat ajánlott a ház különös figyelmébe, t. i. az államjövedelem megállapítását és a közbocsánat megadását. Nyomatosan emelte ki a gyors intézkedés szükségességét. Minden nap drága, a cselekvés kora közelgett.

»Ne legyünk,« úgy mondá, »vitatkozásokba elmerülve az alatt, míg ellenségeink táborban állanak.«*)

Az első tárgy, melylyel az alsóház foglalkozott, az államjövedelem volt. Az adók nagy része, Vilmos és Mária trónralépte óta, rövid időre szóló parlamenti határozatok alapján szedettet be, s elérkezett már ideje egy állandó berendezésnek. A fizetések és nyugdíjak egy jegyzéke nyújtott be a ház elébe, a melyekről gondoskodni kelle; s ezen összegek nagysága méltó panaszokra indította a független tagokat, a kik között sir Sedley Károly gúnyoros tréfái által tüntette ki magát. Egy ügyes beszéde, melyet a hivatalnokok ellen tartott, titkon nyomtatásban is megjelent s széles elterjedést nyert: azóta több kiadást ért; s bizonyoságot tesz róla, a mit költeményei és szindarabjai nem tesznek, hogy kortársainak igazuk volt, midőn őt eleven eszü és tehetséges embernek tartották. Szerencsétlenségre a civillista által előidézett kedvetlenség csak tréfákban és gúnyolódásokban párolgott szét, a nélkül hogy valami reformra vezetett volna.

A rendes bevétel, melylyel a kormány a forradalom előtt rendelkezhetett, részint örökös volt, részint minden egyes uralkodónak élethosszára megajánlott adónemekből állott. Az örökös bevétel a koronával együtt szállott át Vilmosra és Máriára. Származott ez a királyi uradalmak jövedelmeiből, díjakból, birságokból, bor-szabadalmakból, a javadalmak első terményeiből és dézmáiból, a posta jövedelméből, s a közvetett adók azon részéből, mely mindjárt a restauratio után, második Károlynak és örököseinek örökre megajánltatott a mi régi királyainkat megillető hű-

*) Alsóh. napló, marc. 20. 21. 22. 1688/9.

béri szolgálatok váltságául. Mindezen forrásokból a bevételek mint egy négy vagy ötszáz ezer fontra becsültettek. *)

Azon fogyasztási adók és vámok, melyek Jakabnak élte fogytáig ajánltattak meg, az ő uralkodása végén mintegy kilencz százezer fontot hoztak be évenként. Vilmos természetesen azt kívánta, hogy ezt a bevételt ugyan azon módozattal élveshesse mint nagybátyja; s miniszterei minden lehetőet elkövettek, hogy e kívánata teljesülhessen. Lowther megtevé az indítványt, hogy az ajánlat a király és a királyné együttes és külön életök fogytáig szóljon s ismételve és komolyan szólalt föl indítványa mellett. Kifejtette Vilmos érdemeit és igényeit e nemzet bizalmára és háladatosságára; hogy a nemzetet megszabadította a pápaságtól és kényuralomtól; az egyházat az üldöztetéstől; s szilárd alapra állította az ország alkotmányát. Vajon mogorvának mutathatja-e magát az alsóház egy oly fejedelem iránt, a ki rövid idő alatt többet tett Angliáért, mint bármelyik előde, egy fejedelem iránt, a ki épen most teszi ki magát az ellenség fegyverének és dögvészes levegőnek azért, hogy Irlandban megmentse az angol telepet, egy oly fejedelem iránt, a kiért imádkoznak a világ minden zugában, a hol csak protestáns gyülekezetek istentiszteletet tartanak?**) De ezen tárgyban Lowther hiába szó nokolt. Whig és tory egyetértett abban, hogy a parlament bőkezűségének tulajdonítandó az utóbbi harmincz év minden szerencsétlensége; hogy az 1660-diki parlament bőkezűségének kell tulajdonítani a Căbal rossz kormányzatát; hogy az 1685-diki parlament bőkezűségének kell tu-

*) Alsóházi napló, marc. 28. 1690, és marc. 1. 20. 1688/9.

**) Grey Debates, marc. 27. 28. 1690.

lajdonitni a vallástürelmi nyilatkozatot, s hogy az 1690-diki parlament menthetetlen hibát követne el, ha nem akarna okulni egy hosszú, kinos és mindig ismétlődő tapasztalásból. Sok vitatkozás után egy kiegyezkedés jött létre. Az a része a közvetett adónak, mely Jakab élete fogytáig volt megajánlva, s mely mintegy évi három százezer fontra becsültetett, Vilmos és Máriának is megszavaztatott együttes és külön éltök fogytáig. Föltették, hogy az örökös jövedelmi forrásokkal, s még ehhez évi háromszáz ezer fonttal a közvetett adókból, ő felségeiknek minden parlamenti ellenörködéstől menten, hét nyolcz százezer font évi jövedelem fog állani rendelkezésükre. Ezen jövedelemből kelle aztán mind a királyi háztartást fedezni mind ama polgári (civil) hivatalok ellátását, a melyeknek jegyzéke (listája) a ház asztalán feküdt. Ezt a jövedelmet ennél fogva civillistának nevezték el. Most már a királyi udvartartás költségei egészen külön vannak választva a polgári közigazgatás költségeitől; de csodálatos szóforgatással a civillista név a közjövadalmek azon ágához tapadt, mely a királyi udvartartás költségeire van szánva. Még csodálatosabb az, hogy több, szomszéd népek ezt a minden elnevezések leghelytelenebbikét méltónak találták nyelvökbe átvenni. Azon adók és vámok, melyeket Károly s utána Jakab holtig élveztek, s melyek a forradalom előtti évben, hatszáz ezer fontot hajtottak be, most a koronának csak négy évi időre ajánlottak meg. *)

Vilmos ezen berendezéssel épenséggel nem volt megelégedve. Ő méltatlan és háládatlan eljárást látott abban azon nemzet részéről, melynek szabadságát ő menté meg,

*) Alsóházi napló marc. 28. 1690. A jövedelem megállapításának módját világosan és tisztán írja le Van Citters a szövetséges államokhoz ápril 7/17. 1690-ben irt jelentésében.

hogy megköti őt mintegy jó magaviselete tartamáig. »Anglia gentlemanei« jegyzé meg Burnet irányában »megbiztak Jakab királyban, vallásuk és törvényeik ellenségében; de bennem, vallásuk és törvényeik megmentőjében, nem akarnak megbizni.« Burnet helyesen azt válaszolá, hogy nincs olyan kifejezése a személyes bizalomnak, melyet ő felsége jogosan ne igényelhetne, de hogy ez a kérdés nem személyes bizalom kérdése. Az ország rendei egy általános elvet akarnak megállapítani. Nem akarnak előesetet csinálni, mely kellő biztosítás nélkül hagyná utódaikat azon bajok visszatérése ellen, melyeket az előző parlamentek tulzott bőkezősége idézett elő. »Ezen bajoktól a jelen nemzedéket felséged megszabadítá. Elfogadva az alsóház ajánlatát a hozzákötött föltételekkel, felséged a jövő nemzedékeket is megszabadítja.« Vilmost ez érvelés nem győzte meg; de sokkal okosabb volt s tudott magán uralkodni, semmint rossz kedvének kifejezést adjon; s kegyesen fogadá el azt, a mi előtte kegyelet nélkül adottnak látszott.*)

A civillistát terhelé egy évi járadék is, melyet huszezer fonttal a dán hercegnőnek kellett adni, ráadásul azon évenkénti harminczezer fontra, mely férjhez menetele alkalmával vettetett ki neki. Ezen berendezés egy sok heves vita után nagy nehezen létrejött egyezkedés eredménye volt. A király és a királyné, uralkodásuk kezdetétől fogva, soha sem voltak valami igen jó lábon nővérökkel. Azon nincs mit csodálkozni, hogy Vilmost nem szerette oly aszszony, a kinek épen elég belátása volt arra, hogy rideg lelkületét s visszataszító modorát észrevegye, de a ki teljesen képtelen volt, az ő magasb lelki tulajdonainak méltá-

*) Burnet, II.

tására. De Mária egészen arra való volt, hogy szerettenessék. Ilyen eleven és értelmes asszony ugyan nem sok örömet lelhetett Anna társaságában, a ki, jó kedvében, vig bárgyu, rossz kedvében mogorva bárgyu volt. De a királyné, a ki szivélyessége által legutolsó szolgálóinál is megkedvelteté magát, aligha tette volna ellenségévé azt, a kivel jó barátságban élni kötelességében is, érdekében is állott, ha egy sajátságosan hatalmas és sajátságosan gonosz idegen befolyás nem működik vala folyvást a királyi család kebelébeni meghasonlás előidézésén. A hercegnő oly nagy ragaszkodással viseltetett lady Marlborough iránt, hogy babonás korban azt valamely varázslatnak vagy bájitalnak tulajdonították volna. A két barátnő nemcsak félretett egymásközt meghitt társalgásaikban minden czimzést és szertartást, s egyszerűen Morley asszonynak és Freeman asszonynak szólítgaták egymást; hanem még György herceg is, a ki annyit tartott születési rangjára, a mennyire csak érdekelhette őt a clareten és fölszelt lazaczon kívül akármilyen is, beleegyezett, hogy őt meg Morley urnak nevezék. A grófnő dicsekvék, hogy azért választá a Freeman nevet, mert a legjobban megfelelt az ő bátor és nyílt jellemének; s hogy igazságot szolgáltatassunk neki, meg kell vallani, hogy nem az udvaroncok közönséges cselfogása által szerezte s tartotta meg magának oly soká a leggyengébb női kedély fölötti zsarnoki uralmát. Nem igen birt ő azzal a tapintattal, mely nemének kiváló jellege: sokkal hevesebb véralkatu volt, semhogy hizelegjen, vagy tettesse magát; de, különös véletlen folytán, egy olyan lelkülettel jött érintkezésbe, a melyre az ellenmondás és parancsoló modor bűbájos hatást gyakorolt. Ezen torzított barátságban, a hűség, béketűrés, önmegtagadás mind az urnő tu-

lajdonai voltak. A szeszély, a főnhéjazás s kedvetlenség a komorna tulajdonai voltak.

Mi sem érdekesb mint az a viszony, mely e két nő és Freeman ur között létezett, a mint ők t. i. Marlborough szokták nevezni. Külföldön általában hitték, hogy Anna a Churchillek befolyása alatt áll. Tudták azt is, hogy azon férfi, a ki oly nagy kegyben áll, nem csak nagy katona és politikus, hanem a koronának egyik legfinomabb gentlemane, hogy arcza, növése kitűnő szép, lelkülete nyájas és egyuttal bátor, modora megnyerő és nemes. Mi sem látszott oly természetesebbnek, mint hogy ily kellemes tulajdonok egy női szívet meghódítsanak. A szárazon tehát sokan azt hitték, hogy ő Anna kegyencz szeretője, s annak írják le az azon időbeli francia gúnyiratok, melyek rég feledésbe mentek. Angliában ez a rágalom soha sem talált hitelre, még a pór nép között sem, s nem fordult elő még a legtrágárabb gúnydalokban sem, melyeket az utcán énekeltek. Valósággal úgy látszik, Anna hercegnő soha még gondolatban sem követett el legkisebbet a hitvestársi hűség ellen. Ő előtte Marlborough minden lángesze és vitézsége s minden szépsége és kellemes modora mellett is nem volt egyéb mint az ő barátnőjének a férje. Neki semmi egyenes befolyása nem volt ő fenségére. Ő nem gyakorolhatott reá befolyást másképp mint neje által; ez pedig nem csupán vak eszközül szolgált. Noha lehetetlen akármiben a mit valaha mondott vagy irt, valamely jelét fedezni föl értelmi felsoóbségének, de tüzes szenvedélyei és erős akarata teljesen alkalmassá tették őt arra, hogy férje fölött uralkodjék, a ki viszont arra született, hogy komoly tanácstestületek és hatalmas hadseregek fölött uralkodjék. Bátorsága, melyet a háboru veszélyei csak fokozni és szilárdítani birtak, azon-

nal elhagyá őt, ha Sárájának mindig kész könyeivel, beszédes szemrehányásaival, ajkai duzzogásával s fejének magasra emelésével kellett szembeszállania. Kevés ily jeletet bir a történet fölmutatni, a hol egy nagy és böles férfiú, ha politikai nagyszerű és mély terveit ki akarja vinni, azt csak úgy teheti, hogy egy nem mindig vezethető hóbotos asszony közvetítését nyerje meg, a kinek viszont egy még hóbotosabb asszonyt kelle megnyernie.

Egy pontban a gróf és a grófnő teljesen egyetértettek. Mind a kettő egyformán szerette a pénzt; noha, megszerezvén azt, a férj halomra gyűjtötte inkább, a nő pedig örömeztőbb kiadta. *) A herczegnő kegyeit mind a ketten bő jövedelmi forrásnak nézték. Még atyja uralkodása alatt kezdettek pénzre tenni szert az ő jósága felhasználásával. Ő természeténél fogva takarékoszágra hajolt; s mikor trónra került is, az ő butorzata és asztala nem volt nagyon költséges. **) Azt lehetett ennél fogva gondolni, hogy mint alattvalónak, évenként harminczezer, szabad lakással a palotában, untig elegendő lesz minden szükségleteire. A királyságban hihetőleg két főúr sem volt, a kinek ennyi jövedelme lett volna. De semennyi jövedelem sem elégíté ki birvágyát azoknak, a kik őt kormányozták. Ő minduntalan adósságot csinált, melyet Jakab mindig kifizetett még pedig a meglepetés vagy kedvetlenség legkisebb kijelentése nélkül.

A forradalom a Churchilleknek roppant nyereményre

*) Egy azon korbeli gúnyversben e sorok vannak: (prozában)
Oh boldog pár! egész életökben soha sem volt per közöttük. Annysira egyetértének abban, hogy lelköket odaadják a haszonért. (The female Nine. 1690.)

**) Swift megemlíté a vendégszeretet és pompa hiányát az ő háztartásában. Aug. 8. 1711.

nyitott uj és nagyszerű kilátásokat. Urnőjöknek egész magaviselete a nagy válság alatt világosan kitüntette, hogy sem akarata sem ítélete, sem lelkiismerete nem volt az övéktől különböző. Nekik áldozta föl hajlamait, előítéleteit, szokásait, érdekeit. Nekik engedelmeskedve bocsátkozott összeesküvésbe saját apja ellen; Whitehallból télközepén, jégen és sáron át, bérkocsin szökött el; a fölkelő táborba menekült; beleegyezett örökösödési sorának az oraniai herczegre lett átruházásába. Örömmel látták, hogy az a nő, a kire ők oly föltétlen befolyással bírtak, viszont másokra nem mindennapi befolyással bír. Alig fejeztetett be a forradalom, számos tory, kiknek sem a letett király sem az új király nem tett, s kik nem tudták magukban elhatározni, vajon az ő vallásukat a jezsuiták fenyegetik-e inkább vagy a latitudinariussok, nagyon készek lettek volna Anna körül csoportosulni. A természet őt bigotnak alkotá. Olyan volt az ő lelki állapota, hogy gyermekkori hitéhez vizsgálódás és kételkedés nélkül mindvégig ragaszkodott, míg koporsója be nem záródott. Atyja udvaránál siket volt minden iránt, a mi a transsubstantiatio és a fülbegyónás mellett felhozatott. Sógora udvaránál szintoly siket volt minden iránt a mit a protestánsok általános egyesülése mellett hoztak fel. Ez a lassuság és szívósság tévé őt fontossá. Nagy dolog volt, a királyi család azon egyetlen tagja lenni, a ki úgy a pápisták mint a presbyteriánusok ellen egyenlő ellenszenvvel viseltetik. Mig egy nagy párt hajlandó volt őt bálványozni, addig a két szolgálja merő bábnak tekinté. Ezek tudták hogy neki hatalmában van a kormánynak komoly zavart szerezni; s ezt a helyzetet arra használták föl, hogy pénzt zsaroljanak ki névleg az ő számára, valósággal önmaguknak. Mig Marlborough az angol

haderőt német alföldön vezérlé, e terv kivitele természetesen egészen nevére maradt, s ő ebben nem úgy járt el, mint férje járt volna kétségkívül el, okos számítással és mérsékléssel, hanem, mint saját elbeszéléseiből tisztán kitűnik, gyűlöletes erőszakossággal és kihívó göggel. Valóban a nőnek olyan szenvedélyei voltak, melyektől a férj egészen ment volt. Ez noha egyike a legkapzsibb embereknek, legkevesebbé sem volt czivakodó természetű, amaz sokkal inkább gonosz lelkű volt mint fősvény. Könnyen gyűlölt, s szívből gyűlölt; kérlelhetetlenül gyűlölt. S gyűlölte különösen mindazokat, a kik urnőjének atyai vagy anyai ágról rokonai voltak. Bárki jó indulattal viseltetett a hercegnő iránt, csak sajnálattal nézhette azt a varázslatot, mely őt egy nagyravágyó és kiméletet nem ismerő czivakodó aszszony rabszolgájává tette. Ezt a grófnő jól tudta. Ennek a szemében a királyi család és a Hyde család, bármennyire különböztek minden egyében, úgy tűntek föl mint ellene szövetségben állók; s ő mindannyit utálta, Jakabot, Vilmost és Máriát, Clarendont és Rochestert. Most jött el az idő rég felgyült epéjének kiöntésére. Nem volt elég Anna számára egy nagy, egy királyi évi jövedelmet kieszközölni. Ezt oly módokon kellett kieszközölni, a melyek sértők és lealázók legyenek mindazokra nézve, a kiket a kegyencznő gyűlölt. Nem úgy kéretett, nem úgy adatott az mint testvéri szeretet jele, hanem ellenséges hangon követeltetett s viaskodó kezekből csikartatott ki. Nem folyamodtak a királyhoz és a királynéhoz. Ezek meglepetve hallották, hogy lady Marlborough fáradhatatlanul igyekszik a maga részére vonni a parlament tory tagjait, hogy a hercegnőnek pártja van, hogy az alsóházban indítvány fog tétetni

az iránt hogy ő királyi fensége számára a koronától független nagy évi jövedelem állapittassék meg. Mária kérdőre voná nővérét, mit jelentsenek ezen készülődések? »Ugy hallom,« mondá Anna, »hogy jó barátain valamikép gondoskodni akarnak ellátásomról.« Mondatik, hogy a királyné, nagyon megilletődve oly czélzás által, melyszerint ő maga és férje nem tartoznának nővére jó barátai közé, szokatlan élességgel válaszolt. »Micsoda barátokról beszél ön? Ki volna önnek barátja egyéb mint a király és én?« *) E tárgy a nővérek közt többé soha nem jött szóba. Mária hihetőleg észrevette hogy hibázott, mikor azt szólítá meg, a ki csak vak eszköz volt mások kezében. Kiserlet tétetett a grófnővel való egyezkedésre. Némely alábbrendelt ügynök hasztalan próbálkozván, Shrewsbury tisztelgett nála. Meltán lehetett várni ettől hogy közbenjárása sikerülni fog: mert ha ama kor botránykrónikájának hitelt adhatnánk, ő magasan állott, szerfölött magasan kegyeiben. **) Föl volt hatalmazva azon ígéretre, hogy ha a hercegnő felhagy azon szándokával, miszerint az alsóház tagjait vonja ügye érdekébe, ő királyi fenségének évi jövedelme harminczezerről ötven ezerre fog emeltetni. A grófnő kereken visszautasítá ez ajánlatot. »A király szava,« veté oda vakmerően, »nem elég biztosíték.« »Én biztosítom önt« mondá Shrewsbury, »hogy a király megtartja ígéreteit. Ha megszegné azokat, egy óráig se maradnék szolgálatában.« »Ez igen szép öntől« válaszolt a makacs veszekvő, »de az nagyon szegény vigasztalás a hercegnő számára.« Shrewsbury, miután hasztalan

*) Marlborough hercegnő önigazolása. De a hercegnő oly elvette emült hazudó volt, hogy lehetetlen egy szavát is elhinni, kivéve, ha önmaga ellen szól.

*) L. A női Ninus.

igyekezett a szolgát megindítani, végre kihallgattatásra bocsáttatott az urnő elébe. Anna, kétségkívül Sára barátnője által betanítva azt felelte, hogy az illető tárgyalások már előbbre haladtak semhogy megakaszthatók volnának s hogy az ügyet most már az alsóház elhatározására kell bízni. *)

A dolog abban volt, hogy a hercegnő tanácsadói sokkal nagyobb összeget reméltek a parlamenttől, mint melyet a király ajánlott. Kevesebbel mint évi hetvenezerrel nem akarták beérni. De kapzsiságukban tulfeszítették az ívet. Az alsóház nagy készséget mutatott ő királyi fenségének kedvében járni. De mikor végre buzgó hivei szóba merték hozni a kívánt összeget, a zugolódás átalános lőn. Évenként hetvenezer akkor, mikor az állam mellőzhetetlen kiadásai napról napra növekedtek, mikor a vámbevétel napról napra alábbszállott, mikor a kereskedelem pangott, mikor minden földesur, minden bérlő kénytelen volt szűkebbre szorítani asztalát, pinczéjét! Átalános volt a vélemény, hogy a király által megajánlott összeg több mint elegendő. **) Végre mind a két fél engedett valamit. A hercegnőnek be kellett érnie ötvenezerrel évenként; Vilmos pedig bele egyezett, hogy ez összeg parlamenti határozattal adassék meg neki. A hercegnő Marlborough lady szolgálatait évi ezer fonttal jutalmazta meg; ***) de minden

*) Marlborough hercegnő igazolása. Azon szokásos pontatlansága miatt, mely őt akkor is jellemzi mikor hazudni nem volt oka, nagy bizalmatlansággal kell olvasnunk minden sort mely tőle származik. Shrewsburyt hercegnek nevezi, holott csak 1694-ben lett azzá, s »Kegyelmeiséged«-nek czimezgeti.

**) Alsóházi napló, decz. 17. 18. 1689.

***) Marlborough hercegnő igazolása.

valószínűség szerint ez legkisebb része volt annak, a mit ezen rendezkedés alkalmával a Churchillek nyertek.

Ezen egyezkedés után a két nővér ismét több hónapon át udvarias sőt barátságos lábon élt egymással. De Mária, noha Anna iránt úgy látszik semmi rossz indulattal nem viseltetett, lady Marlborough ellen mindazon ellenszenvvel volt eltelve, melyre egy nemes érzésű női szív csak képes lehet. Marlborough többnyire Anglián kívül volt azon idő alatt, míg neje a torykat hódítgatá, s habár vele egyetértett is, mindent szokásos mérsékletével s tisztességgel tett. Ő tehát Vilmostól folyvást kegyének nyilvánulásait vevé, melyet a visszatetszés semmi jele nem kísért.

Az évi jövedelem megállapításának kérdésében a tory és whig közötti eltérés nem látszott eléggé jelzettnek. S valóban, ha volt valami, a miben a két párt egyet értett, úgy e készség volt az, melylyel a korona bevételeit, négyévi határdő korlátai közt megszavazták. De voltak más kérdések, melyek a régi indulatosságot egész mérvben megújították. A whigek most kisebbségben voltak, de ez a kisebbség számra nézve félelmetes volt, s még félelmeteseb ügyességre nézve. A parlamenti csatatérre nem kisebb elkeseredéssel állottak ki mint mikor többségben voltak, de sok tekintetben több ügyességgel. Különféle olyan indítványokkal léptek föl, melyeket szívből egy magas egyházpárti sem pártolhatott, de a melyet Vilmos és Mária egy hű szolgája sem ellenezhetett. A tory, a ki ezen indítványokra rászavazott, azon veszélyben forgott, hogy grófságában a nyers cavalierok őt szélkakasnak fogják kikiáltani; az a tory, a ki ez indítványok ellen szavazott, azon veszélyben forgott, hogy nem jó szemmel fognak reá nézni Kensingtonban.

Nyilván ilyen politikai számításból történt, hogy a whigek egy indítványt tettek le a lordok asztalára, mely szerint az utóbbi parlament által hozott törvények mind jogerejü törvényeknek nyilvánítottak. Alig olvastatott fel ez a bill, azonnal megújult a mult tavaszi vita. A whigekhez csatlakoztak ez alkalommal majd mind azon nemes urak, a kik a kormánynyal összeköttetésekben állottak. A szigorú toryk, élőkön Nottingham, készeknek nyilatkoztak kijelenteni azt, hogy 1689-ben hozott minden határozat ugyanazon jogerővel birjon, mintha egy szabályos módon egybehívott parlament által hozatott volna, de semmi se birhatta arra reá őket, hogy a lordok és gentlemanek egy olyan gyűlését, mely a nagy pecsét szentesítése nélkül hivatott egybe, alkotmányos parlamentnek ismerjék el. Ugy látszik, kevés kérdés izgatá fel annyira a szenvedélyeket mint azon, gyakorlatilag bár nem fontos kérdés, vajon a bill egy ilyenmő kijelentést foglaljon-e magában. Nottingham, a ki mindig nyílt és becsületes, de vakhitő és formákhoz ragaszkodó volt, e tárgyban különösen makacsnak és esztelennek mutatta magát. Egy vita alkalmával elveszté szokott nyugalját s annyira megfélemedezett a tisztességről, melyet mindig megszokott tartani, hogy kevés híján majd a fekete pálcza őrizete alá került. *) Nagy czivódás után a whigek hét szőnyi többséggel kivítették indítványukat. **) Sok peer egy, Nottingham által szerkesztett óvást irt alá. Ezen óvásban a bill, mely valóban sok bírálni valót foglalt magában, úgy iratik le, mint a mely sem angolul nincs jól írva, sem a józan észszel nem egyez meg. A többség oly

*) Van Citters apr. 8—18. 1690.

**) Van Citters apr. 8—18. : Luttrell Narcisz naplója.

határozatot hozott, mely szerint ez óvás félrevetendő volt; s ezen határozat ellen Nottingham és követői újra tiltakoztak.*) A királynak nem tetszett államtitkára ezen nyakassága; annyira nem tetszett, hogy Nottingham kijelenté lemondási szándokát; de a vita hamar kiegyenlítettett. Vilmos sokkal okosabb ember volt, semhogy föl ne ismerte volna becsét egy becsületes embernek ama becsületnélküli korban. Ugyanazon lelkiismertesség, mely Nothinghamot lázadóvá tette, kezességül szolgált arra, hogy áruló soha sem lesz.**)

A bill az alsóházhoz jött; s méltán lehetett heves és hosszas ellenzéstől tartani, de egy beszéd tisztába hozta a kérdést. Somers, oly erővel és ékesszólással, mely az őt mindig gyönyörrel hallgató társait is különösen meglepte, a toryk által vitatott elvek tarthatatlanságát teljesen kiderítette. »Ha a convent« így szólt az ő okoskodása, »nem volt parliament, hogyan lehetünk mi parliament? Erzsébet törvénye azt rendeli, hogy ezen házban senki sem ülhet vagy szavazhat, a míg a felsőbbbségi esküt le nem tette. Ezt az esküt egyikünk sem tette le. A helyett mi mind egy új felsőbbbségi esküt tettünk le, melyet az utóbbi parliament állított a régi esküforma helyébe. Ellenmondás van tehát abban, ha valaki azt állítja, hogy az utolsó parliament határozatai nem jogérvényesek, s mégis azt kívánja tőlünk, hogy azokat ezentul jogérvényeseknek nyilvánítsuk. Mert azok vagy már is érvényesek, vagy mi nem tehetjük olyanokká.« Ez érvelés, mely valóban olyan megcáfolhatatlan volt mint egy Euclidesé, a vitát gyors végéhez

*) Felsőházi napló apr. 8—10. 1690; Burnet, II. 41.

**) Van Citters apr. 25. és máj. 25. 1690.

vezeté. Negyvennyolcz óra mulva, az első olvasás után, a bill az alsóházban keresztül ment. *)

Az egész ülősszak alatt ez volt a whigek egyedüli győzedelme. Fenszóval panaszkodtak az alsóházban a londoni city katonai kormányzatában tett változtatások miatt. A toryk, erejökben bizva, s hevüktől vezéreltetve, nem csak megtagadták a történetek roszalását, de nyilván és formaszerűleg hálát szavaztak a királynak azért, hogy sok magas egyházpártit alkalmazott és sok schismaticust elbocsátott. A köszönő feliratot Charges, Westminster képviselője indítványozá, kiről tudva volt, hogy Caermarthennek barátja. »A cityben tett változtatások« mondá Charges, »megmutatják, hogy ő felsége gyengéden gondoskodik rólunk. Reménylem, hogy az ország minden megyéjében hasonló változtatásokat fog tenni.« A kisebbség erősen küzdött. »Köszönetet szavaznak önök a királynak« mondák ők, »azért hogy legveszélyesb elleneinek kezébe adja a kardot? Némelyek azok közül, a kik hadi állomásokra ajánltattak neki, még arra sem birhatták reá magukat, hogy a hűségi esküt letegyék. Mások, a rosz időből voltak ismereteseek mint amaz igazfajta esküdtek a kik, akár volt bizonyíték akár nem, mindig vétkesnek találták az exclusionistát. Nem fáradtak ki a whig szónokok mindazon szónoki fogások ismétlésében, miket minden párt, ha roszul mennek dolgai, oly bőven szokott használni, s mikre egyik sem szokott valamit adni, mihelyt boldogul. »Ne hozzunk,« mondák, »egy olyan határozatot, mely honfitár-

*) Alsóházi napló apr. 8., 9. 1690. Grey: Débates; Burnet, II. 42. Van Citters, levelét 8-án irván, megemlíti, hogy az alsóházban zajos ülésre készülnek.

saink egy nagy részére, a kik jó alattvalók, jó protestánsok, kárhoztató ítéletet mond. A király az ő egész népének feje. Ne tegyük őt egy párt fejévé.« Ez kitünő elv volt; de nem illett azok szájába, a kik néhány héttel az előtt, ellenezték a közbocsánatot és rászavaztak a Sacheverell-záradékra. A feliratot elfogadta száznyolczvanöt szavazat százharminczhat ellen.*)

A mint az eredmény kihirdettetett, a kisebbség, vere-sége fájdalmaiban, egy olyan indítvánnyal lépett föl, mely nem kis zavarba hozá a tory hivatalnokokat. Az alattvalói eskü, mondák a whigek, nagyon tág kifejezésekben van fogalmazva. Kirekeszt ugyan a közhivatalokból egy két becsületes jacobitát, a kik rendszerint sokkal bárgyubbak sem-hogy nagy kárt tehetnének; de semmikép sem alkalmas megkötni az olyan ravasz papok sima és hajlékony lelki-ismeretét, a kik midőn a jezsuiták gyűlöletét negélyezik, éppen azon erkölcstelen casuistikában tűnnek ki, mely a jezsuiták legfőbb vétke volt. Némely papok komolyan állították, némelyek még irni is merték magukról, hogy ők Vilmosnak egészen más értelemben fogadtak hűséget mint fogadtak Jakabnak. Jakabnak tartoztak ama teljes hű-séggel a melylyel jó alattvalók az ő törvényes fejedelmök-nek tartoznak, de mikor Vilmosnak fogadtak alattvalói hűséget, ezt csak azért tették, mert, a mig neki hatalmában állá őket lázadásért vagy összeesküvésért fölakasztatni, ők nem akarták magukat a fölakasztatás veszélyének kitenni. Senki se csodálkozzék, hogy az elégületlen papság tanai és példája megrontották az elégületlen világiakat is. Ha pre-

*) Alsóházi napló, apr. 24. 1690.: Grey.

bendások és rectorok nem szégyelték, hogy kétszínüsködjének mikor az új testamentumot megcsókolták, bajosan lehetett várni az ügyvédektől és adószedőktől, hogy lelkiismeretesebbek legyenek. Következménye az volt, hogy minden ügyosztálynál hemzsegett az áruló; hogy oly emberek, a kik ették a király kenyerét, olyan emberek a kik az ő jövedelmeinek beszédésével és kiadásával, hajóhadának ellátásával, katonáinak ruházásával, tüzérségének fölszerelésével voltak megbizva, szintén szokásba vették őt bitornak nevezni s gyors bukására inni. Lehet-e biztos oly kormány, melyet saját szolgálai gyűlölnék és elárulnak? S nem volt-e az angol kormány olyan veszélyeknek különben is kitéve, a melyek még akkor is komolyan aggasztók, ha mind hű és igaz szolgálai volnának? Az örökösödés bizonytalansága, háboru Franciaországgal, háboru Skóciában, Irlandban, nem elég-e ez, még ha nincsen is az árulás minden szertárban és minden vámházban? Az esküt oly szavakban kell fogalmazni, melyek tiszta értelmét senki el ne csavarhassa, melyeket egy jakabpárti sem mondhat el, a nélkül hogy magát hamisesküvőnek ne érezze. Ámbár a másithatatlan örökösödési jog buzgó hivei általában nem vonakodtak hűséget esküdni Vilmosnak, azt bizonynyal nem tették volna, hogy Jakabtól elesküdjének. Ilyen érvek alapján egy rendkívül szigorú »Abjuration-bill« hozatott be az alsóházba. Indítványozták, hogy minden ember, a ki akár polgári akár katonai vagy egyházi hivatalt visel, letétetés büntetése alatt, ünnepélyes esküvel mondjon le a száműzött királyról; hogy ily lemondási esküre bármelyik békebiró, bármelyik alattvalóját ő felségének kényszerithesse; s ha az megtagadtatnék, a vonakodó bör-

tönbe vettessék s mindaddig fogva tartassék, míg makacs-sága tart.

Ez utóbbi intézkedés szigorát általában s méltán kárhoztatták. Minden tudatlan tolakodó hivatalnokot államügyészszé tenni, követelni, hogy az egyszerű polgár, a ki békében él, tiszteli a törvényt, fizeti az adót, a ki soha nem viselt se nem kíván viselni közhivatalt, s a ki fejét soha sem törte a politikai bölcészet problémái fölött, most eskü alatt tegyen nyilatkozatot egy olyan kérdés fölött, a melyről ama kor legtudósabb doctorai egész könyvtárakat töltöttek meg vitatkozó irataikkal, s aztán börtönbe vetni őt, ha nem határozza el magát az eskü letételére, ez bizonynyal tetőpontra vitt zsarnokság volt. Az a záradék, mely a közhivatalnoktól kívánta meg, hogy ellene esküdjének a letett királynak, nem esett hasonló ellenvetések alá. De ezen záradék ellen is nyomós okok hozattak föl. Egy becsületes érzésű és józan felfogású ember a mostani eskü által is eléggé kötve van. Minden ilyen ember, mihelyt hűséget és igaz alattvalói engedelmességet fogadott Vilmos királynak, már ezzel szükségkép lemondott Jakab királyról. Lehetnek kétségkívül az állam szolgálói közt, sőt az egyház papjai közt is olyan egyének, a kiknek nincs becsületről vagy vallásról fogalmuk, s a kik készek nyereségért, hamisan esküdni. Lehetnek mások, a kik már szokásba vették az erkölcsi legszentebb kötelékeket elcsürni csavarni s azt hitetik el magukkal, hogy »mentalis reservata« val élve, letehetnek olyan esküt, melyet ily fentartás nélkül letenni, vétek volna. A jakabpártiak ezen két osztálya ellen az igaz, hogy a mostani esküforma nem nyújt semmi biztosítékot. De lehet-e az ujeskütől, lehet-e bárminő eskütől e tekintetben több biztosítékot várni? Vajon olyan emberek, a kiknek nincs lelkiismeretök, vagy a

kiknek lelkesmeretét olyan erkölcstelen sophismák megnyugtadják, vonakodni fognak-e elmondani mindazon phrasisokat, melyeket önök kigondolhatnak. Amaz meg fogja csókolni a könyvet minden legkisebb kétkedés nélkül. Emennek feltámadó kételyei könnyen el fognak oszlattatni. Most benső fentartással esküszik hűséget az egyik királynak. Akkor benső fentartással fog ellene esküdni a másik királynak. Ne hizelegjünk azzal magunknak, hogy törvényhozói elmésségünk olyan esküformát gondolhat ki, melyet a casuisták elsméssége ki ne játszhatna. Minő tényleges értéke van bárminő eskünek ilyen tárgyban? Mindazon sok leczke közt, melyet az utóbbi nemzedék zavaros élményei hátra hagytak nekünk, egy sem oly világos mint az, hogy nincs olyan szabatos kifejezés. nincs olyan borzasztó átkozódás, mely valamely kormányt a bukástól valaha megmentett vagy meg fogna menteni. Vajon az ünnepélyes liga és a covenant nem égettetett-e el hóhér keze által az azokat aláírt tizezernyi tömegek örömrivalgásai közt? Azon államférfiak és hadfiak közt, a kik második Károly visszahelyeztetésében főrészt vettek, nem voltak-e sokan a kik ismételve leesküdték őt? S hát nem köztudomásu-e, hogy számosan azok közül dicsekedtek vele, hogy ha ily esküt ellene le nem tesznek, soha se lettek volna képesek visszahelyezni őt?

A vita nagyon heves volt; kimenetele egy kis ideig kétes, mert némely hivatalban levő toryk vonakodtak olyan szavazatot adni, mely arra volt magyarázható, mintha a király iránt, a kinek szolgáltak, langymeleg érzelemmel viseltetnének. Vilmosnak azonban gondja volt reá, hogy megértesse azon szándokát, miszerint ő nem akar uj esküt alattvalóira szabni. Nehány szava eldönté a vitát. A bill

elvettetett behozatala után harminczhat óra mulva, száz kilenczvenkét szóval száz hatvanöt ellen. *)

Még ezen vereség után is a whigek makacsul folytatták a harczot. Megbukván az egyik háznál, megujították a csatát a másikban. Az abjuration billnek az alsóházban elvettetése után ötöd napra egy másik némi részben szelidített abjuration bill tétetett le a lordok asztalára.**))

A mit most indítványoztak, abból állott, hogy a parlament egyik házában se ülhessen, sem semminemű polgári katonai vagy birói hivatalt ne viselhessen senki, a ki nem ad olyan nyilatkozatot magáról, hogy Vilmos és Mária mellett fog pártot Jakab és Jakab követői ellen. Minden férfi az országban a ki tizenhat éves korát elérte, bizonyos határidő alatt ugyanezt a nyilatkozatot tegye. Ha megtagadja, kétszeresen fizesse az adót s ne birjon választói joggal.

A második olvasásra kitűzött napon, a király eljött a felsőházba. Szentesített többrendbeli törvényeket, diszháját levetve, leült egy számára odatett karszékbe, s nagy

*) Alsóházi napló apr. 24., 25., 26.; Grey: Lutrell Narcisz. Luttrell rendkívül haragszik. A billt, a fanatikusok mesterfogásának nevezi a püspökök s az angol államegyház legtöbb papjának kiszorítására. Egy whig pasquillben, melynek czime: »egy a hároméves bill fölött tartatni szándékolt beszéd« jan. 28. 1692/3 a királyról az mondatik, hogy savanyuan nézett az Abjurationbillre.

**) Felsőház naplója maj. 1. 1690. A bill megvan a lordok levéltárában. Burnet összetéveszti azt ama másik billlel, melyet az előbbi hétben az alsóház elvetett. Ralph tudva azt, hogy Burnet valamiben hibázott, de nem tudva azt, hogy miben, midőn megjavítani igyekszik azt, még saját hibáival tetézi. A Burnet oxfordi kiadóját pedig Ralph vezette félre.

érdekkel hallgatta a vitákat. Közbámulatra két főúr, a kik a forradalom legbuzgóbb hivei voltak, ellene nyilatkoztak az indítványnak. Wharton lord, egy puritán, a ki a hosszú parlament alatt harczolt, mulatságos egyszerűséggel jelenté ki, hogy ő már igen öreg ember, zavaros időket élt s igen sok esküt tett le már életében, de valóban attól fél, hogy egyiket sem tartotta meg. Könnyörgött, hogy ezt vétkül ne rójják föl neki; de részéről bele nem egyezhetne, hogy saját szegény lelkének s felebarátjai lelkének új török vetessenek. Macclesfield gróf, azon angol önkéntesek kapitánya, a kik Vilmost Helvoetsluysból Torbayig kísérték, kijelentette, hogy ő is éppen olyan helyzetben van mint Wharton lord. Marlborough pártolta a billt. Csodálkozott mint mondá azon, hogy Macclesfield ellenzi azt, a kinek oly nagy része volt a forradalomban. Macclesfield, felindulva a következetlenség vádjára, borzasztó élesen felelt vissza: »A nemes gróf« mondá, »tulbecsüli a hazám felszabadítása körüli érdememet. Én kész voltam az igaz, s kész leszek mindig életemet kockára tenni törvényeink és szabadságaink védelmére. De van egy határ, melyen túl még ezen törvényeink és szabadságaink kedvéért se mehetnek soha. Én csak egy rossz király ellen lázadtam föl, voltak olyanok, akik sokkal többet tettek.« Marlborough, noha sodrából nem könnyen volt kivehető, ezen sarcasmus fulánkját megérezé. Vilmoson meglátszott a roszalás; s az egész ház hangulata elkomorodott. Ötvenegy szavazat negyven ellen, bizottsághoz utasítá a billt; át is tétetett az, de soha vissza nem jött. Sok czivódás után a Shrewsbury vezetése alatti whigek és a Caermarthen alatti toryk közt, annyira megrostáltatott az, hogy a nevénel több alig ma-

radt meg belőle, s a kik indítványozták, nem tartották azt többé egy újabb megvitatásra érdemesnek. *)

A whigek leveretését a királynak egy közlése egészíté ki. Caermarthen egy, Vilmos által aláírt okmánynyal kezében jelent meg a lordok házában. Ez egy általános bűnbocsánat volt minden politikai vétségért.

Némi nevezetes különbség volt egy, a fejedelemtől eredő kegyelmi tény és az ország rendei által hozott közbocsánati törvény között. Egy közbocsánati törvény mindazon fokozaton keresztül, a melyen minden törvénynek keresztül kell mennie, s tárgyalásközben mindenik háznál módosítható. Egy kegyelmi acta pedig a hódoló tisztelet különös jeleivel fogadtatik, egyszer olvastatik föl csak, úgy a lordoknál mint az alsóházban, s azt mindenestől vagy el kell fogadni vagy elvetni. **) Vilmos nem mert ilyen actával az előző parlament elébe lépni. De az új parlamentben a többség felől biztosítva volt. A kisebbség nem aggasztotta. Az a makacs szellem, mely két ülésszakon át megakadályozta az általános bűnbocsánati törvényt, vereségek és lealáztatások által meg volt törve. Mind a két ház födetlen fővel állva hallgatá a kegyelmezési acta fölolvastatását s egy szó ellenmondás nélkül járult hozzá.

Ez egyértelműség nem lett volna elérhető, ha egynehány nagy vétkesre mégis kivétel nem tételik. Legelsőök voltak ezek közt a még első Károly alatt működött magas törvényszékeknek életben levő tagjai. E régi emberekhez

*) Felsőházi napló máj. 2. 3. 1690. Van Citters máj. 2. Luttrell ; Burnet ; Darmouth lord jegyzéke. A bizottság által tett módosítványok láthatók a billen a lordok levéltárában.

**) Ezen megkülönböztetés fölött azon időben sokat vitatkoztak. Van Citters máj. 20—30. 1690.

soroltatott ama két névtelen végrehajtó, a kik a vérpadon álarcz alatt végezték szolgálatukat a nagy diszterem előtt. Senki sem tudá, kik voltak azok s minő ranguak. Hihető, hogy rég meghaltak. Mégis szükségesnek látszott kijelenteni, hogy ha most negyvenegy év mulva is netán felfödöztetnének, nagy vétkök büntetését el kell venniök. Talán el is maradhatott volna ez emberek megemlítése, ha Ludlow legujabb megjelenése Angliában nem idézi föl ujra a korábbi nemzedék szenvedélyeit. Mintegy harminczan a Jakab zsarnoksága ügynökei közül a törvény szigorának adattak át. Ezen kivételekkel minden politikai vétségre, mely a törvénynek királyi pecséttel ellátását megelőzte, a feledés fátyola vettetett.*) Még a névszerint kiszemelt bűntettesek se nagyon félhettek. Legtöbben külföldön voltak; s azok a kik Angliában maradtak, biztosítottak, hogy hacsak valami újabb vétséget el nem követnek, nem lesz bántódásuk.

A kegyelmi actát a nemzet egyedül Vilmosnak köszönheté, s ez dicsőségének egyik legnemesb, legtisztább jogczime. A tizenhetedik század belzavargásaitól kezdve le egész a forradalomig, minden győzelem, melyet bármelyik párt a másik fölött nyert, vérengző proscriptiókat vont maga után. Mikor a kerekfejűek legyőzték a cavaliereket, mikor a cavalierek legyőzték a kerekfejűeket, mikor a pápista összeesküvés meséje a whigeeket hozta előnybe, vagy mikor a rozsházi összeesküvés felfödözése a torykhoz vitte át ez előnyt, mindig csak vér, és több vér és még több vér ontatott. Minden nagy kitörését és minden visszahatását a közérzületnek oly szigorú üldözések kísérték, melyeket

*) Stat. 2. W. és M. I. ülés. 10. fej.

azon időben az uralkodó párt fenszóval helyeselt, de melyeket, nyugodt szemle után, a történelem s az utókor kárhoztatott. Ma már, akár minő politikai véleménye legyen egy okos és jóérzésű ember sem fogja sajnálat nélkül említeni akár Laud akár Vare, akár Stafford vagy Russell halálát. Ama kölcsönös mészárlások közt az utolsó leggonoszabb elválhatatlanul marad a Jakab és Jeffreys neveihez hozzá tapadva. De bizonynal nem utolsó lett volna az s tán nem is a leggonoszabb, ha Vilmosnak nem lett volna annyi erénye és ereje, hogy ellenálljon az ő legbuzgóbb hivei erőltetéseinek. Ez emberek mindazokért, a miket hét sanyaru év alatt szenvedniök kellett, borzasztó viszatortlást követeltek. Sidney vérpada, Cornish akasztófája, a bitó, a melyhez kötve Gaunt Erzsébet a lángok közt halt meg azon vétségeért, hogy egy bujdosót elrejtett, a somersethirei templomoknak leölt parasztok szétagolt hullái és levágott fejei közül kiemelkedő oszlopaik, ama jamaikai hajók födélzete, melyekről naponkint hajigálták le az éhen szomjan veszett foglyok holttesteit a czápáknak, mind ezen dolgok még élénk emlékezetében éltek ama pártnak melyet a forradalom egy időre, az országban uralkodóvá tett. Ama pártnak némely főbb emberei nagy váltságösszegekkel mentették meg magukat. Mások a Newgate börtöneiben sinlődtek soká. Mások Amsterdam padlásain éheztek és fáztak több télen át. Természetes volt, hogy boldogulásuk napjaiban egy részét azoknak a miket szenvedtek, azok okozóival akarták megéreztetni. Egy egész évig rajta voltak bosszuvágyó terveik kivitelén. Sikerült is nekik egyik közbocsánati billt a másik után megbuktatni. Köztük s martalékaik között semmi más nem állott mint Vilmos változhatatlan akarata, hogy a haza felszabadításának

nagy dicsőségét semmi kegyetlenség ne szennyezze be. Az ő kegyessége egészen az ő saját érdeme. Nem egy azzal kérkedő ember kegyessége volt az, nem egy érzelgő emberé, nem egy könnyen megindítható emberé volt az. Hideg volt az, engeszteletlen, hajthatatlan. Nem tett nagy szinpadi hatást. Magáravonta durva kifakadásait mindazoknak, a kiknek gonosz szenvedélyeit ki nem elégíté. Nem nyerte meg azok háláját, a kik vagyonukat, szabadságukat, életüket neki köszönheték. Mig a dühös whigek gyengességét korholák, a bukott kormány ügynökei, mihelyt megmentve látták magukat, a helyett, hogy elismerték volna irántai lekötelezettségöket, még szemére hányták a kegyelmet melyet tőle nyertek. Ez a kegyelmi acta, úgy mondták, teljesen megczáfolta az ő nyilatkozatát. Vajon lehetett-e csak hinni is, hogy a vétkeseknek bocsánatot adott volna, ha valami igaz volna az ellenök emelt vádokban? Most ön-maga, saját keze írásával ismeri el, hogy mindazon történetek, melyekkel ő és barátai a nemzetet ámitották s a királyi családot elűzették, czélzatosan kigondolt merő rá-galmak voltak. A cél eléretett, most már a vádakat, melyek a közhangulatot örülésig felbőszítették, egyszerűen vissza lehet vonni.*) De mind e beszéd nem hatott reá. Ő jól cselekedett. Kockára tette népszerűségét azoknál, a kik legmelegebb tisztelői voltak, s olyan emberek megnyugtása és biztosítása kedvéért, a kik nevét mindig csak szidalmazva emlegették. S azokkal a kiket védelme alá vett nem kevés jót tett. Ha egy pártot a proscriptiótól megmen-

*) North Roger egyike volt azon elégületleneknek a kik minduntalan ezt a hurt pengették.

tett, a másikat viszont megmenté a visszahatástól, melyet a proscriptio mulhatlanul előidézendett. Ha népe nem birta az ő politikáját felfogni, annál rosszabb reá nézve. Ő megtette irántok kötelességét. Nem félt a megszólástól, nem várt köszönetet.

Május huszadikán a kegyelmi acta elfogadtatott. A király ekkor értesíté a házakat, hogy Irlandba tervezett útja már nem halasztható, s hogy ennél fogva őket elnapolja, s hogy, hacsak valamely véletlen eset nem fogná tanácsuk és segélyük igénybevételét szükségessé tenni, a legközelebbi tél előtt nem fogja őket ismét összehívni. »Akkor« ugy mondá, »isten segítségével reménylem, hogy szerencsés viszontlátásunk lesz.«

A parliament egy olyan törvényt hozott, mely szerint, valahányszor ő elhagyná Angliát, Mária fogná törvény szerint kormányozni mind az ő mind saját nevében is az országot. Hozzá tétetett mindazáltal, hogy távolléte alatt is, egész királyi tekintélyét megtartsa. Ezen rendszabály ellen tétetett némi ellenvetés. Két felségi hatalom van, mondák, egy államban. Megtörténhetik, hogy valamely hivatalnok a királytól és a királynőtől két, egymással ellenkező rendeletet kap, s nem fogja tudni, melyiknek engedelmeskedjék. Ez ellenvetés, kétségkívül elméletben igen helyes volt; de a királyi pár olyan kölcsönös szeretetben és tökéletes bizalomban élt egymással, hogy semmi gyakorlati nehézségtől tartani nem lehetett.*)

A mi Irlandot illeti, Vilmosnak sokkal derültebb kilátásai voltak most, mint néhány hónappal előbb. Az

*) Stat. 2. W. és M. I. ü. 6. f.; Débates apr. 29. máj. 1., 2., 6., 7. 1690.

előkészületek siettetésére kifejtett személyes tevékenységének rendkívüli sikere volt. A kormány újra minden erejét megfeszíté. A katonai közigazgatás minden ágában érezhető volt egy erőyes lélek befolyása. Bő mennyiségben szállíttatott a szent György csatornán tul az élelmi szer, ruha és orvosság, mind nagyban különbözö attól, melyet egykor Shales szállított. Ezer podgyázkocsit csináltatott vagy vétetett nagy sietséggel; s pár hét alatt, a London és Chester közötti ut ellepve volt velök. Az ujonczok nagy számban jelentek meg, hogy kitöltsék az angol hadsorokban a dögvész által ejtett hézagokat. Uj ezredek kötöttek ki a belfasti öbölben, Skócziából, Cheshireből, Lancashireből és Cumberlandből. Az ujonczok egyenruhája és fegyverzete a gazda szemének nagy hatásáról tanuskodott. A brit zászlóaljakkal német és skandináv bérenczek több bátor csapatai vegyítették össze. Május vége előtt Ulsterben az angol haderő már harmincezer hadakozóra ment. Még több csapat s a hadi szerelvények roppant mennyisége a hajóhadnak a Dee torkolatánál állomásozó hajóin voltak, melyek indulásra készen álltak, mihelyt a király a fedélzetre lép. *)

Jakabnak azon időt, a mig hadserege téli szálláson volt, szintén oly jól kellett volna felhasználni. Szoros fegyelem és rendes oktatás, a november és május közötti időközben, a zászlói körül csoportosult izmos és lelkesült parasztokat jó katonákká változtatta volna át. De a jó alkalom elmulasztatott. A dublini udvar, a tétlenség amaz idénye alatt, clarettel, kockajátékkal, szerelmi levelekkel és párbajokkal volt elfoglalva. A főváros valóban nem

*) Story: Részhajlatlan történet; Lutrell.

igen pompás kinézésű volt. A kocsik összes száma, a melyek számba vétethettek, a királyi és a francia követ-ségével együtt, nem ment negyvenre.**) De noha nem igen nagy volt a pompa, igen nagy volt a bomlottság. Komoly római katolikusok fejöket rázták s úgy találták, hogy a vár nem hasonlított egy oly király palotájához, a ki az egyház bajnoka nevével dicsekszik.***) A katonai igazgatás oly nyomorult volt mint bármikor. A lovasság ugyan, néhány vitéz tisztnek erőfeszítései folytán, a hadképeség magas fokán állott. De egy gyalogezred, csupán csak névre különbözött egy nagy csapat rablóktól. Egy csapat rap-pareek kevesbé nyugtalanították a békés polgárokat, mint egy ily ezred gyalogság. Avaux, Jakabhoz benyújtott egy emlékiratban előterjesztéseket tett azon visszaélések ellen, melyek az ir gyalogságot átok és megbotránkozás tárgyává tették Irlandban. Egész századok, mondja a követ, ott hagyják a zászlót s a hadsorokat, s jobbra és balra csatangolnak rablás és pusztítás végett, a katona nem viseli gondját fegyverének, a tisztek mitsem törődnek vele, vajon a fegyverek jó rendben vannak-e? Ennek következménye az, hogy minden harmadik ember elveszti puskáját, s minden más harmadiknak nem sül el a fegyvere, Avaux kérve kéri a királyt, tiltsa be a rablást, parancsolja meg a csapatok

*) Avaux jan. 15—25. 1690.

**) *Macariae Excidium*. Ezen igen érdekes művet legujabban nagy gonddal és szorgalommal adta ki O'Callaghan. Annyit köszönhetek tudományának és szorgalmának, hogy szívesen megbocsátom azon nemzeti részrehajlását, mely néha, úgy kell hinned, hogy megvesztegeti ítéletét. Idézve a *Macariae Excidium*at, mindig a latin szöveget értem. Az angol kiadás, meg vagyok győződve, csak fordítása a latin szövegnek, még pedig gondatlan és gyarló fordítása.

rendes gyakoroltatását s büntetlesen meg minden tisztet a ki eltüri, hogy emberei fegyveröket és szerelvényeiket elhanyagolják. Ha ez megtörténik, ő felsége reménylheti, hogy a közelgő tavaszra lesz olyan serege, a melylyel az ellenség nem fog mérközhetni. Ez jó tanács volt, de Jakab oly távol állott annak megfogadásától, hogy még végig hallgatni sem birta elég türelemmel. Még nyolcz sort sem olvastak föl belőle, midőn indulatosan kelt föl s a követet túlzással vádolta. »Ez az iromány« mondá Avaux, »nem azért íratott, hogy közzététessék. Ennek más czélja nincs mint felségedet értesíteni; s egy felséged értesítésére szánt iratban minden hizelgés vagy titkolás helytelen volna, egyébiránt nem kívánom tovább olvasni azt, a mi oly kellemtelenül hat felségedre.« »Folytassa« felelt Jakab, igen haragosan; »hallani akarom az egészet.« Fokunkint nyugodtabbá lőn, átvette az emlékiratot s megígérte, hogy némely sugalmazását figyelembe fogja venni. Ezen ígérete azonban hamar feledésbe ment.*)

Katonai igazgatásának pedig egészen hü mássa volt az ő pénzügyi kezelése. Egyedüli jövedelemforrása a közvetett vagy közvetlen rablás volt. Minden protestánst, a ki a három déli tartomány bár melyikében megmaradt, egyszerűen kiraboltak, közvetlen úgy, hogy kivették a zsebéből a pénzt, pinczéiből az italt, turfájából a tüzelőt, szekrényéből a ruhát. Közvetve pedig kirabolták olyan apró pénznek forgalomba hozásával, mely kisebb is volt s anyagára értéktelenebb is, mint a minő valaha a Jakab képét és névjegyét viselte. Még a réz is nagyon megritkult Dublinban; Lajoshoz kellett segélyért folyamodni, a ki szána-

*) Avaux nov. 14—24. 1689.

lomból egy régi repedt ágyút adott oda, hogy koronákat és shillingeket verjenek belőle.*)

De a francia király még egészen másnemű segélyt is kész volt küldeni. Azt az ajánlatot tette, hogy négy ir ezredet egészen a maga szolgálatába vesz s az akkor a világos legjobbnak ismert fegyelem alatt tartja. Parancsnokuk Macarthy leendett, a ki Newton Butlernél nagy sebet kapott s fogságba esett. Sebei meggyógyultak; s szabadságát szószegéssel nyerte vissza. Ezen becstelen hitszegést még becselenebbé tette holmi nyomorult fogások és mentegetődzések által, melyek egy jezsuitához illőbbek lettek volna, semmint egy gentlemanhez és katonához. Lajos ugy akará, hogy az ir ezredek rongyokban és fegyvertelenül küldessenek át hozzá, csak hogy az emberek izmosak, erősek legyenek, tisztjeik pedig ne tönkrement kalmárok és elcsapott inasok, hanem, a mennyire lehet jó családból valók és szolgált egyének. Cserébe ezen csapatokért, melyek létszáma nem ment egészen négy ezerre, ő Irlandba volt küldendő hét-nyolcz ezernyi kitűnő francia gyalogságot, a kik a csatatéren többet számítottak, mint ama leinsteri, munsteri és connaugthi ficzkók mind együttvéve.**)

*) Louvois így ír Avauxnak dec. 26. jan. 5. 1689—90.
»Comme le Roy a veu par vos lettres que le Roy d'Angleterre craignoit de manquer de cuivre pour faire de la monnoye. Sa Majesté a donné ordre que l'on mist sur le bastiment qui portera cette lettre une pièce de canon du calibre de deux qui est éventée, de laquelle ceux qui travaillent à la monnoye du Roy d'Angleterre pourront se servir pour continuer à faire de la monnoye.

**) Louvois Avauxnak 1689—90. nov. 1—11. A Lajos által Irlandba küldött haderő a francia hadügyi hivatal lajstromai szerint hétezer kétszáz és kilenczvenegy főre mehetett minden rangbeliből.

Egy nagy hibát követett el. A sereg, melyet Jakab segítségére küldött, noha valóban kicsiny volt a flandriai-hoz vagy a Rajna-mellettihez képest, mégis olyan szolgálatra volt rendeltetve, melytől Európa sorsa függhetett, s azért annak vezényletét valamely kitűnő képességű tábornokra kellett volna bízni. Nem hiányoztak ilyen tábornokok a francziáknál. De Jakab és neje nagyon könnyörögtek Lauzunért, s ezt Avaux erőlyes tiltakozásai, Louvois tanácsa és Lajos király véleménye ellenére is kivítették.

Mikor Lauzun Louvois fogadó szobájába ment, hogy utasításait átvegye, a belátó minister olykép nyilatkozott előtte, hogy eléggé kitűnt, mily kevés bizodalmat helyezettett ezen hiu és különcz iparlovagba. »Istenért, ne hagyja magát harczvágya által elragadtatni. Helyeztesse dicsőségét abba, hogy az angolokat kifáraszsza, s mindenek fölött, szoros fegyelmet tartson.«*)

Lauzun alkalmazása nem csak magában véve elhibázott volt; de még azonfölül két kitűnőleg alkalmas egyént el kelle mellőzni azért, hogy egy alkalmatlan léphessen. helyőkbe Rosen és Avaux bár erkölcstelen és szívtelen emberek voltak, de Rosen ügyes hadvezér és Avaux ügyes politikus volt. Noha nem volt hihető, hogy ezek Irlandot a

A franczia hadügyi hivatalnál van egy levele d'Estreés marshalnak, a ki látta a négy ir ezredet, midőn Brestnél kiszállottak. Leírja mint: »mal chaussés, mal vétus, et n'ayant point d'uniforme dans leurs habits si ce n'est qu'ils sont fort mauvais.« A Macarthy szöszegését hiven elbeszéli Mr. O'Callaghan az ir brigádák történetében. Sajnálom, hogy egy történetíró, a kinek olyan sokat köszönhetek, igazolni igyekszik egy oly tényt, mely ugy is a mint ő maga elbeszéli, nagyon becstelen marad.

*) Lauzun Louvoishoz. máj. 28./jun. 7. és junius 16/26 1690, a franczia hadügyi hivatalnál.

romlástól megmenthették volna, az mégis hihető volt, hogy a küzdelmet meghosszabbítani képesek leendettek. De sértés lett volna a régi tábornok irányában, őt, Lauzunnak, rendelni alá; a követ pedig Lauzunnal olyan lábon állt, hogy szívélyes közreműködés köztük nem volt remélhető. Így tehát mind Rosen mind Avaux, a királyi kegy és megalégedés számos jelével, visszahivattak Franciaországba. Kora tavasszal szálltak ki Corkból ugyanazon hajókkal, a melyek Lauzunt áthozták. *) Lauzun mihelyt kikötött, mindjárt észrevevé, hogy noha rég várták őt, fogadtatására mi sem történt. Sem szállás nem volt készítve emberei számára, sem biztos rakhelyek készletei számára, sem ló, sem szekér. **) Csapatainak fárasztó hosszú utat kelle egy sivatagon át tennie, míg Dublinba értek. Dublinban aztán türhető ellátások lett. Beszállásolták a protestánsokhoz, szabad szállást, bőséges kenyeret és három pence napi zsoldot kaptak. Lauzun az írlandi hadsereg fővezérévé neveztetett s a várban vette székhelyét. ***) Évi dija annyi volt mint a királyi helytartóé, nyolczezer u. n. jacobus, a mi tizezer font sterlingnek felelt meg. Ezen összeget Jakab nem azon érczben, mely saját képét viselé, hanem francia aranyokban ígérte megfizetni. De Lauzun, kinek hibái közé a pénzvágy nem tartozott, visszautasítá azt, hogy pénztárát egy egészen kimerülve volt kincstárból töltsse meg. ****)

*) L. Avaux leveleit.

**) Avaux Louvoishoz marc. 14/24. 1690. Lauzun Louvoishoz marc. 20./apr. 3.

***) Story: Impartial History; Lauzun Louvoishoz maj. 20/30. 1690.

****) Lauzun Louvoishoz máj. 28. és jun. 7. 1690.

Mind reá, mind francia kísérei, leirhatatlan hatást tett az ir nép nyomorának és az ir kormány tehetetlenségének látása. Lauzun azt írta Louvoisnak, hogy az udvar és az egész ország olyan állapotban van, minőt alig képzelhet magának valaki, a ki rendezett kormányu országban szokott élni. Oly zürzavar volt az, minőt a Genesis könyvében olvasott. A közhivatalnokoknak egyéb dolga sem volt, mint egymással folyvást czivakodni, s a kormányt és a népet fosztogatni. Miután mintegy hónapot töltött a várban, kijelenté, hogy a világért nem töltene ott még egy hónapot. Legügyesb tisztjei tanusítják ez állítását.*) Ezek egyike oly igazságtalan volt, hogy az egész ir népet nem csak mint renyhét írja le, a minő bizonnyal volt, hanem mint végtelen ostobát és érzéketlent is, a minő az bizonnyal nem volt. Az angol kormány, mondá ő, ugy elaljasította őket, hogy alig nevezhetők emberi lényeknek. Érzéktelenek voltak dicséret és szidás iránt, ígérek vagy fenyegetések iránt. S pedig valóban kár érttek, mert testileg a világ legszebb emberei voltak.**)

Ezen időben Schomberg szerencsés előjelek közt kezdé meg a hadjáratot. Könnyű szerrel bevette Charlemonatot, az utolsó fontosb erődöt, melyet az irek még Ulsterben bir-

*) Lauzun Louvoishoz ápril 2/12. máj. 10/20. 1690. La Hoguette, a ki tábornagyi rangban volt, Louvoishoz ugyan ily benyomásait írja le.

**) La politique des Anglois a été de tenir ces peuples cy comm les esclaves, et si bas qu'il ne leur estoit pas permis s'aprendre à lire et à écrire. Cela les a rendu si bestes qu'ils ont presque point d'humanité. Rien ne les esmeut. Ils sont peu sensible à l'honneur; et les menaces ne les estonnent point. L'interest même ne les peut engager au travail. Ce sont pourtant les gens du monde les mieux faits. « Desgrigny Louvoishoz máj. 27./jun. 6. 1690.

tak. De a három déli tartomány visszahódításának nagy művét elhalasztá a Vilmos megérkeztéig. Vilmos azalatt Anglia kormányzatának és védelmének tavolléte alatti berendezésével volt elfoglalva. Tudta jól, hogy a jakobiták mozognak. Még csak nem rég képeztek egy egységes és szervezett pártot. Addig Melfort kifejezésével élve, csak egyes csoportokból állottak, a melyek egyenes összeköttetésekben voltak ugyan Jakabbal Dublin Castleben, vagy modenai Máriával Saint Germainsbén; de nem álltak semmi összeköttetésben egymással s nem akartak kölcsönösen egymásban bizni.**) De mióta tudva lőn, hogy a bitorló tengeren tulra készül s hogy a királyi pálcza női kézbe kerül, ezen csoportok szorosán egyesültek s egy kiterjedt szövetséget kezdtek képezni. Clarendon, a ki megtagadta az esküt, és Aylesbury, a ki becstelenül letette azt, a főárulók közt voltak. Dartmouth, noha hűséget esküdött a tényleges uralkodónak, annak egyik legtevekényebb ellensége lett s átvette, mintegy tengerészeti szakosztályát az összeesküvésnek. Feje mindig tervekkel volt teli, egy angol tengerészhez nem illőkkel, az angol hajóhad és raktárak megrontására. Szoros összeköttetései voltak némely tengeri tisztekkel, a kik noha az új kormányt szolgálták, kedvetlenül és félszível szolgálták azt; s hizelgett magának azzal, hogy ha ezeknek bő jutalmat ígér, s ha mesterségesen felszítja a féltékenységet köztük és a hollandi flotta között, reá fogja birni őket az elpártolásra s hajóiknak valamely francia vagy ír kikötőbe vezetésére.**))

*) L. Melfort leveleit Jakabhoz, oct. 1689. A Nairne iratok közt voltak, s kinyomatta Macpherson.

**) Jakab élete. Aston és Preston pereit.

Penn magaviselete alig volt kevesbé botrányos. Ő buzgó és tevékeny jacobita volt; s mostani új életmódja még inkább a közerkölcsiségbe ütköző volt, mint előbbeni életmódja. Alig volt összeegyeztethető, hogy egyidőben jó quaker és udvaronc lehessen valaki, de már teljesen lehetetlen volt jó quakernek s egyuttal összeesküvőnek is lenni. Szomorú dolog elmondani azt, hogy Penn, míg a védelmi háborút is vétkesnek vallá, mindent elkövetett, a mi hatalmában állott, hogy egy idegen hadsereget hozzon be az ország szívébe. Jakabot levélben értesíté, hogy az orániai herczeg követői mitől sem félnek, úgy mint a fegyverre való hivatkozástól, s hogyha most Franciaországból vagy Irlandból egy hadsereg törne be Angliába, ki fogna tünni, hogy itt a royalisták száma sokkal nagyobb, mint valaha volt. Avaux ezen levélnek olyan fontosságot tulajdonított, hogy azt fordításban Lajosnak megküldé. *) Jakab lelkületére ezen s ily féle tudósításoknak igen jó hatása volt,

*) Avaux jun. 5. 1689. így ír Lajosnak: »Il nous est venu des nouvelles assez desegréables d'Angleterre et d'Ecosse. Je me donne l'honneur d'en envoyer des mémoires à votre Majesté, tels que je les ay recues du Roy de la Grande Bretagne. Le commencement des nouvelles, dattées d' Angleterre et la copie d'une lettre de M. Penn, que j' ay vue en original.« Az angol és skót hírekről szóló emlékirat, mely a jelentéshez mellékelletett, e szavakkal kezdődik, melyek a Penn leveléből lehettek véve: Le Prince d'Orange commence d'estre fort dégonnté de l'humeur des Anglois; et la face des choses change bien viste, selon la nature des insulaires; et sa santé est fort mauvaise. Il y a un nuage qui commence a se former au nord des deux royaumes, ou le Roy a beaucoup d'amis, ce qui donne beaucoup d'in quiétude aux principaux amis du Prince d'Orange, qui, estant riches, commencent a estre persvadez que ce sera l'espée qui décidera de leur sort qu'ils ont tant taché d'éviter. Ils appréhendent une invasion d'Irlande et de France; et en ce cas le Roy aura plus d'amis que jamais.«

irja a követ. Ő felsége legalább meggyőződött, hogy csak karddal kezében nyerheti vissza örökségét. Érdekes tény az, hogy a nagy békeapostol számára volt föntartva, ily meggyőződésre vezetni a régi zsarnokat. *) Penn eljárása nem került ki a kormány figyelmét. Elfogatási parancs adatott ki ellene; s őrizet alá vétetett; de a bizonyítékok ellene nem voltak elegendők egy felségárulási per megindítására: minden pártnál, hibái daczára, a mint meg is érdemlé, számos barátja volt; s annál fogva, hamar visszanyerte szabadságát, s folytatta összeesküvéseit. **)

De a főösszeesküvő Graham Rikárd, Preston viscount volt, az utolsó kormány alatt államtitkár. Noha Skóczia peerje, Angliában csak baronet volt. Kapott ugyan Saint Germainsból egy angol nemességi oklevelet; de ezen pápens kelte későbbi volt, mint ama futásé, melyet a convent lemondásnak vett. A lordok ennél fogva nem csak az ő kiváltságaik részesének el nem imerték őt, hanem fogásba is küldötték azon vakmerőségéért, hogy hozzájuk hasonlónak tartotta magát. Mind a mellett, megaláztatván magát s feladva jogigényét, szabadságát visszanyerte. ***) Noha azon alázatos hang, a melyet ez alkalommal használni nem restelt, legkevesbbé sem mutatott egy martíromságra kész lélekre, pártja mégis és az emberek átalában őt

*) »Le bon effet, Sire, que ces lettres d'Ecosses et d'Angleterre ont produit, est, qu'elles ont enfin persuadé le Roy d'Angleterre. qu'il ne recouvrera ses états que les armes a la main; et ce n'est pas peu de l'en avois convaincu.«

**) Van Citters a szövetséges államokhoz marc. 1/11. 1689. Van Citters Pennt elnevezi »den bekenden Archquacker«-nek.

***) Államperek gyűjteménye, s felsőházi napló nov. 11. 12. 27. 1689.

becsületes és bátor férfiúnak tartották. Ő megtartá hivatalos pecsétjeit, s a sérthetetlen örökösödési jog hivei által az igazi államtitkárnak tartatott. Nagy kegyben állott Lajosnál, kinek udvaránál előbb tartózkodott, s a forradalom óta a francia kormány nevezetes összegeket bízott reá politikai czélokra. *)

Mig Preston a fővárosban a párt többi fejeivel tanácskozott, a vidéki jacobiták fegyverben gyakorolták magukat, szemléket tartottak, századokra, csapatokra s ezredekre osztva föl embereiket. Worcestershireben nyugtalanító jelek mutatkoztak. Lanshireben sok gentleman kinevezést kapott Jakabtól, ezredesnek, kapitánynak czimeztette magát, s hosszú lajstromait készítgették el oly tiszteknek is, kik nem a király által neveztettek ki. Yorkshireből oly tartalmu levelek érkeztek, miszerint nagy csapat emberek, a kik nem a legjobb szándékkal látszottak viseltetni, a Knarborough közelében levő turfa földeken gyülekeznek. Newcastleből jött levelek pedig egy Northumberlandben tartott labdajátékról szóltak, mely ürügyül használtatott az elégtelennek egybegyűlésére. A tömegben mondaték, százötven lovas volt jó lovakon és jó fegyverzettel, s köztük sok pápista. **)

Az alatt Kent és Picardy, valamint Wales és Irland közt folytonosan, jártak az árulásról szóló tudósítások. A küldönczök közül sokan becsületes fanatikusok voltak: má-

*) Egy utalvány két eze r piztolra emlittetik Croissy levelében Avauxhoz febr. 16. 26. 1689. Jakab, egy 1689. jan 26. kelt levelében, Prestonnak meghagyja, hogy magát mindig államtitkárnak nézze, daczára Melfort kineveztetésének.

**) Luttrell Narcisz naplója; Alsóházi napló máj. 14. 15. 20. 1690. Kingston: Igaz történet, 1697.

sok azonban közönséges bérenczek, a kik nyereszkedtek a titkokkal, melyeknek hirtvivői voltak.

Ezen kétszeres csalók közt legnevezeteseb Fuller Vilmos volt. Ez ember maga beszéli el, hogy még nagyon fiatal korában véletlenül egy röpiratra akadt, mely Dangerfield vétkes életéről és borzasztó haláláról szólt. Az ifju képzel-mét ez feltüzelte: mohón olvasta a könyvet: majdnem be-téve tudta azt; s csakhamar azon sejtelem lépé meg s gyötré mindig, hogy az ő sorsa is hasonló lesz ama kalandoréhoz, melyet oly nagy érdekléssel olvasott.*) Az ember azt hinné, hogy az a kilátás, Newgateben halni meg, felkorbácsolt háttal és kiütött szemmel, nem lehetett valami nagyon vonzó. De a tapasztalás azt mutatja, hogy rendetlen lelkü-letü emberekre a hírességre jutás, habár szenvedéssel és gyalázzal járjon együtt, ellenállhatatlan varázserővel hat. Hajtva ily diestelen nagyravágyástól, Fuller elérte, sőt fö-lül is multa a választott mintát. Ő római katolikusnak született s Melfort ladynél apród volt, mikor lady Melfort Whitehallban mint egyik legszebb nő tündökölt a modenai Mária kíséretében. A forradalom után, követte urnőjét Franciaországba, több ízben alkalmaztatott kényes és ve-szélyes megbizatosokban, s Saint Germainben a Stuartház

*) Teljes életleirása Fuller Vilmos urnak, melyben részrehaj-latlanul elmondatik születése, neveltetése, rokonsága s bejutása az előbbi Jakab király és királyné szolgálatába, s egyuttal hűségesen feltáratik ama cselszövény, a mely miatt most bezárattott; továbbá, hogy minő személyek azok, a kik ebben segítették és felhasználták őt, valamint az ő igaz megbánása mindazokért, miket az utóbbi kormány alatt elkövetett, s mikkel másokat is megbántott; részrehajlatlanul megírva saját maga által, fogsága idejében a Queensbenchnél, 1703. Természetesen csak vigyázattal lehet ezen elbeszélést felhasználnom.

hűséges szolgájának tartatott. Valósággal azonban, egyik londoni útja alkalmával az új kormányznak eladta magát, s leesküdte a hitet, a melyben felnövekedett. Azt a dicsőséget, ha annak nevezhető, hogy őt hitvány pápistából hitvány protestánsná változtatta, ő, jellemző szemtelenséggel Tillotson feddhetetlen életének s meggyőző okainak tulajdonította.

1690. év tavaszán modenai Mária az ő londoni tudósítóinak nagyon fontos leveleket akart küldeni. Ezen levelek nagyon terjedelmesek lévén nem lehetett egy utas ruhába varrni, hanem két meghitt személyt kelle küldeni. Fuller volt az egyik. A másik egy Crone nevű buzgó ifjú iacobita volt. Indulásuk előtt közvetlen a királynétől kapták utasításukat. Legkisebb papírszelet nem volt nálók közönséges kutatással föllelhető, hanem gombjaikban voltak, láthatatlan tentával írott levelek elrejtve.

A két ember Calaisba ért. Ama vár kormányzója csónakot adott nekik, mely az éjnek oltalma alatt átvitte őket a kenti mocsáros partokra, Dungeness világító tornya közelében. Gyalog mentek egy parasztházhoz, lovakat béreltek s különböző utakon indultak Londonba. Fuller a kensingtoni palotába sietett, s átadta a reábizott irományokat a király kezébe. Az első levél, melyet Vilmos király fogadott, szövege bókokkal látszék telve lenni: hanem szénparázs fölé tartatván s azon időbeli diplomaták előtt jól ismert nedvességgel megkenetvén a papír: a szobát kellemetlen bűz lepé el; s komoly jelentésű szavakkezdték előtűnedezni.

Az első teendő volt Cronet elfogni. Szerencsétlenségre még annyi ideje volt, mielőtt elfogták, hogy leveleit átadhatta: de oly cselet vetettek neki, a melybe könnyen bele

esett. Valósággal, az őszinte jacobiták általában igen rossz összeesküvők voltak. Szokatlan nagy számmal voltak közöttük a bárgyuk, dicsekvők és csacsogók; s Crone ezekből való volt. Ha okos lett volna, kerüli vala a közhelyeket, vigyáz nyelvére, s ebédnél megelégszik egy üveggel. A kormány küldöttei egy korcsmában találták őt a Gracechurch-streetben, Jakab egészségére üritve poharakat s össze-vissza hadarva mindent a közelfő restauratióról, a francia flottáról s ama sok ezer becsületes angolról, a kik csak jelle várnak, hogy törvényes fejedelmök mellett fegyvert fogjanak. Elvitték az államtitkári hivatalba Whitehallba. Először biztosnak és nyugodtnak mutatá magát, de mikor Fullert szabadon látta megjelenni divatos öltözetben, karddal oldalán, akkor elhagyta őt bátorsága; s alig volt képes egy érthető szót kiejteni. *)

A hír hogy Fuller a király mellett lép föl tanúnak, hogy Crone elfogatott s hogy Saint Germainsből küldött fontos levelek estek a király kezébe, hamar elterjedt egész Londonban s a vétkes öntudattal bírók közt nagy rémületet gerjesztett. **) Igaz, hogy egy tanú vallomása, még ha az Fullernél tisztességesebb volna is, törvény előtt nem volt elégséges arra, hogy valaki felségárulásban elítéltessék. De Fuller úgy rendezé be a dolgot, hogy többféle tanút lehetett a Crone elleni felfödözéseinek megerősítésére előállítani; s ha Crone, a halál félelmétől megrettenve, Fuller példáját követi, úgy az összeesküvés vezetőinek fejei a kormány hatalmába kerülnek. A jacobiták bátorsága újra föléledt, mi-

*) Fuller élete, önnön maga által.

**) Clarendon naplója márcz. 6. 1690; Luttrell Narcisz naplója.

kor azt hallották, hogy Crone noha ismételve kihallgattott azok által, a kiknek hatalmában volt, s noha biztosították, hogy egyedül csak nyílt bevallás által mentheti meg életét, állhatatosan megmaradt hallgatása mellett. Minő hatást fog reá majd tenni a halálítélet s az akasztófára való kilátás, azt még a következés fogta megmutatni. Büntársai egyáltalán nem kívánták, hogy szilárdsága ily erős próbára tétessék. Sok törvényes és törvénytelen kísérletet is tettek, elítéltetésének elhárítására. Egy Clifford nevű nő, a kinél szállva volt, s egyike a jakabpárt legtevékenyebb s legravaszabb ügynökeinek, bízott meg azzal, hogy őt az ügy melletti kitartásra bátorítsa, s oly szolgálatokat tegyen neki, a melyektől lelkiismeretesebb vagy félénkebb ügynökök visszaborzadtok volna. Elérkezvén a rettegve várt nap, Fuller oly rosszul érezé magát, hogy a tanúk padján nem jelenhetett meg s e miatt a tárgyalás elhalasztatott. Ő azt állítá, hogy betegsége nem természetes okból származott, hogy valami ártalmas szert adtak neki egy tál levesben, hogy az körmeit megfogta, hogy haja kihull, s ügyes orvosok mérgezést vélnek észlelhetni. De ily mendemondákat, még ha több hitelt érdemlő embertől származnának is mint Fullertől, nem igen lehet elhinni.

Mig Crone pere folytatását várta, a saintgermainsi udvar egy Tempest nevű másik ügynökét is elfogták a Dover és London közötti úton, s ennél az angol elégületlenekhez irt számos levelet találtak. *) Napról napra világosabbá lőn, hogy az államot nagy veszélyek környezik: s mégis multhatatlanul szükséges volt, hogy az állam ügyes

*) Clarendon naplója máj. 10. 1690.

és határozott jellemű feje, ezen körülmények közt távozzék el helyéről.

Vilmos, kinos nyugtalansággal, minőt csak egyedül ő volt képes a stoikus derűtség látszatával eltakarni, folytatta készülődéseit az elutazásra. Mária nagy lelki gyötörések közt volt; s az ő levertsége sokkal mélyebben hatott rá, mintsem azok hitték, a kik magaviselete után ítélték szívéről. *) Nagyon jól tudta ő, hogy olyan nehézségek közt fogja őt otthon hagyni, a minőkkel eddig nem igen szokott küzködni. Folyvást jó és bátor tanácsra lesz szüksége: s kitől kapja? Volt ugyan szolgái közt sok ügyes és néhány becsületes ember is. De, még az ő jelenlétében is, személyes és politikai szenvedélyeik nagyon sokszor haszonvehetetlenné tették ugy erőnyeiket mint ügyességeket. Hogyan lehetett remélni, hogy a gyengéd Mária képes legyen féken tartani azt a pártszellemet és versenyzést, melyet szilárd és bölcs férje is csak félig meddig birt féken tartani? Ha a benső kabinet, mely a királynőt környezé, kizárólag vagy whigekből vagy torykból fog alkottatni, bizonyos, hogy a nemzet fele része elégyetlen lesz vele. Ha pedig whig és tory vegyesen lesz benne, bizonyos, hogy folytonos viszály fog abban uralkodni. Vilmos oly helyzetetésben volt, hogy csak a két rossz közül választhatott.

Shrewsbury magaviselete mind ezen nehézségeket csak fokozta. Ez ember jelleme érdekes tanulmány. Ugy látszott mind a természet, mind a szerencse kegyencz gyermeke volt. Magas születés, kitűnő rang, nagy vagyon, szép tehetség, kiterjedt tudomány, kellemes külső egyesültek arra, hogy közbámulat és irigység tárgya legyen. De mindezen előnyök

*) Azt írta Portlandnek: »Je plains la povre reine, qui est en des terribles afflictions.

mellett, némely erkölcsi és értelmi sajátságai mind neki magának mind környezőinek gyötrelmére váltak. A forradalom alatti magaviselete a világ előtt nagy hirbe hozá nem csak hazafiságát hanem bátorságát, erélyét és határozottságát is. Ugy látszott azonban, hogy az ifju lelkesülés s a közönség rokonszenvének és tapsainak bátorítása őt azon alkalommal magánkivül ragadta. Életének egyik szaka sem felelt meg ama sokat ígérő kezdetnek. Alig lett államtitkár, azonnal kitűnt hogy idegei gyengék voltak ily polczra. A mindennapi munka, a felelősség sulya, a csalódások, bánalmak, a hatalomtól elválhatlan megszólások, megtörték bátorságát, megsebzék kedélyét s aláásták egészségét. Az övéhez hasonló természeteknek különösebben szükségök lett volna egy magasb vallásos meggyőződés gyámolító erejére; de szerencsétlenségére Shrewsbury levette magáról azon babonahitnek igáját, a melyben növekedett, egyuttal amaz üdvösebb kötelékektől is fölszabadítá magát, melyek az ő szerfőlött puha kedélyének talán több szilárdságot és egyenességet kölcsönöztek volna. Megfosztva e támasztól, ő nagy tehetségei mellett is, gyenge ember volt, s noha sok kellemes és vonzó tulajdonnal birt, nem volt igazán becsületes embernek nevezhető. Saját boldogulása végett azt kellene kívánni, hogy bár vagy sokkal jobb vagy sokkal gonoszabb lett volna. A milyen ő volt, sem azt a nemes lelki nyugalmat, mely az erény jutalma, nem ismerte, sem azt az aljas lelkek nyugalját, mely szemtelenség és érzéketlenség következménye. Ritka, hogy valaki, aki annyira nem birt a kísértéseknek ellenállani, egyuttal annyira érezze a lelki furdalást és a szégyent.

Egy ilyen természetű emberre nézve a miniszterség a forradalmat követő évben, szükségkép folytonos kinszenve-

dés volt. A nehézségek, melyekkel a kormánynak minden oldalról küzdenie kellett, ellenségeinek roszelelkűsége, bárátjainak oktalansága, az indulatosság, melylyel a pártok egymásnak, ugyszintén minden békíteni akaró közvetítőnek neki estek, valóban még sokkal érdekesebb jellemet is elkedvetlenítettek volna. Shrewsbury még hat hónapig sem volt a kormányon, már is szívét, fejét elveszté. Olyan leveleket írogatott Vilmosnak, melyeket oly szilárd jellemű fejedelemnek lehetetlen volt szánalom és megvetés nélkül olvasnia. »Én érzem azt,« — ismételtgeté mindig e levelekben — »hogy nem való vagyok e helyre. Nem fejthetem ki tehetségeimet. Nem vagyok az, a ki egy évvel előbb voltam. Egészségem oda van. Lelkem le van verve; elhagy emlékezetem. Csak a nyugalom és visszavonulás állíthat helyre engem.« Vilmos nyájas és vigasztaló válaszokat adott: s e válaszok egy időre lecsendesíték a miniszter háborgó lelkét. *) De végre a parlament feloszlatása, az új választás, a békebírák s hadi tisztségek soraiban tett változtatások, s utoljára a leesküvés törvényjavaslat fölötti viták Shrewsburyt ismét az örüléshez közel álló hangulatba hozták. Haragudott a whigekre, hogy visszaéltek a királylyal s még jobban haragudott a királyra, hogy a toryknak kedvezett. Minő pillanatban s minő befolyások által vitetett a szerencsétlen ember annyira, hogy olyan árulást kövessen el, melynek öntudata élete hátra levő éveire örök szégyenfoltot vetett, az nincs elég pontosan tudva. De nagyon valószínű az, hogy anyja, a ki noha a legelvetemültebb asszony volt, igen nagy befolyást gyakorolt reá, valamely szerencsétlen órát felhasznált, mikor föl volt igerülve, tanácsai-

*) L. Shrewsbury leveleit. Coxe I.

nak mellőztetése s a Danby- és Nottinghaméknak ő elébe tétele miatt. Az asszony még mindig azon egyház tagja volt, melyből Shrewsbury kilépett, s azt hihette, hogy, ha fiát lázadástól visszatartja, ezzel némileg jóvá teszi hitvesi hűsége megszegését s férje megöletését. *) Annyi bizonyos, hogy 1690. tavasz vége felé Shrewsbury följánlotta Jakabnak szolgálatát s Jakab azt elfogadta. A megtérttől őszinteségének egy próbája kívántatott. Vissza kelle adnia a nagy pecsétet, melyet a bitorló kezéből nyert.**) Hihető, hogy Shrewsbury alig követé el e hibát, máris megbánta azt. De nem volt elég erős lelke, hogy a lejtőn megálljon. Utálva önmaga sülyedését, rettegve a felfödöztetéstől, mely becsületét megrontja, borzadva a továbbmenéstől, borzadva a visszalépéstől, olyan kinokat szenvedett, melyekre lehetetlen száanalom nélkül gondolni. Levertségének valódi oka még mély titok volt, de megzavarodásai s szándokainak habozásai köztudomásuak voltak s néhány hétig az egész városnak beszéd tárgyául szolgáltak. Egy éjjel, mikor a pecséttel kezében nagy lelki felindulás közt már a palotába volt menendő, Burnet néhány órára lebeszélte őt lemondási szándokáról. Pár nappal utóbb Tillotson ékesszólása hasz-

*) Hogy lady Shrewsbury jacobita volt, s mindent elkövetett fiának is áthozatalára, az bizonyos Lloyd iratából (máj. 1694.), mely a Nairne kéziratok közt Macpherson által kinyomatott.

**) Ez be van bizonyítva pár szóval egy, Jakab által novemberben 1692. a francia kormány elé terjesztett iratban »Il y a« mondja ő, »le Comte de Shrusbery, qui étant Secrétaire d'Etat du Prince d'Orange, s'est défait de sa charge par mon ordre.« Ezen becses irat egy példánya meg van a francia külügyi levéltárban. Más példánya a Nairne kéziratok közt a Bodley könyvtárban. Angol fordításlan Macpherson gyűjteményében.

nálatott föl ugyan e czélra. *) A gróf háromszor vagy négyszer is letette hivatalos jelvényeit az asztalra a király szobájában, s háromszor-négyszer visszavette azokat nyájas szemrehányásai folytán azon urának, a ki iránt tudta, hogy mily sértést követett el. Így a lemondás a király elutazása előestéjeig halasztatott el. Ekkor az izgalom gyenge lázba hozta Shrewsburyt. Bentinck, a ki egy végső kísérletet tett, hogy a szolgálatban visszatartsa, ágyban találta őt, s oly rossz állapotban, hogy beszélni sem tudott. **) Az oly sokszor benyújtott lemondás végre elfogadtatott; s több hónapon át Nottingham volt az egyedüli államtitkár.

Vilmos bajait ily perczben nem kis mérvben növelé az, hogy kormányát ezen elpártolás is meggyengíté. Igyekezett mind a mellett, a fönmaradó eszközökkel tenni meg minden lehetőt, s végre kilencz titkos tanácsost választott ki, a kiknek vezetésére bizta Máriát. Ezek közül négyen, u. m. Devonshire, Dorset, Monmouth és Russell Edvárd whigek valának. A többi öt, Caermarthen, Pembroke, Nottingham, Marlborough és Lowther toryk. ***)

Vilmos ezt a kilenczet berendelé, hogy várjanak reá az államtitkári hivatalban. Mikor együtt voltak, bevezette a

*) Burnet II. 45.

**) Shrewsbury Somershez szept. 12. 1697.

***) A politikai költemények közt van egy darab (State Poems II. 20.) melyet valamely tudatlan kiadó ily czimmal látott el: »Szatira, iratott mikor a K— Flandriába ment s kilencz lord főbirót hagyott hátra.« Birom e szatira egy kézírata példányát, mely nyilván egykoru, s az 1690. keltét viseli. Első tekintetre világos, hogy a ki szatirizált kilencz ember ama titkos tanács tagja, a melyet Vilmos Mária segítségére rendelt, mikor Irlandba ment. Némelyik ezek közül soha sem volt Lord főbiró.

királynét, s amazokat leültetvén, néhány komoly és nyomós szót intéze hozzájuk. »Hiányzik nála a tapasztalás,« mondá; »de reménylem, hogy midőn önöket választottam tanácsadóinak, akkor e hiányt teljesen kipótoltam. Királyságomat önök kezébe adom. Semmi bel- vagy külügy ne legyen titok önök előtt. Kérem önöket, legyenek serények és összetartók. *) Négy szem közt közlé nejével, mit tart ama kilencz ember jelleméről; s a nőnek hozzá irt leveleiből kivehető, hogy kevés volt köztük, a kit valami nagyra becsült volna. Marlborough volt vezetője a katonai ügyekben s parancsnoka a hadseregnek Angliában. Russell, a kékek tenger-nagya volt s a forradalom alatt szerzett érdemei jutalmául a tengerészeti kincstárnok nyereséges állomását kapta, igen alkalmas volt arra, hogy a tengerészetre vonatkozó minden kérdésben tanácsadója lehessen. De Caermarthen volt kijelölve arra hogy, ha az államtanácsban a vélemények egymástól eltérnének, az ő nézete tekintessék irányadónak. Caermarthen tapintata és tapasztaltsága kétségen fölül állt; elvei ugyan lazák voltak, de ha volt olyan élő lény, a kihez hűséggel viseltetni képes volt, ugy ez csak Mária volt. Ennek sokáig különös barátja és szolgája volt, kegyeit nagy mértékben megnyeré házasságának eszközzése által; s mellette a conventben is oly buzgóságot fejtett ki, melyet Mária maga is tulvittnek talált. Méltán lehetett tehát remélni, hogy e válságos perczben őszinte jó akarattal fog szolgálatára lenni. **)

Másrésről, egyik legközelebbi rokona, egyuttal legkeserűbb ellenségeinek is egyike volt. A kormány kezében levő bizonyítékok kétségen kívül helyezik, hogy Cla-

*) Lotwher egy elbeszélése, a Mackintosh gyűjteményében.

**) L. Mária leveleit Vilmoshoz, Dalrymplenél.

rendon a jacobita tervekbe és fölkelésbe mélyen be volt avatva. De a királyné nem akará, hogy rokonával keményen bánjanak; Vilmos pedig vissza emlékezve, hogy minő kötelékeket bontott föl miatta a nő s minő szemrehányásokat vont azért magára, szívesen hajolt közbejárására s megkegyelmezett nagybátyja életének és szabadságának. De mielőtt a király Irlandba elindult volna, komolyan szólt Rochesterrel. »Ön testvére összeesküvést szőtt ellenem. Bizonyosan tudom azt. Kezembem vannak a próbák. Készítettek engem, hogy hagyjam őt ki a megkegyelmezettek sorából; de nem akartam olyat tenni, a mi mélyen elszomoritotta volna a királynét. Az ő kedvéért megbocsátom a multakat; de mylord Clarendon jövőre jobban vigyázzon magára. Ha nem teszi, majd meglátja, hogy ez nem tréfa dolog.« Rochester közlé ez intést Clarendonnal. Clarendon, a ki folytonos levelezésben állott Dublinnal és Saint Germainssal, azt erősítgeté, hogy egyetlen óhajta a nyugalom, s hogy noha az eskü iránt kételyei voltak, a főnálló kormánynak nálánál hivebb alattvalója nincsen.*)

A kormány kezébe került iratok közt volt Jakabnak egy Pennhez irt levele. A levél magában ugyan nem volt elég törvényes bizonyíték arra, hogy az, a kihez iratott, felségsértőnek tartassék; de mégis oly gyanut ébresztett, melynek alapos volta azóta bebizonyult. Penn a titkos tanács elé idéztetett s kihallgattatott. Ő azt mondá egészen helyesen, hogy nem tehet róla, ha valaki hozzá levelet intéz, s hogy azért, a mit más neki ír, nem lehet felelős. Elismeré, hogy az előbbi királyhoz őt hála kötelékei fűzik s ez oly ragaszkodás, melyet a szerencse semmi fordulata meg

*) Clarendon naplója, máj. 30. 1690.

nem változtathat. »Szerencsésnek érezném magam, ha magánügyeiben valami szolgálatot tehetnék neki; de szent kötelességem van hazám iránt is; s oly elvetemült soha se voltam, hogy az ő visszahozására csak gondoltam volna is.« Ez tőle hazugság volt; s Vilmos hihetőleg tudta, hogy az volt. Nem volt azonban hajlandó, kegyetlenül bánni olyan emberrel, a kinek egynél több érdeme volt s a ki nem lehetett valami veszedelmes forradalmár. Ennél fogva magát megnyugtatótnak mondá, s a foglyok szabadon bocsátását rendelé el. De a titkos tanács némely tagjai ez ellen fölterjesztést tettek s Pennek kezességet kellett adni. *)

Elutazása előtti napon Vilmos szobájába hívta Burnetet, s szilárd de bús hangon beszélt neki az országot minden oldalról fenyegető veszélyekről, az egymással czivakodó pártok dühéről, s a papság egy nagy részének rossz zületéről. »De az istenbe helyeztetem hizalmamat. Vagy megoldom feladatomat, vagy azzal együtt esem el. Csak a szegény királynét kell sajnálnom;« s szokatlan gyengédséggel kétszer ismétlé, »a szegény királyné!« »Ha szeret ön engem,« tevő hozzá, »nézzen el gyakran hozzá s a meny nyire csak lehet, legyen mindenben segítségére. A mi engem illet, én csak örülnék annak, hogy ismét lőháton és ismét sátorban lehetek. Mert bizony, inkább vagyok arra való, hogy egy hadjáratot intézzek, mintsem a ti alsó- és felsőházatokat vezérelgessem. Noha tudom, hogy a kötelesség utján járok, nehéz feladat nőmre nézve, hogy én és atyja egymással szembeálljunk a csatatéren. Adja isten, hogy semmi baja ne történjék. Imádkozzék érettünk, doctor!« Burnet mélyen megindulva vonult vissza, s kétség ki-

*) Gerard Croese.

vül, nem közönséges buzgalommal küldé az éghez azon imáit, a melyekért ura könyörgött. *)

Másnap, junius negyedikén, a király Irlandba indult. György herczeg felajánlá szolgálatait, nagy költséggel felszerelte magát s nagyban várta, hogy egy üléssel tisztelik meg a királyi hintóban. De Vilmos, ő királyi fensége társalgásából nem nagy élvezetet vagy hasznot várva, s különbön is keveset adva a szertartásokra, Portlandet választá uti társául, s úgy látszék, azon végzetes hadjárat egész ideje alatt egyetlen egyszer sem vette észre azt, hogy a herczeg is ott van **) Magára hagyatva, György herczeg, alig érezte volna mellőztetését. De ha ő tompa érzésű volt, neje érzett helyette; s ennek ellenszenvét ritka ügyességű bujtogatók szorgalmasan szitogatták. Ezen és más alkalmakkor is Vilmosnak kedélyhibái ártalmára voltak az általa képviselt ügynek. Országlása sokkal szerencsésebb lett volna, ha az ő tehetségéhez s magas érzületéhez hozzá még birt volna egy kis adaggal Károly nagybátyja szívélyességéből és udvariasságából.

Négy nap alatt a király Chesterbe ért, a hol egy hajóhad csak az indulási jelre várt. Junius tizenegyedikén hajóra szállt, s a Szent-György csatornán át Sir Cloudesley Shovel vezérlete alatt egy hajóhadosztály kísérte. ***)

A Vilmos elmenetelét követő hónap a legfontosabb és legaggályosabb hónapok egyike volt Anglia egész történetében. Indulása után néhány órával, Crone az Old Bailey

*) Burnet II. 46.

**) Marlborough herczegnő védelme.

***) London Gazette, jun. 5. 12. 16. 1690. Hop a szövetséges rendekhez Chesterből jun. 9. 19. Hop Vilmost Irlandba kísérte el mint a szövetséges államok küldötte.

korláta elé állíttatott. A birák hosszú sorban ültek a padokon. Fuller egészsége annyira helyreállott, hogy törvényszék előtt megjelenhetett. A jacobiták fáradhatatlanok voltak az esküdtek jegyzékén levő személyek politikai véleményének kipuhatólásában. Annyit visszavetettek, hogy csak nehezen lehetett a tizenkettes számot kiegészíteni; s a tizenkettő közt volt egy, a kiről az elégületlenek azt hitték hogy sorsuk tőle függ. S ebben nem is csalódtak egészen; mert ezen egy ember tizenegy társa ellenében kitartott egész éjen át, másnap közepéig; s talán kiéheztetés által legyőzte volna a többieket, ha Clifford asszonyt rajta nem érik, a mint egy ablakon át valami czukorsüteményt dobott föl neki. Ezen segélyforrása elzáratván, megadta magát; s kimondatott a vétkességi ítélet, mely, úgy hirlék, két eskütnök halálát okozá. Nem sokára az ítélet megsemmisítésére tétetett indítvány, azon oknál fogva, hogy a vádlevél hátlapján egy latinszó helyesírási hibásan volt írva. Az ellenvetés nyilván semmis volt. Jeffreys bizonyos guñyos szitkaival elárasztva vetette volna félre azt, s azonnal tisztének legkellemesb részéhez fogott volna hozzá, hogy t. i. leírja a fogolynak részletesen a leendő felakasztatása, megmotoztatása, megcsónkittatása és elnégyeltetése körüli egész eljárást. De Holt és ügytársai meggondolták azt, hogy a forradalom óta most vannak először azon esetben, hogy valakit honárulási vétségben elmarasztaljanak. Szükségesnek látták tehát, hogy minden félreértést kizáró módon kitüntessék azt, hogy új korszak vette kezdetét, s hogy ezentúl a törvényszékek inkább az emberiség javára fognak valamely tévedésbe esni, semmint utánozzák azt a kegyetlen sietséget és könnyelműséget, a melylyel az élete oltalmára felszólaló Cornisht szolgálalkú birák elhallgattaták. Az

ítélet meghozatala tehát elhalasztatott: s külön nap tüzetett ki a Crone által fölvetett kérdés megvitatására; ügyvédek is rendeltettek ügyének védelmezésére. »Ez nem történt volna, Crone ur,« mondá jelentősen az ország főbirája, »bármelyik előbbi két kormány alatt.« Kimerítő tárgyalás után, a törvényszék egyhangulag kimondá, hogy a kifogás lényegtelen; s a fogoly halálra ítéltetett. Ez bevallá hogy az eljárás hibátlan volt, megköszönte a bíráknak békétürését, s kérte őket hogy ajánlják a királynő kegyeibe. *)

Nem sokára tudtára adták, hogy sorsa egyedül tőle függ. A kormány kész volt életének megkegyelmezni, ha azt egy nyílt vallomás által meg akarja érdemelni. Lelki küzdelme borzasztó volt és sokáig tartott. Egy nap Clifford asszony, a ki szabadon járhatott be hozzá, csüggedő lelki állapotát vivé hirül a jacobitáknak. Nem tud meghalni, mondá: nagyon ifju még a vértanúságra. **) Másnap viszont derültnek találta s elhatározottnak. ***) Egész kivégeztetése napjának előestéjeig kitartott. Ekkor egy értekezésre kérte föl az államtitkárt. Nottingham eljött Newgatebe; de mielőtt oda ért, Crone megváltoztatá szándokát s el volt határozva mitse szólani. »Úgy« mondá Nottingham, »én nem fogom önt többé látni; mert holnap lesz önnek utolsó napja.« De Nottingham elmenése után, Monmouth jelent meg a börtönben, azzal kecsegtetve magát, hogy ő megrendíti a fogoly elhatározását. Azon éj egy igen

*) Clarendon naplója jun. 7. 12. 1690; Luttrell Narcisz naplója; Baden hollandi követségi titkár Van Citters-hez jun. 10/20; Fuller önéletírása; Welwood Mercurius reformatus, jun. 11. 1690.

**) Clarendon naplóje jun. 8. 1690.

* *) Clarendon naplója jun. 10.

kései órájában még egy heti halasztás adatott. *) Ez a hét is elmúlt újabb felfödözések nélkül: Tyburnben készen állott az akasztófa s a négyelő törzs: Newgate ajtaja elé volt támasztva a kalapács és a bárd; nagy tömegben állt a nép a Holborn-halmon s az egész oxfordi úton: midőn újabb halasztási időt hozott egy követ, s Crone, a helyett hogy a vesztőhelyre vitetnék, a tanácsterembe Whitehallba vezettetett. Lelki erejét a közelgő halál félelme még is megtörte: s most fontos felfödözéseket tett. **)

Olyan fölfedezések, minőket tőle most várni lehetett, valóban igen nagy fontossággal bírtak. Óránkint lehetett mind egy berontástól mind egy fölkeléstől tartani. ***) Alig hagyá el Vilmos Londont, azonnal egy gróf Tourville parancsnoksága alatti franczia hajóhad indult ki a bresti kikötőből s ment be a brit csatornába. Tourville hazájának akkor legelső tengerész vezére volt. Hivatása minden részét áttanulmányozá. Mondatott róla, hogy a tengeri szolgálat minden teendőjét, az áctól kezdve föl a tengernagyig, el tudta végezni. Mondatott róla az is, hogy egy tengeri katona határtalan bátorságával egyesíteni tudta egy tökéletes gentleman egész nyájasságát és udvariasságát. †) Most az angol partok irányában állott s oly közelségben, hogy hajói a plymothi bástyákról kivehetők voltak. Plymouthtól lassan haladott a devonshirei és dorsetshirei partok felé.

*) Baden Van Cittershez jun. 20/30 1690; Clarendon naplója jun. 19. Luttrell Narcisz naplója.

**) Clarendon naplója jun. 25.

***) Luttrell Narcisz naplója.

†) Saint Simon emlékiratai.

Volt ok azon föltevésre, hogy az angol elégületlenekkel egyetértésben áll. *)

A királynő és tanácsa siettek az országnak úgy külmint belellenségek elleni biztosítására megtenni a kellő intézkedéseket. Torrington vette át a parti hajóhad vezényletét s Szent-Ilona szigetéhez vitorlázott. Itt Evertsen alatt egy hollandi hajóhadosztály csatlakozott hozzá. Ugy látszik, ezuttal a Wight sziget köszirtjei egyik legnagyobb tengeri ütközetnek lesznek tanúi, a melyről valaha a történet emlékezik. Szent-Katalin őrtornyáról százötven hadi sorhajót lehetett egyszerre megolvasni. Keletre a Black Gang Chine nagy meredélyeitől s egyenest átellenében a Szent Lőrincz és Ventnor erdős szikláinak, tartatott a szemle az angol és hollandi tengeri haderő fölött. Nyugotra, egész ama fehér hegyfokig, a hol a »tűk« között zugnak a tenger hullámai Franciaország hadereje fekvék.

Junius huszonhatodikán volt, nem egészen tizennégy nap mulva Vilmosnak Írlandba indulása után, a mikor az ellenséges hajóhadak ez állásokat elfoglalták. Pár órával előbb Whitehallban a titkos tanács igen fontos és aggályos tanácskozmányt tartott. Az elégületlenek Franciaországgal szövetkezve, telve voltak a legjobb reménnyel. Mária sétájaközben észrevette, hogy a Hydeparkban hemzsegték. Az egész tanács azon véleményben volt, hogy néhány oly egyént, a kiknek vétkeességéről a kormánynak bizonyítékai vannak, el kell fogatni. Clarendon neve említettén, barátja és rokona Sir Capel Henrik valamit mentségére kezdett rebesgetni; a többi tanácsosok elbámultak s szótlánul ma-

*) London Gazette jun. 26. 1690. Baden Van Cittershez jun. 24.—jul. 4.

radtak. Nem volt kellemes feladat, a királynő jelenlétében vádolni az ő rokonát. Mária nagyon ritkán szolt valamit a titkos tanácsnál; de most, nagybátyja árulásáról, ennek saját kezeirésében birván a próbákat s tudva azt, hogy az iránta való tisztelet tartja vissza tanácsosait olyan javaslatoktól, a melyek a közbiztonság érdekében szükségesek, megtörte hallgatását. »Sir Henry,« mondá ő, én tudom, s mindenki olyan jól tudja mint én magam, hogy sokkal több terheli Clarendon lordot, semhogy őt ki lehetne hagyni.« Az elfogatási parancs kiadatott, Capel azt a többiekkel együtt aláírta. »Sokkal jobban sajnálom Clarendon lordot,« írja Mária férjének, »mint az emberek hinni fogják.« Estére Clarendon s több ismeretes jacobita a Towerban laktak. *)

A tanácsülés eloszolván, a királynőnek és a kilenczes belső tanácsnak egy nagyfontosságú kérdés iránt kelle határozni. Minő utasítást kapjon Torrington? Az ő belátásától s lelki éberségétől függött az állam biztonsága; s Mária tanácsadói közül többen lehettek oly véleményben, hogy nem lesz képes feladatának megfelelni. Ezek aggodalma növekvék, midőn meghallották, hogy a Wight sziget partjait a francziáknak engedve át, előlük a doveri szoros felé huzódik vissza. Az éles eszü Caermarthen s a vállalkozó szellemü Monmouth egyetértőleg kárhoztatták ezen óvatoss taktikát. Igaz, hogy Torringtonnak nem volt anyyi hajója, mint Tourvillenek; de Caermarthen azt hivé, hogy ilyen időben ütközni célszerűbb, habár tulhatalom ellen is; Monmouth pedig teljes életében mindig vivni akart, bárminő tulerő ellen is. Russell korának kétségbevonhat-

*) Mária Vilmosnak jun. 26. 1697; Clarendon naplója azon keletről; Luttrell Narcisz.

lanul egyik legjobb tengerésze, úgy vélekedett, hogy a számarány nem olyan nagyon nyugtalanító olyan vezérre nézve, a kinek angol és hollandi hajósok állanak rendelkezésére. Ő ennél fogva a tengernagynak oly erős szavakkal kifejezett rosallást javasolt, minőt a királynő nem volt hajlandó aláírni. A kifejezések szelidítették ugyan, de lényegében a Russell tanácsa elfogadtatott. Torringtonnek világosan meghagyott, hogy tovább vissza ne vonuljon, s azonnal fogadja el az ütközetet. Devonshire azonban, nem tudta megnyugtanni magát. »Asszonyom, nekem kötelességem« mondá, »hogy ily nagy fontosságú ügyben tisztán megmondjam a mit gondolok, én pedig azt gondolom, hogy Torrington nem az az ember, a kire három királyság sorsát bízni lehetne.« Devonshirenek igaza volt; de társai mind azon véleményben voltak, hogy az ellenség szeme láttára tenni le a fővezért igen veszedelmes eljárás volna; s nehéz volna e véleményöket hibáztatni. »Vagy meg kell itt hagyni« mondá Russell, »a maga helyén, vagy mint foglyot vitetni el onnét.« Különféle kiségitő módok hoztak szóba. Caermarthen azt javallá, hogy Russell küldessék Torrington segítségére. Monmouth szenvedélyesen könyörgött, hogy bárminő módon engedtessek meg neki a hajóhadhoz menni, akár mint parancsnoknak akár mint önkéntesnek. »Legyek csak egyszer a fedélzeten« mondá, »s életemet teszem rá, hogy lesz ütközet.« Sok habozás és vitatkozás után az határozatott, hogy mind Russell mind Monmouth a hajóhadhoz menjenek. Elindultak, de későn. A parancs mely szerint Torringtonnak ütközni kelle, megelőzte őket. A Beachy Head magaslatán találta őt. Elolvassva azt, nagy zavarba jött. Ha nem ütközik, egyenes engedetlenséget követ el. Ha ütközik, úgy látta, a megveretés komoly veszélyének teszi ki magát. Hihetőleg azon gyanura

jött, — mert féltékeny és gyanakvó természetű volt, — hogy az őt ily dilemmába helyező utasítás valamely el-
lenségétől s irigyétől származik s szerencséje és jó hírneve
megrontására van kigondolva. Elkezeríté őt a gondolat,
hogy fölötte rendelkezék és hatalmaskodják Russell, a ki
noha rangra nézve alább állva, mint a kilenczek tanácsá-
nak tagja, a közszolgálat minden ága fölött ellenőrzést
gyakorolhatott. Ugy látszik semmi alappal sem birna azon
föltevés, hogy Torrington nem viseltetett hü ragaszkodás-
sal. Még kevesbbé lehetne azon gyanuval élni, hogy egy
olyan tiszt, a ki egész életében daczolt a veszélyekkel, s
mindig bátran viselte magát, kevesebb személyes bátorság-
gal birt volna, mint minővel az alatta álló tengerészek szá-
zai birtak. De van egy magasabb neme a bátorságnak, a
melylyel Torrington teljességgel nem birt. Ő visszajedt
minden felelősségtől, úgy a megverekvés mint a nem ve-
rekvés felelősségétől; s kitalált egy középutat, mely mind
azt a bajt egyesíté magában, a melyet kikerülni kívánt. Ő
az utasítás betűjéhez akará tartani magát: de mitsem
akart kockáztatni. Egy két hajója csatározzon az ellenség-
gel: de hajóhada zöme maradjon kívül a veszélyen. Nyil-
vánvaló, hogy azon hajóknak a melyek a francziákkal mér-
közendőek voltak, a legnagyobb veszélyben kelle forogniok,
s nagy veszteségeket szenvedniök: s elég ok van reá föl-
tenni Torringtonról annyi aljasságot, hogy terveit akként
intézze, miszerint minden veszély és minden veszteség ki-
zárólag a hollandiaknak jusson osztályrészül. Nem sze-
rette őket, s Angliában oly kevéssé voltak népszerűek, hogy
egész hajóhadosztályuk romlása kevesebb zugást idézett
volna elő, mint akár csak egy fregattánk elfogatása is.

A tengernagy junius huszonkilenczedikén vette az

ütközési rendeletet. Másnap, reggeli négy órakor, elébe ment a francia hajóhadnak s csatarendbe állítá hajóit. Nem volt hatvan sorhajója; míg a francziáknak legalább nyolczvan volt; de hajóin több ember volt, mint az ellenség hajóin. A hollandiakat az előcsapatba rendelé s kiadá a jelt a csata megkezdésére. A jelre pontosan engedelmeskedtek. Evertsen s honfitársai olyan vitézséget fejtettek ki, a melyet nem csak angol szövetségeseik, hanem francia ellenségeik is, daczára nemzeti előítéleteiknek, bámulva ismertek el. Van Tromp vagy De Ruyter egyik csatájában sem tartatott fön fényesebben a batáviai zászló becsülete. Az előcsapat több órán át tartá fön az egyenetlen harczot, alig némi kis gyámolításával a hajóhad többi részének. Végre a hollandi tengernagy visszavonult, zuzott és árbocztalan töredékeket hagyva ott az ellenségnek. A második parancsnok s több magas rangu tiszt elesett. Ujra sikra szállani a francziák ellen, ezen szerencsétlen és dicstelen művelet után, lehetlen volt. A csatából megmenekült hollandi hajók igen siralmas állapotban voltak. Torrington nehányat ezek közül egészen szétszedetett, a többit kötélre vette; aztán a kenti partok hosszában futamodva, a Temzében keresett menedéket. Mihelyt e folyóba ért, minden uszó czölöpöt (horgonyjegyet) neki eresztetett s a hajózást olyan veszélyessé tétette, hogy üldözői nem merték tovább követni. *)

*) Az admirálisok biztosoik jelentése a királynéhoz Sheernessből jul. 18. 1690; Tanuvallomása Cornwall, Jones, Martin és Hebbard kapitányoknak, s Delaval altengernagynak; Burnet II. 52; Onslow elnök jegyzete; Tourville tengernagy emlékirat; Burchett Josiah admirális titkár emlékirat. 1703; Mária Vilmoshoz jul. 2; Historical and Political Mercury jul. 1690; London Gazette jul. 3;

Sokan mégis azt gondolták s különösen a francia miniszterek is, hogy, ha Tourville merészebb lett volna, az egész szövetséges hajóhadnak el kellett volna vesznie. Ugy látszik, egy tekintetben ő is legyőzött ellenéhez hasonlított. Noha vitéz férfiu, de félénk parancsnok volt. Saját életét gondtalan örömmel tévé ki; de, azt tartották róla, hogy idegessé és kislelkűvé tette a gond és az aggodás, hogyha vezéri hirneve forgott koczán. Annyira gyötrék őt e magaviseletének bírálatai, hogy nem sokára, hazája szerencsétlenségére, a vakmerőségig vállalkozóvá lőn. *)

Londonnak alig volt valaha oly szomoru napja, mint az, a melyen a Beachy-headi ütközet híre megérkezett. A gyalázat elviselhetlenné látszott; a veszély fenyegető volt. Hátha a győztes ellenség úgy tesz, mint De Ruyter tett? Hátha a chatham-i hajógyárakat ismét szétrombolja? Hátha még a Towert is bombáztatja? Hátha a Londonbridge alatti roppant árbocz- és vitorlaerdőt felgyújtatja? S ez még nem minden. Az alföldről is épen rossz hírek érkeztek. Az egyesült haderő Waldeck alatt, Fleurus közelében, a Luxembourg herczeg vezérlete alatti francia sereggel talál-

Torrington Caermarthenhez jul. 1. Az ütközet leírása a párisi ujságban jul. 18. 1690., nem olvasható pirulás nélkül: »On a sceu que les Hollandois s'estoient tres bien battus, et qu'ils s'estoient comportez en cette occassion en brave gens, mais que les Anglois n'en avoient pas agi de meme.« A francia hivatalos jelentésben a Bevezier-foki — különös elferditése a Pevensey szónak, — ütközetről, néhány hely van, mely szintoly értelmű: »Les Hollandois combattirent avec beaucoup de courage et de fermeté; mais ils ne furent pas bien sécondés par les Anglois« »Les Anglois se distinguerent des vaisseaux de Hollande par le peu de valeur qu'ils montrèrent dans le combat «

*) Jakab élete II. 409. Burnet II. 5.

kozott össze. A nap sorsa sokáig kétes volt. Végre fölülkerült a francia tábornok ügyessége s a francia lovasság vitézsége. *) Ilykép tehát ugyan egy időben Lajos hadserege győzelmet aratott Flandriában, hajóhada pedig korlátlanul uralkodott a csatornán. Humieres marsal egy nevezetes hadtesttel egészen a doveri ut közelében volt. Hire ment, hogy Luxembourghoz fog csatlakozni. De azon értesítés, melyet az angol kormány megbízható alföldi tisztektől s a jacobiták sorai közt levő kémeitől nyert, s mely egy oly nagy hadvezérnek is, minő Marlborough volt, figyelmét a legnagyobb mértékben felkeltötte, az volt, hogy Humieres hadteste rögtön Dunkirkbe fog indulni, s ottan Tourville hajóhadának fedélzetére szállani. **) Artois partja és Nore között egy hajó sem merte magát mutatni, mely szent György veres keresztjét viselte. A hajóraszállítás néhány óra alatt megtörténhetett. Még pár óra kelle csak magára az utra. Egy percz alatt London arra a hirre ébredhet hogy harmincz ezer veterán francia Kentben van, s hogy a grófságok fele része fegyvert fogott Jakab mellett. Minden rendes hadsereg, melyet a sziget védelmére össze lehetett vala hozni, alig ment többre tiz ezer embernél. Kétkedni lehet az iránt, vajon a mi országunk valaha volt-e aggasztóbb válság közepette, mint julius első hetében 1690.

De a baj a gyógyszerét is magával hozta. Kevesse ismerték Angliát azok, a kik azt hitték hogy Angliát egyszerre lehet egy külberontás és egy bellázadás veszélyének kitenni: mert tényleg a berontástól való félelem volt legjobb

*) London Gazette jun. 30. 1690; Historical and Political Mercury jul. 1690.

**) Nottingham Vilmoshoz jul. 15. 1690.

biztosíték a lázadás veszélye ellen. Jakab ügye Franciaország ügye volt; s noha felületes figyelők a francia szövetséget tartották az ő főtámaszának, valósággal az volt az akadály, mely visszahelyeztetését lehetetlenné tevő. A mi elődeink hazafiságában, ezen gyakran visszataszító és barátságtalan hazafiságban kell keresnünk titkát Vilmos gyengeségének és erejének is. Féltekenyek voltak Hollandia iránti előszeretetére: de szívből rokonszenveztek Lajos elleni gyűlöletével. Az ő erős hazafias érzületeknek kell tulajdonítani mind azon apró kellemetlenségeket, melyek a szabadtónak trónját, kezdettől végig, olyan bizonytalanná tették. De ugyanezen érzelemnek kell tulajdonítani azt is, hogy trónját, habár folyvást fenyegették és gyakran megingatták, soha meg nem dönthették. Mert, ha népe nagyon gyűlölte is az ő külföldi kegyenczeit, de még sokkal inkább gyűlölte az ő külföldi ellenségeit. A hollandiak protestánsok voltak; a francziák pápisták. A hollandiakat önző, kapaszzkodó, fölülkerekedő szövetségeseeknek nézték; de a francziákat halálos ellenségnek. A legroszabb a mit a hollandiaktól várhattak az volt, hogy kelletinél több kegyében részesülnek a koronának, hogy a háborúnak szerfölött nagy terhét fogják reánk rakni, s hogy rovásunkra kereskedelmi előnyöket szereznek maguknak. De a francia meg akart hódítani: rabszolgákká tenni: a francia olyan csapásokat volt reánk mérendő, a minőkkel a palatinatus szép vidékeit és városait pusztasságá változtatta. Kent komlókertjeire a Neckar melletti szőlők sorsa vár. Oxford főutczája s Salisbury zárt udvara olyan romokkal lesznek elborítva, mint a minők ama helyeken láthatók, a melyeken egykor Heidelberg és Manheim palotái és templomai állottak. Az ódon torony árnyékában álló plebániaház, a méhesek és vi-

rágzó almafák között fekvő bérlőlak, a szilfák mögötti kastély egy vad soldatescának lesznek prédái, a mely nem ismer irgalmat vén emberek, gyengéd nők s szopós gyermekek irányában. »Jönnek a francziák,« ez a szó elnémitott egyszerre minden panaszt az adók és visszaélések fölött, Vilmos rideg magaviselete s Portland nyereséges hivatalai fölött, s oly magasra és győzhetetlenre fokozá föl a közlekedést, minő az volt, melyet száz évvel az előtt Erzsébet tudott felköltetni a tilburyi szemlénél. Ha kiszállott volna Humières hadserege, annak majdnem minden fegyverfogható férfi ellenszegült volna. Nem csak puska és szurony, hanem még a kasza és vasvilla sem lett volna elegendő ama száz ezereknek, a kik feledve a hitfelekezeti és politikai pártkülönbséget, mint egy ember állottak volna föl Anglia földjének megvédésére.

A csatornában és Flandriában szenvedett szerencsétlenségek legközelebbi hatása tehát az volt, hogy a nemzetet egy nagy tömeggé egyesítették. A hollandiak elleni, nemzeti előítélet felfüggesztettnek látszék. Hősies magukviseletét a Beachy-headi ütközetben, fenhangon magasztalták. Torrington tétlenségét fenhangon korholták. London példát mutatott az egyetértésben s erő kifejtésben. Az utóbbi választás által felizgatott szenvedélyek egyszerre lecsendesedtek. Minden pártkülönbség megszűnt. A Lord Mayor kihallgatásra hivatott a királynéhoz. Kérdezé őt a királyné, vajon mit fogna London városa tenni, ha az ellenség kiszállani merészkednék. A Lord Mayor a városnegyedek képviselőit egybegyűjté, értekezett velök, s visszament a Whitehallba jelenteni, hogy mindnyájan készek egyértelműleg vagyonukkal s életökkel védeni a kormányt; hogy száz ezer font készen van s az államkincstárba befiz-

zethető; hogy tizezer londoni, jól ellátva s fegyverezve, egy óra alatt készen lesz az indulásra, s hogy egy újabb haderő, mely hat gyalogezredből, s egy erős lovas ezredből álland, azonnal együtt leend a nélkül, hogy a kormánynak egy fillérébe kerülne. Semmit sem kér ő felségétől a city, csak hogy olyan tisztekkel lássa el ezen hadsereget, a kikben ő bizhatik. S ugyanezen szellem uralkodott az ország minden részében. Noha a déli megyékben az aratás közel volt, a parasztság szokatlan örömmel gyült össze a militiához. A jakabpárti vidéki földesurak, a kik több hónap óta készültek az általános fölkelésre, mihelyt Vilmos az országot elfogná hagyni s Franciaországból segély érkeznek, most hogy Vilmos csakugyan elment s a francia berontás minden órában várható volt, tűzbe vetették Jakabtól nyert megbízó leveleiket s a falburkolat mögé vagy a félszerben rejtegeték el fegyvereiket. A jakobitákat a városokban mindenütt bántalmazták a hol meglátták, s az elkeseredett lakosság elől kénytelenek voltak házaik belsejébe vonulni vissza.*)

Semmi sem oly érdekes mind azok előtt a kik szeretik az emberi szívet tanulmányozni, mint az a hatás, melyet a közveszély Shrewsburyre tett. Egy pillanatra ismét az 1688-diki Shrewsbury lett. Lelkülete, szánandó ingadozása mellett, nem volt nemtelen; s az a gondolat, hogy ő, ha most ily veszélyes válság alatt hazája védelmében tűnneti ki magát, nagy hibáját jóvá teheti és saját becsérzetét ismét vissza nyerheti, egész lelkébe és testébe erőt öntött. Visszahuzódott Epsomba, azon reményben, hogy a nyugalom és jó lég gyógyerővel birand roncsolt testére és sebzett

*) Burnet, II.; Luttrell Narcisz naplója, jul. 7., 11. 1690; London Gazette, jul. 14. 1690.

lelkére. De néhány órával azután, a mint a Beachy-headi ütközet híre megérkezett, Whitehallban jelent meg, s ereszényét és fegyverét följánlá a királynőnek. Volt szó róla, hogy a hajóhad valamely előkelő főúr veszénylete alá adassék, a ki mellé két tapasztalt tengerész tiszt rendeltetnék tanácsodóul. Shrewsbury azt kérte, hogy ha ilyen berendezés történik, az esetben őt neveznék ki. Az országban, úgy mondá, minden ember érdeke és becsülete van belevonva abba, hogy ne sziveljük meg a győztes ellenséget csatornánkon föl s alá járni, s ő örömet fogja életét koczkára vetni, hogy az angol zászló elveszett jó híre visszaszerztessék. *)

Ajánlata nem fogadtatott el. S valóban igen okosan történt, hogy az a terv, miszerint a tengeri parancsnokság egy a delejtűt sem ismerő főúr s két viharedzett alulról fölcseperedett tengerész közt osztassék meg, elejtetett. Erélyes intézkedések tétettek a szövetséges hajóhadaknak szolgálatképessé tételére. Mi sem mulasztatott el, a hollandiak méltó neheztelésének kiengesztelésére. A királyné egy titkos tanácsost küldött különös megbizással, a szövetséges államokhoz. Ez levelet vitt, melyben Evertsen hős hadosztályának vitézsége magasztaltatott. Biztosítá őket, hogy hajóik az angol dockokban ki fognak javittatni, s hogy a sebesült hollandiak ugyanazon ápolásban fognak részesülni, mint a sebesült angolok. Tudtokra adá, hogy az utóbbi szerencsétlenségek okai iránt szigorú vizsgálat fog tartatni; Torrington pedig, a ki azon időben valóban nem léphetett

*) Mária Vilmosnak jul. 3. 16. Shrewsbury Caermarthenhez-jul. 15.

ki a közönseg elébe a széttépetés veszélye nélkül, a Towerba küldetett.*)

Azon három nap alatt, mióta a Beachy-headi ütközet szomorú híre megérkezett, London városa külseje rendkívül komor és izgatott volt. De a negyedik napon minden megváltozott. A harangok szóltak; zászlók lengtek; az ablakok gyertyákkal kivilágítottak; s az emberek vidáman szorítottak kezét egymással az utczákon. Azon reggel egy futár érkezett Irlandból nagy fontosságú hírekkel.

*) Mária a szövetséges államokhoz, júl. 12. Burchet emlékirat; Fontos jelentés némely nevezetesb eleményeiről Torrington Arthur grófnak. 1691.

XVI. FEJEZET.

Vilmost egész tavaszon át, nyugtalanul várták Ulsterben. Az ezen tartomány partvidékein levő protestáns telepeket az érkezéséről szóló hamis hírek többször mozgalomba hozták. Azonban csak június tizennegyediké délutánján kötött ki Carvickfergusnél. A város lakói tömegesen lepték el a főutat s örömkialtásokkal üdvözölték: de alig láthatták őt egy pillanatra. Alig volt a szárazon, kocsira ült s ment Belfastre. Utközben találkozott Schomberggel. Ez a találkozás egy fehér ház közelében történt, az egyetlen emberi lakhelynél, mely sok mértföldnyire látható volt a Laggan torkolata körül levő borzasztó pusztaságon. Most egy falu és egy gyapotmalom van azon a helyen, hol ama fehér ház állott akkor egyedül; az egész part hosszában pedig sorban ékeskednek a falusi lakok, ligetek és virágágyak. Belfast az ipar egyik legnagyobb és legvirágzóbb fészke lett a britt szigetekén. Nyolcz ezernyi szorgalmas lakosság van itt együtt. A vámbevétel e helyről most évenként több, mint második Károly alatt a londoni vámház bevétele a legszerencsésebb években volt. Más ir városok a szemnek talán tetszetősbek. De Belfast az egyedüli nagy ir város, melyben az utazót nem boszantja olyan emberi lakások látása és bűze, melyek kényelemre és tisztaságra nézve sokkal alantabb állanak az állatoknak,

más boldogabb országokban, szánt épületeknél. Egy írlandi város sincs oly tisztán tartva, úgy kövezve és kivilágítva. Templom-kupolák és tornyok helyett más épületek vannak itt, a melyek nem oly finom izléssel épültek ugyan, de nem kevesbbé jelzik a közjólétet: nagyszerű gyárak, melyek magasabban emelkednek ki az emletes házak keményei fölött s a gépek zajától viszhangzanak. Az a Belfast, a melybe Vilmos ment be egy kis angol telep volt, mintegy háromszáz házzal, uralkodván ezek fölött egy azóta rég elenyészett csinos vár-kastély, mely a Chichester nemes családnak volt székhelye. Ezen uriházban, melyet némi részben Whitehallhoz szoktak hasonlítani s melynek híresei voltak sikélyei és a folyam partján végig nyuló gyümölcsösei, Vilmos fogadtatására megtétettek az előkészületek. Az északi kapunál üdvözölték őt a tisztviselők és városi polgárok diszöltözetben. A tömeg kocsijához tolongott: »Isten áldja meg a protestáns királyt« üdvkiáltásokkal. Mert a város a protestáns hit egyik védbástyája volt; s két nemzedékkel később, megszámláltatván a népesség, úgy találák, hogy római katolikus alig volt több egynél ötven között. *)

Beállt az éj, de a protestás megyék vidáman és éberen valának. A belfasti várból üdvlovések szóltak. Ezekre ismét és újra felelgettek a Schomberg által bizonyos távol-

*) London Gazette jun. 19. 1690. Az írlandi háboru története, a királyi hadsereg egy tisztjétől 1690; Villare Hibernicum 1690; Story; részrehajlatlan történet 1691; Belfast városára vonatkozó történelmi gyűjtemény 1817. E munkában érdekes kivonatok vannak tizenhetedik századbeli kéziratokból. A british muzeumban van Belfast egy 1685.-diki igen pontos térképe, melyen a házak is megszámlálhatók.

ságokban, jeladás végett kirendelve volt ágyúk. A hol lövés hallatszott, tudva lett, hogy Vilmos megérkezett. Éjfél előtt Antrim és Down minden magaslatán örömtüzek égtek. A tűz látható volt a carlingfordi és dundalki öblökön át, s az ellenség előőrseit is értesíté, hogy a döntő óra közel van. Vilmos partraszállása után huszonnégy óra alatt Jakab elindult Dublinból az ir táborba, mely Leinster északi határa közelében feküdt.*)

Dublinban borzasztó izgatottság uralkodott. Senki sem kételkedett, hogy a döntő válság közelget; s a bizonytalanság láza mind a két ellenséges osztály szenvedélyeit a legmagasb fokra csigázta. A többség az elnyomott kisebbség szemében és hangjában könnyen észrevehető azon jeleket, melyek nem sokára leendő felszabadulása és borzasztó boszuállása reményét árulák el. Lutrell Simon, kire a főváros gondviselése bízott, sietve tett meg minden elővigyázati intézkedést, melyet csak a félelem és gyűlölet sugallhatott. Egy kiáltvány jelent meg, melyben meghagyatik minden protestánsnak, hogy estétől hajnalig házaikban tartózkodjanak, s megtiltatik halálos büntetés alatt minden gyűlés tartása vagy ötnél nagyobb számban együttlételek. Semmi kivétel nem tétetett még az államegyház papjaira nézve se, a kik mindig az ellennemállás tanát hirdették. Dr. King Vilmos, a ki hosszú kitartás után legutóbb ingadozni kezdett politikai hitében, fogságra vettetett. Nem

*) Lauzun Louvoishoz. jun. 16—26. A követ a ki Lauzunnek a hírt hozta, az ágyukat hallá s látta a tüzeket. Az irlandi háborúk története, a kir. hadsereg egy tisztjétől 1690; Jakab élete; Ered. kézirat; Burnet II. Burnet igen csalódott midőn azt állítja, hogy Vilmos már hat napig Irlandban volt, mire Jakab megtudta.

volt elég börtön csak felét is befogadni mindazoknak, a kik a kormányzó előtt gyanusak voltak. A collegium és több plebániatemplom fogháznak használtatott; s ezen épületekbe oly nagy tömegekben zárták el az embereket a kiknek vallásukon kívül semmi vétségök nem volt, hogy lélegzeni is alig tudtak.*)

A két versenyző fejedelem mindegyike a maga erejének egybegyűjtésével volt elfoglalva. Vilmos Longbricklandet tüzte ki találkozási helyül, hol seregének szétszórt csapatai egyesüljenek. Mig csapatai gyülekeztek, ő fáradhatlan volt azok fegyelmezésében s élélmezésében. Hozott magával Angliából kétszázezer font készpénzt s nagy mennyiségű élelmi szereket s hadi készletet. A rablás szigorú büntetések alatt tiltva volt. Együttal a készletek bőséges mennyiségben osztattak ki; s az ezredek pénztárnokai számadásaik gyors beküldésére utasítottak, hogy hátralék ne legyen.**)

Coningsby Tamás, parlamenti tag Leominsterből, buzgó és nem-aggályos whig, kísérté a királyt s a tábori főpénztárnok tisztét vitte. Meg kell említeni, hogy ezen időben Vilmos, a belfasti vámszedőt felhatalmazta, hogy évenként ezer kétszáz fontot fizessen ki néhány főbb dissenter papnak, a kik testvéreik helyeinek ideiglenes betöltésére alkalmaztattak. A király kijelenté, hogy ezt az összeget a nemconformista papoknak részint iránta való kitűnő hűségök jutalmául, részint ujabban szenvedett veszteségeik pótlásául szánta. Ez volt eredete ama

*) Hú és teljes naplója az irlandi ügyeknek. 1690. King III. Luttrell proclamatiója meg van Kingnél a függelékben.

**) Villare Hibernicum 1690.

donatiónak, melyet a kormány ma is évenként az ulsteri protestans papság javára fordít.*)

Vilmos maga ismét egészen a régi volt. Kedélyét lenyomta viszás helyzetetése, tizennyolcz hónapon át olyan pártok és cselszövények között mik iránt kevés érzéke volt; de most magasan fölemelkedék ismét, tábori sátrak és zászlók közt látva magát.**) Bámulatos volt, miként tudta ez az ember a ki Westminsterben olyan kevés népszerűséggel birt, teljesen meghódítani fegyvertársai szívét. Gyönyörrel nézték, hogy daczára gyengélkedésének minden fáradoalmukban részt vesz; hogy többet gondol az ő jólétökre mint a magáéra; hogy keményen megdorgálta némely tisztjét a ki az ő asztalára fényüzési czikkek beszerzéseért is buzgólkodott, ellenben a közkatona szükségleteinek ellátásáról megfeledkezett; azon naptól kezdve, a melyen táborba szállott, egyszer sem hált ő szobában, hanem még ha nagy városok, paloták közelében volt is, az ő kis hordozható faházában; semmi rábeszélés nem bírhatta reá, hogy forró napokon vagy nagy szélben, mely a hadsorokat nagy porfellegekbe burkolá, elhagyja a rendet s ne tegye ki magát a próbának, melyet az övénel erősebb tüdők is alig állhattak ki. A ki csak parancsa alatt állott, jól ismeré tekintetét, szavát; mert nem volt olyan ezred, melyet minden részletében gondos figyelemmel át ne vizsgált volna. Sokáig jó emlékken maradtak nyájas tekintete és mondásai. Egy derék katona feljegyzé naplójában azon

*) A vámszedőhez intézett rendelet meg van Dr. Reidnak az irlandi presbyteri egyház története cz. művében.

**) »La gayeté peinte sur son visage,« mondja Dumont, a ki látta őt Belfastban, »nous fit tout espérer pour les heureux succès de la campagne.«

szíves és barátságos modort, melylyel azon évi első csereszye adományát egy kosárban tőle elfogadta, s azon élénk társalgást, melyet vacsora közben az asztalnál ülőkkel folytatott.*)

Junius huszonnegyedikén, Vilmos kikötése után tizednapon, Longhbricklandtól délnek indult egész erejével. El volt határozva, az első alkalommal megütközni. Schomberg s néhány tisztje óvatosságra s halogatásra inté. A király azt felelte, hogy nem azért jött Irlandba, hogy a fűvet nőni lássa lába alatt. Az eredmény megmutatta, hogy mint hadvezér jól fogta föl a dolgot. Azt, hogy mint államférfi is jól fogta föl a dolgot, kétségbe vonni nem lehet. Ő jól tudta, hogy az angol nép elégületlen a háboru eddigi viselése módjával, hogy csak gyors és fényes siker élesztheti föl újra barátjai lelkesedését s verheti le ellenségei bátorságát; s hogy még egy vereség sem árthat annyit jó hírének és érdekeinek, mint egy hosszadalmas eredménytelen hadjárat.

A vidék, a melyen át útja vezetett, tizennyolcz hónapon át, borzasztóan elpusztított, részint katonák részint rablócsapatok által. A barom leöletett, az ültetvények kivágattak, kerítések, házak elpusztultak. Emberi lény nem volt az ut közelében látható, egy két meztelen nyomorékot kivéve, kiknek a zabszemnél egyéb táplálékuk nem volt, melyet mint a csibék, a por és hamu közül kiszedegettek.**)

Ám, még ilyen szomorú körülmények közt is, az ország eredeti termékenysége, a föld dús zöldje, a keres-

*) Story : Részhajlatlan elbeszélése ; Bellingham ezredes kézirati naplója ; király naplója.

**) Story : Részhajlatlan elbeszélése.

kedelemre csodálatosan alkalmas öblök és folyamok, a király észlelő szemét el nem kerülhették. Elgondolta talán magában, mennyire különböző kinézése volna e szerencsétlen országnak, ha olyan kormánynyal és olyan vallással volna megáldva, minők az ő szülőföldjét Hollandot, a világ csodájává tevék; hogy fognának végtelen sorban diszelegni a kéjlakok, tulipános kertek, s a majorok az egész ut hosszában Lisburntól Belfastig; hogy eveznének le föl százan-kint a bárkák a Laggan vizén; mint emelkednék föl Newry elhagyatott kikötőjében egy erdeje a hajóárbo-czoknak; s minő rakházak és épületek fognák ellepni a tért, melyen Dundalk egészségtelen utczái vannak. »Az ország« úgy mondá, »megérdemli, hogy megvívjunk érte.«

Jakab első szándoka az volt, hogy a Leinster és Ulster közötti határszélen próbálja meg hadi szerencsáját. De ezen terv később elejtetett, úgy látszik Lauzun tanácsára, a kinek fülében volt még a Louvois tanácsa, noha maga legkevesbbé volt alkalmas avvagy hajlandó valamely hadjáratnak fabiusi szellemben vezetésére. *) Jakab, noha el volt határozva Dublint csata nélkül nem adni át, beleegyezett, hogy néhány lépésnyire visszavonuljon, a térszin előnyeinek felhasználhatása végett. Mikorra tehát a Vilmos előcsapata Dundalkra ért, ott az ir hadseregéből misem volt látható, csak egy nagy porfelleg, mely lassan mozgott délnek Ardee irányában. Az angolok egy éjre megállapodtak, közel azon helyhez, a melyen az előbbi évben Schomberg tábora állott; és nem egy szomorú emlék éledt

*) Lauzun Louvoishoz jun. 23. és jul. 3. 1690. Jakab élete; eredeti emlékirata.

föl ama szörnyü mocsárnak látására, mely annyi ezer vitéz embernek lett temetője.*)

Vilmos folyvást előbbre nyomult, az irek pedig folyvást hátráltak előtte, míg juniús harminczadikán hétfőn reggel három oszlopra felosztott hadserege egy magaslatra nem ért, Louth grófság déli határszélén. Alatta feküvék egy völgy, mely most olyan gazdag és olyan szép, hogy az angol a ki látja, saját kedves hazája legáldottabb részében képzelheti magát. Buzaföldek, erdők, dusan zöldelő rétek, szeliden hajolnak alá a Boyne mentében. Ama széles és csendes folyam, mely Louth és Meth között határt von, hosszú folyásában újabb palotákat s régi országnagyok várromait láttatva zöld partjain, itt már a tengerbe omlásához van közel. Öt mértföldnyire nyugotra ama helytől, a melyről Vilmos akkor alánézett, most a zöld parton pompás erdőségben Slane Castle áll, a Conyngham marques székhelye. Két mértföldnyire keletre a gyárak és gőzhajók füstje terül szét Drogheda szorgalmas városa és kikötője fölött. A Boyne Meath felőli oldalán a föld, noha csupa gabna, kaszálló, virág és liget, szelid emelkedéssel, felnyulik egy magaslatig, melyen egy messzire ellátszó körisfacsoport diszeleg, beárnyékolva Donore elhagyott temetőjét és temploma romjait.**)

Egészen más kinézése volt ezen tájképnek a tizenhetedik században. Iparnak és művészetnek kevés nyoma volt akkor látható. A folyón alig volt egy hajó, kivéve ama

*) Story : Részhajlatlan elbeszélés. Dumont kézirata.

**) A csatatér és környéke iránt érdekes részletek vannak Wilde csinos könyvében, melynek czime : »A Boyne és Blackwater szépségei.«

fonásból készült s lóbőrrel bevont durva halászbárkákat, melyekben a celta parasztok pisztrangot és lazaczt fogdostak. Drogheda, most húszezer iparos népség által lakva, akkor néhány keskeny, görbe és ronda utczából állott s egy árokkal és fallal volt körülvéve. Házai fából voltak, magas tetőkkel s kiszögellő emeletekkel. A város falain kívül alig volt lakház látható, kivéve azt a helyet, a mely Oldbridgenek neveztetett. Oldbridgenél a folyam meglábolható volt; s az átjárás déli részén néhány sárputri s csak egy szilárdabb anyagból épült ház állott.

Mikor Vilmos a Boyne völgyét meglátta, nem titkolhatta el örömét. Attól tartott, hogy az ellenség kerüli a döntő lépést, s a háborut elhuzni akarja az őszi esők s ezekkel járó dögvészek beköszöntéseig. Most megnyugtatta magát. Világos volt, hogy erős és rövid lesz a küzdelem. Jakab király zászlaja a Donore magaslatán volt kitűzve. Drogheda falain kihívólag lengettek egymás mellett a Stuartház és a Bourbonház lobogói. A folyó déli partja végig el volt lepve az ellenséges hadsereg tábora és ütegei által. Ezrei a fegyveres népnek sűrögtek forogtak a sátrak körül; s mindegyiknek, lovas vagy gyalog s ir vagy francia katona volt bár, kalapján fehér jelvény volt látható. Ez a szín a Bourbonház iránti előzékenységből választatott. »Örülök, hogy meglátalak titeket uraim,« mondá a király, sasszemmel nézve végig az ir hadsorokon, »ha most kimenekültök kezemből, az már az én hibám lesz.«*)

A versenygő két fejedelem mindegyikének volt valami előnye a másik fölött. Jakabnak védő helyzetében,

*) Emlékirat, Marchmont Sándor gróf kéziratában. Ő Selkirk lordtól nyeré adatait, a ki Vilmos seregénél volt.

sánczok mögött s előtte a folyammal, erősebb állása volt;*) de csapatai mind számra mind minőségre nézve alábbvalók voltak az ellenében állóknál. Volt hihetőleg harminczezer embere. Ezen erő egy harmada kitűnő francia gyalogságból s kitűnő ir lovaságból állott. De serege többi része egész Európa csúfja volt. Az ir dragonyos rossz volt; az ir gyalogság még rosszabb. Ugy beszéltek, hogy rendes hadakozási módjuk csak abból állott, hogy elsütötték egyszer fegyvereiket, s aztán e szókat orditva: »Kegyelem« és »gyilkosság« elfutottak. Az ő haszonvehetetlenségöket azon időben barát és ellenség átalában az ő természetes gyávaságuknak tulajdonítá. Hogy ezen ráfogás mennyire alaptalan volt, azt azóta a földgolyó minden részében véghez vitt annyi hőstettök megmutatá. Valóban a tizenhetedik században is eszükbe juthatott volna okos embereknek, hogy a mely népfajból a világ legjobb lovasai kikerülnek, az, kellő fegyelmezés mellett, jó gyalog katonákat is fog szolgáltatni. De az ir gyalog katonát nem csak jól be nem tanították, hanem inkább készakarva elrontották. A mi legnagyobb tábornokunk sokszor és hangnyomattal ismételte, hogy a legbámulatosb hadsereg is, mely az ő vezénylete alatt Torres vedrastól Toulouseig utat tört magának, rövid idő alatt minden hadi szolgálatra alkalmat-

*) Jakab (Élete, II. Ered. eml.) azt mondja, hogy az országban nem volt jobb állás. King, egy hálaadó beszédben, melyet a hadjárat befejezése után Dublinban tartott, hallgatóinak azt mondá, hogy az irek állása, minden értelmesember ítéleteszerint olyanelőnyösnek tartatott, mint három egyhez. (nov. 16. 1690). Ez kétségkívül, nagy tulzás. De la Hogue is, a francia tisztek egyik legfőbbbike, a ki jelen volt a boynei ütközetben, azt írta Louvoisnak, hogy az ir hadsereg igen jó védelmi állásban van. Limerickből jul. 30. és aug. 10. 1690.

lanná fog válni, ha rákapatják a rablásra. Minővé kelle válni olyan csapatoknak, a melyek besoroztatásuk első napjától kezdve, nemcsak elnézéssel, hanem egyenes felhívással is utalva voltak arra, hogy a zsold hiányát rablással pótolják? Nem volt másképp várható, mint hogy merő csőcselékké váljanak, a kik dühösködnek ugyan s buzgóságukban a felkarolt ügy mellett nagy lármát ütnek, de egy jól rendezett haderőnek ellenállani képtelenek. A Jakab hadsergének minden fegyelme, ha annak nevezhető, egyéb hatással nem volt a celta ficzkókra, mint hogy elaljasítsa és megrontsa őket. Tizennyolcz havi névszerinti katonáskodás után, bizonyynyal sokkal távolabb álltak attól, hogy igazi katonák legyenek, semmint voltak azon a napon, a melyen gunyhóikat a tábor végett elhagyták.

Vilmosnak mintegy harminczhat ezer embere volt, különböző országokból valók, sokféle nyelveken beszélők. Alig volt egy protestáns hitközség, alig volt egy protestáns nemzet, mely ne lett volna képviselve azon hadsereg-nél, mely különös csemények folytán most a nyugot legvégső szigetén harczott a protestáns hitért. A csapatok jó felerésze született angolokból állott. Ormond ott volt a testőrökkel, és Oxford a kékekkel. Sir Lanier János, egy tiszt a ki a szárazon szerzé hadi tapasztalatait s kinek képessége nagy hirben állott, a királyné lovas ezredét vezénylé, mely most az első sz. dragonyos testőrség. Ott voltak Beaumont gyalogjai, a kik Jakab parancsát megvetve, pápistát nem fogadtak be soraikba, s Hastings gyalogjai, a kik a killiecranckici szerencsétlen napon megmentették a szász faj katonai hirnevét. Ott volt a két Tangier zászlóalj, mely eddigelé csak rablásai és erőszakoskodásairól volt ismeretes, de a következő naptól kezdve egy hosszú

dicsteljes pályának nézett elébe. A skót testőrök az ő földijök Douglas Jakab parancsai alatt állottak. Ama szép britt ezredek, a melyek a szövetséges államok szolgálatában állottak, már sokszor néztek szemébe a halálnak Vilmos vezetése alatt, s ezen hadjáratba nem csak mint tábornokukat, hanem mint született királyukat is követték őt. Ezek most az ötödik és hatodik sorezredet képezék. Az előbbinek parancsnoka egy olyan tiszt volt, kinek a magasb hadi tudományban csekély kiképeztetése volt ugyan, de, kit az egész sereg mint a vitézek legvitézebbikét ismert, Cutts János. A hollandiak közt kitüntek Portland és Ginkell lovasai és Solme kék ezrede, mely Európa legelső két ezer gyalog emberéből állott. Németország, néhány legelőkelőbb családaiából származó harczosait állítja ki a sikra. György hessen-darmstadti herczeg, egy vitéz ifju, a ki most avattatá be magát a hadi mesterségbe, Vilmos oldala mellett lovagolt. A dán zsoldosok egy erős dandárát Károly Frigyes württembergi herczeg vezénylé, közel rokona e jeles család fejének. Ugy mondák, ez volt Vilmos minden katonája között, az irek előtt legfélelmesebb. Mert a szász uralom évszázai nem törölhették el a skandináv tengeri királyok kegyetlenségének emlékét s még babonás rémülettel ismételtettek egy régi jóslatot, mely szerint a dánok fognák kiirtani az irföld benszülött népét.*) A külföldi segélycsapatok közt volt még egy brandenburgi ezred és egy finlandi ezred. De ama sokféle elemekből összealkotott nagy hadtestben két csapat volt különös lelkesedéssel és kérlelhetetlen gyűlölettel eltelve, egyik a franczia hugonottáké, a kik francziák vérért szomjazták,

*) Luttrell Narcisz naplója, marc. 1690.

másik az írlandi angoloké, a kik az írlandiak letapodásáért remegtek. A menekültek sorai tökéletesen megtisztultak a kémektől és árulóktól s mind olyan emberekből állottak, mint a minők az előbbi században a Valoisház tulhatalma, s a lothringiai ház szelleme ellen harczoltak. A legyőzhetetlen gyarmatosok legbátorabbjai mind eljöttek Vilmos táborába. Itt volt Mitchelburne Londonderry elszánt védőivel és Wolseley, a kinek emberei a Newton butleri napon egyhangulag kiáltották az »Előre« jelszót. Sir Conyngham Albert, előde ama nemes családnak, melynek székhelye most a Boyneben tükröződik, a Lough Erne szomszédságából egy vitéz dragonyos ezredet gyűjtött össze, mely ma is az Enniskillen névvel büszkélkedik, s mely az euxini partoknál is megmutatta, hogy nem korcsosult el a boynei nagy nap óta. *)

Walker, daczára hajlott korának s békés hivatásának, elkísérte Londonderry férfait s példájával és buzdító szavaival igyekezett lelkesíteni őket. Ő most magas állásu főpap volt. Hopkins Ezekhiel London cityjébe menekült a pápista üldözők és presbyteri lázadók elől, rábirta magát hogy alattvalói hűséget esküdjék az uj kormánynak, plebániát nyert, s a lelkeszi szerény hivatal gyakorlatában halt meg. **) Vilmos Louthon keresztül utazlában értesült, hogy Derry gazdag püspöki széke rendelkezésére áll. Ő nyomban Walkert választá e püspökségre. A derék öreg, élete hátralevő néhány óráiban üdvözlésekkel és

*) Történelmi adatok a britt hadsereg ezredeiről; Story; Vilmos hadseregének lajstroma, midőn Finglassnál két héttel az ütközet után szemle alá vétetett.

**) Lásd a halotti beszédet fölötte a mely a S. Mary Aldermary egyházban jun. 24. 1690. tartatott.

szerencsekivánattal halmoztatott el. Szerencsétlenségére amaz ostrom alatt, a melynél úgy kitüntette magát, nagy kedvet kapott a háboruhoz; s csakhamar elhíteté magával, hogy e kedvtelésének hódolva, hazájának s vallásának tesz szolgálatot. Eszébe kellett volna jutnia, hogy azon rendkívüli körülmények, melyek akkor teljesen igazolták, katonává lételét, most már megszűntek, és hogy egy olyan hadseregnél a mely tapasztalt és híres tábornokok vezérlete alatt áll, egy harczoló pap több botrányt okoz mint jót tesz. A püspökjelölt elhatározta magában, hogy mindenütt ott lesz, a hol veszély van; de ez eljárás urának legnagyobb visszatetszését vonta magára, mint a ki épen úgy gyűlölt minden kontárt, mint minden gyávát. A katona, a ki elfut a csatatérről, vagy a tudós a ki a hadsorokba veti magát, két olyan dolog volt, melyet Vilmos egyaránt nem szívelhetett.

Még kora reggel volt. A király lassan lovagolt a folyam északi partján s szigorú kémlet alá vette az irek állását, a kiktől néha alig volt kétszáz lábnyi távolságra. Kisérték őt Schomberg, Ormond, Sidney, Solmes, hesseni György herczeg, Coningsby s többen. »Az ő seregök még is csekély«; mondá egy dán tiszt. Valóban nem látszott többnek tizenhat ezer embernél. De szökevények bemondásai után tudva volt, hogy több ezredet a terület hullámvázai eltakartak. »Erősebb lesz az, semmint látszik« mondá Vilmos; »de akár sokan vannak akár kevesen, azonnal közelebbről meg fogok ismerkedni velök.«*)

Vége egy helyen, majdnem Oldbridge átellenében,

*) Story: Részrehajlatlan történet; az irlandi háborúk története; Hop a szövets. államokhoz jun. 30. jul. 10. 1690.

leszállott s a gyepre telepedve, reggelit kívánt. A teherhordó lovakat leszerelték; a tábori palaczkok megnyitlak, abrosz terítettett föl a zöld füre. Ezt a helyet egy obeliszk jelöli, mely még akkor emeltetett, mikor az eseményekben részt vett s azokra jól emlékező hadastyánok életben voltak.

Mielőtt Vilmos reggelizett, az ellenkező oldalon a viz közelében egy csapat lovas jelent meg. Kisérői többeket fölismertek azok közül, kiket a hyde-parki szemlékből s Whitehall táncztermeiből ismertek, az ifju Berwicket, a kicsi szőkehaju Lauzunt, Tyrconnelt, az udvari hölgyek által egykor bámult férfias szépség és erő mintaképét, de a kit most az évek és a köszvény meggörbitett, s végre Sarsfieldnek a többiek fölött kimagasló szép fejét.

Az ir hadsereg vezérei csakhamar felfödözték, hogy az, a ki a tulsó parton, oly fényes társaságtól körülvéve reggeliz, nem más mint az orániai herczeg. Tüzérségért küldöttek. Két ágyú, egy lovas csapat által elfödve, csaknem a folyó széléig hozatott s egy bokor mögött fölállított. Mind a kettő Vilmosra czélozott, a ki, a falatozást bevégezve épen ismét lóra ült. A golyók egyike a hesseni György herczeg zablyáit érte s lovát földre teríté. »Oh« kiálta föl a király; »a szegény herczeg meg van ölve.« Alig mondá ki e szavakat, őt magát is a második lövéssel egy hat fontos találta. Csak kabátját tépte meg, vállát horzsolta s pár uncia vére folyt. Mind a két hadsereg látta, hogy a lövés talált; mert a király egy pillanatra a lova nyakára hanyatlott. Az ir táborban örömrivalgás támadott. Az angolok és szövetségeseik elszomorodtak. Solmes a földre borult s könyekre fakadt. De Vilmos magatartása csakhamar ujra felbátoritá barátjait. »Nincs semmi baj« mondá:

»hanem a golyó valóban elég közel járt.« Coningsby zsebkendőjével kötötte be a sebet, s orvosért küldtek: tapaszt tetetett rá: s a király, mihelyt a kötés rendben volt, hadserege minden állomásán végig lovagolt, főnhangu üdvkiáltásoktól kísérve. Lelkében olyan erő volt, hogy daczára gyenge egészségenek s daczára új sebének, e napon tizenkilencz óráig ült lóháton.*)

Mind a ket fél estig folytatta az ágyúzást. Vilmos különös figyelemmel kísérte az ir lövegeknek az ütközetben még soha részt nem vett angol ezredekre való hatását, s az eredménnyel tökéletesen meg volt elégedve. »Minden jól van« mondá; »jól megállják a tüzet.« Jóval nap nyugta után még egy utolsó szemlét tartott csapatai fölött fáklyavilágnál, s parancsot adott, hogy másnap reggelre minden készen legyen a folyón leendő erőltetett átmenetelre. Minden katonának zöld ágat kelle kalapjára tűzni. A podgyász és felső ruha őrizet alatt hagyatott. Jelszó Westminster volt.

A király azon elhatározása, hogy az i्रेket megtámadja, nem birta minden hadvezére helyeslését. Schomberg különösen a kísérletet nagyon veszélyesnek mondá, s véleménye leszavaztatván, rossz kedvvel huzódott vissza sátorába. A csataparancs közöltetvén vele, azt mormogá, hogy inkább adni szokott ily parancsokat mint kapni. De ezen kis duzzogást, mely könnyen megbocsátható egy tábornoknak a ki nagy győzelmeket vívott ki már akkor, mikor

*) London Gazette jul. 7. 1690. Story: Részrehajlatlan törtt.; Az irlandi háboruk törtt.; Luttrell Narcisz naplója; Marchmont lord emlékirata; Burnet II., s hálaadó beszéde; Dumont kézírtt.

ura még gyermek volt, a derék hadastyán másnap reggel fényesen jóvá tette.

Hajnalodott julius elseje, e nap, mely azóta minden év fordulókora igen különböző nemű izgalomba hozza Irland kétféle népességét. A nap fényesen és felhőtlenül kelt föl. Már négy órakor mind a két hadsereg mozgásban volt. Vilmos az ő jobb szárnyát, Schomberg Menyhért, az öreg herczeg egyik fia vezetése alatt, a Slane hidjához rendelte, pár mérföldnyire a folyam mentében fölfelé, hogy ottan átkelve az irek balszárnyát megkerülje. Schomberg Menyhértet támogatták Portland és Douglas. Jakab ily tervnek elejét veendő, már egy ezred dragonyost rendelt a hidhoz Sir O'Neil vezérlete alatt. O'Neil vitéz gentleman módjára viselte magát: de tüstént halálos sebet kapott: emberei elfutottak; s az angol jobb szárny átkelt a folyón.

Ez a művelet nyugtalanságba ejté Lauzunt. Hátha az angolok jobb szárnya hátulról támadja meg a Jakab hadseregét? A Boynetól délre volt egy Duleek nevű hely, hol a Dublinba vezető út olyan szűk volt, hogy két kocsi egymást ki nem kerülhetett s az ut mindkét szélén egy mocsár terült el, melyen át nem volt ösvény. Ha Schomberg Menyhért ezt a helyet hatalmába keríti, az ireknek lehetetlen visszavonulniok. Vagy győzniök kell, vagy utolsó emberig elveszni. Ezen félelemtől zaklatva nyargalt föl a franczia tábornok az ő honfiaival és Sarsfield lovasaival a Slane hidjához. Így az Oldbridge közelébenlevő utak egyedül az irek ótalmára bizattak.

Most tíz óra felé közeledett az idő. Vilmos az ő balszárnyának állt élére, mely kizárólag lovasságból állott, s a folyamnak Drogheda közelében áthidalásához készült. Seregének zöme, majdnem csupa gyalogság, Schomberg

vezérletére volt bízva, s Oldbridge átellenében fölállítva. Oldbridgenél az egész ir gyalogság együtt volt. A Meath partja teli volt szuronyokkal és dárdákkal. Francia mérnökök egy sánczot rögtönöztek földből és túskebokrokból s a part tövében egy mellvéd emelkedett a víz felé.*) Itt volt Tyrconnel; s alatta Hamilton Rikárd és Antrim.

Schomberg kiadá a parancsot. Solme kékjei indultak először. Vigan lépdelték, dobszóval a Boyne széléig. Itt a dobszó elhallgatott; s az emberek, tizével, belementek a vízbe. Utánok következtek Londonderry és Enniskillen. Ezekről kissé balra Caillemot hatolt át a francia menekültek hosszú sorával. Egy kissé balra Caillemottól és menekültjeitől az angol gyalogság zöme ment bele, hónaljig vízben állva. Még odább a dánok találtak egy átjárást. Nehány percz alatt az egész Boyne egy negyed mértföldnyire pezsgett a puskától és zöldágtól.

A támadók alig értek el a csatorna közepéig, midőn észrevették a nagy veszedelmet, melylyel a nekik jutott föladat járt. Eddig alig látták felét az ellenséges hadseregnek. Most egyszerre mintha a földből nőttek volna ki a lovas és gyalog ezredek. Az egész part hosszában gúnyos hahota hallatszott, s egy pillanatig a kimenetel kétesnek látszott, de a protestansok elszántan törtek előre; s egy más perczben az egész ir hadsor megbomlott. Tyrconnel gyámoltalan kétségbeeséssel nézte a dolgot. Nem volt személyes bátorság hijával, de katonai ügyessége oly csekély volt, hogy alig tartott egyszer szemlét ezrede fölött a Phoenix parkban a nélkül, hogy valami bakot ne lőtt

*) La Hoguette Louvoishoz jul. 31. és aug. 10. 1690.

volna; az pedig, hogy a körülötte mindenütt megbomlott sorokat újra visszaállítsa, nem egy olyan tábornoknak való föladat volt, a ki már testileg s lelkileg túlélte magát s mesterségének még elemeit sem tudta megtanulni. Többen legjobb tisztjei közül elestek, a midőn hasztalan erőlködtek volna katonáikat a hollandi kékekkel szembeállítani. Hamilton Rikárd kirendelt egy gyalog csapatot, hogy támadja meg a még mélyen vízben álló francia menekülteket. Maga mutatta meg az utat, s néhány bátor gentleman kíséretében karddal kezében ment bele a vízbe. Sem példája sem szavai nem voltak képesek bátorságot önteni a marhalopó csöcselékre. Majdnem egészen magára hagyták, s kétségbeesve fordult vissza a gázlóról. Alább a víz mentén Antrim osztálya futott mint egy birkanyáj az angol hadoszlop közeledtére. Egész ezredek eldobálták fegyvereiket, zászlóikat, köpenyeiket, s egy kardcsapás vagy egy lövés nélkül kapaszkodtak föl a magaslatokra. *)

*) Hogy nem vagyok igazságtalan az ir gyalogság iránt, az kitünik a Boynenél jelen volt francia tiszteteknek, kormányukhoz és rokonaikhoz irt leveleikből. La Hogue-tte sietséggel írva Louvoisnak, ezt mondja: »Je vous diray seulement, Monseigneur, que nous n'avons pas esté battus, mais que les ennemis ont chassés devant eux les troupes Irlandoises comme des moutons, sans avoir essayé un seul coup de mousquet.«

Néhány hét mulva Limerickből bővebben irván, azt mondja, »J'en meurs de honte.« Megengedi, hogy könnyű szerrel meg lehetett volna nyerni az ütközetet. »Mais il est vrai aussi« teszi hozzá, »que les Irlandois ne firent pas la moindre resistance, et plièrent sans tirer un seul coup.« Zurlauben, ezredese a francia szolgálatban levő egyik legszebb ezrednek, ugyanazt írja, csak hogy igazságot szolgáltat az ir lovasság vitézségének, a melyről la Hogue-tte nem tesz említést.

A francia hadügyi levéltárban van egy sebtén firkált levél Boisseleautól, Lauzun alparancsnokától, melyet a csata után nejéhez

Sok év kelle hozzá és sok hőstett, hogy eltörölje azt a szégyenfoltot, melyet ama gyalázatos vereség az ir néven hagyott. Pedig még el sem mult az a nap, midőn eléggé kitünt, hogy ez a szégyen érdemetlenül érte. Hamilton Rikhárd élére állott a lovasságnak s bátor, noha sikertelen kísérletet tett visszafordítani a nap sorsát. Kétségbeesetten harczolt a folyam medrében a Solme kékjeivel. A dán dandárt bele szorította a vízbe. Nagy hévvel rohanta meg a hugenotta ezredeket, a melyek nem lévén dárdákkal ellátva, minőket akkor rendesen a gyalogság a lovas támadások ellen használni szokott, hátrálni kezdtek. Caillemot, bátorítva számkivetett bajtársait, halálos sebet kapott czombján. Négy embere a gáton át sátorába vitte. Utközben a hátrább menőket, kik mellig vízben álltak már, előre sarkalá. »Előre ; előre, fiaim ; a dicsőség, a dicsőség !« Schomberg, eddig az északi partról a vezér szemével nézve csapatainak előre haladását, most elérkezettnek vélte az időt,

irt. Ebben ez van : »Je me porte bien, ma chère femme. Ne t'inquiète pas de moy. Nos Irlandois n' ont rien fait qui vaille. Il ont tous laché le piè.«

Desgrigny, júl 10- és 20. irván, a vereség több okát sorolja föl. »La première et la plus forte est la fuite des Irlandois, qui sont en vérité des gens sur lesquels il ne faut pas compter du tout.« Ugyan e levélben azt mondja : »Il n'est pas naturel de croire qu'une armée de vingt cinq mille hommes qui paraissoient de la meilleure volonté du monde, et qui à la vue des ennemis faisoit de cris de joye, dût être entièrement défaite sans avoir tiré l'épée et un seul coup de mousquet. Il y a eu tel regiment tout entier qui a laissé ses habits, ses armes et ses drapeaux sur le champ de bataille et a gagné les montagnes avec ses officiers «

Azt a jelentést hiába kerestem, a melyet Lauzunnek az egész csata részleteiről Louvoishoz kellett küldenie.

hogy mint katona tegye meg személyes kötelességét. A körülötte állók hiába kérték, hogy vegye magára mellvértjét. Védfegyver nélkül lovagolt át a folyón s összeszedte a menekülteket, kiket Caillemot esete megzavart. »Ide, ide« kiáltá francziául, mutatva a pápista hadosztályokra, »itt vannak a ti üldözőitek.« Ezek valának utolsó szavai. Mikor ezeket mondá, egy csapat ir lovasság oda tört s egy perczre körülvé. Mire visszavonultak, a földön feküdt. Barátai fölemelték; már halva volt, két kardcsapás a fején s egy puskagolyó a nyakában volt látható. Majdnem ugyanazon perczben Walker is agyon lövetett, midőn Ulster embereit integeté, hogy férfiasan viseljék magukat. A folyam déli partján még mintegy félóráig dühöngött a csata. Minden csupa füst, por és lárma volt. Régi katonák beszéltek, hogy erősebb munkát soha sem láttak az alföldön. De épen e perczben érkezett meg Vilmos a balszárnynyal. Az átmenetnél sok baja volt. Erős áradat volt. Lovának úszni kellett s majdnem elveszett a sárban. Mihelyt a király szárazra ért, balkezébe fogta kardját, mert jobb kezét a seb és kötés miatt nem használhatá, s oda vezeté embereit a hol a harcz legerősebben folyt. Megjelenése eldönté a nap sorsát. De az ir lovasság makacsul harczolva huzódott vissza. Az ulsteri protestánsok sokáig emlegették, hogy a csata zajában, Vilmos az ennuiskilleniek élén lovagolt. »Mit akartok tenni érttem?« kérdé őket. Nem ismerték mindjárt föl; s egy lovas, ellenségnek nézve őt, rá akart löni. Vilmos nyájasan félretolá a puskát. »Mit,« mondá, »hát nem ismered barátidat?« »Ez ő felsége;« mondá az ezredes. A derék protestánsok soraiban örömkkiáltás hangzott föl. »Uraim,« szóla hozzájuk Vilmos, »ma ti legyetek az én testőreim.

Sokat hallottam már rólatok. Most hadd lássak is valamit.« Egyik sajátsága volt ezen rendesen hallgatag és mogorva embernek, hogy a veszély mint a bor hatott reá, szívéet megnyitotta, nyelvét megoldotta, s minden feszt eltávolított magaviseletéből. E nevezetes napon mindenütt ott volt látható, a hol legnagyobb volt a veszély. Egy golyó elvitte a pisztolya sarkányát, másik a lovagcsizmája sarkát, tisztjei hiába könyörögtek neki, hogy oly helyre vonuljon, a melyről biztosabban osztogathatná parancsait a nélkül, hogy szünetlen kitenné egész Európa előtt annyira becses életét. Csapatai, példáján föllelkesülve, gyorsan foglalták el a tért. Az ir lovasság még utolszor állott meg egy Plottin Castle nevü háznál, mintegy másfél mértföldnyire délre Oldbridgetől. Itt az enniskillenieket ötven ember vereséggel visszanyomták s erősen kergetni kezdték, de Vilmos összeszedte őket s megforditá a futás rendét. Ezen találkozáskor Hamilton Rikhárd, a ki mindent elkövetett, mit vitézség elkövethet az árulással beszennyezett jó hirnév megmentésére, nagy sebet kapott, fogságba ejtetett s a füst és vérontás közepette rögtön ama fejedelem elébe vezettetett, kit oly annyira megbántott.*) Vilmos jelleme soha szebb fényben nem mutatá magát. »Be van fejezve ez a dolog?« kérdé; »vagy harczolni akarnak még lovasai?« »Becsületemre, Sir,« felelt Hamilton, »azt hiszem, hogy akarnak.« »Becsületére!« mormogá Vilmos; »az ön becsülete!« Ez a félhangu felkiáltás volt az egyetlen elégtétel, melyet vett magának oly bántalomért, a melyért legtöbb fejedelem, a ki rendesen sokkal nyájasabb és kegyesebb modorral bir, bor-

*) Lauzun azt írja Seignelaynek jul. 16. és 26. 1690. »Hamilton Rikhárd fogolylyá tétetett, jól teljesítvén kötelességét.

zasztóan megboszulta volna magát. Aztán, fékezve haragját, saját seborvosát rendelé ki a fogoly sérüléseinek megvizsgálására. *)

S ezzel a csatának vége volt. Hamilton csalatkozott midőn azt hitte, hogy lovasai tovább fognak harcolni. Egész csapatok semmivé lettek. Egy szép ezredből csak harmincz ember maradt épségben. Elég volt e vitéz katonáktól, hogy magukra hagyatva s minden remény és vezérlés nélkül védték a csatát mindaddig, míg legderekabb vezérek elfogatott s míg királyuk futással menekült.

Az iránt kétség lehet, vajon Jakab az ő korábbi vitézsége hírét a véletlennek s a hízegőknek köszönheté-e, vagy pedig, hogy előrehaladottabb korában megváltozott-e jelleme. De annyi bizonyos, hogy ifju korában általában hitték róla, hogy nem csak ama közönséges mérvű bátor-

*) Főbb adataimat ezen ütközet történetéről Story részrehajlatlan elbeszéléséből és annak folytatásából vettem, s továbbá ezekből: Az irlandi háboruk története, a királyi hadsereg egy tisztjétől; a francia hadügyi hivatalnál levő jelentések; Jakab élete, Ered. Eml.; Burnet II.; Luttrell Narcis naplója; London Gazette jul. 10. 1690. Hop és Baden jelentései; egy leírás, mely hihetőleg Portlandtól származott, s melyet Vilmos a szövetséges államokhoz küldött; Portland egy levele Melvillehez; Richardson kapitány jelentése, a csatahely térrajzával; Dumont kézirtk. Bellingham. kézirtk. Láttam még egy napló alaku kéziratát az ütközetnek, rossz latinban s majdnem olvashatatlan írással, oly valakitől, a ki a vert hadhoz tartozott s valami zugtanító lehetett. Ezt a naplót tulajdonosa Walker ur volt szives velem közölni. Az író hazája szerencsétlenségét oly stílusban írja le, melyből elég egy kis mutatvány. 1 julius 1690. O diem illum infandum, cum inimici potiti sunt pass apud Oldbridge et nos circumdederunt et fregerunt prope Plottin. Hinc omnes fugimus Dublin versus. Ego mecum tuli Cap More et Georgium Ogle, et venimus hac nocte Dub. »

sággal bir, mely bármely katonának szükséges egy hadjáratnak becsülettel megállására, hanem hogy bir ama magasztosabb rendithetetlen lélekéberséggel is, mely nagy hadvezérek erényét képezi. *) Az is bizonyos, hogy későbbi éveiben többizben s olyan körülmények közt a melyek félenk és gyengéd nőkbe is hősies bátorságot öntöttek, ő kislelkü aggodást mutatott személyes biztossága iránt. A boynei napon mindazon hatalmas indok meg volt, mely az embert valaha rábirhatja a veszélynek megvetésére. Kortársai s az utódok szemei reá voltak függesztve, reá barátjaié, a kik ügyének szentelték magukat, valamint ellenségeié, a kik lealáztatását óhajtották. Ő neki, saját meggyőződése szerint szent jogot kelle megvédnie s nagy igazságtalanságot megboszulnia. Ő egy olyan király volt, a ki három koronáért jött harczolni. Atya volt, a ki fiának örökeért jött harczolni. Buzgó római katolikus volt, ki a legszentebb keresztes háborut jött viselni. Ha mindez nem elég, ugy a Donore magaslatán elfoglalt biztos álláspontjáról oly látvány nyílt meg előtte, mely a legtompább lelkü embert is versenyzésre kell hogy buzditotta legyen. Gyenge, beteges versenytársa, megsebesülve uszik a folyóban, törtet át az iszapon, vezeti a támadást, megállítja a futókat, balkézben villogtatja a kardot, felkötött kézben tartja a gyeplőt. De mindez nem inditá meg e tompa nem-

*) L. Pepys naplóját jun. 4. 1664. »Azt mondja nekem azon fölül a yorki herczegről, hogy bal események között jobban hasonlít önmagához s sokkal több belátással bir mint rendesen.« Clarendon is ugyanezt többször mondja, Swift az ő Clarendon kézírata másolatára e széljegyzetet írta: »Milyen öreg lehetett ő (Jakab) mikor pápista és gyáva lett?« s egy más helyen: »Ugy viselte magát mint egy gyáva pápista király.«

telen természetet. Biztos távolból nézegette kezdetét azon ütközetnek, melytől saját és fájának sorsa függött. Mikor világosan kitűnt, hogy a harczy koczka Irland ellen fordul, megszállta a félelem, hogy el zárják menekülése útját s elvágatott Dublin felé. Kísérte őt egy testőrcsapat Sarsfield vezetése alatt, kinek azon a napon nem volt alkalma kifejtteni ügyességét és bátorságát, melylyel hogy birt, ellenségei is elismerték.*)

A francia segédcsapatok, miután egész reggel Vilmos jobb szárnya megfigyelésére alkalmaztattak, a vert had visszavonulását földőzték. Némi veszélyben forogtak ugyan, hogy a futamodók rohamától elsodortatnak, a kik a duleeki átjáráshoz törték magukat, s kénytelenek voltak nehányszor tüzet is adni gyalázatos szövetségeseikre.***) A visszavonulás mégis kevesebb veszteséggel járt, mintsem hihető volt. Mert még Vilmos csodálói is bevallották, hogy a futók üldözésénél nem fejtett ki annyi erélyt, mint a mennyit ellenségei is bevallottak, hogy kifejtett a támadásban. Lehet, hogy testi gyengesége, sebe s kime-

*) Orléans atya említi, hogy Sarsfield Jakabot kísérte. A boynei ütközet alig mult el, azonnal egy dráma tárgyává tétetett az ily cz. a. A király futása, vagy Irland meghódítása, bohózat 1690. Soha sem íratott ennél rosszabb valami. De említésre méltó mégis, hogy e silány darabban, az irek átalában mint gyávaalelkűek szerepelnek, de Sarsfield kivételt képez. »Ez a ficzkó« Mondja Jakab félre, »bátorrá akar engem tenni. Ugyhiszem, akaratom ellen.« »Átok csillagzatomra.« »mondja a csata után Sarsfield,« hogy engemet kellett elrendelni! Én kicsikartam volna a győzelmet az eretnek Fortuna kezeiből.«

**) Mind La Hoguette mind Zurlauben értesitik kormányukat, hogy szükséges volt rátüzelni az ir futókra, különben a francziák hadsorait megbontották volna.

rültsége akadályozták további testi vagy lelki erő kifejtésben. Az utolsó negyven óra alatt, harminczöt órát lóháton töltött. Schomberg, a ki helyettesíthetvé vala, nem létezett többé. Ugy mondák a táborban, hogy a király maga mindent nem tehet, s hogy a mit ő maga nem tesz, az nincs megtéve.

A vérontás kisebb volt, mint valaha oly nagyhorderejű és oly hires csatában. Az irek közül csak tizenöt száz esett el; de ez majd mind lovas volt, a hadsereg színe java, derék jól fegyelmezett emberek, a kik nem könnyen voltak kipótolhatók. Vilmos szoros parancsot adott, hogy haszon-talan vérengzés ne történjék s e parancsnak dicséretes szigorral adott kellő nyomatékot; katonái egyike, az ütközet után, három védtelen irlandit megölt, a kik kegyelemért esdekeltek. A király a gyilkost azon a helyen föl akasztatta.*)

A győztesek alig vesztek öt száz embert; de ezek közt volt Európa leghíresebb hadvezére. Temetése minden diszszel történt. Az egyetlen temető hely, mely az oly kitűnő hadvezérhez illő volt, a ki Anglia szabadságáért és hiteért esett el, más nem lehetett mint ama tiszteletre méltó apátság, melyet a fejedelmek, hősök és költők annyi nemzedékeinek hamvai szenteltek föl. Elhatároztatott, hogy a derék hadastyán Westminsterben fog ünnepélyesen eltemettetni. Holtteste a táborban lehető ügyességgel be-bebalzsamoztatván, egy ólomkoporsóba tétetett.**)

Walker kevesebb tiszteletben részesült. Vilmos őt nyugtalan embernek tartotta, a ki méltó büntetését vette

*) Baden van Cittershez jul. 8/18. 1690.

**) Uj és teljes napló 1690; Luttrell Narcisz naplója.

el azért, hogy oly veszélybe döntötte magát, melybe semmi kötelesség nem hívta, s ezen felfogását az ő sajátságos nyerseségével ki is fejezte a csatatéren. »Sire« jelenté egy kísérője, »a derryi püspököt megölte egy golyó a gázlón.« »Mit is kereset ott?« mormogá válaszul a király.

A győztes sereg az nap Duleekig ment, s ott a meleg nyári éjt szabad ég alatt tölté. A sátrak és a podgyász már a folyam északi partján voltak. Vilmos kocsiját is áthozták; és ő abban hált, körülvéve katonáitól. Másnap Drogheda lövés nélkül megadta magát, s az őrség, mely ezerháromszáz emberből állott, fegyver nélkül ment ki belőle.*)

Azalatt Dublin nagy izgalomban élt. Junius harminczadikán már tudva volt, hogy a két hadsereg egymással szembenáll s csak a Boyne választja el őket egymástól, hogy az ütközet majdnem elkerülhetetlen. Azon este megjött a hire Vilmos megsebesülésének. Elsőben a sebet halálosnak mondták. Azt hitték, s biztosan állitgáták, hogy a bitorlónak vége van; s futárok indultak az örömhírrrel a Munster kikötőiben állomásozó franczia hajókhoz. Julius elseje kora reggelétől fogva Dublin utczái telve voltak emberekkel a kik hévvel lesték s hordták a híreket. Ezer álhir kapott lábra a tömeg között. Egy hadi hajókból álló flotta láttatott fehér zászlókkal a Howth hegyéről. Kentben egy, Franciaország marsalja által vezényelt hadsereg kötött ki. Erős csata volt Boynenél, de végre az ireké lett a győzelem: az angol jobb szárny leveretett, az Oraniai herezeg fogságba került. Mig a római katolikusok ezeket a híreket terjesztették minden közhelyen, a néhány

*) Story; London Gazette jul. 13. 1690.

protestáns a ki még szabad lábon állt, attól félve, hogy őket darabokra szakgatják, lakaik bensejébe rejtőzködtek. De öt óra tájban délután egy-két szökevény érkezett fáradt lovakon rossz hírekkel. Hat órakor már tudva lőn, hogy minden el van veszve. Napnyugta után Jakab, kétszáz lovas kíséretében, a várba lovagolt. A küszöbön Tyrconnel neje jött elébe, az egykor oly szép és vidám Jennings Fanny a restauratio alatt a Whitehall legbájosabb kaczer hölgye. Ennek volt kénytelen a király elmondani a végromlást, mely az ő és saját szerencsáját érte. S most egymásután jöttek a menekülők. Egész éjfélig a főváros északi bejárásait a kocsik és dragonyos csapatok tartották elzárva, mind kimerülten a fáradságtól s porral belepve. Ki a löfegyverét, ki a kardját vetette el. Nehányat vérző sebeik formátlanítottak el. Éjfél után két órakor Dublin csendes volt, de a nyári kora hajnal hasadása előtt megszólaltak a trombiták; s ama lovasok, a kik előtte való nap hazájok becsületét oly szépen fön tudták tartani, most megritkult sorokban lepték el az utcákat, nem bontva föl még ily véginségben se, minden katonai rendet. Két órával később Lauzun dobjai voltak hallhatók; s az angol ezredek, zavartalan csatarendben lépdeltek be a városba.*) Sokan gondolták, hogy ilyen erővel helyt is lehetett volna állani. De hat óra előtt, a Lord Mayor s néhány előkelőbb római katolikus polgár sürgősen a várba hivattak. Jakab oly beszéddel fogadá őket, mely neki nem nagy becsületé vált. Sokszor figyelmeztették őt, monda, hogy az írlandi

*) Hü és teljes napló; Villars Hibernicum; Story. Részhajlatlan történet.

nép, bármily jó külsejű is különben, a csatatéren soha sem fogja kötelességét jól teljesíteni, most maga tapasztalta, hogy ez a figyelmeztetés nagyon is alapos volt. Ő oly szerencsétlen volt, hogy nem egészen két év alatt két hadsereg által látta magát elhagyatva. Angol csapatjai nem voltak bátorság nélkül, de a hűség hiányzott nálok. Az irek, kétségkívül, ragaszkodtak az ő ügyéhez, mely saját ügyök is volt. De mihelyt szemtől szembe állítottak az ellenséggel, tüstént elszaladtak. A veszteség ugyan csekély volt. Annál nagyobb szégyen azokra, a kik ily csekély veszteséggel megfutamodtak. »Én soha többé nem fogok ir hadsereget vezényelni. Nekem magamról kell gondoskodnom; ti is gondoskodjatok magatokról.« Így lealázva saját katonáit azért, hogy olyan alávalók voltak a minökké az ő rossz vezetése tette őket, hogy követték a gyávaság ama példáját, melyet ő maga adott nekik, néhány olyan szót is ejtett, mely király szájába illőbb volt. Tudja ő, azt mondá, hogy némely hívé készebbnek nyilatkozott inkább fölgyújtani Dublint, mintsem az ellenség kezébe hagyni esni azt. Ily tett minden ember szemében gyűlöltté tenné őt, mert senki se hinné, hogy barátjai az ő jóváhagyása nélkül kövessék el azt. Ily tett annak elkövetőire is oly szigorú visszatörést vonna, a minőtől másképp nem félhetnének, mert a legyőzöttek elleni nagy embertelenség nem tartozik az Oraniai herczeg hibái közé. Ezen okoknál fogva az ő alattvalói hűségök alatt kötelességökké tette, hogy a várost se ki ne raboltassák se el ne pusztíttassák.*) Aztán elutazott, nagy sietve ment a Wicklow halmoknak s meg sem

*) Story; Hű és teljes napló; London Gazette jul. 10. 1690; Burnet II. Leslie: felelet Kingnek.

állott ötven mértföldnyire Dublintól. Alig mert valahol kiszállni, hogy némi frissítéseket vegyen magához, mert azon képtelen félelemmel nyugtalanították, hogy üldözői sarkában járnak. Gyorsan tovább indult, egész éjen át ügetett, s parancsot adott, hogy a hidakat föszedjék háta mögött. Julius harmadikán napkeltekor elérte a waterfordi kikötőt. Innét vizen Kinsalebe ment, a hol egy francia fregattára szállt, s Brestbe evezett át. *)

Elmenetele után Dublinban óránként növekedett a zavar. Az ütközet utáni egész napon egyre jöttek mentek a futamodó gyalog katonák, fáradtan és rondán az uttól. Romai katolikus polgárok, feleségeikkel, családjaikkal, s házi podgyászuikkal, folyvást mentek kifelé. A főváros némely részében még volt egy kis látszata a katonai rendnek s hadi készülődésnek. A kapukhoz őrk állítottak; a várat egy erős hadcsapat szállta meg; s általában azt hitték, hogy az ellenség nem fog küzdelem nélkül bemehetni. S valóban voltak szájhősök, a kik pár órával előbb Oldbridge védbástyáit egy billentyű érintése nélkül otthagyták, s most esküdözének, hogy inkább hamuvá égetik az egész várost semhogy az Orániai herczegnek engedjék azt át. De este felé Tyrconnel és Lauzun minden erejüket összegyűjtötték s kivezették a városból azon az országuton, mely a Kildare siksága fölötti nagy juhlegelön át visz. Dublinban azonnal minden megváltozott. A protestánsok mindenütt előbujtak rejtekeikből. Némelyek közülök bementek üldözőik házaiba s fegyvert követeltek tőlök. A börtönök ajtai megnyiltak. A meathi és limericki püspökök, dr. King s többen a kik sokáig ragaszkodtak a szenvedő engedel-

*) Jakab élete II. Ered. eml.; Monthly Mercury aug. 1690.

messég tanáához, de végre a folytonos elnyomatás alatt mérsékelt whigekké lettek, hamarjában ideiglenes kormány-nyá alakultak, s követet küldöttek Vilmos táborába azon izzenettel, hogy Dublin kész őt falai közt üdvözölni. Azon este nyolczkor egy csapat angol dragonyos jött be. Eléjük ment az egész protestáns lakosság College Greenig, a hol most a szabadító emlékszobra áll. Százan ölelgették a katonákat, nyakába csimpeszkedtek lovaiknak s egymással kezet szorítva lóttak futottak örömeikben. Másnap reggel egy nagy csapat lovasság érkezett; s jöttek egymásután a hírek a hatásról, melyet a boyeni győzelem tett. Jakab elhagyá a szigetet. Wexford Vilmos királyhoz állott. Huszonöt mértföldnyire a fővárostól fegyverben nem volt egy pápista. Majdnem minden podgyász és hadi készlet a győzők kezébe került. Az enniskilleniek nem kevesebb mint háromszáz szekeret vettek el, s a zsákmány között tizezer fontnyi készpénzt, sok ezüstöt, sok drága ékszert találtak s a Tyrconnel és Lauzun egész gazdag tábori felszerelvényét. *)

*) Hü és teljes napió. London Gazette jul. 10. 14. 1690. Luttrell Narcisz naplója. Bonnell Jakab, irlandi főszámvevőnek életrajzában (1703) egy nevezetes vallásos elmélkedés van, melyből egy rövid helyet idéznem kell: »Hogyan láttuk mi a protestánsokat a mi forradalmunk ama nagy napján, julius harmadikán, csütörtökön, mely napot örök hála érzetével kell mindig emlegetnünk, egymás nyakába borulni a mint újra megláttak egymást mint a halottaikból föltámadottak, mint rég elválva volt testvérek, s mint jártak házról házra, hogy egymással közöljék örömeiket isten nagy kegyeért, s kérdezősködtek egymástól miként töltötték szomorú és rémséges napjaikat s minő félelmeket és veszélyeket kellett kiállaniok; azokat, a kik fogásban voltak, miként szabadították ki, s azok minő bánásmódban részesültek s időről időre minő gondolatjaik voltak.

Vilmos Fernsbe tette főhadiszállását, Dublintól két mértföldnyire. Onnét, vasárnap reggel julius hatodikán, teljes diszben a székes egyházhoz lovagolt, s a koronát kezében tartva adott ünnepélyes hálát istennek ama karzaton, mely most a szent Patrik lovagjainak zászlaival van beaggatva. King tartá az egyházi szónoklatot, egy neophita minden buzgalmával magasztalva a nagy felszabadítást, melylyel isten az egyházat megáldotta. A város protestáns tisztviselői ismét megjelentek, hosszú félbeszakítás után, hivatalos diszruháikban. Vilmos nem volt rábirható, hogy a várban pihenjen meg; hanem estére visszament a táborba s ott hált az ő fabódéjában.*)

E nagy események hire gyorsan elterjedt s egész Európában nagy hatást tett. Mindenütt a Vilmos megsebesülésének hire előzte meg pár órával győzelme hírét. Párist éjjeli nyugalmaiból verték föl azon örömhírrrel, hogy az eretnek, apagyilkos, Franciaország nagyságának halálos ellensége a két hadsereg láttára egy ágyugolyó által megöletett. A rendőrség emberei végig futkostak a városon, zörgettek az ajtókon s a lakosságot világitásra szólították föl. Egy óra alatt az utczák, terek és hidak tüzfényben usztak; dobok peregtek, trombiták harsogtak, a Notre Dame harangjai megszólaltak, s a bastille falairól ágyúk dörögtek. Az utczákon terített asztalok voltak s minden járót-kelőt borral kínáltak. Egy szalmából készült oraniai herczeget meghurczoltak a sárban s aztán nyilvánosan

*) London Gazette jul 14. 1690, Story: igaz és teljes napló; Dumont kézírata. Dumont az egyedüli a ki a koronát megemlíti. Minthogy maga jelen volt, nem csalódhatott. Az a korona lehetett, melyet Jakab a Kings Ennek alkalmával szokott viselni.

elégették. Kisérte őt egy torzalaku ördög a ki ily feliratu tekercset tartott a kezében, »két év óta vártam már reád.« Több hugenották boltjait, a kiket a dragonyosok hitők megtagadására kényszerítettek, de a kikre gyanu volt, hogy szivben eretnekek maradtak, a csőcselék kirabolta. Nem volt tanácsos kétségbe vonni ama hírek hitelességét, melyeket a nagy sokaság oly örömmel fogadott. Nem sokára azonban egy-két higadtabb ember azt a megjegyzést kockáztatá, hogy a zsarnok halálának ténye talán még sem olyan kétségtelen mint kívánatos volna. Ekkor nagy vitatkozás támadt az ily sebeknek természetéről, mert általában azt hitték, hogy lehetetlen annak a kit egy ágyugolyó vállán talált, élve maradni. A vitatkozók az orvosok tekintélyére hivatkoztak, a híres gyógyászok és sebészek ajtait ostromolták, úgy, mint tréfásan mondatott, miként ha pestis lett volna Párisban. A vita azután véget ért Jakab egy levele folytán, melyben teljes leveretését és Brestbe érkezését jelenté.*)

Rómában az irlandi hírek egészen másnemű hatást tettek. A Vilmos haláa hir e kis ideig ott is hitelre talált. A franczia követségnél csupa örömben és diadalban usztak; de az osztrák ház követe szomorúságban volt; s a pápai udvarnál épen semmi örömujongás jelei nem voltak láthatók.***) Melfort, örömtől elragadtatva oda ült, hogy modenai Máriának üdvkívánó levelét megírja.

*) Monthly Mercury aug. 1680: Burnet II.; Dangeau, aug. 1. 1690, és Saint Simon jegyzéke; Francziaország hóhortjai, vagy hű leírása a rendkívüli örömujongásoknak stb. Páris aug. 8. 1690.

**) »Me tiene,« írja Cogolludo marquis, spanyol követ Rómában, »en sumo cuidado y desconsuelo, pues esta seria la ultima ruine de la causa comun.« Cogolludo Ronquillohez. Róma, aug. 2. 1690.

Ez a levél még meg van, s magában véve eléggé megmutatná, miért volt ő Jakab különös kegyencze. Herodes, — így nevezé Vilmost, — elment. Most a restauratio következik; s ezt a restauratiót borzasztó visszatorlásnak s a kényuralom helyreállításának kell követnie. Az alsóháztól el kell venni az erszény hatalmát. A politikai vétkeket nem az esküdtek, hanem olyan bírók által kell elítéltetni, a kikben a korona bizhatik. Meg kell semmisíteni a Habeas Corpus actát. A forradalom előidézőit kiméletlen szigorral kell büntetni. »Ha a király« így ír a kegyetlen apostata, »kénytelen lesz kegyelmeket osztogatni, a lehető legkevesebb gazembert kell abban részesíteni.«*) Nehány aggályos óra mulva, a katolikus király képviselőjének palotájában egy újabb és hitelesebb hírekkel ellátott követ jelent meg. Egy percz alatt minden megváltozott. Franciaország ellenségei, — s pedig a francziák és a brit jacobiták kivételével az egész lakosság ellensége volt, — élénken üdvözlötték egymást. A spanyol követségnek nem volt annyi irnoka, hogy a jelentéseket elégszer lemásolhassák mindama bibornokok és püspökök számára, a kik a győzelem részleteit ohajtották megtudni. Az első másolat a pápának küldetett, s kétségkívül örömmel fogadtatott általa.**)

*) Eredeti levelek. Közrebocsátva Ellis Henriktől.

**) »Del successo de Irlanda doy a v. Exca la enorabuenas y le aseguro no habastado casi la gente quo tengo on la Secretaria para repartis copias della, pues le he embiado »todo ei lugar y la primera al Papa« Cogullodo Ronquillohor. aug. 2. Cogolludo, az új keltet használja. Az ütközet híre tehát csak három hét alatt érhetett Rómába.

Az irlandi jó hírek épen olyan pillanatban érkeztek Londonba, mikor itt jó hírekre a legnagyobb szükség volt. Az angol lobogót nem kísérte a szerencse az angol vizeken. A partokat külellenség fenyegette. Az ország bensejében árulók ólálkodtak. Mária erején fölül is megerőltette magát. Gyengéd lelkülete nem felelt meg helyzete nagy izgalmainak; s panaszkodott, hogy alig nyerhet az államügyektől egy szabad pillanatot magának, hogy lelkét imával üdithesse föl. Gyötrődése legmagasb fokára ért, mikor meghallotta, hogy atyja és férje egymással szemben állanak s hogy minden órában egy ütközet hírét várhatja. Lopott egy kis időt magának Kensingtonban, hol a kertben és mezei csendben három órát töltött el. *) De a visszaemlékezés az itten ama férfival, töltött napokra a kit tán soha sem fog többé viszontlátni, elborítá lelkét. »Ez a hely« írja neki, »csak arra emlékeztet, mily boldog voltam itt, mikor ön kedves társaságában lehettem. De most nem mondok többet; mert szememet rontanám, melyre most jobban szükségem van mint valaha volt. Adieu. Gondoljon reám, s szeressen úgy mint én szeretem önt, kit jobban szeretek életemnél.« **)

Korán reggel, mikor a gyengéd sorok már elindultak, Whitehallt egy Irlandból érkezett hírnök rázta föl. Nottinghamot ágyából hívták ki. A királyné, épen a kápolnába volt menendő, hol mindennap isteni tiszteletnél szokott lenni, mikor Vilmos megsebesüléséről értesült. Sokat sirt, de azon pillanattól fogva magában sirt csak s az udvar és a tanács előtt nyájasságra és nyugalomra erőlteté magát.

*) Evelyn »Kedves villának« nevezi azt.

**) Mária Vilmoshoz jul. 5. 1690.

De mikor Nottingham a férje levelét kezébe adta, mégis könyekre fakadt. Még remegett a felindulástól s alig végzett be egy levelet Vilmoshoz, a melyben nemének saját-ságos édes ékesszólásával fejezé ki szeretetét, aggódását, háláját iránta, mikor egy másik futár érkezett azon hirrel, hogy az angol hadsereg átkelt a Boynen, hogy az irek megfutamodtak s hogy a királynak nincs baja. De mégis láthatólag aggódott mindaddig, míg Nottingham nem biztosítá, hogy Jakab mentve van. Ez a komoly államférfiu, a ki ugy látszik valóban szerette és becsülte őt, később nagy részvéttel irta le ezt a benső küzdelmét az atya és a férj iránti érzelmeknek. Még az nap irt férjének, könyörögve neki, hogy atyjának minden bajtól megóvásáról gondoskodjék. »Tudom« ugy írja, »nem szükség önt kérnem, hogy legyen erre gondja, mert meg vagyok győződve, hogy ön azt önmagáért is megteszi, de tetézze ezzel még minden jószágát, s adja tudtára embereinek, hogy az ön akarata az hogy személye sértetlen maradjon.«*) Ez a gondoskodás szeretetreméltó, noha fölösleges volt. Atyja mitsem mulasztá el, hogy saját biztonságáról önmaga gondoskodjék. Az ütközet folyama alatt soha egy perczig se tette ki magát legkisebb veszélynek; s az alatt, míg leánya remegett az őt Irlandban környezhető veszedelmek miatt, ő már már fele utján volt Párisnak.

A véletlen ugy hozá, hogy az örvendetes ujság Whitehallba épen azon a napon ért, a melyig a parliament elnapoltatott. A házelnök s a Londonban még időző alsóházi tagok szokás szerint reggeli tíz órakor egybegyültek s a felsőház illető tisztviselője (a Black Rod) által a felső-

*) Mária Vilmoshoz jul. 6. és 7. 1690; Burnet II.

ház sorompója elé szállíttattak. A parlament aztán újból elnapoltatott. Mihelyt ezen szertartásnak vége lett, a kincstár korlátnoka az épen Irlandból érkezett jelentést kezébe adta a jegyzőnek, s ez azt fenszóval elolvasá a jelen volt lordok és gentlemanek előtt.*) Az örömhír gyorsan elterjedt a Westminsterhallból a kávéházakba, s mindenütt nagy elragadtatással fogadtatott. Mert azon angolok, a kik egy angol seregnek francziák által legyőzetését s egy angol telepnek kiirtatását ohajtották, még a jakabpártiak közt is kisebbségben voltak.

Kilenczedik napon a boynei ütközet után Jakab Brestbe ért, kitünő étvágygyal, jó kedvvel s tréfára hajlandó kedélylyel, Legyőzetése történetét mindenkinek elbeszélte, a ki hallani akarta tőle. De a háboruhoz értő franczia tisztok, összehasonlítva az ő elbeszélését mások elbeszéléseivel, úgy nyilatkoztak, hogy ő felsége, noha számtanúja volt az ütközetnek, egyebet se tudott arról, csak hogy a hadseregét szétkergették.**)

Brestből Saint Germainbe ment, a hol megérkezte után pár órával, meglátogatta Lajos. A franczia király sokkal gyengédebb és nagylelkűbb volt, semhogy egy szót is ejtett volna, mely szemrehányáshoz hasonlítson. Mi se hiányozzék az angol királyi család kényelméhez, mondá, a mi csak tőle kitelhe-

*) Baden Van Cittershez jul. 8—18. 1690.

**) Lásd Foucault főintendáns emlékiratához csatolt két levelet, melyet Sirtema des Grovestires kinyomatott. A parisi hadügyi osztálynál egy gróf Bouridaltól jul. 11—21. 1690. irt levélben ez van írva: »Par la relation du combat que j'ay entendu faire au Roy d'Angleterre et à plusieurs de sa suite en particulier il ne ma paroît pas qu'il soit bien informé de tout ce qui s'est passé dans cette action et qu'il ne scait que la déroute de ses troupes.«

tik. De semmikép sem volt hajlandó az ő szerencsétlen vendége politikai terveit meghallgatni. Jakab Anglia közvetlen megszállását javasla. Ez a királyság, mondá, az irlandi hadjárat miatt, katonaság nélkül hagyatott. Az a hét nyolcz ezer rendes katona a mely még ott maradt, nem állhat ellent egy nagy francia hadseregnek. A nép szégyenli elkövetett hibáját s helyrehozni kívánja azt. Mihelyt törvényes királyuk mutatni fogná magát, nagy tömegekben fognának körülötte gyülekezni.*) Lajos sokkal udvariasabb és jobb szivü volt, semhogy megmondja azt a mit éreznie kellett. Ő csak alnyit mondott nyugodtan, hogy addig nem határozhatja el magát a brit szigeteken teendők iránt, mig hirt nem vesz irlandi hadvezéreitől. Jakab pedig megneheztelt, s nagyon megbántva érezte magát, hogy reá, a ki tizennégy nap előtt cserben hagyott egy hadsereget, nem biztak azonnal egy másikat. Lajost mi sem veheté reá, hogy egy barátságtalan vagy sértő szót szóljon, de el volt határozva, s hogy kikerülje a további alkalmatlan sürgetölözést, rosszullételét vevé ürügyül. Darab ideig, akár hányszor jött el Versaillesba Jakab, tudtára adatott, hogy ő legkeresztyénebb felsége nincs oly állapotban, hogy államügyek fölött tanácskozhasnék. Az előszobákban naponkint hemzsegő vig kedvü és elméncz nemesurak, mig mélyen hajlongtak e királyi látogató előtt, nem tartóztatták magukat a gúnyos nevetéstől fölötte, kit gyávasága és os-

*) Nem csak ezen alkalommal beszélt így Jakab. Az utóbbi jegyzékben idézett egyik levélből is kitünik, hogy Brestből Parisba utaztában is mindenkinek azt beszélte, hogy az angolok türelmetlenül várják. »Ce pauvre prince croit, que ses sujets l'aiment encore.«

tobasága másodszor is számüzötté és koldussá tett. Sértő megjegyzéseiket néha oly fenhangon tevék, hogy modenai Mariában fellobbant a gögös Guelphek vére. De Jakab tompalelkűsége nem mindennapi volt. Sokáig tudott dacolni a józan észszel s kegyelettel. Most még keményebb próba várt reá, most a közmegvetéssel is daczott. *)

Mig ily szégyenletes bátorsággal állta ki a francia aristocratia lenézését, s jótevőjének béketűrését s szelid bánásmódját telhetőleg kifárasztá annak szünetlen ismételtetésével, hogy most van Anglia megszállására a kellő pillanat, s hogy az egész sziget, békétlenül várja idegen felszabadítóit, az alatt oly események történtek, melyek teljesen kitüntették, milyen kevéssé ismerte honfiainak jellemét a számüzött zsarnok.

A Beachy-headi ütközet óta Tourville ellentállás nélkül járt le s föl a csatornán. Julius huszonegyedikén Portland szirtjeiről látták árboczeit. Huszonkettedikén Torbayben horgonyzott, ugyanazon magaslatok alatt, melyek az imént a Vilmos seregét földözték. A francia hajóhad, melynek földélzetén nevezetes számu csapatok voltak, száztizenegy hajóból állott. Azon gályák, melyekből nagyobb részt alakult e haderő, jobban hasonlítottak ama hajókhoz, a melyekkel Alcibiades és Lysander az aegai tenger uralmáért küzdöttek, mint azokhoz, a melyek a Nilusban és Trafalgarnál harczoltak. A gálya teste nagyon hosszú és keskeny volt, földélzete alig emelkedett két lábnyival magasabbra a víz színénél. Minden gályát ötven hatvan roppant evező lapáttal kellett mozgatni, s minden ily evező lapát öt-hat rabszolgát foglalkoztatott.

*, Jakab élete II. ; Burnet II. ; Dartmouth jegyzéke.

A rabszolgák teljes létszáma egy ily hajón háromszáz harminczhat volt. A szerencsétlen evezők közt sok gonosztevő volt, a kik méltán voltak ily vesződéses és veszélyteljes életre kárhoztatva; de némelyiknek más vétke nem volt, mint erős ragaszkodása a hugenotta istentisztelethez; legnagyobb része pedig pénzen vett rabszolgák, többnyire törökök és mórok. Rendesen mindig zsarnokaik meggyilkolására és szabadságuknak szökéssel visszaszerzésére czélzó tervekkel foglalkoztak, s csak örökös veréssel s ijesztő halálos büntetésekkel voltak féken tarthatók. Egy angol a ki Marseillesből Tourville hadosztályához utazván, véletlenül tizenkétszáz ily nyomorult és kétségbeesett emberi lényvel jött össze, hallá miként tettek fogadást arra, hogy ha a szent György keresztjét viselő valamely hadihajó közelökbe jön, soha nem látja őket többé franczia hajó.*)

A földközi tengeren a gályák rendes használatban szoktak lenni, de a mi szigetünket körülzúgó tenger hullámain az előtt soha egy sem volt látható. Lajos hízolgői azzal álltak elő, hogy ily hadosztálynak az atlanti tengeren megjelenése az ő uralkodásának egyik csoda eseménye volt; sőt Párisban egy emlékérmét is veretett ezen, a tengeri háboruk történetében nevezetes kísérlet megörökítésére.**)

Angol tengerészek azonban, helyesebben, azt jósolták, hogy az első szélvész ezt a szép időre számított egész készüléket a csatorna fenekére süllyesztendi. S valóban a gálya, mint

*) Lásd a Galère és Galérien cikkeket az Encyclopediában, rézmetszetekkel; Hutton: hű leírása a francziák vad kegyetlenségeinek miket az angol hadi foglyokon elkövettek. Jun. 27. 1690.

**) Lásd tizennegyedik Lajos éremgyűjteményét.

az ősi triremisek, rendesen a part közelében tartózkodott s csak csendes vízzel és derült éggel mert a száraz föld lát köréből eltávozni. De épen azon tulajdonuk, mely az e nemű hajók, miatt viharral és hullámmal nem daczolhattak kiválólag alkalmassá tette őket a katonaságnak partraszállítására. Tourville elhatározá egy kísérletet tenni, minő hatással fogna lenni egy partraszállás. A Francziországba menekült jakobiták mind abban biztak, hogy a sziget egész népessége kész lesz egy megszálló hadsereghez csatlakozni s ő hihetőleg föltette róluk, hogy ismerik honfiaiik érzületét.

Ennél nagyobb tévedés soha sem volt. A hagyomány szerint ugyan a francia tengernagy, még mikor a vizen volt, oly leczkében részesült, mely teljesen felvilágosithatta volna a száműzöttek biztosításainak valódi értéke felől. Elcsipett egy halászbárkát s ennek tulajdonosát, egy becsületes sussexi embert, kikérdezé a nép érzületéről, »Te magad« kérdé őt, »Jakab király mellett vagy?« »Nem értek én az ilyen dolgokhoz«, felelt a halász. Nem szólhatok semmit Jakab király ellen. Jórávaló uraság lehet, úgy hiszem. Isten áldja meg!« »Derék fiu!« mondá Tourville: »biztos lehetek hát benne, hogy kész vagy minálunk szolgálatba lépni.« »Mit!« kiáltja föl a fogoly; »én a francziákkal menjek az angolok ellen hadakozni! Bocsásson meg nagysád: azt nem tehetem, mégha életemet kellene is vele megváltanom.«*) Ez a halász, akár való akár képzelt egyéniség volt, a nemzet érzületének volt tolmácsa. A vészjel a Teignmouth fölötti magaslaton megadatott, a High

*) Ezen adoma, való vagy költött, szájról szájra járt akkor vagy mindjárt utána. 1745-ben mint oly történetet beszéltek, a melyet a vének ifjukorukban hallottak. Idézve van azon év Gentleman's Magazinjában, mint kivonat egy másik időszak munkából.

Tor és Causland csúcsai nyomban feleltek reá, s nem sokára a nyugot minden hegycsúcsán égtek a tüzek. Egész éjjel nyargaltak a követek egyik megyefőnöktől a másikhoz. Másnap kora reggel ötszáz nemes ur és kisbirtokos, fegyverben s fölszerelve, minden vezér nélkül összejött a Haldon Hill tetején. Huszonnégyszáz óra alatt egész Devonshire talpon volt. A grófságban minden utat egyik tengersizéltől a másikig nagy tömegekben lepett el a fegyveres nép mind Torbay felé fordult arczczal. Mintegy ezer földesur, ősi családíáikra s ó czimereikre büszke nagy birtokosok, bérllőiket vezetve szálltak ki a sikra, u. m. Drakes, Prideauxes és Rolles, Fowels-combei Fowell, és fulfordi Fulford, Tawstockparki sir Bouchier Wray és Powderham-castlei sir Courtenay Vilmos. Némely megyekormányzónak levelei most is megvannak, a kik ezen válságos hét alatt legtevékenyebbek voltak. E levelek egyformán dicsérik a nép bátorságát és lelkesültségét. De abban is megegyeznek, hogy nagyon aggódnak egy tanulatlan nemzetőrségnek a Turenne és Luxembourg alatt szolgált veterán katonasággal leendő öszesütközése fölött; s mind rendes katonaságot kérnek segítségül oly kifejezésekkel, minőkkel a falusi urak, hacsak veszályben nem forogtak, nem igen szoktak akkor élni a rendes katonaság irányában.

Tourville látva, hogy az egész ország népessége mint egy ember támad föl ellene, meglegedett azzal, hogy Teignmouthot, mely akkor egy nyomorult falu volt mintegy negyven viskóval, most pedig egy tizenkétszáz házból álló fürdőhely, elpusztítsa. A lakosok elfutottak. Lakásaik felgyújtattak, a tisztos plebania templom kirabolttatott, a szószerék és áldozó asztal szétromboltatott, a bibliák és imakönyvek széttépve az utczára hajigáltattak, a marhákat

és disznókat leölték; s egynehány kisebb hajót, a melyek halászatra és parti hajózásra szolgáltak, elpusztítottak. Ezen időben Devonshireből tizenhat vagy tizenhét ezer ember a part közelében táborozott; s a szomszéd megyék mind fölkeltek. A cornwalli ónbányákból nagy számmal jöttek elő az erős nyers emberek, kik halálos gyűlölettel viseltettek a pápaság ellen. Ezek közül éppen akkor irtak alá tizezeren egy feliratot a királynéhoz, a melyben azt fogadták, hogy minden ellensége ellen készek lesznek megvédni őt; s most megtartották szavukat. *) Igazán, az egész nemzet mozgásban volt. Huszonkét lovas csapatot Suffolk, Essex, Hertfordshire és Buckinghamshire állítottak; ezek fölött Mária Hounslownál szemlét tartott s Marlborough nagy elismeréssel nyilatkozott harczias magoktartásáról. Kent és Surrey nemzetőrsége Blackheatben táborozott. **) Van Citters a szövetséges államokat értesíti, hogy egész Anglia fegyverben áll, gyalog és lóháton, hogy a Beachy headi szerencsétlen eset nem csüggeszté el, hanem fölingerlé a népet, és hogy minden század katonaság, melyet az uton látott, egyhangu: »Isten áldja Vilmos királyt és Mária királynét!« fölkiáltásokkal üdvözlé. ***)

Granville Károly Landsdowne lord, a bathi gróf legidősb fia, a plymouthi őrségből hozott néhány csapatot magával s élére állott ama zavargó haderőnek, mely Torbay öble körül gyülekezett. Landsdowne nem volt már

*) London Gazette jul. 7. 1690.

**) Luttrell Narcisz naplója.

***) Van Citters ezen érdekes helyét saját szavaival idézem: »Door geheel het ryk alles te voet en te paarda in de wapenen op was; en't gene een seer groote gerustheyt gaf was dat alle en een yder even seer tegen de Franse door de laatste voorgevallen bataille verbittert en geanimeert waren. stb.

ujjoncz. Sok nehéz hadjáratban szolgált már a keresztyénség közös ellensége ellen s a római birodalom grófjává nevezetett ama nevezetes napon kitüntetetett s Filicaja és Waller által megénekelt vitézségeért, a melyen a pogány elvonult Bécs falai alól. *) Készületeket tett az összezsapáshoz; de a francziák nem voltak hajlandók őt megtámadni, s valóban alig várták hogy ismét elmeihessenek. Az indulásban némi nehézségeik voltak. Egyik nap a szél nem volt kedvező az elvitorlázásra. Másik nap a víz volt nagyon zavargós a gályahajóknak. Végre a hajóhad tengerre szállt. Mikor a hajósor a Torbay fölötti hegyfokot megkerülte egy véletlen eset történt, mely magában csekély, de nagyon érdekelte a partot ellepő ezernyi népet. Két szegény rab-szolga valamikép feloldozkodott az evező lapáttól s a vízbe ugrott. Az egyik ott veszett; de a másik, egy óránál tovább éviczkelvén a hullámok közt, az angol partra vergődött s szívélyesen fogadtatott a népség által, mely előtt a gályafegyelem idegenszerű és boszantó volt. Az ember török volt s tisztességesen hazájába szállíttatott.

Az expeditiónak pompás leírása jelent meg a párisi ujságban. De a valóságban Tourville hőstettei dicstelenek voltak, s még nem annyira dicstelenek mint politikátlanok. A kár, a melyet tett, semmi arányban sem állott az ellen-szenvhez a melyet felköltött. Eddigelé a jacobiták mindig azt akarták elhitetni a nemzettel, hogy a francziák mint barátok és mint szabadítók jönnek, hogy szoros fegyelmet fognak tartani, hogy tisztelik a templomokat s az ország hitvallása szertartásait, s hogy eltávoznak azonnal mihelyt a hollandi bitorlókat elkergetik s az ország ősi alkotmányát visszaállítják. Tourville rövid látogatása a mi partun-

*) Ez volt 1683. sept. 12-én F.

kon megmutatta, mennyire nem lehet ily mérsékletre számítani Lajos katonáinál. Csak pár óraig voltak a mi földünkön s csak pár acret foglaltak el abból. De ezen pár óra alatt s ama pár acre földön kicsiben a palatinatus feldulatása ismétlődött. A mi itt történt, annak a hire gyorsabban szétment az országban, mint ujságok és hírlapok útján mehetett volna. Az ország tiz ezer plebánia-templo-mában felolvastatott egy körlevél a Teigmouth szegény lakóinak fölsegélésére. Egy gyülekezet sem hallhatta megindulás nélkül azt, hogy a pápista rablók elpusztították csendes és szegény parasztoklakásait, feldúlták az ur oltárait, s összetördelték az evangeliumokat és az áldozó készülékeket. Egy utca, mely a megszállók által elpusztult soron kegyes adakozásokból újra épült, maig is a franczia utca nevét viseli.*)

Nagy volt és átalános a felindulás azok ellen a kik, alapos okoknál fogva, gyanuban állottak, hogy az ellenséget partjaink megszállására bátorították; s a felindulást még szitogatták azok, a kik Vilmos újabb kormánya ellen szerettek lármát ütni. A kérdés megszűnt a két uralkodó ház

*) Eze a expeditióra nézve megnéztem a londoni Gazette jul. 24. 28. 31. és aug. 4-diki számait (1690) Lutrell Narcisz naplóját; Welwood: Mercurius Reformatus sept. 5.; Gazette de Paris; Mr. Duke, devonshirei helytartó egy levelét Hampdenhez, jul. 25; fulfordi Fulford levelét Nottinghamhez jul. 26; ugyanazon keltű levelét a devonshirei helytartónak Bath grófhhoz; ugyanazon keltű levelét Landsdowne lordnak Bath grófhhoz. Ezen levelek a kir. ir akadémia levéltárában vannak kézirt. A körlevélből kivonatot ad Lyson Britanniája. Dangeau naplójába aug. 16. néhány igen különös sort iktatott. Tourville szétkergette a militiát, elvette ágyúikat, zászlóikat, fölégette hadihajóikat, elfogott dúsan megrakott kereskedelmi hajókat; s Plymouth feldulására volt indulandó. Ez gyönyörű példánya Dangeau angol hireinek. Panaszkodik ugyan, hogy alig volt lehetséges Angliáról igaz híreket kapni.

vitája lenni, Anglia és Franciaország közötti kérdés lett belőle. A nemzeti érzület oly élénk volt, hogy a nemesküvők és pápisták is osztoztak abban vagy tetették mintha osztoznának. Dryden, nem sokára Teignmouth fölégetése után egy szindarabot tett le Halifax lábaihoz, melynek ajánlása kitünőleg művészi, elmés és ékesszóló volt. A drámaíró üdvözli pártfogóját, hogy a közélet vihara elől egy csendes kikötőbe menekült, s a dictió nagy erejével és bájával magasztalja azon államférfi boldogságát, a ki a hivatalos élet nyugtalanságát és a szónoklati babérokat bölcselmi tanulmányokkal s kedélyes háziassággal cserélte föl. Anglia nem panaszkodhatik ama szolgálatok nélkülözéseért, a melyekhez különben joga van. Még az ős Róma szigorú törvénye sem tiltotta, hogy a katona, miután több hadjáratot kiszolgált, elbocsáttatását kérhesse; Halifax pedig bizonynyal eleget tett hazájáért, hogy ugyanazon előjogot igénybe vehesse. De hozzátevő a költő, hogy volt eset, mikor a római hadastyán is, még elbocsáttatása után, újra fölvette paizsát és dárdáját; s ez eset a gallusok betörése volt. Hogy egy író, a ki hitehagyással vásárlá meg magának Jakab kegymosolyát, a ki kegyvesztetten hagyá ott Vilmos udvarát, a kinek jobban érdekében állott a számüzött királyi család visszahelyeztetése, mint bárkinek azok közül, a kik leveleket irtak hozzá, őszintén bár vagy hamisan ily nyelven beszélt, ez a tény eléggé meggyőzhet bennünket arról, hogy azon elhatározás, miszerint idegenek által nem hagyja leigáztatni magát, mélyen gyökeret vert a nép szívében.*)

Volt ugyan mégis egy jacobita irodalom, a melyben a hazafias érzületnek semmi nyoma nincs, egy irodalom,

*) Dedication of Arthur.

melynek maradványai azt mutatják, hogy léteztek olyan angolok is, a kik tökéletesen beleegyeztek az angol lobogó lealáztatásába, az angol föld megszállásába, az angol főváros felprédáltatásába, s az angol koronának Lajos hűbérese fejére tételébe, csakhogy ők boszut állhassanak ellenségeiken, s különösen Vilmoson, a ki iránti gyűlöletök félig borzasztó, félig nevetséges volt. De ezen egész irodalom a sötétség műve volt. Még érvényben volt a törvény, mely szerint Jakab parlamentje censorok birálata alá vetette a sajtót; s noha az illető tisztviselők, a kiknek kötelességek volt minden törvénysértésnek elejét venni, nem voltak túlszigoruak abban, hogy minden szabálytalanságot azonnal megróvjanak, melyet oly könyvárus követett el, a ki értett hozzá miként kell egy nyájas kézszorítással egy egy aranyat a markukba nyomni; egészen behúnyt szemmel még sem nézhették el oly tiltott röpiratok árulását, melyek teli voltak az uralkodó gyalázásaival s nyílt lázadásra való felhívásokkal. De London padlásszobáiban rég óta rejtőzködött egy faja a nyomdászoknak a kik mindazon elővigyázattal, melylyel pénzhamasítók és csempészek élnek, folytatták szorgalmasan mesterségöket. Asszonyok voltak lesre kiállítva, hogy azonnal jelt adjanak, ha a műhely közelében valamely angol tisztviselőt vesznek észre. A sajtó azonnal egy titkos rejtekbe tűnt el az ágy mögött, a betűket a széntartóba dobták s kiégett hamuval eltakarták, a szedő egy titkos ajtón a padlásra huzódott föl s a szomszéd házak fedelein át menekült ki az utcára. Ilyen zugokban minden nemű és alaku hazaáruló iratok gyártattak, félpennys verses falragaszoktól kezdve nagy negyedréti kötetekig, melyek héber idézetekkel voltak telve. Nem volt tanácsos az ily kiadványokat nyilván a boltban kitenni. Ezeket csak meg-

bizott ügynökök árulták, titkos helyeken. Olyan értekezések, a melyektől rendkívüli hatást vártak, gazdag jakobiták költségére kinyomatván, ingyen osztattak szét. Néha a kapu alá csusztattak ily nyomtatványt, néha a kávéházak asztalaira vetették. Némely napon ezrével hordták szét a postások a gyalázatos tartalmu röpiratokat. Máskor a boltosok, mikor korán reggel fölkeltek, hogy boltjaikat megnyissák, az egész Fleet utcát és partot lázító felhívásokkal fehérre elfödve találták.*)

Ama művek között, melyek ily s hasonló fogásokkal hozattak az emberek közé, egy sem tett nagyobb hatást mint egy kis könyv, mely színleg az imádság és alázatosság kézi könyve akart lenni az üldözött egyház számára. Nem lehetett kétkedni, hogy ezen műre nevezetes összegek fordítottak. Különféle utakon és módokon tiz ezer példányban terjesztetett el az országban. Soha sem iratott ennél hazugabb, gonoszabb és rosszlelkűbb gúnyirat. Noha a kormány hazánk történetében hallatlan elnézést tanusított ellenségei iránt, noha a forradalom óta egyetlen ember sem szenvedett halált politikai vétségért, ezen liturgia szerkesztői nem szégyelték istent arra kérni, hogy ellenségeik kiolthatlan vérszomját csillapítsa le, vagy hogy ha még többnek kell az ígéret földébe a vörös tengeren át behatolni, készítse el sziveiket az átmenetelre.**)

*) Anderton pere, 1693; marcziusi Postman 1695/6; Flying postman 7. 1700. Némely eszmecsere Burnetről és Tillotsonról Hickesnél 1695. Ennek függelékében érdekes leírása van a könyvvizsgálati törvény előtti eljárásnak a nyomdák irányában.

**) Ez volt a jakobiták rendes szólásmódja. Egy whig író helyesen mondá az előző évben. »Gyalázatosan elnevezik a mi Dávidunkat vérengző embernek, noha még egy csep vért sem ontott.« Mephibosboth és Ziba, aug. 30. 1689.

kodtak, hogy Anglia államegyháza, egykor a szépség tökéletessége, most csufság és nevetség tárgya, egy omladék, egy vad venyigét termő szőlőhegy; hogy istentiszteletők nem érdemli már meg a nyilvános istentisztelet nevét; hogy a kenyér és a bor, melyet ott osztanak, nem bir már szentség erejével, hogy papjai, a midőn a bitorlónak hűséget esküdtek, elvesztették a papszentelés által nyert szent jellegöket. *) Jakobat, profanálva, úgy irták le mint azt a követ, a melyet bolond kőművesek félrevetettek; s forrón kérték az isteni gondviselést, hogy tegye őt ismét az épület sarkkövévé. Az országunkra kívánt áldások igen sajátságos néműek voltak. Mintha egy második véres körutért fohászkodtak volna. »Add át a királynak ellenségeinek nyakát: « vagy mintha egy franczia betörésért fohászkodtak volna; »Küldj neki barátokat segítségül a külföldről;« s végre volt egy rejtélyes értelmű fohászkodásuk is, melyhez a későbbi orgyilkosok összeesküvése adá a legjobb magyarázatot. »Tégy valami nagyot érte, a mit különösen nem tudunk kérni most tőled.« **)

Ezen liturgia készült, terjesztetett s úgy mondják, olvastatott is némely jacobita schismaticusok gyülekezeteiben, még mielőtt Vilmos Irlandba elindult, de nem vonta magára a közfigyelmet mindaddig, míg egy külföldi hadsereg partjaink előtt föl nem lobbantá a nemzeti érzü-

*) Állítsd vissza köztünk újra nevednek nyilvános tiszteletét, s a szentségek tisztességes kiszolgáltatását. Állítsd fel a régi kormányzatot úgy az egyházban mint az államban, hogy ne kóboroljunk a világban tovább király nélkül, pap nélkül, isten nélkül.

**) Alázatos imaformák isten áldásáért ő felsége és országai számára, s hogy elháríttassék isten ítélete ezen egyházzal és államról. 1690.

letet. Ekkor általános felindulás támadt olyan angolok ellen, a kik álszentek ürügyek alatt átkokat mertek szórni Angliára. A letett főpapok vétettek gyanuba, s nem minden ok nélkül. Mert a nemesküvők, egytől egyig, buzgó episcopálisok voltak. Az ő tanuk az volt, hogy egyházi ügyekben semmi sem érvényes a püspök jóváhagyása nélkül. S lehetett-e hinni, hogy a kik e tant vallották, valamely imakönyvet irjanak, nyomassanak s elterjeszsenek, s tényleg az istentiszteletnél használatba vegyenek, Sancroftnak jóváhagyása nélkül, a kit az egész párt nem csak mint Anglia igazi primását tisztelt, hanem mint egy szentet és hitvallót is? Tudva volt, hogy az esküt megtagadó főpapok nemrég többféle értekezéseket tartottak a Lambeth palotában. Ezen tanácskozásoknak, úgy mondták, most könnyű eltalálni tárgyát. A szent atyák imák készítésével foglalkoztak az angol telepnek Irlandban elenyészteért, az angol flottának a csatornán leveretéseért, s egy francia hadseregnek Kentbe leendő gyors megérkezéseért. A whig párt szélső része ezt a vádat nagy elkeseredéssel emelte. Ime ez a gyümölcse, mondták e kérlelhetetlen politikusok, a Vilmos király kegyességi politikájának. Soha nagyobb hibát annál nem követett el, mint mikor azon reményt táplálta, hogy a papság szeretetét megnyerheti kegyességgel és mérséklettel. Nem akart hitelt adni oly embereknek, a kiket hosszas keserű tapasztalás győzött meg arról, hogy semmi nyájasság nem képes a papság vad gyűlöletét megszelidíteni. Ő czirógatott, becézgetett ott, a hol a lánczok és a koplalás hatását kellett volna megkísérteni. Ő kockára tévé legjobb barátjainak jóakarátát azzal, hogy leggonoszabb ellenségeit pártolta. Azok a püspökök, a kik nyilván megtagadták, hogy őt fejedelmöknek ismerjék el és

a kik ellenszegülésük által elvesztették jogukat egyházi méltóságaikhoz és javadalmaikhoz, most is háborítlanul lakják palotáikat, melyek érdemesb férfiakat illetnének; s ezen engedelkenységért, a forradalmak történetében hallatlan engedelkenységért mi a köszönet? Még az, hogy azon emberek, a kiket oly rendkívüli gyengédséggel megmentett az érdemlett büntetéstől, őt imáikban mint egy, az igazak vérétől szennyes üldözött mutatják be, könyörögnek isteni kegyelemért, hogy az ő vérengző zsarnokságát elviselhessék, éghez kiáltanak egy idegen hajóhadért és hadseregért, mely őket igájától megszabadítsa, sőt, még egy oly gyűlöletes ohajtást is sejtetnek, melyet szóval tisztán ki se mernek fejezni. Egy író, nagyhatásu röpiratban, csodálkozását fejezte ki a fölött, hogy a nép az alatt, míg Tourville győzedelmesen járt le föl a csatornán, nem dewittezte (ugy mint a két Wittet, az utczán meg nem ölte) a nemesküvő főpapokat. A milyen fölizgatott volt a közhangulat, lehetett tartani attól, hogy ezen célzás a dühös csőcseléket Lambethbe hozza. Norwichben valóban föl is támadott a nép, elfoglalta a püspök palotáját, melyben ez még megtüretett, s talán összerombolta volna, ha a helyőrség jókor oda nem érkezik.*) A kormány, igen helyesen bűnvádi eljárást indított meg a munka kiadója ellen, mely a közbéke megzavarására izgatott.***) A letett főpapok az alatt eljárásuknak egy igazolását tették közzé. Ezen iratban egész ünnepélyesen kijelentették s ugy mint isten színe előtt, hogy nekik semmi részők nem volt az uj

*) Lloyd, norwichi püspök levele, Sancroft-hoz, a Tanner-féle kéziratokban.

**) Lutrell Narcisz naplója.

liturgia készítésében, hogy nem is tudják ki szerkesztette azt, hogy soha nem használták azt, s hogy sem egyenes sem közvetett levelezést a francia udvarral soha nem folytattak, s hogy semmi összeköttetésben a főnálló kormány ellen részt nem vettek, s hogy készebbek volnának véröket ontani, semmint Angliát egy idegen fejedelem által leigázva lássák, a ki saját országában oly kegyetlenül üldözteté az ő protestáns testvéreiket. A mi azt az írórt illeti a ki egy borzasztó célzással, mely nagyon is érthető volt, a közboszu céljául jelölé ki őket, ők isten kegyelmébe ajánlják őt s szívből imádkoznak érte, hogy bocsássa meg e nagy vétkét. Legtöbben azok közül a kik ez iratot aláírták, kétségkívül, egész őszinteséggel tévék azt, de nem sokára kitűnt, hogy legalább egyike az aláíróknak az általa elkövetett hazaárulás vétkét még azzal is tetézte, hogy istent hívá föl tanunak az ő hazug állításai mellett.*)

A csatornán és a szárazföldön történt események Vilmost terveinek ismételt megváltoztatására indították. Azon hét alatt, mely Dublinba bevonulására követtezett, gyorsan jöttek egymásután Angliába a rossz híreket hozó futárok. Legelső rossz hír volt a Waldeck legyőzése Fleurusnél. A királyt ez nagyon meglepé. Az ő saját győzelme fölötti minden öröm, úgy mondá, oda van. De ama nagylelkűséggel, mely az ő barátságtalan külseje alatt mindig rejleni szokott, első fájdalmas benyomásai

*) Szerény vizsgálata Anglia mostani szerencsétlensége okainak, s hogy kik voltak azok a kik a francziákat az angol csatornába behozták, leírva 1690 ; Észrevételek a jacobiták számára legújabbán kiadott imaformákra, 1690 ; Éjjeli gondolatok, egy nem engedélyezett röpirat fölött. 1690. A nemesküvő püspökök által aláírt nyilatkozat többször kinyomatott.

alatt is azonnal leült, hogy bátorító levelet intézzon a szerencsétlen tábornokhoz.*) Három nap mulva még nyugtalanítóbb hír jött. A szövetséges hajóhad gyalázatos vere- séget szenvedett. A tenger Downstól Land's-Endig az ellenség hatalmába került. A legközelebbi posta Kent elfoglalását hozhatja hírül. Egy francia hajóosztály a Sz. György csatornába mehet be s minden akadály nélkül felgyujthatja a dublini öbölben horgonyzó szállitmányokat. Vilmos elhatározá visszatérni Angliába; de mielőtt jönne, egy biztos kikötőt kívánt magának Irland keleti partjain elfoglalni. E célra Waterfordnak volt legalkalmasb fekvése, s ő azonnal el is indult Waterford felé. Clonmelt és Kilkennyt az ir csapatok azonnal ott hagyták az ő közeledésének hírére. Kilkennyben julius tizenkilencedikén, a Buttlerek ősi várkastélyában fogadá őt Ormond herczeg, mely nem sokkal az előtt Lauzun által foglaltatván el, az általános rombolás közepette még asztalokkal, székekkel s kárpitokkal, pinczéiben pedig clarettel volt ellátva. Huszonegyedikén két ezred, mely Waterford őrségét képezé, egy szinlett ellenállás után jószerivel kivonult, pár órával később a Duncannon erőd adta meg magát, mely egy sziklás szirtfokon a kikötő fölött uralkodott, s így Vilmos ura volt azon egész biztos és tágas vizöbölnek, melyet a Suir, Nore és Barrow egyesült vizei képeznek. Ekkor aztán kijelenté azon szándokát, hogy azonnal visszatér Angliába, s Solmes grófot nevezvén ki az irlandi hadsereg főparancsnokává, Dublinba utazott.**)

De jó hírek lepték meg utközben. Tourville Devonshire

*) Vilmos Heinsiushoz. jul. 4/14. 1690.

**) Story: London Gazette aug. 4. 1690; Dumont kézírata.

partjainál jelent meg, néhány csapatot partra tett s felprédáltatta Teignmouthot; de ezen kihívó bántalomnak más következménye nem lett, mint hogy a nyugati grófságok egész népességét fegyverbe állította a betörők ellen. Az ellenség ismét eltávozott, miután épen elég kárt okozott arra, hogy a Jakab ügyét egyidőre toryk és whigek előtt egyaránt gyűlöltté tegye. Vilmos tehát újra megváltoztatta tervét s visszasietett hadseregéhez, mely távolléte alatt nyugot felé mozgott, s melyet Cashel szomszédságában ért utól. *)

Ezen időtájban levelet kapott Máriától, melyben egy fontos kérdés eldöntése kívántatott tőle, mely fölött a kilenczek véleménye megoszolt. Marlborough úgy vélekedett, hogy az invasiótól azon évben többé nincs mit tartani. A tenger, mondá ő, nyitva van: mert a francia hajók visszatértek kikötőikbe, s javítás alá vétetnek. Most van ideje hogy angol hajóhad menjen ötezer emberrel, Irland déli széleire. Ily erővel könnyű lesz Corkot és Kinsalet, a Jakab csapatai által még elfoglalt e két legfontosabb erődőt meghódítani. Marlborought erélyesen támogató Nottingham, de szintoly erélyesen ostromlák a benső tanács többi tagjai s ezek élén Caermarthen. A királyné az ügyet férje elébe vitte. Ez teljesen jóváhagyá a tervet s elrendelé annak az azt indítványozó tábornok által végrehajtását. Caermarthen maghajolt, bár kedvetlenül, s nem minden zúgolódás nélkül ő felségének Marlborough iránti részrehajlásáért. **)

*) Story: Vilmos Heinsiushoz júl. 31./august. 10. 1690; »Lond. Gaz. aug. 11.«

**) Mária Vilmoshoz aug. 7/17; aug. 22—sept. 1. aug. 26—sept. 5. 1690.

Vilmos közben Limerick felé haladott. Ezen városba menekült a Boynetól megfutamodott hadsereg, leverve ugyan és elkedvetlenedve, de számban keveset fogyva meg. Nem lett volna az a vesződsége, hogy ezt a helyet ostrom alá vegye, ha Lauzunnek és Lauzun honfitársainak tanácsa fogadott volna el. Ezek nevettek arra a gondolatra, hogy ily erősség megvédessék, s meg sem engedték hogy, erősségnek neveztessek oly sárfészek, mely bízomnyal semmit sem hasonlított Valenciennes és Philipsburg védműveihez. »Merőben fölösleges« esküvék Lauzun, »hogy an angolok ágyúkat hozzanak ilyen erősség ellen. Az a mit önök bástyáknak neveznek, sült almákkal is ledönthető.« Ő tehát azt tanácsolá, hogy Limerick hagyassék el s kijelenté, hogy semmi esetre sem fogja ily reménytelen küzdelemben azon emberek életét kockázára tenni, a kiket ura az ő gondjára bízott. *) Való az, hogy a hirhedt francia kalandor véleményét egyéni hajlamai vezérelték. Ő maga és társai megunták már Irlandot. Ők bátran sőt vidáman szembenéztek a halállal a csatatéren. De az unalmas, ronda s félvad életmód, melyet most már hónapok óta kellett folytatniok, több volt mint a mit elviselni képesek voltak. Annyira kívül állottak a polgárosult világ határvonalán mintha Dahomeybe vagy Spitzbergába lettek volna számkivetve. Az éghajlat megtámadá egészségöket és jókedvöket. Ama szerencsétlen vidéken, melyet évekig tartó pusztítóháboru dúlt föl, a vendégszeretet alig szolgálhatott többel mint egy kis szalmával, fatányéron egy kis félnyers és félkozmás hússal, s egy korty aludt tejjel. Egy darab kenyeret, egyital bort

*) Macariae Excidium : Mac Geoghegan ; Jakab élete II ; London Gazette aug. 14, 1690.

még pénzen is alig lehetett kapni. Ilyen nélkülözések közt egy év is egy századnak tetszett oly emberek előtt, a kik Páris minden fényüzési czikkeit magukkal szokták volt a táborba hurczolni, puha ágyat, dus szőnyeget, asztalokat s ezüstöt, kosár számra pezsgőt, balett tánczosokat, szakácsokat, zenészeket. Jobb fogolynak lenni a bastilleben, jobb szerzetesnek La Trappe zárdában, mint főparancsnoknak ama félmeztelen vadak közt a kik Munster iszapjába ásták gődreiket. Minden ürügyet örömmel ragadtak meg, hogy e nyomoruságos számkivetés helyéről visszatérhessenek ismét a buzaföldek, szőlőhegyek, aranyzott hínátók és csipkés nyakkötők, a báltermek és színházak hazájába. *)

Nagyon különbözők voltak a föld gyermekeinek érzelmei. A sziget a francia udvaroncznak kétségbeesett számkivetés helye, az irlandinak szülőföldje volt. Itt volt együtt az ő szeretete és becsvágya minden tárgya; s itt reménylé, hogy porai egykor atyái porával fognak egyesülni. Ő előtte még az a tenger kipárolgásaitól eltelt ködös légkör, a fekete káka és poshadt mocsárok vadonja s a sárkalyibák a melyekben a paraszt a sertésekkel osztá meg gyökerekből álló ebédjét, oly bájjal birt, melytől a Szajna

*) Lauzun türelmetlensége, valamint társaié is, hogy Irlandot ott hagyhassák, egy oct. 21-diki levélben (1690.) emlittetik, mely idézve van Jakab emlékirataiban. Kelly ezredes pedig, a Macariae Excidium szerzője így ír: »Asimo diuturnam absentiam tam aegre molesteque ferebat ut bellum in Cypro protrahi continuarique ipso ei auditu acerbissimum esset. Nec incredibile est ducum in illius exercitu nonnullos, potissimum qui patrii coeli dulcedinem impatientius suspirabant, sibi persuasisse desperatae Cypri res nulla humana ope defendi, sustinarique posse.« Asimo alatt Lauzun, Cyprus alatt Irland értendő.

melletti napos éghajlat, művelés alatti földek és csinos urilakok meg valának fosztva. Ő hazájánál szebbet nem tudott képzelni, csak hazája lerázhassa magáról a százszok igáját; ha pedig Limerick feladatott, minden reményét arra, hogy hazája ezt az igát lerázhassa, el kelle veszítenie.

Az ireknek a két utóbbi hónap alatti magukviselte az ő hadi képességek hírét a legalantibb fokra szállította le. Ők, néhány vitéz lovas ezred kivételével, becsstelenül futottak el a Boynetól s mind barátjaik mind ellenségeik legnagyobb megvetését vonták magukra. A Saint Germainsbén levő angolok az irlandiakról nem is beszéltek másképp mint gyáva és hitszegő népről.**) A francziak úgy elvoltak keseredve a szerencsétlen nép ellen, hogy irlandi kereskedők a kik évek óta Parisban telepedtek meg, nem mertek az utcán mutatkozni, nehogy a lakosság gunnyal illesse őket.***) Olyan erős volt ezen előítélet ellenök hogy a lovasság rettenthetetlen magaviseletének kimagyarázására mindenféle képtelen meséket találtak föl. Azt mondták, hogy ezen csapatok nem celta származásuak, hanem az ő angol telepítők utódai.***)

* »Pauci illi ex Cilicibus, aulicis qui cum regina in Syria comorante remanserant, . . . non cessabant universam nationem foede traducere, et ingressis insuper convitiis lacerare, pavidos et maleficos proditores ac mortalium consceleratissimos publice appellando.«
Macariae Excidium. A ciliciek az angolok, Syria Franciaország.

**) »Tanta infamia tam operoso artificio et subtili comento in vulgus sparsa, tam constantibus de Cypriorum perfidia, atque opprobrio rumoribus, totam, qua lata est, Syriam, ita pervasit, ut mercatores Cyprii . . . propter inustum genti dedecus intra domorum septa clausi nunquam prodire auderent; tanto eorum odio populus in universum exarserat.« Macariae Excidium.

***) Ezen állítást egy azonkori röpiratból vettem, melynek címére már nem emlékezem.

Mondották azt is hogy csata előtt borszeszszel részegítették le őket. *) Pedig mi sem bizonyosabb minthogy általában ir származásuak voltak; s azt az állhatatos bátorságot, melyet egy hosszas és reménytelen küzdelemben nagy tulerő ellen kifejtettek, legkevesbbé sem lehet egy, részség által pillanatra elbódított gyáva ember dühös örvongéséhez hasonlítani. Még a gyalogságnál is, bárminő szervezetlen és fegyelmetlen volt az, sok lelkesedés, noha kevés szilárd-ság volt föllelhető. Egymást váltották föl a lelkesülés és csüggedés pillanatai. Ugyanazon zászlóalj, mely egyszer páni félelemben elveté fegyvereit s kegyelemért könyörgött, máskor vitézül harczolt. A boynei napon, a roszul betanított s roszúl vezérlett Kernek bátorsága a legalantabb fokra süllyedt. Mikor Limericknél összeszedték magukat, vérök ujra felpezsdült. Honszerelem, vakbuzgóság, szégyen, bosszu és kétségbeesés magukon kívül ragadták őket. Tisztek és közvitézek egyhangulag sürgették, hogy a várost végsőig meg kell védeni. Azok élén, a kik az ellenállás mellett buzgókodtak, Sarsfield állott; s az ő buzditásai az övéhez hasonló lelkeséget idéztek elő a sorokban. Hazáját megsza-ditni nem állott ugyan már hatalmában. Minden a mit tehetett, csak haldoklásának egy véres és balvégzetes éven át meghosszabbítása volt. **)

Tyrconnel legkevesbbé sem volt illetékes azon kérdé-

*) Story ; Dumont kéziratában.

**) Macariae Excidium. Boisseleau észrevette az irek bátorsága árapályos hullámvázását. Idéztem már nejéhez irt egy levelét. Méltó még egy másikat is idéznem. »Nos Irlandois n'avoient jamais vu le feu ; et cela les a surpris. Presentement, ils sont si fâchés de n'avoir pas fait leur devoir que je suis bien persuadé qu'ils feront mieux pour l'avenir.«

sek fölött dönteni, a melyekben a francziák és az irek el-
tértek egymástól. Az egyetlen katonai tulajdon a melylyel
mindig birtak, a személyes bátorság volt s a kardforgatás-
ban való ügyesség. Ezen tulajdonaik képesítették őket egy-
kor, hogy versenytársaikat kedvesök ajtajától távoltartsák,
s Hector szerepét vigyék a kakasviadaloknál és a kártya
asztaloknál. De több kíváncsatott ahhoz, hogy Limericket va-
lóban megvédeni is képesnek hihesse magát. Ha az ő lel-
külete most is olyan lett volna, mint mikor Grammonttal
kockát játszott, vagy az öreg Ormond herczegnek nyakát
elvágni fenyegetődött, bizonytal most is valamely vak-
merő kockázatra szavazott volna. De életkora, fáradalmai
és betegeskedése kevesett hagytak meg benne a restaura-
tio lármás, zörgös, viaskodó Dick Talbotjából. Mély kétség-
beesésbe süllyedt. Nem volt képes nagyobb erőfeszítésre. A
francia tisztek a hadviselés mesterségében egészen tudat-
lannak tartották őt. Észrevették, hogy Boynenél egészen
el volt kábulva, se maga nem tudott magának tanácsot
adni, se nem tudta magát a mások által sugdosott intézke-
désekre elhatározni. *) Az azóta egymást gyorsan követő
csapások teljesen nem voltak alkalmasak egy annyira el-
csüggedve volt lélek föllevenítésére. Neje már Francia-

*) La Hogue, Louvoisnak írva, Limerickből jul. 31. aug. 10.
1690. Tyrconnelről így szól: »Il a d'ailleurs trop te connoissance des
choses de notre metier. Il a perdu absolument la confiance des offi-
ciers du pays, surtout depuis le jour de notre dérouté: et, en effet,
Monseigneur, je me crois obligé de vous dire que des le moment ou les
ennemis parurent sur la bord de la rivière le premier jour, et dans
toute la journée du lendemain il parut a tout le monde dans une si
grande léthargie qu'il étoit incapable de prendre aucun parti, quelque
chose qu'on lui proposât.«

országban volt, egykori nagy vagyonának csekély maradványaival: ő is utána vágyakozott: s azért a vár elhagyására szavazott.

Utoljára kiegyezkedés történt. Lauzun és Tyrconnel a francia csapatokkal Galwaybe huzódtak vissza. A benszülöttek zöme, mintegy huszezer, Limerickben maradt. Itt a fővezérség Boisseleaura bizatott, a ki az irek jellemét jobban ismerte s annál fogva kedvezőbb véleménynyel is volt róluk mint honfitársai bármelyike. A francia tisztek általában a legnagyobb megvetéssel és utálattal beszéltek e szerencsétlen szövetségeseikről s azért oly gyűlöltté is tettek magukat mint az angolok. *)

Lauzun és Tyrconnel még alig mentek el, mikor Vilmos hadseregének előcsapatai már a láthatáron megjelentek. Azonnal maga király, kísérve Auverquerque és Ginkell s háromszáz lovas által, előre lovagolt, hogy az erődöket kikémlelje. A város, mely akkor Írlandban második volt, noha azon idő óta kevesebbet változott mint a brit szigetek többi legnagyobb városai, egészen más alakot öltött magára. Az új város akkor nem létezett. Az a tér, melyet most sima és széles kövezet, csinos kertek, vörös téglából épült nagy árucsarnokok sáljaikkal és porcelánnal foglalnak el, akkor a város falain kívül feküdt s nyílt mező volt. A város két részből állott, melyeket több évszázadon át az angol és az ír városnak neveztek. Az angol város a Shannon vizének egy szigetén egy csoport ószerű magas tetejű házakból állott, melyek a tisztességes szék-

*) Desgrigny az irekről azt mondja: »Ils sont toujours prêts de nous égorger par l'antipathie qu'ils ont pour nous. C'est le nation du monde la plus brutale, et qui a le moins d'humanité. Aug 12/22. 1690.

egyházat veszik szorosan körül. Az utczák olyan kinézésűek, hogy az utas azokon áthaladva könnyen Normandiába vagy Flandriába képzelheti magát. Nem messze a székegyháztól egy, röpkénynyel és gazzal benőtt ódon várkastély néz le a folyóba. Egy keskeny és ragadó folyam, melyen 1690-ban még csak egy hid volt, választja el az angolokat azon városrésztől, melyen egykor az eredeti lakosság kunyhói állottak. A székegyház tornyát most sok mértföldnyire meglátni a dus televényföldön, melyen át a legnagyobb ir folyó mesterséges partok között kanyarog. De a tizenhetedik században ezen partok még szabályozva nem voltak, s az a nagy sikság, melynek zöldje most üdébb a munsterinél s Europa legszebb gulyáinak nyújt táplálékot, akkor merő hanyaság volt s helyenkint valóságos tó. *)

Mihelyt tudva lett, hogy a franczia csapatok kiűrtették Limericket, s hogy csak az irek maradtak ott, az angol táborban általában könnyű feladatnak tartották e vár bevételét. **) Nem is volt alaptalan e föltevés: mert még Sarsfield is kétségbeesett. Egy eshetőség nézetök szerint még fönnmaradt. Vilmos csak kicsi ágyúkat hozott magával. Több nehezebb üteg, s a hadi és élelmi szerek nagy mennyisége, egy ólom hajóhid, a melyre a Shannon vize nyűs vidékén sokszor szükség volt, lassan küldettek utána Cashelből. Ha sikerülne az ágyúkat és a lőport elfogni, úgy lehetne egy kis remény. Ha nem sikerül, minden elveszett; s a legjobb a mit egy nemes érzésű ir gentleman te-

*) Story; Jelentés azon irlandi városokról, a melyek még Jakab király alatt állottak, 1690. Limerick-ről egy-két érdekes régi térkép van a britt muzeumban.

**) Story; Dumont kézirat.

hetett, az volt, hogy feledje el a hazát, melyet hiába igyekezett megvédeni, s idegen földön keressen otthont vagy sirt magának.

Néhány órával azután tehát, a mint Limerick előtt az angolok felütötték sátraikat, Sarsfield, ez éj leple alatt, kiindult, egy erős csapat lovas és dragonyos fedezettel. Utját Killaloenak vette, s ott átkelt a Shannon vizén. Egész napon át csapatával ama vad hegység közt lappangott, mely nevét a benne rejlő ezüst bányáktól kölcsönzé. Ezen bányákat több évvel az előtt angol vállalkozók vették művelés alá, a száraz földről hozott mérnökök és munkások segítségével. De az 1641-diki lázadáskor, a benszülött lakosság elpusztította a műveket és felkonczolta a munkásokat; s az akkori pusztítás még nem hozatott helyre. Ezen elhagyatott vidéken Sarsfield nem volt a kémeknek és kalauzoknak hijával, mert Munster egész parasztsága buzgóan pártolta őt. Este megtudta, hogy az angol tüzérség földözésére kirendelt osztály az éjjel mintegy hétmérföldnyire áll meg Vilmos táborától, egy kellemes zöld gyepen, egy régi vár elpusztult falai alatt; hogy tisztek és közemberek teljes biztosságban hiszik magukat; hogy a barmokat szabadon bocsátották a legelőre, s hogy még az örk is elaludtak. Mikor sötét lett, az ir lovasok elhagyták rejteköket s a nép emberei által azon helyre vezettettek, a hol a fedezet az ágyúk körül aludt. A meglepés teljesen sikerült. Egy két angol fegyvert ragadott s hasztalan kísérletet tett a védelemre. Mintegy hatvan megöletett. Élve egyet sem fogtak el. A többi elfutott. A győztes irek a szekereket és ágyúkat nagy rakásra halmozták. Minden ágyút megtöltöttek löporral aztán nyilásánál fogva a földbe ásták s úgy repesztették szét. Az egyetlen foglyot, egy had-

nagyot, Sarsfield nagy udvariassággal fogadta. »Ha ez a merénylet nem sikerült volna,« mondá a vitéz irlandi, »ugy elszöktem volna Francziaországba.«*)

Vilmos főhadiszállására megvitték a hirt, hogy Sarsfield kilopódzott Limerickből, s az országban kóborol. A király eltalálta derék ellenfelének szándokát, s az ágyúk oltalmára ötszáz lovast rendelt ki. Szerencsétlenségre egy kis késedelem történt, melyet, az angolok mindig hajlandók levén a hollandi udvaroncokat befeketíteni, egyedül Portland hanyagságának és roszakarátának tulajdonítottak. Egyszer reggel a csapat kiindult, de alig hagyá el a tábort, egy villámhoz hasonló lángfény s mennydörgéshez hasonlító robbanás az egész Shannon völgségének hirül adá, hogy minden későn van.**)

Sarsfield régóta kedvence volt honfitársainak; s ezen fölötte időszerű tette, melyet okosan kigondolt s erélyesen végrehajtott, még magasabbra fokozá iránta tiszteletöket. Bátorságuk föléledt; s az ostromlók csüggedni kezdtek. Vilmos minden lehető meg tett, hogy vesztességét helyrehozza. Ketteje a felrobbantott ágyúknak még használható állapotban találtatott. Más kettőt Waterfordból küldöttek. Kis ágyúkból állittattak össze ütegek, melyek haszonvehetlenek lettek volna bár Hainault vagy Brabant valamely erőssége ellen, a limericki védművekre azonban nem voltak hatástalanok. Pár külerőd ostrommal vétetett be; s a vár főbástyáján rés kezdett mutatkozni.

Ezen műveletek alatt egy közbejött oly esemény lépé meg s mulattatá az angol hadsereget, melynek nem volt

*) Story; Jakab II.; Burnet; Dumont kéziratok.

**) Story; Dumont kéziratok.

ugyan nagy következménye, de a mely az ir jacobitismus sajátságos jellegét igen feltűnő világításba helyezi. Ama nagy celta családok közt, melyek egész Erzsébet királynő uralkodása végeig Ulsterben uralkodtak, legelső volt az O' Donnel család. E család feje azonban meghajolt Mountjoy ügyessége és erélye előtt, kezét csókolt első Jakabnak, s egy kicsi fejedelem durva függetlenségét a brit alattvalók sorában elfoglalt kitűnőleg diszes rangért adta cserébe. Egy kis ideig a meghódolt főnök egy Earl rangjával birt, s most földesura lett egy roppant terjedelmű uradalomnak, melynek egykor fejedelme volt. Nem sokára azonban gyanuja támadt az iránt, hogy a kormány összeesküvést forral ellene, s viszont ő kezdett önvédelemből összeesküvést forralni a kormány ellen. Tervei meghiusultak: a szárazföldre menekült: czimeit, birtokait elvesztette; s egy angolszász telep foglalá el az általa kormányzott területet. Ez alatt ő a spanyol udvarhoz menekült. Ezen udvar az irlandi benszülöttek elődeivel, a Fülöp és Erzsébet közötti hosszú versenygés óta szoros összeköttetésben állott. A száműzött főnököt Madridban úgy fogadták mint egy jó katolikust, a ki eretnek üldözői elől menekül. Magas származása és fejedelmi rangja, az angolok előtt nevetség tárgya, a castiliai grandok nagyrabecsülését biztosíták neki. Rangja átszállott a száműzött emberek egy egész sorára, a kik mind távol éltek s haltak meg azon országtól, a melyben családjukat az egyszerű parasztság mindig tiszteletben tartá, s a hol emléköket föntarták a minstrelek dalai s a kolduló barátok elbeszélései. Végre, miután már nyolczvanhárom évig tartott ezen dinasztia számkivetése, hire ment egész Európában, hogy az irek ismét fegyvert ragadtak függetlenségökért. O' Donnel Bal-

dearg, a ki magát egyszerűen az O' Donnelnek nevezé, oly czim, mely faja előtt sokkal büszkébben hangzott mint bármi örgrófság vagy herczegség, Spanyolországban született, s a spanyol kormány szolgálatában állott. Engedelmet kért e kormánytól, hogy Irlandba visszamehessen. De az osztrák ház ekkor Angliával szoros szövetségben élt; s a kért engedély megtagadtatott. O' Donnel tehát megszökött s kerülő úton, közbe ejtve Törökországot is, Kinsalebe ért néhány nappal azután, hogy Jakab onnét Franciaországba hajózott. A hatás, melyet a benszült népsegre ezen magános utazó megjelenése tett, csodálatos volt. Mióta az angolok Ulstert visszafoglalták, azon tartomány ir lakossága nagy tömegekben vándorolt ki délnek, s kósza életet élt Connaughtban és Munsterben. Ezen emberek, szokva levén gyermekkoruk óta a régi jó időket emlegetni, a mikor az O' Donnelek, a kilmacrenai sziklán Sz. Columb utódai által ünnepélyesen megkoronáztatván, a Donegal hegysege fölött az idegen gyarmatosok daczára is uralkodtak, a visszatért számüzöttnek zászlói alá siettek. Csak hamar hét vagy nyolcz ezer rappareek élén látá magát, vagy is mint különösen Ulsterben szokták őket nevezni, Creaghtekén; s követőinek hozzá való ragaszkodása nagyban különbözött azon lágymeleg érzelemtől, melyet a szász Jakab volt képes gerjeszteni. Papok, sőt püspökök is a kalandor kíséretéhez csatlakoztak. Ő maga úgy elvult ragadtatva fogadtatásától, hogy ügynököket küldött Franciaországba, a kik Lajos minisztereit biztosították, hogy O' Donnel, ha fegyverrel és lőporral ellátják, harmincz ezer celtát fog Ulsterből kiállítani, s hogy az ulsteri celták hadképességre nézve minden tekintetben sokkal fölötte fognak állani a leinsteri, munsteri és cannaughtiaknak. Baldearg egy szóval sem

sejteté azt, hogy alattvalónak tekinti magát. Nyilván szintoly igazi és elévülhetetlen jogu királyi családnak tekintette a magáét mint a Stuartházat. Pompás bevonulást tartott Limerickbe; s megjelenése az őrség reményeit a legmagasbokra emelte. Sok jóslat elvenítettett vagy találtatott ujlag föl. Egy vörös jegyü O'Donnelnek kell vala hazája szabadítójának lenni; Beldearg pedig épen vörös jegyü volt. Egy O'Donnelnek kelle nagy győzelmet nyerni az angolok fölött Limerick közelében; s épen Limericknél álltak az O'Donnel és az angolok egymás átellenében. *)

Mig a jóslatok szájról szájra jártak a város védői közt, Vilmost s legtapasztaltabb tisztjeit nem barbár oraculumokon, hanem fontos tekinteteken alapuló balsejtelmek fogták el. A Sarsfield által reá mért csapás következményei éreztették magukat; a tüzéség mindent elkövetheztett, hogy feladatát megoldhassa; ez a feladat igen tökéletlenül oldatott meg. A lőpor fogyni kezdett; beállottak az őszi esők. A katonák az ostromárkokban térden fölül gázoltak a sárban. Semmi elővigyázat el nem mulasztatott; de bár a viz csatornáknak leveztetett, s bár a sátrakan egész éjen át melegen tartattak az usquebaugh és borszesztálak, lázesetek mind gyakrabban mutatkoztak; s méltán lehetett attól tartani, hogy, ha a hadsereg még néhány napig tovább a mocsáros talajon marad, még borzasztóbb

*) L. az O'Donnelekről sir Betham Vilmos ír régiségeit. Különös hogy Baldeargról nem tesz említést, kinek Irlandba jötte az egész család történetének legnevezeteseb eseményét képezi: Lásd még, Story: Részrehajlatlan törtt. Macariae Excidium, és mr. O'Callaghan jegyzéke; Jakab élete II; O'Donnel levele Avauxhoz, s a következő cz. emlékiratot: »Mémoire donnée par un homme du Comte O'Donnel a M. D'Avaux.«

kórvésznek lesz kitéve, mint a mely Dundalk bástyái alatt tizenkét hóval 'az előtt dühöngött.*)" Hadi tanács tartatott. Elhatároztatott egy nagy erőfeszítést tenni, és hogy ha ez nem sikerül, felhagyni az ostrommal.

Augusztus huszonhetedikén, délután háromkor adattott a jel. Ötszáz granátos fölkerekedett az angol ostromárkokból az átelleni sánczra, elsüté fegyvereit s neki ereszté granátjait. Az irek a városba futottak, a támadók utánok rohantak, győzelmi mámorukban nem figyelve a parancsokra. Rémitő utczai harcz keletkezett. Az irek első meglepetésöktől magukhoz térve, elszántan fegyvert fogtak; s az angol granátosok, elnyomva a túlerő által, nagy veszteséggel vettettek vissza a sánczhoz. Itt hosszas és kétségbeesett viaskodás támadt. S ha e napon nem, vajon mikor vivott volna meg a római katolikus celta nép? Még Limerick asszonyai is részt vettek az ütközetben, megállták a legerősebb tüzelést s kövekkel és tört üvegekkel hajigálták az ellenséget. A leghevesebb ütközet egy pillanatában föllobbant egy akna s egy szép német zászlóaljat légbe röpített. Négy óra hosszat tartott a zürzavar és a vérengzés. A réstől felszálló sűrű felhőt sok mértföldnyi messzeségre hordta el a szél, s az Clare hegysége mögött tűnt el. Az ostromlók késő este huzódtak vissza lassan és leverten a táborba.

Azt remélték, hogy másnap újabb támadás lesz; a

*) Az olvasó tán emlékezik Trim káplár magyarázatára a gyökeres hűségről és a gyökeres nedvességről. Sterne ily dolgokban nem megvetendő tekintély. Ifjúkorát tábori sátrakban tölté el; meg hallgatta mindig a hadastyánok elbeszéléseit, a kik Vilmos király alatt szolgáltak, s igazi lángész módjára használta föl azokat.

katonák esküdöztek, hogy vagy meghalnak vagy beveszik a várat. De a lőpor majdnem egészen elfogyott; az eső szakadt; a délnyugotról tornyosuló komor felhőtömegek nagyobb bajjal fenyegettek az ellenség kardjánál; s méltán attól lehetett félni, hogy az utak, melyek már is sárosak voltak, nem sokára olyan állapotban lesznek, hogy kerekesszármű nem fog rajtok járhatni. A király elhatározá felhagyni az ostrommal, s egészségesb vidékre vinni át seregét. Valóban elég sokáig is tartotta magát, mert ágyúit és szekereit csak nagy nehezen tudták hosszú fogatu ökrökkel kivontatni. *)

Limerick első ostromának története némi tekintetben feltűnő módon hasonlít a Londonderry ostroma történetéhez. A déli város, úgy mint az északi város, egy nemzetnek és egy hitközségnek végső menhelye volt. Mind a két helyet menekvők töltötték meg, Irland minden részéből. Mind a két helyet oly emberek, a kik a hadviselést tudományosan tanulmányozták, tarthatatlannak jelentették ki. Mind a kettőt a legvégső veszedelem órájában ott-

*) Story; Vilmos Waldeckhez szept. 22. 1690; London Gazette szept. 4. Berwick azt állítja, hogy az ostrom megszüntetésekor egy hónapig csep eső sem esett, s hogy utána három hétig sem esett, s hogy Vilmos az időjárást és nedvességet ürügyül használta, hogy veresége szégyenét eltakarja. Story, a ki helyben volt, azt mondja: »Minden felől elborult s erősen esett, minek következményeitől mindenki félt!« és ismét, »Az eső már megpubította az utakat... Ez egyik főoka volt az ostrom megszüntetésének; mert ha azt nem tesszük, s föltéve, hogy az idő tovább is olyan lesz, úgy vagy be kellett volna vennünk a várat vagy szükségképen elveszteni tüzérségünket.« Dumont, mint másik szemtanú, azt mondja, hogy mielőtt az ostrommal felhagytak, igen nagy esőzések voltak; hogy a Shannon megáradt; hogy a föld átázott; hogy a lovaknak nem volt biztos lépésök.

hagyák azon parancsnokok, a kiknek védeniök kellett volna. Lauzun és Tyrconnel megszöktek Limerickből, úgy mint Cunningham és Lundy megszöktek Londonderryből. Mind a két esetben segély nélkül küzdött túlerő ellenében a vallásos és hazafias lelkesedés; mind a két esetben a vallásos és hazafias lelkesedés véghez vitte azt, a mit veterán hadfiak lehetetlen kísérletnek állítottak.

Nem igen örvedetes benyomások közt értesültek Lauzun és Tyrconnel Galwayben azon harc kimeneteléről, melyben ők résztvenni nem akartak. Ők megunták már Irlandot: tartottak tőle, hogy magukviséletét Franciaországban balul fogják megítélni: elhatározták tehát, hogy vádolóikat megelőzik s együtt a szárazra eveztek át.

Tyrconnel, elutazta előtt, polgári hatóságát egy tanácsra, katonai hatóságát egy másikra ruházta át. Az ifju Berwick herczeg neveztetett főparancsnoknak; de ezen méltóság csupán csak névleges volt. Sarsfield, kétséggivül első az ir harcosok közt, utolsónak vétetett föl azon tanácsosok névjegyzékébe, a kikre a háboru intézése bízott; s némelyek azt hitték, hogy teljesen kihagyták volna őt a névjegyzékből, ha az alkirály attól nem tart, hogy egy oly népszerű név kihagyása lázadást idéz elő.

Vilmos e közben Warterfordra ért s innét áthajózott Angliába. Mielőtt hajóra szállott, Irland kormányzását három lord főbiróra bizta. Ezek elseje Sidney Henrik, most Viscount Sidney volt; s vele egyesültek Coningsby és Sir Porter Károly. Porter korábban az ország pecsétőre volt, s aztán csupán azért, mert protestáns, Jakab által le-tétetett, s most Vilmos által hivatalába ismét visszahelyeztetett.

Szeptember hatodikán a király, huszonnégy órai utazás után, Bristolba érkezett. Innét Londonba utazott, utközben egy néhány nagyobb földesurnál szállva meg; s megjegyzék, hogy, a kik ily tiszteletben részesültek, mind toryk voltak. Egyszer Badmintonben Beaufort herczeg fogadá, a kiről azt tartották, hogy nehezen tudta magát az eskü letételére elhatározni; máskor Marlborough közelében egy nagy házban szállott le, mely újabb időben a vasutak által előidézett nagy forradalom előtt mint egyik legnevezetesebb vendégfogadó volt ismeretes, de a mely a tizenhetedik században Somersset herczeg székhelye volt. Vilmos mindenütt tisztelet és öröm jeleivel fogadtatott. Hadjárata ugyan nem végződött oly szerencsével, mint a minővel megkezdett; de egészben a siker minden várakozást fölülmult, s teljesen igazolta azon elhatározásának bölcseségét, miszerint személyesen vette át a vezérletet. Teignmouth feldulása még nagyon élénken élt az angolok emlékezetében, s a legdühösebb jakobitákon kívül mindnyájukat egyidőre ismét kiengesztelé, úgy egymással mint a trónnal. A főváros tisztikara és papsága hálaérzettel s üdvkivánatokkal jelent meg ismét Kensingtonben. A népség huzta a harangokat s örömtüzeket gyújtott. A pápa helyett, a kit a jó protestánsok mindig meghurczolni szoktak, ezen alkalommal a francia királyt hurczolták meg s áldozták föl, hihetőleg visszatorlásul azon bántalmakért, melyekkel a párisi nép Vilmos képmását illette. Egy viasz báb, melynek kétségkívül igen rut torzképe volt a legkecsesb és legméltságosb europaí fejedelemnek, hintóban hurczoltatott körül Westminsterben. Kivül nagy betűkkel ily felirat volt látható: »Lajos tizennégy közül a legnagyobb zsarnok.« A

körmenet után a torzalak a Covent Garden közepén, élénk felkiáltások közt, a lángoknak adatott át. *)

Mikor Vilmos Londonba érkezett, a Corkba szánt haderő Portsmouthban készen volt az indulásra s Marlborough a fedélzeten már csak kedvező szélre várt. Kiséretében volt Grafton. Ez ifju embert, mindjárt Jakab elmenelete után s míg a trón üresedésben volt, Vilmos az első gyalog testőrezred parancsnokává nevezte. A forradalom alig fejeztetett be, ezen ezrednél, mely pedig, mind sajátságos feladatánál, mind számánál fogva az egész hadseregben a legfontosabb volt, elégtelenség jelei mutatkoztak. Ugy tartották, az ezredes nem fojtotta el elég erős kézzel e rossz szellemet. Tudva volt róla, hogy az új rendszerrel nincs egészen megelégedve: a regensségre szavazott; sugdosták, nem is ok nélkül, hogy Saint Germainssel összeköttetései vannak. A tisztességes és nyereséges állást, melybe alig tétetett be, elvették tőle.**) Noha mélyen megsértve, ő mint egy szellemes és értelmes ember viselte magát. Megczáfolni kívánva az ellene méltatlanul támasztott gyanút s egyszerűs mind szakmájában kitüntetésre vágyva, arra kért és nyert engedelmet, hogy Marlborough alatt mint önkéntes szolgálhasson.

Végre szeptember tizennyolczadikán a szél megváltozott. A hajóhad tengerre szállt, s huszonegyedikén a corki kikötő előtt jelent meg. A csapatok kiszállottak s csakhamar a würtembergi herczeg, több rendbeli hollandi, dán és francia ezredekkel csatlakozott hozzájuk, melyek a li-

*) London, Gazette, szept. 11. 1690; Luttrell Narcisz naplója. Láttam egy azonkori rézmetszetét a Coventgardennek azon éjszakáról.

**) Van Citters, a szövetséges rendekhez, marc. 19/29. 1689.

mericki ostromtól rendeltettek el. A herczeg azonnal egy oly nyilatkozattal lépett föl, melynek, ha az angol tábornok nem oly kitünő belátásu és érzületü ember, könnyen roszkövetkezményei lehettek volna. Ő magassága azt követelé, hogy mint uralkodóházbeli fejedelmet, őt illeti a legfőbb parancsnokság. Marlborough nyugodtan és udvariasan megmutatá, hogy ezen követelés helytelen. Ebből vita keletkezett, melyben, úgy mondatott, a német gorombául, az angol pedig ama nyájas szilárdsággal viselte magát, melynek nem kevesbbé köszönheté, mint nagy tehetségeinek, sikereit az életben. Végre egy hugonotta tiszt egy kiegyezést javasolt. Marlborough beleegyezett jogai egyrészének feladásába, s egyik napról a másikra felváltva engedett elsőbbséget a herczegnek. Első nap, mikor Marlborough parancsnokolt, kiadta a napi jelszót, »Wirtemberg«. Ezzel a bókka! megnyeré a herczeg szívét; s másnap viszont ő kiadta a »Marlborough« jelszót.

Azonban, bármelyik adta is a jelszót, a lángész kifejtette az ő elidegeníthetetlen felsőbbbségét. Az igazi parancsnok mindennap Marlborough volt. Corkot erős ostrom alá vették. Egyik külerőd a másik után gyorsan bevétetett. Negyvennyolcz óra alatt minden megvolt. A rövid ostrom nyomai még láthatók. A régi erőd, melynél az irek leg-erősebben verekedtek, romban fekszik. A dori székegyház, helytelenül összeépítve a régi toronynyal, egy góth épület helyén áll, mely az angol ágyúk földözete alatt volt. A szomszéd temetőben még látható a hely, a hol sok éven át egyike ama kerek tornyoknak állott, melyek a régészeket zavarba hozták. Ezen tiszteletre méltó emlék is a szomszéd egyház sorsában részesült. Egy másik helyen, mely most Mallnak neveztetik s melyen banktársulatok, vasuti

társulatok és biztosító társulatok házsorai állanak, de a mely akkor répa mező név alatt ismeretes mocsár volt, négy angol ezred ment vitézül az ostromra vállig vízben. Graftont, első minden veszélyben, az iszapon át törtetve a várfaláról egy golyó érte s halva vitték vissza. A tért, hol elesett, akkor mintegy száz ölnyre a cityől, most a népesség és forgalom igazi központját, ma is Grafton utcáának nevezik. Az ostromlók épen áthatoltak a mocsáron, s a szoros ütközet ép megkezdődött volna, mikor jel adott az értekezletre. A feladás feltételei gyorsan megállapítottak. A várőrség, mintegy négy, ötezer fegyveres ember, fogolylyá tétetett. Marlborough megígérte bözbenjárását a királynál mind érettek mind a lakosságért, s hogy minden bántalmat és fosztogatást megakadályoz. Csapatait sikerült is féken tartani, de a tengerészek és hadkisézők csapatai a résen át behatoltak a várba, s több római katolikus házat kiraboltak, mielőtt a rendet helyre lehetett volna állítani.

Soha egy hadvezér sem értett jobban hozzá, mint Marlborough, valamely győzelem kihasználásához. Cork el este után pár órával, lovassága már utban volt Kinsale felé. Trombitás küldetett előre, megadásra felhívni a helyet. Az irek felakasztással fenyegették e hirért, felgyújtották a várost, s a két ugynevezett ó és uj erődbe huzódtak vissza. Az angol lovasság épen jókor érkezett, hogy a tüzet el oltsa. Marlborough gyorsan jött utánok gyalogságával. Az ó erődöt rahommal vették be, s ötven embert, a ki azt védte, megöltek vagy elfogtak. Az uj erődöt rendszeresebb ostrom alá kelle venni. Ütegek állítottak föl; ostromármok ásattak; aknák vettettek föl; néhány nap alatt a támadók birtokában voltak az ellensáncznak; s minden készen volt a fő ostromra, mikor a parancsnok capitulatiót ajánlott. A tizen-

kétszáz főnyi erősség elmehetett Limerickbe, de a győzők átvették a készleteket, a melyek nevezetes értéket képviseltek. Minden írlandi kikötő közt Kinsalenek volt legalkalmasb fekvése a Franciaországgal való közlekedésre. Itt tehát oly bőség szokott uralkodni, mely másutt Munsterben ismeretlen volt. Limerickben bor és kenyér oly fényűzési czikkek voltak, melyre csak tábornokok és titkos tanácsosok tehettek szert. De a kinsalei uj erődben Marlborough ezer csomag buzát és nyolczvan hordó claretet talált.

A kivivott siker teljes és gyors volt; s valóban, ha nem lett volna oly gyors, nem is lehetett volna oly teljes Hadjárata, a mily rövid volt, mégis elég sokáig tartott hogy a pusztítás azon művét, melyet ama korban Irland nedves talaja és levegője, őszi időben soha sem mulasztott el az angol katonaság közt véghez vinni, megérezhesse. A kórvész, mely Schomberg seregét Dundalknál megritkítá, s mely Vilmost gyors visszavonulásra kényszeríté a Shan-non partjairól, Kinsalenél is mutatkozni kezdett. Bár mily gyorsak és erélyesek valának Marlborough hadműveletei, mégis sokkal több embere veszett el betegség mint ellenség fegyvere által. Csak öt héttel később semmint Portsmouthból kiindult, mutatta be ismét magát Kensingtonben, s nagyon kegyesen fogadtatott. »Nincs a világon tiszt« mondá Vilmos, »ki oly kevés ideig szolgált s mégis oly alkalmas volna nagy hadi parancsnokságra, mint mylord Marlborough.« *)

*) Marlborough expeditiójára nézve, Story: részrehajlatlan törtt.; Jakab élete II; London Gazette oct. 6. 13. 27. 30. 1690; Monthly Mercury nov. 1690; Vilmos király története, 1702; Burnet, II. Pike József, egy corki quaker életrajza.

Skócziában, úgy mint Irlandban, e nevezetes nyár alatt, a dolgok állása nagyban megjavult. Az elégületlen whigek ama clubja, mely az előbbi évben a parlament fölött uralkodott, minisztereket buktatott, adót megtagadott, a királyi pecsét hatását felfüggesztette, most közmegvetés tárgyává lőn s végre létezni is megszűnt. Egyetértés uralkodott az uralkodó és a rendek közt; s az egyházi kormányzat kétféle szervezete fölötti hosszas vita azt a megoldást nyerte, mely egyedül volt az ország békéjével és boldogságával megegyező.

Az ügyek ily szerenesés fordulata főleg a hitszegő, nyugtalan és boszuvágyó Montgomery hibáinak tulajdonítható. Pár héttel ama parlamenti ülésszak után, mely alatt korlátlan hatalmat gyakorolt a skót parlament fölött, két legfőbb szövetségésével, Annandale gróffal és Ross lorddal Londonba jött. Ezek hárman kihallgattatást nyertek Vilmosnál s egy emlékiratot nyújtottak be, melyben a közügyre vonatkozó kívánataikat kifejtették. Csakhamar más hangon szólaltak volna ők meg, ha megnyerték volna azt, a mit saját személyeikre nézve kívántak volt. De magukviselete Vilmosban nagy ellenszenvet keltett föl, s ő el volt határozva azért, hogy neki bajt szereztek, meg nem jutalmazni őket. A fogadtatás, melyben részesültek, meggyőzhető őket, hogy itt nem sok jót várhatnak. Montgomerynek erős szenvedélyei voltak; a szükség is sarkalta, nagyon szegény volt; s ha nem sikerül neki hamar valamely zsiros hivatalra szert tenni, az adósok börtöne fenyegette. Azért, ha Vilmos nem fizeti meg szolgálatait, Jakabnak kelle följárnlani azokat. Közvetítő hamar találkozott. Montgomery régi ismeretségben állott Fergusonnal. A két áruló hamar megértette egymást. Rokon lelkek vol-

tak, nagyon különbözök értelmi erőre nézve, de mindkettő egyformán hiu, nyughatatlan, ravasz és rozszlelkű. Montgomeryt bevezették Neville Paynenél, a számüzött királyi család egyik legügyesb s leghatározottabb ügynökénél. Paynet régebb idő óta ismerték Londonban mint kontárt a költészet és politika terén. Benső barátja volt a vigyázatlan és szerencsétlen Colemannek, s mint részese a pápista összeesküvésnek, Newgatebe került. Erkölcsi jelleme nem valami magas fokon állott, de nem sokára alkalmat nyílt megmutatni, hogy mind bátorsága mind hűsége jobb ügyre volt méltó Jakabénál s jobb társra mint Montgomery volt.

Az alkudozás gyorsan szövetséges szerződésre vitt. Payne biztosítá Montgomeryt, nemcsak hogy teljes bünbocsánatot, hanem, hogy pénzt, hatalmat és méltóságokat is nyer. Montgomery szintugy birtosítá őt, hogy a skót parlamentet a törvényes király visszahívására rábirja. Ross és Annandale készséggel hozzájárultak mindenhez, a mit ügyesb és tevékenyebb társuk javasolt. Egy kalandor, ki hol Simpson hol Jones nevet viselt, s kész volt bérért bármely kormányt szolgálni vagy elárulni, s a ki egy időben Portlandtól is, Paynetől is huzott fizetést, késznek nyilatkozott a club ajánlatait Jakabhoz elvinni. Montgomery s két előkelő bűntársa visszamentek Edinburghba s ott hozzá láttak egy coalitió létrehozásához, egykori ellenségeikkel, a kik a főpapságnak és a kényuralomnak voltak szószólói. *)

A skót ellenzék, mely sajátságos módon két factióból

*) Balcarras; Annandale vallomásai a Leven és Mellville-féle iratok közt; Burnet II. Paynere nézve l. a második szerény bírálatát a mostani csapások okainak. 1690.

állott össze, az egyik a püspökök a másik a synodusok me-
lett buzgólkodván, az egyik minden szabadságnak ellensége
levén, a másik semmi kormányt sem akarván tűrni, most egy
kis ideig azzal biztatá magát, hogy a skót felföldön meg-
ujított dühvel fog a polgárháboru kiűtni. De ezen remé-
nye meghiusult. 1690. tavasszal egy Buchan nevű tiszt ér-
kezett Irlandból Lochaberbe. Magával hozott egy megbí-
zást, mely szerint egész Skóciában a Jakab király ellen
fegyverben álló összes haderők főparancsnokává neveztetett.
Cannon, a ki Dundee halála óta első helyen állott s erre
alkalmatlannak mutatá magát, rangban, második lett volna.
De e változás nem sok nyereséggel járt. Nem volt könnyű
feladat, a gael fejedelmeket a háboru megujítására rá-
bírní. S valóban, Lochiel befolyása és rábeszélő tehetsége
nélkül, a Stuart házért egy kard sem ment volna ki hüve-
lyéből. Ez némi nehézségek legyőzése után, rábeszélte a fő-
nőköket, a kik a múlt évben Killiecrankienél harczoltak,
hogy megígérték miszerint a nyár folytán összegyűjtik kö-
vetőiket s bemennek az alföldre. Egy időben tizenkétszáz
hegyilakó különféle törzsekből, Buchan parancsa alá ada-
tott, a ki ezen erővel az angol helyőrségeknek áltámadások
s kirohanások általi folytonos nyugtalanítására vállalko-
zott, míg elérkeznék a hathatós műveletek ideje. Ehez ké-
pest bement Strathspeybe. De terveit hamar meghiusítá
sir Livingstone Tamás ügyessége és vitézsége, a ki Iver-
nesst Vilmos király számára foglalta el. Livingstone az új
kormányhoz erősen ragaszkodó Grantok által vezetve és
támogatva, egy erős lovas és dragonyos csapattal, erőltetett
menetekben s meredek hegyi utakon át ama helyre ért,
a hol a jacobiták fő hadiszállása volt. Az éj csendében el-
érte a tábori tüzeket. Az első láрма a lovaktól származott,

melyek a felriadt örökön keresztül a plaidjeikbe burkol-
tan alvó celták tömegébe tipródtak bele. Buchan hajadon
fővel és kardja nélkül menekült meg. Cannon egy üngben
szaladt el. A támadók egy embert sem veszítettek. Négy-
száz hegyilakó vagy megöletett vagy elfogatott. A többi a
kődbe és hegyeik közé futott el. *)

Ezen esemény véget vetett a polgárháboru minden
további gondolatának. A nyárra tervezett hadsorsolás soha
sem történt meg. Lochiel, ha akarja, sem tudja vala többé
föntartani a bukó ügyet. Ágyban fekvő volt oly véletlen
eset folytán, mely magában elég annak megmutatására
mily keveset lehet a hegyek apró királyaitól várni. A ja-
kabpárti vezérek tanácskozmányt tartván, egy alföldi gent-
leman roszalólag nyilatkozott ama sycophantokról, a kik
Jakab király kedvéért megváltoztatták hitőket. Glengarry
azon emberek közé tartozott, a kik abban keresik méltósá-
gukat, hogy mindenki által azonnal megsértve érzik magu-
kat. Fejébe vette, hogy reá történt itt is czélzás. »Én olyan
jó protestáns vagyok mint ön« kiálta föl, s oly szót tett
hozzá, melyet önérzetes ember közönyösen nem vehetett.
Egy percz alatt a két kard kirántva volt. Lochiel a vivők
közé veté magát, s míg azokat szét akará választani, oly
sebet kapott, mely kezdetben halálosnak látszott. **)

Az elégületlen clanok bátorsága annyira le volt
verve, hogy Mackay akadály nélkül mehetett Perthből
Lochaberbe. Inverlochyban vette szállását s kedvencz esz-
méjének valóításához fogott: egy erődöt emelni ezen a

*) Balcarras; Mackay emlékirat. A skót utolsó forradalom
története 1690; Livingstone jelentése máj. 1. London Gazette, máj.
12. 1690.

**) Az utolsó skót forrad. törtt. 1690.

helyen a lázangó Cameronok és Macdonaldcok fékezésére. Nehány nap alatt a bástyák felépültek; az árkok megásat-
tak; a védgátak készen valának; az ágyúk egy hajóról vitet-
tek át s állittattak fel körös körül a bástya szélén; s a tábor-
nok egy Hill nevű tisztre bízva az elegendő számú őrsereget,
elutazott. A vár védői bővében voltak a zabkenyérnek, he-
ringnek és marhahúsnak, a borszeszből pedig sok is volt.
Az új erősség, melyet, a minő sebtében és durván készült el,
a szomszéd népesség kétségkívül a hatalom és tudomány
egyesített legnagyobb remekművének nézett, a király tisz-
teletére Fort William (Vilmoserőd) nevezetet kapott. *)

Ezen időben Edinburghban újra összejött a skót parli-
ament. Vilmos nem találta könnyű feladatnak elhatározni
a módját e szeszélyes és akadékoskodó testület vezetésé-
nek. Az angol alsóház néha magán kívül hozá őt. De az
milliókat adott neki és soha nem kívánt olyan engedménye-
ket érte, mint a minőket parancsolólag követelt a skót tör-
vényhozás, mely keveset adhatott csak és nem adott sem-
mit. Az angol államférfiak, a kikkel baja volt, általában
nem igen birták s nem is érdemelték meg különös nagyra-
becsülését. De olyan álnok és szemtelen kevés volt közöt-
tük, minők a skót politikusok voltak. Hamilton, erkölcsi-
ségre s becsületre nézve, inkább fölötte mint alatta állt
honfitársainak; de Hamilton is ingadozó, hamis és kapzsi
volt. »Adná az ég,« ily felkiáltásra fakadt ki egyszer Vil-
mos, »hogy Skóczia ezer mérföldnyire volna s hogy Hamil-

*) Mackay emlékirata és Hamiltonhoz írt levelei jan. 20., 24.
1690; Hill ezredes Melvillehez juli 10., 26; London Gazette jul. 17.
21. Inverlochyra nézve l. a Cullogen-féle iratokat; és Forbes elnök
atyja által azon időben készült tervet a békének a hegyi vidékben
föntartására.

ton herczeg volna királya; ugy mind a kettőtől megszabadulnék.«

Sok tanakodás után Vilmos elhatározá Melvillet küldeni lord főbiztosképen Edinburghba. Melville nem volt nagy államférfi; nem volt nagy szónok; nézése, magatartása keveset hasonlított egy király képviselőjéhez; az ő jelleme tisztasága nem állott fölötte a rendes színvonalnak; a rendes színvonal pedig a skót törvényhozók közt nem volt szerfölött magas: de nem volt hijával a belátásnak és tapintatnak; s egészben nagyobb sikert aratott, mint más magasb képességű ember arathatott volna.

Az ülésszak első napjaiban, a kormány barátai elcsüggedtek s az ellenzék vezérei vérmes reményekkel voltak eltelve. Montgomerynek, noha nem volt gyöngé, fejébe szálltak az előző év sikerei. Ő azt hívé, hogy cselszövényeivel és rábeszélésével egészen hatalmába kerítette az ország rendeit. Lehetetlennek látszott neki, hogy a ki föltétlenül uralkodott a parliamen ten, mikor a jacobiták távol voltak, akkor veressék le, mikor jelen lesznek, hogy minden indítványát támogassák. Nem kevés fáradságába került ugyan behozni őket; mert nem foglalhatták el helyeiket az eskü letétele nélkül. Nehányan közülök gyenge furdalást éreztek az iránt, vajon esküjök nem hamis volt-e; s sokan pedig, a kiknek nem voltak furdalásaik, féltek megbántani a törvényes királyt azzal, hogy a tényleges királynak hűséget esküdjenek. Némely lordok mégis, a kik Jakabhoz közel állóknak tekintettek, azt állították, hogy tudomásuk szerint a király kívánja azt, hogy hamisan esküdjenek, s ezen biztatás rávette a legtöbb jakobitát, Balcarrassal élökön, hogy az árulás bűnét hitszegéssel tetézzék. *)

*) Balcarras.

Nem sokára kitünt, hogy Montgomery pártja, dacára újabb szaporodásának, nem bírja már a többséget a törvényhozásnál. Minden új baráttra két régít elvesztett. Egy hibát követett el, mely a brit történetben egyszerűen többször vészesnek bizonyult a parlamenti vezérekre nézve. Azt képzelte magáról, hogy mihelyt neki tetszeni fog további ellenfeleivel összeolvadni, követői mindnyájan azonnal példája után fognak indulni. Tapasztalta csakhamar, hogy sokkal könnyebb a szenvedélyeket felkölteni, semmint lecsillapítani. A whigek és a presbyteriek nagy tömege visszaborzadt a jacobitákkal való egyesüléstől. Egy-két ingadozót a kormány megvásárolt, s nem is nagy áron; mert oly összeg, melyet az angol kincstár meg sem érzett, az észak szegény bárói előtt roppantnak látszott.*) Így a számarány megváltozott; a skót parlamentben pedig azon időben a számaránytól függött minden; a többség természetes hajlama a folytonos szaporodás, a kisebbségé a fogyás volt.

Az első kérdés, mely szavazásra került, egy választókerületre vonatkozott. A miniszterek hat szavazattal győztek.***) Azonnal minden megváltozott, a varázs szétfoslott: a club, eddig ijesztőréim, azontul nevetség czéltáblája lőn: a félénk és eladó rész tömegesen ment át a gyengébb féltől az erősbikhez. Az ellenség hasztalan kísérté meg az előző év vitás kérdéseit föleleveníteni. A király bölcsen oda utasítá Melvillet, hogy a törvényalkotó bizottságot adja föl. A rendek másfelől, nem mutattak hajlandóságot egy újabb

*) L. a lord főbiztos utasításait a Leven- és Melville-féle iratokban.

**) Balcarras.

hivatalképességi törvény erőltetésére, vagy hogy a kormányt a törvényszékek megnyitása végett korholják, avagy kétségbevonják a korona azon jogát, hogy a bírakat kinevezze. Rendkívüli pénzsegély is szavaztatott meg, mely csekélynek látszott az angol pénzügyerek előtt, de elég nagy volt Skócia pénzforrásaihoz képest. A megajánlott összeg, százhatvankétezer font sterling volt, négy évi részletekben behajtandó.*)

A jacobiták, a kik belátták, hogy czél nélkül tettek hamis esküt, szégyen és boszu érzetétől eltelve nyögtek magukban, míg Montgomery, a ki őket is önmagát is megcsalta, s a ki dühében, elvesztve nem csak pártját és befolyását, hanem minden illemérzetet és önuralmat is, ugy szitkozódott mint egy themzei hajós, mit sir Dalrymple János hasonló keserűséggel s még sokkal több ügyességgel viszonzott.**)

Ezen ülés legfontosabb határozatai azok voltak, a melyek Skócia egyházi szerkezetét állapították meg. A »Claim-of Right«-ben kimondatott, hogy a püspökök hatalma egy türhetetlen sérelem; és Vilmos, a korona elfogadásával, kötelezte magát egy oly intézmény megszüntetésére, melyet azon alapokmány kárhoztatott, melyen az ő jogczime sarkallott. De azon alapokmány nem határozá meg az egyházi kormány azon alakját, mely a püspöki intézmény helyébe lépjen; s az 1689. nyári zivataros ülésszak alatt a club erőszakoskodásai minden törvényalkotást lehetetlenné tettek. Több hónapon át minden a legnagyobb zavarban

*) Parl. act. jun. 7. 1690.

**) Balcarras.

volt. Egy kormányzat megszüntettetett; más kormányzat nem tétetett helyébe. A nyugoti alföldön a birtokos papságot annyira megzaklatták, hogy alig maradt meg egy is a maga helyén. Berwickshireben, a három Lothianban és Stirlingshireben, legtöbb plebánost a titkos tanács elmozdított azért, mert nem teljesítették a convent parancsát, melyszerint minden papnak a plebániájában Vilmost és Máriát Skótország törvényszerű királya és királynője gyanánt kellett kihirdetnie. Így az egész ország nagy részében nem volt egyéb istentisztelet, mint melyet presbyteri papok végeztek el, kik néha sátrakban tartották azt, néha minden törvényes jogczim nélkül, elfoglalták a templomokat. De számos, nagy kerületekben, különösen a Tay északi részén, a nép nem viseltetett semmi ellenszenvvel a püspökök ellen; s ott sok pap volt, a ki egyáltalában nem akarta elveszteni állomását és javadalmait Jakab király kedvéért. Így több száz olyan lelkész, a kiket sem a népség nem kergetett el, sem az államtanács le nem tett, tovább folytatta papi működését. Ezen átmeneti időszakban minden pap úgy végezhetette az isteni szolgálatot s úgy szolgáltathatta ki a szentségeket, a mint maga jónak látta. Nem volt felügyelő hatóság. A törvényhozás megszüntette a püspökök hatóságát, de nem állította föl a synodusok hatóságát. *)

Ezen rendetlenségnek véget vetni a parliament egyik első feladata volt. Melville, kit Carstairs hathatósan támogatott, az angol toryk ellenzése daczára fel volt hatalmazva olyan egyházi rendezkedések jóváhagyására, minőket a

*) A litbéli viták előadása; az üldözött skót püspöki papság élete. 1690.

skót nemzet kívánni fogna. Az első törvények egyike, miket a lord főbiztos a királyi pálczával (szentesítés jeléül) érintett, megszüntette a suprematusi törvényt. A másik az volt, mely szerint ama presbyterianus papok, a kik a covenant napjaiban lelkészek voltak s a restauratio után, a püspöki hatalom elnemismerése miatt kidobattak, hivatalaikba ismét visszahelyezendőek voltak. Ezen lelkészek száma eredetileg háromszáz ötven körül volt: de életben már csak hatvan volt közülök.*)

A rendek ezután áttértek a nemzeti hitvallás megállapítására. Minden jó presbyteri azt a hitvallási szöveget tartotta az igazhitűség valódi kifejezésének, melyet a Westminsterben egybegyűlt egyházi férfiak, a nagyobb és kisebb katechismus és az utmutatás alakjában szerkesztettek; azt remélték, hogy a törvényhozás ezeket fogja elismerni.**)

E várakozás részben meggyűlt. A hitvallás, ásitózasok közt végig olvastatott s módosítás nélkül elfogadtatott. De mikor indítványba hozatott a katechismus és az utmutatás tárgyalás alá vétele, a ház elégületlensége zugásban tört ki. Mert a hosszú predikációk iránti előszeretetét a skót népnek nem sajátítá el a skót aristocratia. A parlament három óra hosszat volt kénytelen, száraz theológiát hallgatni, de arra már nem volt türelme, hogy még tovább hallgasson az eredendő bűn és az isteni kegyelem fölötti értekezéseket. Hamilton herczeg azt mondá, hogy a rendek azt, a mi e dologban lényeges, már megtették. Szavazatukkal

*) Parl. act. apr. 25. 1690.

**) L. alázasos feliratát a presbyteri papoknak és skót egyház professorainak ő kegyességéhez, ő felsége fő biztosához és a parlamenti nagy tiszteletű rendekhez.

szenstesítették a keresztyénség nagy elveinek egy gyűjteményét. A többbit bátran az egyházra lehet bizni. A kifárasztott többség örömmel hozzá járult ehez daczára ama néhány presbyteri egyházfi mormogásainak, kiknek megengedték jelen lenni a vitán s a kik gyakran az abban való tetteges részvételtől is alig tudták visszatartani magukat. *)

A nevezetes törvényt, mely Skóczia egyházi alkotmányát megállapítja, Sutherland gróf hozta indítványba. Ezen törvény a synodális kormányzatot állította vissza. Az egyház kormányzata ama hatvan, kidobva volt s most visszahelyezett papra s oly egyéb papokra vagy vénekre bízott, kiket a hatvanok e hatalomban való részvételre alkalmasnak vélnének. A hatvanok s megbízottjaik felhatalmaztattak az országban minden plebániát meglátogatni s kimustrálni minden papot, a kinek vagy nem elegendő képessége, vagy botrányos erkölcsi magaviselete vagy hite hibás volna. Azon plebániák, a melyek az interregnum alatt, papjaiktól elhagyattak, vagyis világosan szólva, a melyekről a papokat elzaklatták, üresedésben levőknek nyilvánítottak. **)

Azon intézkedés, mely szerint a synodális kormányzat állíttatott vissza, nem találkozott komoly ellenvetéssel. De három napig vitáztak a fölött, vajon a fejedelemnek, legyen-e vagy ne hatalma az egyházi gyűlések egybehívására vagy feloszlatására; s e pont utóbb is kétértelmű

*) L. a jelentést a presbyteri egyház kormányzatnak a skót parlament által történt legutóbbi rendezéséről, anno 1690. Ez egy episcopálisjelentés. Act. máj. 26. 1690.

**) Parl. Act. jun. 7. 1690.

homályosságban maradt. Némely más szakasz fölött hosszas és heves viták folytak. Mondatott, hogy a hatvanok roppant hatalma nem egyez meg a rendek által megállapított kormányzat alapelvével. Ezen elv abból áll, hogy minden pap egyenlő s hogy a presbyterek rendénél magasabban álló egyházi rend nem létezhetik. Mit tesz az, akár nevezzék prelátusoknak akár ne a hatvanokat, ha több mint prelátusi hatalommal rendelkezhetnek isten öröksége fölött? Azon érvre, hogy a javaslott rendezés az egyház sajátos helyzetetésénél fogva a legalkalmasabb volt a mi lehetett, az ellenzők azt felelték, hogy ilyen érv csak egy Erástiánus szájába illenék, de minden igazhitű presbyteriánus a papok egyenlőségét Krisztus intézményének tartja, s hogy ott a hol egyszer Krisztus maga beszélt, a keresztyéneknek nem áll szabadságukban azt vitatni mi volna alkalmas mi nem. *)

Még sokkal nagyobb hévvel és sokkal alaposabb okokkal támadta meg a kisebbség azt a szakaszt, mely a nyugoti vakbuzgók törvénytelen tetteit szentesíté. Legyen, hogy egy elzaklatott pap fölött a hatvanas inquisitorok szigorú vizsgálatot tarthassanak. Ha tehetségére vagy képzettségére nézve hiányos, ha feslett életű, ha tanaiban heterodox, ama szigorú bírák bizonynyal meg fogják azt látni s kiteszik hivatalából. Ők hihetőleg egy ott talált tekejékben, egy az angol liturgiából átvett imaformában, egy az arminianismus legszelidebb színezetével is bíró szónoklatban elegendő okot fognak találni arra, hogy hivatalát

**) Hist. elbeszélése az utóbbi általános presbyteri zsinatnak, levél alakjában, melyet valaki Edinburghból egy londoni barátjához irt. London, kiadva apr. 30. 1691.

üresedésbe jöttek jelentsék ki. Ha már fölállítottatott egy bíróság, a melytől ugyis alig lehetett igazságot várnia, nem volt-e szörnyű keptelenség, elítélni azt, a ki még meg se jelenhetett ezen ítélőszék előtt, elítélni minden per, elítélni minden vád nélkül? A világ kezdete óta tette-e azt egy komoly testület, hogy valakit vétkesnek mondjon ki csak azért mert megzaklatták, kirabolták, megtaszigálták, kilökték a hóba, a sárba, s halállal fenyegették ha visszamerne térni a házba, mely törvény szerint az övé? Hamilton herczeg, örömmel ragadva meg a jó alkalmat az új királyi biztos megtámadására, nagy indulatossággal beszélt ezen gyűlöletes pont ellen. Ugy mondják, hogy senki sem válaszolt neki; s noha a kik ezt mondják, buzgó episcopálisok, könnyen hitelt adhatunk nekik: mert mit is lehetett volna reá válaszolni; Melville, a kire a legnagyobb felelősség nehezedett, ott ült a trónszéken, mély hallgatásba merülve az egész viharos vita alatt. Lehet, hogy magaviseletét oly indokok vezérelték, a melyek kimagyarázásától szégyen és okosság eltiltották. A déli megyék olyan állapotban voltak, hogy ott lehetetlen lett volna az elzaklatott papokat lakházaik és templomaik birtokába visszahelyezni katonai karhatalom nélkül, a nélkül, hogy minden házba katonát ne adjanak, minden szószerket örökkel ne környezzenek s nehány dühösb buzgólkodót börtönbe ne vitessenek, nem könnyű feladat lett volna pedig a kormánynak egy időben karddal fékezni meg a felföldön a jacobitákat, az alföldön a covenantiakat. A többség, a mely oly okok miatt határozá el magát, melyeket nem lehetett nyilván megmondani, lármával sürgette a kérdést. »Nem kell több vita« kiabálták: »Eleget hallottunk: szavazzunk! szavazunk! »A kérdés a skót formula szerint úgy tétetett föl: »elfogadni,

vagy el nem fogadni a törvényezikket? »Hamilton azt sürgeté, hogy a kérdés így tétessék föl:« Jóváhagyni vagy nem a zaklatást?» Sok vitatkozás után leszavazták, s a cikk elfogadtatott. Vele csak ötven vagy hatvan ember szavazott. Nagy hévvel és fenhangon kiáltott föl, éles ellenmondások közt, hogy részéről szereti, hogy a skót parlament ilyes igazságtalanság által lejárja magát. Aztán, több barátjával elhagyá a házat. Lehetetlen rokonszenünket megtagadni az általa kifejezett fölindulástól. De jusson eszünkbe az is, hogy egyik igazságtalanság rendesen a másikat szüli. Vannak sérelmek, melyeket majdnem lehetetlen jóvá tenni újabb sérelmek nélkül; s ily sérelem követtetett el a skót nemzeten az előző nemzedék alatt. Azért, mert a restauratio parlamentje a nemzet közérzületének lábbal tapodásával hozta határozatait, a forradalom parlamentje most meghajolt a csőcselék előtt.

Mikor Hamilton követőivel visszavonult, egyike a bebocsátott predikátoroknak a hozzá közel levő tagokhoz így szólt: »fuj! fuj! ne veszítsetek időt. Végezzetek el hamar mindent, mielőtt visszajőne.« Ezt a tanácsot meg is fogadták. Négy vagy öt makacs prelátista megmaradt, hogy még utoljára a presbyteriek ellen adhassa szavazatát. Négy vagy öt szintoly makacs covenanti ott maradt, hogy visszavettségét fejezhesse ki a fölött, a mi szerintök nem volt egyéb mint az ur és Baal közötti kiegyezkedés. De a törvény nagy többséggel fogadtatott el.)*

Gyorsan követte azt két pót-törvény. Egyik, mely azóta szerencsére már eltöröltetett, azt rendelé el, hogy a

*) Jelentés a presbyteri egyházkormányzatnak a skót parlament által legutóbb elhatározott rendezéséről. 1690.

skót egyetemek minden tisztviselője a hitvallás ágazatait aláírja s az új egyházi alkotmányhoz való hozzájárulását jelentse ki.)*) Másik a kegyurság kényes és fontos kérdését tárgyalta. Knox, a disciplina első könyvében, minden keresztyén községnek jogot adott saját lelki pásztora megválasztására. Melville, a disciplina második könyvében, nem ment annyira: hanem csak annyit mondott, hogy törvényesen nem lehet reá erőltetni valamely lelki pásztort a tőle idegenkedő községre. A patronátust a covenanti parliament 1649-ben megszüntette, az 1661-diki royalista parliament pedig visszaállítatotta. Mit kellessék 1690-ben tenni, az nem könnyű kérdés volt. Vilmosnak, úgy látszik, kevés kérdés szerzett ennél több gondot. Lord biztosának négyszem között azon utasítást adta, hogy egyezzen bele a patronátus eltörlésébe is, ha másképp nem lehet kielégíteni az ország rendeit. De erre nem szívesen hatalmazá föl s a király azt remélte, hogy nem lesz reá szükség. »Ez annyi« mondá ő, mint valakinek tulajdonát elvenni. »Melvillenek sikerült egy kiegyezést létrehozni. A patronátus eltörltetett; de törvénybe ment, hogy minden kegyur hatszáz skót márkát kapjon e joga kárpótlásaul, a mi mintegy harminczöt font sterlinggel ért föl. Az összeg nevetségig csekélynek látszott. De ha tekintetbe vesszük e tulajdoni jog természetét és az ország szegénységét, méltán kétségbe vonhatjuk, vajon hármely kegyur drágábban értékesithette volna-e e jogát. Nagyobb összeget száz márkánál senki se mert javaslatba hozni, az az mintegy ötven font sterlinget. A papajánlás joga egy parochiális tanácsra ruháztatott, mely a protestáns földbirtokosokból s a gyülekezet idősb-

*) Parl. acta, jul. 4. 1690,

jeiből állott. A congregatio visszavetheté az ajánlott egyént; s a presbyterium határozott a visszavetés fölött. Ezen rendezés nem adta ugyan meg a népnek még azt a jogot sem, a melylyel a Disciplina második könyve szerint felruházva volt. De a kegyur gyűlöletes elnevezése mellőztetett; föltehető volt, hogy egy plebánia idősbjei és földbirtokosai ritkán fognának valakit erőltetni, a ki ellen a többségnek ellenvetése van; s valóban úgy látszik azon egész idő alatt míg az 1690-diki törvény érvényben volt, az egyház békéjét olyas viták soha sem zavarták föl, minőket az 1732, 1756 és 1843-diki shismák idéztek elő.*)

Montgomery mindent a mi hatalmában volt elkövetett, hogy az ország rendeit visszatartóztassa az ország egyházi kormányzatának szabályozásától. Ő a buzgó covenantiakat oly követelésekkel való föllépésre izgatá, a melyeket tudta, hogy a kormány meg nem adhat. Tiltakozott minden Erastiarismus, és minden compromissum ellen. A hollandi presbytenianismus, mondá, nem való Skócziába. Ennek megint az 1649-diki rendszer kell. E rendszer isten ígéin alapszik, ez képezi a leghathatós b ellenszert, mely gonosz királyok zsarnoksága ellen kigondolható volt; s azt kell, minden elvétel vagy hozzáadás nélkül, újra visszaállítani. Jacobita szövetségesei nem nyomhatták el visszatetszésöket és megilletődésüket, hogy ily dolgokat kell tőle hallaniok, s épen nem érezték magukat megnyugtatta, a tőle magánuton nyert fölvilágosítások által. Míg ezen kérdés fölött czivakodtak vele, egy követ érkezett Edinburghba fontos levelekkel Jakabtól és modenai Máriától. Ezen levelek abban a teljes hitben

*) Parl. acta, jul. 19. 1690. Lockhart Melvillehez, apr. 29. 1690.

irattak, hogy Montgomery nagy ígéretei teljesülnek, s hogy a skót rendek, az ő ügyes vezetése alatt, a törvényes uralkodó mellett s a bitorló ellen fognak nyilatkozni. Jakab oly hálás volt az ő régi ellenségeinek e váratlan segélyeért, hogy teljesen megfélelkezett régi barátjai szolgálatairól s figyelmen kívül hagyá azok érzületét. A club három vezérférfia, bármily pártütők és puritánok lettek légyen, most kegyenczei valának. Annandale marquessé, az edinburghi vár parancsnokává és királyi biztossá leendett. Montgomery Ayr gróffá és államtitkárrá. Ross gróffá és a testőrség parancsnokává. Egy elvtelen jogtudós, Stewart Jakab nevű, a ki mélyen be volt bonyolítva Argyle lázadásába, aztán köpenyt fordított, s a fölmentő hatalmat védte, újra köpenyt fordított s egy restauratio tervével foglalkozott, fő államügyészszé volt kiszemelve. A titkos tanács, a főtörvényszék, a hadsereg whigekkel lett volna betöltendő. Egy ötös tanács állittatott föl, melynek minden hű alattvaló szót fogadjon; s e tanácsban Annandale, Ross és Montgomery képezték a többséget. Modenai Mária értesíté Montgomeryt, hogy ötezer font sterling rendelkezésre áll s további ötezer font nyomban utána fog jönni. Lehetetlen volt, hogy Balcarras s mindazok a kik vele tartottak, ne érezzék megbántva magukat az irányukban követett eljárás által. Még neveik sem említették. Ugy látszott, urok mind azt elfeledé, a mit érte valaha tettek és szenvedtek. Most pedig világosan tudtokra adá, hogy ha őt, életök és vagyonuk veszélyeztetésével sikerül visszahozniok, mind az, a mit adhat, azoknak lesz adva, a kik őt letették. Leveleit olvasva tudták azt is, a mit ő nem tudott mikor azokat írta, hogy az apostata whigek fenhéjazásai és biztatásai által van félre vezetve. Ő abban a képzeletben élt,

hogy Edinburghban a club mindenható; pedig a club tényleg közmegvetés tárgya lett. A tory jacobiták hamar találtak ürügyet, hogy megtagadják az engedelmisséget azon presbyteri jacobitáktól, a kikre a számüzött király az ő hatalmát átruházta. Panaszt emeltek, hogy Melville nem mutatta meg nekik mind azon leveleket, melyeket tőle vett. Ugy tettek mintha gyanuba vennék, hogy visszaélt a királyi pecsétekkel. Ő istent hívá bizonyságul, hogy ez a gyanu alaptalan. De az esküre természetesen mitsem adtak oly embernél, a ki épen akkor esküdött hűséget azon királynak, a ki ellen összeesküvést forraltak vele. Mindkét részről erősen törtek ki a szenvedélyek, a coalitio fölbomlott, a levelek tűzbe vettettek; s alig néhány nap alatt a becstelen triumvirek, a kik egy rövid év tartama alatt dühös Vilmos-pártiak voltak, ismét Vilmospártiakká lettek, s különösen egymást vádolgatván be, igyekeztek az új kormánynyal egyenkint kibékülni.*)

Ross volt az első, a ki feladóvá lett. Azon iskola szerint, a melyben felnőtt, ezt az alávaló tettet a szenteskedés minden látszatával követte el. Azt szinlelé, hogy lelkében nagyon meg van háborodva, egy Dunlop nevű híres presbyteri lelkészt hivatott magához s nyomorultan bűnvezeklett: »Nagy teher nyomja lelkiismeretemet, nagy titkom van, melyet tudom, hogy föl kell fedeznem, de nem, birhatom reá magamat, hogy azt megtegyem.« Dunlop hosszú és buzgó imákba merült, Ross u/ögött és sirt végre úgy látszik, az ég engedett a hő kérelmek ostromának, kijött az igazság s vele némi hazugság is. A pap

*) Balcarras; Annandale vallomása a Leven és Melville iratok közt.

és a bűnbánó aztán együtt adtak hálát istennek. Dunlop a hírrel elment Melvillehez. Ross elutazott Angliába, hogy megkösse a maga békéjét az udvarral, utját szerencsésen bevégezé, noha bűnrészesei némelyike, hallva az ő bűnbánatát de nem nagyon épülve azon, ez utjában nyakát ketté vágni ohajtotta volna. Londonban becsületére s egy gentleman szavára állítá, hogy úgy vonatott bele akaratlanul, hogy mindig gyűlölt minden összeesküvést, s hogy Montgomery és Ferguson az igazi vétkesek. *)

Dunlop e közben mindenütt a merre járt, magasztalta az isteni gondviselést, mint a mely egy oly csekély eszköz által minő ő maga, egy előkelő urat visszavezetett a kötelesség ösvényére. Montgomery a mint meghallá az isteni kegyelem e csodaszerű működését, maga is elkezdett bűnbánatot érezni. Eljött Melvillehez, annál a Rossével nem épen megegyező vallomást tett s utlevelet nyert Angliába Vilmos ekkor Irlandban volt, s Mária uralkodott helyette. Montgomery ennek lábaihoz vetette magát. Azzal igyekezett maga iránt szánalmat gerjeszteni, hogy szerencsétlen vagyoni viszonyairól beszélt, s a királynő szelid és nyájas modorának magasztalásaival próbálta behízelegni magát. Átadta összeesküdt társai névjegyzékét. Fogadá, hogy egész életét szolgálatára szenteli, ha oly kegyes lesz valamely alkalmazást szerezni neki, melyből tisztességesen megélhessen. A királyné úgy megilletődött könyörgései és hizelgései által, hogy férje kegyeibe ajánlotta őt; de Vil-

*) Balcarras; Ross vallomásához jegyzetek, a Leven és Melville iratok közt.

mosnak iránta méltó bizalmatlansága és utálata hajthatatlan maradt.*)

Mielőtt az áruló Mária elébe bocsáttatott volna, megígérték neki, hogy szabadon fogják eresztetni. Ezen ígéret megtartatott. Nehány hónapig Londonban lappangott, s igyekezett a kormánynyal valami alkudozásba lépni. Megigérte hogy tanúként lép föl bűntársai ellen, ha valamely jó hivatalt adnak neki. Vilmos többet nem ígért a bocsánatnál. Végre az alkudozások abba hagyattak. Montgomery egy időre Franciaországba huzódott. Nem sokára visszatért Londonba s élete hátralevő nyomoruságos napjait részint oly összeesküvések szövésével tölté, melyekből semmi sem lett, részint oly gúnyiratok szerkesztésével, a melyek izlésre és stíljök élénkségére nézve a jacobita sajtó terményei közül előnyösen kiváltak.**)

Annandale értesülve két czinkostársa köpenyforgatásáról, Bathba huzódott, hogy ott a gyógyvizeket használja. Onnét aztán Londonba idézték. Elismeré, hogy belevonták az árulásba, de azt mondá, hogy ő csak mások terveihez mondott ament, s hogy az ő gyermekies együgyűségével visszaélt az emberi lények közt ama leggonoszabb, legravaszabb és legnyughatatlanabb teremtés, Montgomery. A nemes bűnbánó aztán az ő vétkét azzal igyekezett jóvátenni, hogy tömérdek más embert vádolt be, angolt és skótot, whiget és toryt, bűnöst és ártatlant. Némelyeket saját tudomása után, némelyeket hallomás után vádolt be.

*) Balcarras: Mária elbeszélése a Montgomeryvel való találkozásának a Leven és Melvilleféle iratok közt.

**) V. ö. Balcarrast és Burnetet. A »Great Britain's just Complaint« (Nagybritannia méltó panasza) cz. röpirat jó mutatványa a Montgomery irmodorának.

Azok közt, a kiket saját tudomása után vádolt be, volt Neville Payne, a kit úgy látszik, sem Ross sem Montgomery nem említettek.*)

Payne, üldözőbe véve idéző levelek és küldönczök által, oly ügyetlen volt, hogy Skóciába menekült. Maradt volna Angliában, semmi baja sem történik, mert noha vétkeisége mellett erkölcsi bizonyíték elég volt, anyagi bizonyítékot nem tudtak annyit összehozni, hogy törvény előtt a jury őt felségsértésben vétkesnek mondhassa ki, kinpadra nem lehetett vonni, hogy önmaga ellen tegyen vallomásokat; sem sokáig fogva tartani a nélkül, hogy perbe fogják. De azon perctől fogva, a mint a határt átlépte, azonnal teljesen kezében volt ama kormánynak, mely benne halálos ellenségét látta. A »Claim of Right« hasonló esetekben a kivallatást a bizonyítás törvényes módjának ismerte el; s hosszas fogság ellen nem biztosítá őt semmi Habeas Corpus acta. A szerencsétlent elfogták, Edinburghba vitték, a titkos tanács elé állították. Átalában azt hitték róla, hogy gyáva gazember, s hogy a spanyol csizmák és hüvelykcsavar első látására azonnal mind ki fogja adni magából a reá bízott titkokat. De Payneben sokkal több lélek volt mint ama magas születésű összeesküvőkben, a kikkel balsorsa összekötötte. Kétszer borzasztóan megkinoztatott; de egy szót nem lehetett belőle kivenni, a melylyel akár önmagát akár másokat vádolt volna. A tanács némely tagja borzadva távozott el az ülésteremből. A jámbor Crawford elnökölt; őt nem szállta meg a megszánás gyengesége ott, a hol egy amalekitáról volt szó, s kényszeríté a végrehajtót, hogy egyik éket a másik

*) Balcarras; Aunaudale vallomása.

után szorítsa a vallatott térdei közé, míg a fájdalom azon fokra nem hág, melyet az emberi test szerkezete fölbohlás nélkül el nem viselhet. Aztán a foglyot az edinburghi várba vitték, a hol sokáig majdnem teljesen elfeledve élt, mint meghatóan panaszlá, azoktól, a kikért a halál keserőségénél is többet állott ki. De még ez a hálátlanság sem hüté le az ő fanatikus loyaltását; évről évre folytatá, börtönében is, a fölkelésekre és betörésekre koholt terveit. *)

Payne elfogatása előtt a rendek elnapoltattak, egy olyan ülésszak után, melyhez hasonló fontosságú Skócziában soha sem volt. A nemzet átalában megnyugodott az új egyházi alkotmányban. A minden társadalomban oly nagy számban levő közömbösek örültek, hogy a zürzavar véget ér és szintoly jól alkalmazkodtak a presbyteri egyházhoz mint a püspöki egyházhoz. A mérsékelt presbyteriánusok az új rendezéssel tökéletesen megelégedtek. A szigorú presbyteriek közül legtöbben óvással fogadták el azt, mint részletfizetést arra a mi jog szerint jár. Nélkülözték ugyan abban az egyház ama teljes szépségét és symetriáját, mely negyven évvel az előtt Skótország büszkesége volt. De, habár a második templom nem volt is olyan mint az első, a választott nép azzal a gondolattal vigasztalhatja magát, hogy egy hosszas babyloni fogság után, isten házát ismét a régi alapjain, ha tökéletlenül is, fölemelhette; s nem kevesbbé illő lesz hozzájuk, a latitudinárius Vilmos iránt olyan hálás érzelemmel viseltetni, mint minővel a visszahelyezett zsidók viseltettek a pogány Cyrus iránt.

*) Burnet II. ; Lockhart Melvillehez. aug. 30. 1690. ; Crawford Melvillehez dec. 11. 1690, a Leven és Melville-iratok k. Neville Payne levele dec. 3. 1692, kinyomatva 1693.

Az 1690-diki rendezésnek mindazáltal két olyan részlete volt, a mely iránt kérlelhetetlen ellenszenvvel viseltettek. Tiszta hévből és meggyőződésből episcopálista a skótok közt igen kevés volt: de volt köztök egynehány, a kik ha tán nem is tehetségre, de tudományra, izlésre s az alakítás művészetére nézve a most uralkodóvá vált felekezet theologusait nagyban fölölmulták. Nem volt ugyan tanácsos a kidobott lelkészeknek és tanároknak saját hazájokban önteni ki epéjüket. De nyitva állott előttük az angol sajtó; s ők biztosak voltak az angol nép nagyobb részének helyeslése felől. Éveken át mulattatták a közönséget s gyötörték ellenfeleiket az elmés és bátor röpiratok hosszú sorával. Ezen munkák némelyikében a nyugoti megyékből kizaklatott papok bántalmaztatásai oly ügyesen irattak le, hogy szánalmat és felindulást kellett ébreszteniök. Másokban, a covenantiakon a Stuartházbeli két utolsó király alatt elkövetett kegyetlenségek az álokoskodás minden mesterfogásaival tuloztattak. Sok tréfás dolog adta elő magát ama rosz latinság miatt, melylyel némely presbyteri tanárok éltek, a kik oly tanszékeket foglaltak el, melyekben nem rég nagy tudósok ültek. Sokat beszéltek a győztes barbároknak a tudomány és az irodalom iránt nyíltan vallott megvetéséről. Vádolták őket, hogy a természettudományok és bölcsészet újabb rendszereit elátkozzák mint veszedelmes eretnkségeket, hogy elvetik a mértant mint lélekvesztő időtöltést, sőt hogy még azon nyelvek tanulásától is idegenkednek, a melyeken a szent könyvek irattak. A tudomány nem sokára, úgy mondák, kivész Skócziában. Az egyetemek, mostani kormányzóik alatt lankadni, majd egészen elenyészni fognak. A könyvtárusok félig tönkrementek: úgy találták, hogy üzletök egész nyerevénye nem

hozza be boltjaik bérét, s készültek valamely más országba kivándorolni, hol a tudományt tiszteletben tartják azok, a kiknek tisztjökben áll a közönség mivelődésére hatni. Az egyház szolgálói közt nem találkozik, a ki könyvet venne. Az episcopális pap örült, ha egy morzsa kenyeret kaphatott áruba bocsátott azon könyveiért, melyeket még nem szakgatott szét vagy el nem égetett a karácsonyünnepi csöcselék; egy presbyterianus papnak pedig egész könyvtára az Apocalypsis egy magyarázatából és a Szent énekek egy kibővítéséből állott. *) A győztes felekezet egyházi szónoklatai a gúny és nevetség kimerithetetlen tárházai voltak. Egy kis kötet, mely e czímet viselé: »Megmagyarázása a skót presbyteri ékesszólásnak« roppant hatást tett a déli részekben úgy a magas egyházpártiaknál mint a csufolkodók közt s még most sem ment egészen feledésbe. Valóban egészen olyan földbirtokos teremasztalára illő könyv volt az, a kinek minden vallásossága a rögtönzött imaformák és orrhangu énekes beszéd gyűlöletében öszpontosult. Kellemes időtöltésül szolgált a pástétom és poharak közt olyan esős napokon, a mikor vadászni és lőni nem lehetett és sem a kártya sem a triktrak nem járta. Oly kicsi gyűjteménybe összeszorítva, tán sehol se lelhető föl annyi bősége a tréfás idézeteknek és adomáknak. Némely komoly férfiak azonban, a kik nem igen kedvelték a kálvinista tanokat vagy fegyelmet, fejet ráztak ily tréfás kézikönyv fölött s oda nyilvánították véleményöket, hogy az író, a midőn azon álrrhetorikát nevetségessé tette, a melylyel durva

*) Historiai elbeszélése az utolsó presbyteri átalános zsinatnak 1691. A presbyteri vizsgálat, a mint az az edinburghi collegium tanárai ellen végrehajtatott 1691.

lelkü és tudatlan emberek a theologia homályos tételeit megvilágosítani s az ájtatosságot a népnél ébren tartani igyekeznek, egyuttal megfélelkezett a szent dolgok iránt tartozó tiszteletről. Az ily értekezések hatása az angol közérzületre addig nem volt észrevehető, míg Anglia és Skóczia egymástól függetlenek voltak, de érezteté magát azonnal, a mint a két ország egyesült, még pedig oly módon, hogy azt teljes okunk van s utódainknak is hihetőleg sokáig okuk lesz, mélyen sajnálni.

A szélső presbyteriek ép ugy el voltak kedvetlenedve mint a szélső prelátisták, s szintoly kevéssé voltak hajlandók mint ezek, letenni Vilmosnak és Máriának a hűségi esküt. Valóban, noha a jacobita nonjuror és a cameroni nonjuror homlokegyenest ellenkeztek egymással véleményeikben, noha egymásra halálos gyűlölettel tekintettek, noha egyiknek se lett volna legkevesebbé is ellenére a másikat üldözés alá venni, mégis sokban megegyeztek egymással. Talán a világ soha nem mutatott föl több ily két példányát a képtelen átkodottságnak. Mindegyik a maga kedvencz egyházi szervezetét nem eszköznek hanem célnak tekinté, mint olyat a mi egyedül szükséges, mint a keresztyénség legfőbb lényegét. Mind a kettő azon gyermekes képzeletben élt, hogy a polgári közigazgatás mintáját az ő bibliájában találta föl. Egyik sem ijedt vissza azon borzasztó következményektől, a melyekre ezen elmélet vezetett. Minden ellenvetésekre mindkettőnek egy volt a felelete, — ugy mondá az ur. Mind a kettő megegyezett abban, hogy oly kérdéseknek könnyű megoldásával dicsekvék, a melyekre az atheista politikusok mitsem tudtak felelni. Tökéletesen igaz lehet, hogy, ha elvei szigorából valami keveset enged, megmentheti az országot a rabszolgaságtól, zűrzavartól,

teljes romlástól. De az ő feladata nem az, hogy az országot megmentse, hanem hogy a lelkeket megmentse. Ő isten parancsolatját teljesíté, s a következményeket istenre bízta. A vakhitü két felekezet egyike azt tartá, hogy a nemzet az idők végeig kötelezve van a Stuartház örököseinek alávetni magát; a másika azt tartá: hogy a nemzetet az idők végeig a liga és a covenant tartja lekötve; s ilykép mind a kettő megegyezett abban, hogy az uj fejedelmeket, bitorlóknak nézze.

A nemesküvő presbyteriekről Skóczián kívül alig lehetett valamit hallani; s talán még most is kevesen tudják még Skócziában is, hogy mikor szüntek meg külön osztályt képezni. Ők azt tartották, hogy az ő hazájok a legfőbb lénnyel egy ős szerződést kötött, s hogy míg csak a világ fönáll, soha attól eltérő más egyezséget nem köthet. Egy erastianus, egy latitudinarius, egy olyan ember a ki leterdepel, hogy a kenyeret és a bort egy püspök kezéből elfogadja, s a ki fehérüngökbe öltözött karénekesek fölvaltott kardalait, noha nem örömet, végig hallgatta, az nem lehet egy covenantos ország királya. Vilmos azon fölül minden jogigényét a koronához elveszté, midőn elkövette azt a vétket, a melyért régi időkben egy természet fölötti módon betett uralkodó ház szintén természetfölötti módon üzetett el. Ő beleegyezett az ő ipjának, ama bálványimádónak, gyilkosnak, Belial emberének a megszoctetésébe, a kit darabokra kellett volna az ur színe előtt föl-szabdalnia, mint Agag tett. Sőt, a Vilmos vétke még nagyobb volt a Saulénál. Saul csak egy amalekitát kimélt meg, a többit kiirtotta. De Vilmos hány amalekitát irtott ki? A tiszta egyház huszonnyolcz évig üldöztetett. Fiait fogságra vetették, számüzték, megbélyegezték, agyon lövet-

ték, felakasztatták, kinpadra feszítették. Az pedig, a ki magát felszabadítójaknak nevezi, nem adott nekik annyi elégtételt, hogy ellenfeleik szenvedései fölött örvendezhettek volna. *) A vérengző Claverhouse Saint Jamesben kegyes fogadtatásban részesült. A vérengző Mackenczie az oxfordi gonosztevők között biztos és fényes menhelyet talált. Az ifjabb Dalrymple, ki a szenteket üldözte, s az idősb Dalrymple, ki a szentek fölött ítéletet tartott, most nagy és hatalmas emberek. Azt mondják, csakis a könnyelmű Galliók, hogy nincs egyéb választás mint vagy Vilmos vagy Jakab, s hogy az okosság a kisebb rosznak választását kívánja a kettő közül. Ez valóban a világiak okossága. De amaz okosság, mely a magasból származik azt tanítja, hogy két olyan dolog közül, mely isten szemében mind kettő gonosz, egyikét se szabad választani. A mint Jakab visszahelyeztetnék, kötelessége volna őt mellőzni s ellene föltámadni. Jelenben pedig kötelesség mel-

*) A covenantiak által azon időben irt sok, nevezetes dolgok közt egyik legnevezetesebb az e czimű munka: »Nathaniel, vagy a halálos ágyán való tanúsága Matthiesonnek Closeburnben.« Matthieson csak 1709-ben halt meg, de e tanúvallomása pár évvel korábban íratott mintsem halálnak vált. »S most« úgy mondá »miután meghalni készülök, néhány szóval óhajtanám veletek, a kik utánam élni fogtok, az időkről való gondolatimat közölni. Mikor láttam vagyis inkább hallottam, hogy az orániai herceg és hercegnő fognak fölemeltetni, a mi megis történt, és hogy ő aztán megkegyelmez mindazoknak, a kik a szenteket meggyilkolták, s maga körébe fogadja mind ama vérszopó vadállatokat, katonákat, tiszteket, s egyebeket, az állam és a hadsereg mindazon hivatalnokait, mindazon vérengző egyházi és világi tanácsosokat; és hogy elhagyja szökni azt az ő ipját, Beliál ama gyermekét, a kinek minden isteni és emberi törvény szerint meg kellett volna halni, akkor már láttam, hogy ez az ember nem fog jól szolgálni isten ügyének és művének.«

lőzni az ő vejét s föltamadni ellene. Semmi olyat nem szabad mondani, sem tenni, a mi a Hollandiából jött embernek elismerése gyanánt volna magyarázható. Az istenfélők ne fizessenek adót neki, ne szolgáljanak alatta, ne fogadjanak el ajándékokat tőle, ne irjanak semmi oly iratot alá, a melyben ő királynak neveztetik. Vilmos utóda Anna volt; s Annát azok, a kik az igazi egyház maradékainak nevezték magukat, állítólagos királynőnek, istentelen asszonynak, Jezabelnek czimezgették. Anna utóda pedig Első György volt; s első Györgyöt, állítólagos királynak, német baromnak nevezték.*) Első György után jött második György és második György szintén állítólagos király volt, s vádolták, hogy gonoszságával még fölülmulta gonosz elődeit, egy törvényt szentesítvén, mely ellentétben áll amaz isteni törvénnel, mely szerint boszorkányt életben hagyni nem szabad.***) Harmadik György következett második Györgyre; s ezen emberek rendithetlen állhatatossággal, noha már nem oly dühös hangon, továbbra is megtagadtak mindeu alattvalói hűséget egy nem covenanti királytól.***)

*) L. halálos tanuságát a theolog Smith Robertnek, a ki Douglas Townban élt, Elyderdale megyében s a ki meghalt szombaton reggeli két órakor decz. 13. 1724, 58. éves korában; s halálos tanuságát Wilson Vilmosnak, egykor a Douglas plébánia iskolamesterének, a ki 68. éves korában halt meg máj. 7. 1757.

**) L. az utóbbi jegyzetben említett tanuságtételét Wilson Vilmosnak. Meg kell jegyezni, hogy boszorkányság dolgában a presbyteri gyűlekezet theológjai épen olyan képtelenek voltak, mint az a szegény iskolai dominus. L. azok actáit, nyilatkozatát, tanuságtéte'ét, kiadva 1773. Gib. Adamtól.

***) 1791-ben Henderson Tamás Paisleyből némely magukat reformált presbyterieknek nevező separatisták védelmére kelt egy író ellenében, a ki vádolá őket, hogy »a mostani kitűnő fejedelmet nem ismerik el Nagybritannia törvényes fejedelmének.« »A reformált

Még 1806-ban is nyilvános tanuságot tettek azon vétek ellen, ha valaki a kormányt adók fizetése, közvetett adók beváltása, az önkéntesekhez csatlakozás avagy közmunka teljesítése által elismeri. *) Ezen vakbuzgók száma folyvást apadott s utóbb egész Skócziában oly csekélyre

presbyterek és szövetségeseik» mondja Henderson, »nincsenek ahhoz szokva, hogy hízogó czimeket osztogassanak a fejedelmeknek.« . . . »Mindazáltal ők semmi ellenszenvvel nem viseltetnek a mostani tényleges uralkodó iránt, sem annak jó tulajdoni iránt. Őszintén óhajtják, bárkitünőbb lenne, mint minővé a királyi jelvények tehetik, bár a Krisztus képével lenne fölékesítve« stb. stb. »De semmikép el nem ismerhetik, hogy ő, sem bármely híve az episcopalisoknak, a covenanti országok törvényes királya lehessen.«

*) Egy Calderwood György nevű fellengző, a halálos tanuságok gyűjteményéhez írt előszavában, mely 1806-ban adatott ki, még a reformált presbyterieket is botrányos bűnrészességről vádolja. »A mi a reformált presbyteriumot illeti,« ugymond, »noha tetőtől talpig martiroknak adják ki magukat, de ők már annyi új intézkedést fogadtak be s annyi régít hagytak el, hogy nyilvánvalóképen most már sem a martir tanuságtétele sem a presbyterium által elsőbben elfogadott tanítás nem az, a mit ők fentartanak. Mikor a reformált presbyterium még gyermekkorát élte, s az igazhitűség és becsületeség némi látszatát maguk közt megőrizték, a többi felekezetek azért korholták őket, hogy senkiáltal nem helyeselhető némely intézkedéseket vettek föl, p. o. kirekesztették minden közösségből azokat, a kik megfizették az adókat, vagy azok iránt szerződtek; de most már befogadhatnak maguk közé minden előljárót és községi tagokat, mint a kik önkint megfizetnek minden adót s aláírnak minden szerződést. . . . Csak tekintsünk be a kormány naplóiba, a francia háboru kezdete óta, hányan fogadtak el saját tagjai közül a kormánytól hivatalt, s szolgáltak annak fegyvert viselve, barmokat hajtva, az utakat elzárva, stb. e. S ha engedélyt nyernek a kormánytól a vizen és szárazon való kereskedésre, az mi egyéb mint a kormány szolgálatában állni?«

olvadt le, hogy sehol sem tarthattak maguknak külön házat, s közönségesen a nemhallgatóknak neveztetek. Összegyültek ők azonban s imádkoztak magán házaknál, s folyvást a kiválasztott nemzetségnek, s a királyi papságnak, a szent népnek, a különösen kegyelt népnek tekintették magukat, a kik az általános elfajulás közt egyedül tartották fenn egy jobb kor igaz hitét. Épenséggel nem lehetetlen, hogy az a babonahit, a legképtelenebb s legtársadalomellenesebb, melyre az emberi előítéletek és szenvedélyek által a keresztyénség valaha vetemedhetett, még most is talál egykét követőre némely homályos paraszt házakban.

A király csak félig volt megelégedve a skót egyházi kormányzat berendezésének egész módjával. Ugy találta, hogy az episcopálisokkal keményen bántak; s attól tartott, hogy még keményebben fognak bánni velők, ha az új rendszer teljesen életbe lép. Nagyon kívánta volna, hogy azon törvénnyel, mely a presbyteri egyházat államegyházzá tette, együtt fogadtassék el egy másik törvény, mely mindazoknak, a kik amaz egyháznak nem tagjai, szabadságában hagyja, hogy saját vallásos gyülekezeteiket fentartsák; s különösen utasította Melville, hogy erre törekedjék. *) De némely népszerű egyházi szónokok oly hevesen keltek ki a lelkiismeret szabadsága ellen, melyet ők a gonoszlelkűség titkos fogásának neveztek, hogy Melville nem merte ura utasításait követni. A türelmi törvény egy javaslata behozatott ugyan egy parlamenti egyszerű tag által, de hidegen fogadtatott s elejtetett. **)

*) A király Melvillehez. maj. 22. 1690. Leven és Melville iratokban.

**) Jelentés a presbyteri kormányzat megállapításáról.

Vilmos mindazáltal, el volt tökéelve megakadályozni az uralkodó felekezetet az üldözés gyönyörének élvezetében ; s az első alkalmat megragadá ezen elhatározásának tudtul adására. Az ujonnan megállapított egyház első közzsínatát nem sokára megtartá, Irlandból való visszatérte után. Szükséges volt egy királyi biztost kinevezni s leiratot intézni. Némely buzgó presbyteriek azt remélték, hogy Crawford lesz a biztos, s az edinburghi papok egy iratot tettek közzé, melyben elég világosan megérttették ez óhaj-tásukat. Vilmos mindamellet Carmichael lordot választá, egy józan belátása, emberszeretete és mérséklete által kitűnő főurat. *) A gyűléshez intézett királyi leirat igen bölcs volt tartalmára s hatályos irmodorára nézve. »Ázt várjuk« írja a király, »hogy önök eljárása nem fogja megbánatni velünk azt a mit tettünk. Mi soha sem voltunk azon nézetben, hogy az erőszakosság az igaz hitnek előnyére válik ; s nem szándokunk tekintélyünkkel támogatni bármily párt-nak féktelen szenvedélyeit. Mérsékletet parancsol a vallás, várnak önöktől a társ hitfelekezetek, s ajánlunk mi is önöknek.« A hatvanok s társaik hihetőleg olyan hangon szerettek volna felelni, mint a minő hangon beszélt a papság, emlékezetök szerint második Károlylyal, Skócziában tartózkodása alatt. De értésökre adatott, hogy Angliában nagy a részvét az elzaklatott lelkészek iránt s hogy ily körülmények közt örülség volna a presbyteri papságot képviselő testülettől, pörbe állani a királylyal. **) A gyűlés

*) Carmichael jó tulajdonait teljes mérvben elismerik az episcopalisok. L. történelmi elbeszélését az utóbbi presbyteri közzsínatnak, és a presbyteri inquisitiónak.

**) L. a Leven és Melvilleféle iratok közt, Melvillenek ezen időben Londonból Crawfordhoz irt leveleit, ugy Rulehoz, William-

tehát egy hálás és tiszteletteljes válaszfeliratot küldött a király levelére, s biztosíták ő felségét, hogy ők maguk sokkal többet szenvedtek az elnyomóktól, semhogy elnyomókká váljanak.*)

Ezalatt az egész szárazföldön a hadcsapatok téli szállásokra mentek. A hadjárat eredménytelen volt. Luxemburnak Fleurusnél nyert győzelme is minden nagyobb következmény nélkül maradt. A felső Rajnán nagy hadseregek álltak egymással szemben s hónapokon át nem történt egy puskalövés. Cataloniában néhány kisebb vár bevétellett. Európa keleti részében egy két ponton a töröknek kedvezett a szerencse, egykettőn a keresztyéneknek; s a harcz vége még oly távolállónak tetszett mint valaha. A coalitio az év folytán egy igen hasznos tagot veszített, de helyette egy másikat nyert. Lontringen herczeg, a császári sereg legjobb vezére, nem volt már. Ugy halt meg, miként élt, számkivetésben és kóborlásban, s gyermekeire nevén kívül más örökséget nem hagyott. A nép között az a megjegyzés forgott, hogy a confoederatio bár inkább harminczezer embert veszített volna, mint egy ilyen hadvezért. De alig, hogy felöltötték az udvaroknál érette a gyászt, már azon hírrel lettek megvigasztalva, hogy egy

sonhoz s több presbyteriekhez. Azt mondja: »A papság, mely el volt kergetve s visszatért, nagy lármát ütött; itt sokan bátorítják őket s örülnek rajta . . . Itt semmi sem oly szükséges nekünk mint a képzelhető legnagyobb józanság és mérséklet, ha csak mindent halomra dönteni nem akarunk, s ezt komolyan vegyétek, s nem mint képzeleti dolgot vagy hiu félelmet.«

*) Főbb acták az általános zsinatról, melyet a skót egyház Edinburghban tartott, s mely oct. 16-án 1690. megnyittatott. Edinburgh 1691.

másik fejedelem, hatalomra nézve fölötte álló, tehetségre s bátorságra pedig hozzá hasonló, állott hozzá a Franciaország elleni szövetséghez.

Ez Victor Amadé, Savoya hercege volt. Fiatal ember volt még; de már eléggé jártas azon mesterségben, mely Olaszország államférfiait, a tizenharmadik századtól kezdve, híressé tette, mely által Castruccio Castracani és Sforza Ferencz nagyságra emelkedtek, s melyet Machiavel rendszerbe foglalt. Olyan kicsi ország fejedelme olyan nagy befolyást soha nem gyakorolt Európában s olyan hosszú időn át. Franciaország előtt ő egy darab ideig meghajolt ugyan, noha nem örömet. Kitörvén a háboru, semlegességet tartott, de titkon alkudozni kezdett az osztrák házzal. Hihetőleg folytatta volna tovább is alakoskodását, míg alkalmá leendett egyszerre valamely váratlan csapással lépni föl, ha ravasz terveit Lajos erélye és határozottsága föl nem leplezi. Catinat ügyes és bátor vezérlete alatt francia hadsereg szállotta meg Piemontot. A herczegnek értésére adták, hogy magatartása gyanút ébresztett, melyet csak idegen őrségnek Turinba és Vercellibe befogadásával háríthat el. Láttá, hogy büszke szomszédjának vagy nyílt ellenségévé vagy rabszolgájává kell válnia. Hamar választott; s egy háboru kezdődött, mely hét éven át Lajos néhány legjobb hadvezérének és csapatának adott foglalkozást. Rendkívüli követ ment Szavójából Hágába s onnét Londonba, bemutatta megbízó leveleit az étteremben s beszédet intézett Vilmoshoz, mely azonnal több nyelvre lefordíttatott s egész Európában olvastatott. A szónok szerencsét kívánt a királynak ama nagy vállalat sikereért, mely Angliának visszaszerzé régi helyét a nemzetek közt s széttörte Európa lánczait. »Hogy

az én uram,» mondá, »végre bátran kifejezést adhat a szíve mélyében rég elrejtve volt érzelmeknek, azzal csak egy részét róvja le felséged iránti tartozásának. Ön a szabadság reményét éleszté föl benne a szolgaság annyi éve után.«*)

Elhatározott, hogy a télen mindazon hatalmak, melyek Franciaország ellen vannak, Hágában congressust tartsanak. Vilmos nyugtalanul várá, hogy oda mehessen. De előbb egy parlamenti ülést kellett tartania. October elején a két ház Westminsterben egybegyült. A tagok többnyire jó kedvben voltak. Azon toryk, a kik általában megengesztelhetők valának, a kegyelmi acta által megengeszteltettek, s a korona kegyeiből reájok esett bő osztalék által. Azon whigek, kik tanulni tudtak, azon leczkéből, melyet Vilmos adott nekik, megtanulták, hogy semmikép se várják Vilmostól azt, hogy király helyett pártvezérre aljasítsa le magát. Mind a whigek, mind a toryk, kevés kivétellel, fölriadtak egy francia betörés félelmére s örültek a boynei győzelemnek. Az uralkodó, a ki vérét ontotta az ő hazájokért és hitvallásukért, most nagyobb mértékben birta a köztiszteletet, mint trónralépte óta valaha. A trónbeszéd hangos felkiáltásokkal fogadtatott a lordok és alsóházi tagok részéről.***) Mind a két ház egyhangulag köszönetet szavazott a királynak az Írlandban véghezvittekért, a királynőnek pedig, az országnak, férje távolléte alatti, bölcs kormányzásáért.***) Így kezdődött az ülésszak, mely az ezen uralkodás alatti ülések

*) Monthly Mercury ; London Gazette, nov. 3. 6. 1690.

**) Van Citters a szövets. államokhoz oct. 3—10. 1690.

***) Lordok naplója oct. 6. 1690. Alsóházi napló oct. 8.

között hígadtsága és egyetértése által tűnt ki. A tanácskozásokról semmi jelentés nem maradt fön, egy rég feledett gúnyirat kivételével, a mennyiben az első napon tartott némely beszédeknek e rigmusos elferdítései jelentésnek vehetők.*) Az alsóház idejének nagyobb részét, úgy látszik, az előző tavasszal véghez vitt új választások körül fölmerült kérdések vették igénybe. A háboruhoz szükséges költségek, noha tetemesek, gyorsan megszavaztattak. A rendes hadcsapatok létszáma hetvenezerre határoztatott, abban tizenkétezer lovas vagy dragonyos. E hadseregnek, a legnagyobbnak, melyet Anglia valaha tartott, költsége mintegy két millió háromezrezer fontra ment; a hajóhad költsége közel egy millió nyolczszáz ezer fontra. A tüzérség költsége ezen összegekbe bele értendő, s azt a tengerészeti költségeinek egy nyolczadára, a száraz hadiköltségeknek egy ötödére becsülték.***) A királynak megajánlott egész rendkívüli segély többre ment négy milliónál.

Az alsóház méltán úgy vélekedett, hogy azon rendkívüli bőkezűség, melylyel a közszolgálat ellátásáról gondoskodott, rendkívüli biztosítékok követelésére is jogosítja fel őt a visszaélések és sikkasztások ellen. Egy kilencztagu bizottság hozatott javaslatba az államszámvitel megvizsgálására. A kilenczes bizottság tagjai a billben megnevezettek, s mind alsóházi tagok voltak. A lordok változtatás nélkül elfogadták a billt; s a király beleegyezett.***)

*) Nem találtam e gúnyiratot nyomtatásban, csak két egyidejű kéziratban láttam azt. Czime: az ülés megnyitása 1690.

**) Alsóházi napló oct. 9. 10. 13. 14. 1690.

***) Alsóházi napló dec. 1690; 2. Vilmos és M. Stat. 2. ü 11. f.

A közterhek fedezése módja (Ways and Means) fölötti vita az ülésszak nevezetes részét foglalta el. Elhatározottat, hogy egy millió és hatszázötvenezer font egyenes földadóképen havi részletekben fizettesék. Az alere és sörre kivetett fogyasztási adó megkétszerezetett; a behozatali vám a nyers selyemre, lenre, épületfára, üvegre s némely más czikkekre, fölemeltetett.*) Idáig nem volt sok véleménykülönbség. De nemsokára a tárgyalás csendes menetét egy indítvány zavarára meg, mely inkább volt népszerű mint igazságos vagy emberséges. Szokatlan szigorral vették ki az adók, s mégis méltán lehetett kételkedni az iránt, vajon ezen adók elégségesek lesznek-e. Miért, kérdezék, ne viselnék az irlandi háboru költségeit az irlandi fölkelők? Miként járe ezen fölkelőkálparliamentje, mindenki tudja; s mi sem lehet helyesebb mint saját mértékükkel mérni vissza nekik. Ugy kell velök bánni, mint ők bántak a szász telepítvényesekkel. Minden acre földet, a melyet az »Act of Settlement« meghagyott nálok, el kell venni tőlök az ő nyakasságuk és zavargásaik által az államnak okozott költségek fedezésére. Nem csoda, hogy egy oly indítvány, mely a nemzetiségi szenvedélyeknek hizelgett s egyuttal anyagi könnyebbitésre is nyújtott kilátást, élénk örömmel fogadtatott. Egy bill hozatott be, mely nagyon is hasonlított a jacobita törvényhozásoknak dublini határozataihoz. A bill azt tartalmazá, hogy mindenkinek, ki a király és királynő elleni lázadásban azon naptól fogva, a melyben kikiáltattak, részt vett, elkoboztassanak összes javai s a háboru költségeire fordíttassanak. Kivétel tétetett az olyan protestánsok részére, a kik csak a kényszerítésnek enged-

*) 2. Vilmos és M. oct. 2. ü. 1. 3. 4. f.

tek, de a pápisták iránt nem volt semmi kegyelem. A király megkegyelmezési joga is korlátoztatott. A király bár, ha úgy tetszett neki, megkegyelmezhetett legyőzött ellenségei életének, de nem volt hatalmában csak némi részét is vagyonuknak megmenteni a közös romlástól. Nem adatott neki hatalom arra, hogy az írlandi római katolikusokkal, ősi birtokaik meghagyása iránt kiegyezkedhessék. Mi több, még az sem engedtetett meg neki, hogy szavát tartsa azoknak, a kiket már kegyelembe fogadott, a kik kézcsókolására mentek, s szájából hallották pártfogása ígéretét. Megpróbálták Dover lord számára egy kedvezést iktatni be. Dover, a ki minden hibája mellett is, nem volt hazafias érzelem nélkül, azzal, hogy Dublinban szülőföldje érdekeit védte, mind az irek mind a francziák előtt gyűlöltté tette magát. A boynei ütközet után igen szánandó helyzetbe jutott. Sem Limerickben, sem Saint Germainsbén nem számíthatott szíves fogadtatásra. Kétségbeesésében, Vilmos lábaihoz veté magát, megígérte, hogy békében fog maradni, s azon kegyes biztosítást nyerte, hogy semmi baja sem lesz. Noha a királyi szó e szerencsétlen embernek zálogul szolgálhatott volna, az alsóház azt határozá, száztizenkilencz szóval száztizenkettő ellen, hogy javai az általános elkoboztatás alól ki ne vétessenek.

A bill a peerekhez került; de a peerek nem voltak hajlandók azt nevezetes módosítás nélkül elfogadni; s ily módosítások nem látszottak időszerűeknek. Számos törvényszerinti örökösök, s örökösödési joggal bírók, valamint hittelezők is kérésekkel ostromolták a felsőházat oly intézkedések megtétele végett, melyek által az ártatlanok megóvassanak a vétkesek büntetésébe való bele vonatástól. Némely kérvényzők ügyöket pörre bocsáttatni kívánták.

A király már minden készületet megtett Hágába leendő utazására; s az indulásra kitűzött nap mindinkább közeledett. A bill e miatt, az angol törvényhozás becsületének nagy szerencséjére, ama sötét lomtárba került, melyben számos nemzedék idétlen határozatai aluszszák csak egy egy történetíró vagy régiségbuvár által néha megzavart álmaikat.*)

Egy másik kérdés is volt, mely ezen rövid ülészak beképét egy kicsit, de csakis kicsit fölzavarta, ez a Beachyheadi szerencsétlen ütközet tárgyalása volt. Torrington, azon csata után mindjárt a Towerba záratott s azóta ott maradt. Anyagi akadály volt az ellene megindítandó pernek. Nem létezett főadmirál; s vajon az admiralitási bizottság tagjai illetékesek-e arra, hogy hadi törvényszéket tartsanak, e kérdés a jogtudósok némelyike előtt nem volt egészen világos. A bírák többsége a bizottságot illetékesnek tartotta; de minden kétely eloszlatására egy külön bill hozatott be a felsőházba; ezt a billt pedig több lord majdnem a képtelenségig ellenzé. Az indítványozott törvény, ugymondák, egy visszaható büntető törvény volna, s azért kifogás alá eső. Ha ezt az érvet jóhiszemben használták, ugy a törvényhozás legelső elemeiben is járatlanoknak kellett lenniök. Törvényt hozni, mely szerint büntetés alá vonatik az, a mi akkor nem volt büntett, minden józan észszel ellenkeznék. De oly törvény, mely csupán csak az eljárás módját változtatja meg, egyaránt helyesen alkalmazható ugy, a multban mint a jövőben elkövetett vétsé-

*) Burnet II. S. mindkét ház naplóját, különösen az alsóházét dec. 19. s a felsőházét dec. 30. és januar 1. A bill maga a felsőház levéltárában föllelhető.

gekre A legnagyobb igazságtalanság volna visszaható erőt tulajdonítani oly törvénynek, mely a rabszolgaságot feloniának nyilvánítja. De legkisebb igazságtalanság sem volt elhatározni, hogy egy központi büntető törvényszék ítéljen minden felonía fölött, mely bár ezen törvényszék föllállítása előtt követtett is el. Torrington esetében a törvény lényege maradt az, a mi mindig volt. A bűn meghatározása, a büntetés kiszabása változatlanul a régi maradt. A mi változott, csak az eljárás módja volt; s ily változtatást a törvényhozás teljesen jogosítva volt visszaható erővel ruházni föl. Alig lehet hinni, hogy azok a kik a billt ellenzték, elhitték légyen ezt az álokoskodást, melyet czélszerűnek láttak felhasználni. A kasztérzület erős volt a lordoknál. Abban, hogy közülök valakit főbenjáró perben, egy plebejusokból álló törvényszék ítéljen el, egész osztályok lealjasítását látták. Ha nemes bajtársuk vétkezett, a perbefogatási pontozatokat kell benyújtani ellene. Westminsterhallban kell törvényszéket tartani fölötte, hozzá hasonlóknak kell ott diszöltönyeikben ülni, s becsületök és lelkiismeretök szerint adni szavazataikat; a lord High Stewart (főudvarmester) van hivatva arra, hogy az ítéletet kihirdesse s eltörje a fekete pálczát. Vége van a privilegiumnak, ha egy Earl fölött hajóslegények a hajókabinban egy asztal körül ülve mondhatnak ki halálos ítéletet. Ezen érzelmeknek oly nagy befolyása volt, hogy a bill a felsőházban csak két szavazattöbbséggel fogadtatott el.*) Az alsóházban, a hol a felsőház előjogait és kiváltságait

*) Felsőházi napló oct. 30. 1690. A számot a felsőházi napló soha sem adja. Hogy csak két szónyi többség volt, Ralph állítja, kinek jó forrása lehetett, de a melyet nem találtam meg.

nem igen jó szemmel nézték, csekély volt a vélemények eltérése. Torrington kérte a korlát előtti kihallgattatását s ott nagyon, hosszadalmasan de gyengén és zavarosan beszélt. Dicsekedett érdemeivel, áldozataival, sebeivel. Szidta a hollandiakat, az admirális bizottságot, az államtitkári hivatalt. A bill mindazonáltal minden fokozaton át szavazás nélkül ment keresztül.*)

Deczember elején Torrington őrizet alatt szállítatott le a Sheerness folyón. Ott a hadi törvényszék egy Kent nevű fregatta földéjzetén ült össze. A vizsgálat három napig tartott; s e három nap alatt London nagy forrongásban volt. A tőzsdén, a kávéházakban, sőt a templomok előtt is másról nem beszéltek mint Torringtonról. Erős pártok voltak, nagy fogadások tétettek, óránként jöttek a hírek vizen és szárazon, s minden hirt ütközben megnagyobbitottak s elferditettek. Azon naptól kezdve, melyen a gyalázatos csata híre megjött, egész a per előestéjéig, a közvélemény a fogoly ellen volt. Nevét, azon időbeli röpiratok szerint, ha említették, az soha sem történt szitkok nélkül. De mikor sorsa eldöntéséhez közel volt, akkor, a mi nálunk gyakori eset, visszahatás támadott. Megemlékeztek minden érdeméről, bátorságáról, jó természetéről, s erős ragaszkodásáról rossz időkben is a protestáns valláshoz. Tagadni nem lehetett, hogy tunyaságba és kéjelgésbe sülyedett, hogy kedvtelése miatt a legfontosabb ügyeket elhanyagolta, hogy egy jó pajtásnak vagy egy kéjhölgynek nem tudott nemet mondani, de mindezen hibáira tudtak mentséget és enyhítő körülményeket találni, barátai mindent felhasznál-

*) Van Citters a szövetséges államoknak nov. 14/24. 1690. Torrington gróf beszéde az alsóházhoz 1710.

tak, hogy a nemzet részvétét felkölthessék iránta, s az e célra irányzott mesterfogásokat hathatósan előmozdítá azon hir, hogy a hollandiak ellene való gyűlöletöknek némely honfitársai bántalmazásában engedtek kifejezést. Feuhangon hiresztelték, hogy egy vitéz, jó kedélyű, bőkezű angol gentleman, kinek nagyobb vétkét nem tudták, mint hogy a bort és a nőket szereti, agyon fog lövetni, hogy a hollandiaknak kedve teljék. A mi a per alatt előadta magát, a közönséget csak megerősíté e hitében. A fogoly ellen legtöbb tanú hollandi volt. A hollandi aladmirál, a ki magára vállalta az üldöző szerepét, annyira megfedkezett magáról, hogy a bírakat részrehajlással vádolta. Mikor végre, a harmadik nap estéjén, Torrington nemvétkesnek nyilvánított, sokan, a kik előbb vérét kívánták, nagyon örvendeni látszottak e fölmentetésen. Szabadon jött vissza s karddal oldalán Londonba. Mikor yachtja a Temzén fölment, minden hajó, melylyel találkozott, üdvözlé őt. Elfoglalá helyét a lordok házában, s még az udvarhoz is el mert menni. De a peerek közül sokan hidegen néztek reá; Vilmos nem akará látni, s a szolgálatból elbocsátatá. *)

Volt még egy másik tárgy, mely fölött egyik ház sem szavazott, de a melyről sok okunk van hinni, hogy

*) Burnet II. Van Citters a szövetséges államokhoz nov. 20. decz. 1. decz. 9/19. 12 22. 16 26. 1690. Részhajlatlan bírálata némely nevezetesb helynek a Torrington Arthur gróf életleírásában, egyuttal néhány szerény észrevétel a perére és fölmentésére. 1691; Okai a Torrington gróf perbefogatásának 1690; Példabeszéd a medve vadászatról 1690; Torrington gróf beszéde az alsóházhoz 1710. Hogy Torringtont a peerek hidegen fogadták, egy czikkből látom, mely a februári Noticias Ordinariasban jelent meg. Madrid feb. 6. 1691.

mind a két házban éles vitákat idézett elő. A whigek, noha sokkal kevesebbé voltak erőszakosak mint az előbbi évben, nem örömet láttak Caermarhent, mintegy miniszterelnöknek, a mennyiben egy angol alattvaló a Vilmoséhoz hasonló jellemű fejedelem alatt az lehetett. Noha senki sem vett kitünőbb részt a forradalomban, mint a lord miniszterelnök, noha senkinek sem kellett volna annyira félni egy ellenforradalomtól, régi ellenségei nem akarták elhinni, hogy lemondott volna azon absolutistikus tanokról, melyek mellett egykor buzgólkodott, vagy, hogy hű ragaszkodással lehessen egy kormány iránt, mely az ellenszegülésnek köszöni lételet. Az 1690. év utolsó hat hónapján át kegyetlenül üldözték őt a gunyiratok. Némelykor mint Tamás király, némelykor mint Tom a zsarnok szerepel ezekben.*) Vilmost kérve kérték, ne menjen a szárazföldre, ha legnagyobb ellenségét itt a királynő oldalánál hagyja. Halifaxet, a kit az előbbi évben a whigek hálátlanul és méltatlanul üldöztek, most tisztelettel és sajnálattal emlegették, mert ellenségek ellensége volt.***) Nevetségessé tették

*) Egy »azonkori whig gunyversben e sorok vannak: (prózában) »Azt hittük, Dávid követi Sault, mikor Vilmos emelkedett föl Jakab bukásán; de most egészen Tamás király uralkodik.«

»Egy másikban: »A míg Károly látszék e trónt elfoglalni, ezen Tom zsarnok alatt nyögött Anglia. Egy harmadikban: A yorkshirei Tom nagy urrá lett, hogy miért, azt senki se tudná, ő álnok volt királyi jótevője iránt, s ugyanaz lesz irányotokban is.«

**) Egy whig poeta párvonalba állítja a két marquest, mint gyakran neveztettek, és Györgynek ad elsőbbséget Tamás fölött: »Ha már egy marquesnek kell fölöttünk uralkodni, válassz egy jobbat helyette. A ki, távolléted alatt, gondot visel reánk, s kinek okosabb feje van.«

Caermarthen külsejét, arczát, testi gyengeségeit. *) Azon alkudozásokat a franczia udvarral, a melyekbe tizenkét évvel az előtt inkább balsorsa, mint hibája által belevonattott, a leggyűlöletesb színbe öltöztették. Szemére vetették pörbe fogatását és fogságát. Egyszer, mondák, megmenekült; de a boszu még utól fogja érni őt s London élvezni fogja ama rég halogatott gyönyört, hogy lássa őt a kék szalaggal, melyet megbecstelenít, levettetni a lépcsőn. Csáládja minden tagját, nejét, fiát, leányait, kegyetlen módon megtámadták s megvető gúnynyal halmozták el. **) Mind azok, a kiket hozzá közelebb állóknak ismertek, bőven részesültek e méltatlan bánásmódban, de senki sem oly nagy mértékben, mint Lowther. Az ezen szatirákban jelzett érzelmek igen erősen uralkodtak a parlamentben. Némelyek a támadás terveivel foglalkoztak, s azon reményben voltak, hogy olyan vihart fognak ellene kelteni, miszerint lehetetlen legyen az ügyek élén megmaradnia. Ugy látszott, mintha ez időben a királyi kabinetben nem lett volna akkora befolyása, mint máskor. Godolphin, a kit nem szeretett s nem birt ellenőrizni, de a kinek pénzkezelési ügyességét a nyáron át nehezen nélkülözték, visszahivatott a kincstárhoz s első biztossá tétetett. Lowther, a ki egészen a lord-elnök embere volt, még ott volt a bizottságban, de már nem elnökkölt. Igaz, hogy nem volt ott akkora különbség, mint most van az első lord és többi kartársak közt. De a változás mégis fontos és jelentékeny volt. Marlborough, kit Caermarthen nem szeretett, szintoly hatalommal birt a

*) »Egy vékony, torzalaku kisértet, mely a királyt kinozza.«

**) »Kössétek föl az ő kék szalagjával jól erősen az akasztófára; egy kordét a ladyje számára, s azt ugrándozva huzza az ő fia és örököse.«

hadügyi dolgokban, mint Godolphin a pénzügyiekben. Az állampecsét, melyet a nyáron Shrewsbury átadott, még mindig ott volt Vilmos szekrényében elzárva. A lord elnök hihetőleg azt várta, hogy tanácsát fogják kikérni, kinek adják át ezentul; de ebben csalatkozott. Sidney hivatott el Irlandból s bizatott meg a pecséttel. S az első értesülés, melyet a fontos kinevezésről a lord-elnök nyert, nem oly modorban történt, a mely érzelmére jó hatással lehetett volna. »Találkozott ön az uj államtitkárral, mikor kiment?« kérdé Vilmos. »Nem, Sir,« felelt a miniszerelnök, mást nem láttam, csak Sidney lordot.« »Ő az uj államtitkár,« mondá Vilmos. »Ő lesz mindaddig, mig találok arra való embert s kész lesz, azonnal lemondani, mihelyt találok arra való embert. Akárki más, a kit e helyre tehettem volna, megbántva érezné magát később, ha elvenném tőle azt.« Ha Vilmos mindent elmond, a mit gondolt, hihetőleg hozzá tette volna, hogy Sidney, noha nem nagy szónok és államférfi, egyike mégis ama kevés angol politikusoknak, a kikben szintugy megbizhatik, mint Bentinckben vagy Zulesteinben. Caermarthen keserű mosolylyal hallgatott. Uj dolog az, mondá később, egy nemesembert az államtitkári hivatalba ugy állítani be, mint egy hordárt valamely színházi zártszékbe hogy addig tartsa a helyet lefoglalva, mig az igazi gazdája megjön. De ezzel a tréfával csak komoly neheztelését és aggályait leplezte el. A miniszerelnök helyzete kellemetlen, sőt veszélyes volt s hatalma hihetőleg igen rövid ideig tartott volna, ha a véletlen szerencse épen e pillanatban nem nyujt neki alkalmat, hogy ellenfeleit a hazának tett egy nagy szolgálattal verhesse le. *)

*) A whigeknek Caermarthen elleni terveikre nézve, l. Burnet II. s egy jelentény tiltakozást a lordok naplójában, oct. 30. 1690. A

Augusztusban a jakobiták egészen összemorzsolva lenni látszottak. A boynei győzelem, s a Tourville hajóhadának a devonshirei partoknál megjelenése által előidézett ellenállhatatlan hazafias lelkesedés, lesújtotta az örökösödési jog legmerészebb bajnokait is. A főösszeesküvők legtöbbjei néhány hetet vagy fogságban vagy rejtőzve töltöttek. Mégis, a mellett, hogy az összeesküvés gyökérszájai messzire elnyultak, csak egy áruló vette el bűnének büntetését. Ez egy Cross Gottfréd nevű ember volt, a ki Rye közelében egy korcsmát birt s a ki Tourvillenek hírt adott, mikor a francia flotta a sussexi partok előtt állott. Kitűnván, hogy ez az egy példa elegendő volt s elmulván a betörés veszélye, s az ezen veszély által felidézett közlelkedés lecsilapulván, sőt a kormány elnézése folytán némely összeesküvők börtöneiket is elhagyván vagy rejtekeikből előbujkálván, a párt, mely annyira leverve s elcsüggedve volt, ismét életjelt kezdett adni. A régi árulók ismét egykori buvó helyeiken gyülekeztek, jelentékeny szempillantásokat és suttogásokat váltottak egymással, zsebeikből pasquillokat vontak elő a kensingtoni udvarra s tejbe és citromlébe rejtett leveleket a saintgermaini udvartól. Preston, Dartmouth, Clarendon és Penn voltak a legtevékenyebbek köztük. Velők szövetkezett Ely nemesküvő püspöke, a kit a kormány még megszívelt a régi palotában,

Godolphin és Caermarthen egymásközi viszonyáról 1. Godolphin levelét Vilmoshoz, marc. 20. 1691. Dalrymplenél.

*) Ezen összeesküvésre vonatkozó előadásomat főleg azon szóbeli és írásbeli vallomásokból vettem, melyeket az összeesküvők a perben tettek. L. szintén Burnet II. Luttrell Narcisz megjegyzi, hogy ugylátszik egy római katolikust se vettek be az összeesküvők értekezéseibe.

mely nem volt többé az övé, s a ki kevés idővel azelőtt az eget hívá tanuságul arra, hogy távol van tőle még a gondolat is idegeneket hívni föl Anglia megszállására. Egy jó alkalom elmulasztatott, de készen kínálkozték a másik, ezt nem kelle engedni elsurrani. A bitorló nem sokára ismét Anglián kívül lesz. A kormányzat ismét egy gyenge nőre és egy megoszlott tanácsra lesz bízva. Az imént lefolyt év bizonynyal szerencsétlen volt; de az, a mely most kezdődött, szerencsésebb leend.

Decemberben a jakobiták főnökgyűlést tartottak. A kizárólag protestánsokból álló gyűlés azon nézetben volt, hogy valamit meg kell kíséreni, de, hogy nagy nehézségek vannak. Senki se merte ajánlani, hogy Jakab rendes hadcsapatok kíséretében jöjjön át. A multévi tapasztalásokon okulva, mindnyájan féltek a hatástól, melyet a francia egyenruha és zászlók látása angol földön tesz. Egy irat tétetett föl, mely úgy hívék, mind Jakabot mind Lajost meg fogja győzni arról, hogy egy restauratio csak az angol nemzet lelkes hozzájárulásával eszközölhető. Franciaország, — úgy szólt e nevezetes okirat lényege, — a szigetet, meglehet, romhalmazzá fogja változtatni, de soha alávetett tartományává. Alig volt képzelme valakinek, a ki nem szokta a közérzületet megfigyelni, arról, hogy mily elszánt és sivár elhatározással voltak minden párt és osztálybeli emberek eltelve, hogy bármely külhatalmasságnak ellene szegülnek, mely az országnak fegyverrel meghódítását kísérené meg. Sem a római katolikus hitre nem lehetett Angliát téríteni. Öt millió protestáns volt az országban, s alig száz ezer pápista: hogy ily csekély szám oly nagy számot legyőzhessen, az physikai lehetetlenség volt, a physikai lehetetlenség mellett pedig megszűnik minden más okoskodás. Jakab tehát

jól cselekvék vala, ha azonnal olyan intézkedésekhez nyul, a melyek az iránt nem hagynak kétséget, hogy el van határozva a törvény által megállapított vallást föntartani. Szerencsétlenségre minden levélben, mely Franciaországból jött, mindig volt valami, a mi felzaklatá ama szenvedélyeket, melyeket csilapítani kellett volna. Mindenfelé beszéltek az adomákat, oly protestánsoknak Saint Germainsbén történt megsértéseiről, a kik hűségök legnagyobb próbáit adták azzal, hogy számkivetésbe követték egy az övéktől különböző vallásért lelkesülő urokat. A hugonották ellen kiadott rendeletek még talán ezen felekezetbeliek rendbontó elveik és föllépésök által némileg igazolva lehettek: de minden igazság és vendégszeretet legnagyobb megsértése volt, ezen edictumok érvényét még azokra is kiterjeszteni, a kik hazájukból tisztán csak egy római katolikus királyhoz való ragaszkodásuk miatt üzettek el. Az anglikán egyház hiveit, a kik az ő tanaik folytán, mindent a mi az életben becses, feláldoztak a király ügyének, bizonynyal nem lett volna szabad eltiltani attól, hogy valamely szerény épületben ne végezzék szertartásaikat s ne kereshessenek vigasztalást. Annak köztudomásul hozása, hogy Lajos az angol száműzötteknek, Jakab kértére megengedte saját nemzeti szokásaik szerint tartani meg az istentiszteletet, a legjobb bevezetése lenne a célbavett nagy vállalatnak. Ezen vállalatba kora tavasszal bele kell kezdeni. Francia erő okvetlen kísérje ő felségét. De jelentse ki, hogy e seregnek más célja nincs mint személyét védeni s szeretett alattvalóit oltalmazni, és hogy mihelyt a külföldi bitorlók elűzetnek, a külföldi szabadítók is elfognak bocsáttatni. Ugy szintén meg kell ígérnie, hogy a törvények értelmében akar

kormányozni s a közte és népe közt fenforgó kérdéseket a parlament elébe fogja hozni.

Elhatároztatott, hogy Preston küldessék Saint-Germainsbe az összeesküvők határozatával és tanácsaival. Ashton János, modenai Mariának, midőn ez volt a trónon, kabinettitkára, s a számüzött családnak egész szivből hive, magára vállalá az átkelés módjairól való gondoskodást, s e célra egy Elliot nevű heves vérű ifju jakobita közreműködését vette igénybe, a ki általában csak annyit tudott, hogy a jó ügynek valami kockázattal járó szolgálatot kell tennie.

Hajót, melynek tulajdonosa ne sokat törődjék vele, mi célra használják föl, London kikötőjében könnyű volt találni. Aston és Elliot egy Jakab és Erzsébet nevű szállítóhajó tulajdonosával ismerkedtek meg. A jakobita ügynökök csempészek gyanánt mutatták be magukat, s száz ezerekről beszéltek; melyeket csak egy szerencsés utban lehetne nyerni Francziaországba s onnét vissza. Az alku megkötetett, egy hatpenny ketté töretett; s minden késület az indulásra megtétetett.

Prestonre barátai egy, fontos levelekkel megtöltött csomagot biztak. Ezek közt volt az angol flotta egy lajstroma, melyet Dartmouth adott, a ki némely régi fegyvertársával összeköttetésekben állott, egy példánya az összeesküvők gyűlésén hozott határozatoknak, s főpontjai egy nyilatkozatnak, melyet Jakabnak, kikötése után azonnal, közzé kellett vala tétetnie. Volt közte még vagy hat-hét levél a Jakabpárt néhány kitünőbb tagjától. Ezen levelek legtöbbszörre parabolákat tartalmaztak, de a melyek megfejtése nem volt igen nehéz. Egyik összeesküvő a jogtudomány műszavait használta. Volt remény reá, hogy Jackson visszanyerhesse jószágait. Az új földesur kemény ember

volt s maga ellen ingerlé a bérlőket. Csekélységgel vissza lesz váltható az egész birtok. A legjobb ügyvédek már Jackson javára adtak véleményt. Más nem kell, csak hogy ő maga jelenjen meg Westminsterhallban. De a végső tárgyalás még a husvéti terminus előtt megtartható. Mások a királyi tőzsde irányát utánozták. Nagy tudakozódás van egy újabb szállitmány után a valódiból. Van ok hinni, hogy a régi ház most oly czégekkel fog összeköttetésekbe hozatni, a melyekkel eddig nem volt dolga. Ez nyilván az elégületlen whigekre volt czélozva. De, hozzá tévék, a szállitmányokat nem lehet soká halogatni. Mi sem volna oly veszedelmes mint elkésni a vásárról. Ha a várt árúk márczius tizedikeig meg nem érkeznek, vége lesz az azon évi egész nyereménynek. A mi a részleteket illeti, teljes bizalommal kell fordulni az ügyvezetőhez, a ki átutazik. Clarendon egy leánykérő szerepét vette föl. Teljes reménye van, hogy az ügy, a melyet képvisel, szerencsés eredményre vezet, s hogy a hozomány biztosítva lesz. »Önnek rokonai,« írta, újabb elfogatására vonatkozva, »ezen a nyáron igen barátságtalanok voltak irántam. De mihelyt biztosan kimehetek, azonnal felfogom újra az ügy szálait,« Sedley Katalin egy olyan levelet adott Prestonnek, melyben minden jelkép és körülírás nélkül panaszskodik, hogy szeretője egy leánygyermeket hagyott reá, s nagyon könyörgött egy kis pénzsegélyért. De a két legfontosb levél Turner püspöktől volt. Ezek Redding urhoz és asszonysághoz voltak intézve; de oly nyelven szóltak, mely egy gentlemanre nézve lealázó volna más mint a király irányában. A püspök biztosítá ő felségeiket, hogy ügyöknek szenteli magát, hogy forrón vágyódik az alkalom után, buzgóságának bebizonyítására, s hogy oly kevésbé fogja feloldani magát a hűség kötelékei

alól, mint lemondani a mennyországra való kilátásairól. Hozzá tévé jelképies de teljesen érthető szövirágokban, hogy ő több nemesküvő főpapoknak is tolmácsa, s különösen Sancrofté. »Sir, én többes számban beszélek,« — ezek szavai a Jakabhoz intézett levélnek, — »mert szintugy irom idősb testvérem érzelmeit mint a magaméit s egész többi családunkéit.« Mondenai Mariához irt levele ugyan ilyen tartalmu. »Ezt pedig idősb testvérem helyett is, s ugy többi legközelebbi rokonaim mint a magam nevében irom.« *)

Minden levélben melyet Preston magával vitt, utalás van arra, hogy ő fog bővebb felvilágosítást adni. Vitt magával saját kezével irt jegyzeteket is azon tárgyakról, a melyek iránt megbizva volt urával és Lajos minisztereivel értekezni. Ezen bár rövid és töredékes jegyzetek, legnagyobb részben minden nehézség nélkül kimagyarázhatók. A partok védtelen részei fölemlitetnek. Gosport csak karókkal van védve. Portsmouth őrsége csekély. A francziáknak aprilben künn kell lenni s harczolni kell, mielőtt a hollandiak a csatornába érnek. Van egy két oda vetett szó, mely világosan azt jelenti, hogy legalább többen a nemesküvő püspökök közül nem mondtak igazat akkor, mikor egy francia megszállás gondolatát borzadva háritották el maguktól. **)

*) Ezen levelek hitelessége egyszer nagyon silány okból vontott kétségbe. De Turner levele Sancroft-hoz, mely a Tannerféle iratok közt a bodleyi könyvtárban van, s mely Ken életrajzában is (egy laikustól) föllelhető, meggyőzheti a leghiteltlenebbet is.

**) Ily szavak valának: »A szerény vizsgálat — a püspök felelete. — Nem elkedvetlenítése — hanem kielégítése a jó barátoknak.« A szerény vizsgálat volt ama röpirat czime, melyben a dewittezési célzás foglaltatik.

Most minden készen volt Preston elutazására. De a Jakab és Erzsébet tulajdonosa gyanakodni kezdett, hogy az ő hajóját nem annyira kereskedelmi mint politikai czélokra bérelték ki. Arra a gondolatra jött hogy hátha többet nyerhet ha utasait feladja, mint ha biztosan átszállítja őket. Értesíté a történőkről a lord elnököt. Ennek mi sem lehetett nagyobb öröme. Örült, hogy alkalma nyílt a kormányhoz való hűségének, melyet ellenfelei gyanusítottak, fényes bebizonyítására. Szokott erélylyel és ügyességgel fogott a dologhoz. Legidősb fia, Danby gróf, egy bátor, de ledér s kissé különcz ifju, otthonos volt a tengeren, sokat élt a tengerészek közt, s egy bámulatos sebességű kis yachtnak volt birtokában. Ez a hajó, jól fölszerelve s egy Billop nevű megbízható tisztnek vezérlete alatt a folyammon leküldetett, miként ha matrózok fogdosására indulna.

Csendes éjszakán, az 1690. év utolsó éjjelén, Preston Ashton és Elliot a Tower közelében az ő bérhajójukra szálltak. Nagy félelemben voltak, nehogy vagy Wolwich előtt állomásozó valamely fregatta, vagy valamely őrhajó a gravesendi őrháztól, megállítsa és átkutassa őket. De mihelyt akadálytalanul elhaladtak úgy a fregatta mint az őrház előtt, bátorságot kaptak: erős étvágyuk támadt: kirakodtak egy sült marhahussal, vagdalt pástétómmal s üveg borokkal jól megtömött kosárból, s épen karácsonyji lakomájukhoz akartak hozzálátni, mikor jel adatott, hogy Tilburyből egy hajó jön sietve utánok. Alig volt annyi idejük, hogy egy lyukba elrejtőzzenek a kavics között, mely hajójuknak súlyterhét képezé, mikor a vadászatnak már vége lett, s Billop, fegyveres kísérettel, a földélzetre lépett. A sülyesztők felvonattak: az összeesküvők elfogattak, ruháik szigoruan átmotoztattak. Preston megzavarodásában, a ka-

vicsra ejté hivatalos pecsétjét s a reábizott csomagot. A pecsétnyomót megtalálták ott a hova esett. Ashton, tudva az irományok fontosságát, felkapará azokat s igyekezett elrejtegetni, de hamar megtalálták azokat kebelében.

A foglyok ekkor megpróbálták Billopot hizelgéssel vagy megvesztegetéssel részökre hódítani. Bort hozattak, kínálták, dicsérték gavalléros magaviseletét, s biztosították őt, hogy ha velök megy, sőt ha csak egy kis papirtekercset enged a Temze vizébe vettetni, szerencsáját meg alapíthatja. A közügyek, úgy mondák forduló ponton állanak: a dolog nem mehet mindig oly rosszul mint eddig ment; s csak a kapitánytól függ, hogy olyan hatalmas és gazdag legyen a minő csak kíván lenni. Billop, noha udvarias, de rendíthetetlen maradt. Az összeesküvők most látták, hogy nyakuk nagy veszélyben forog. Az eset tisztán kitünteté mind a három ember jellemét, mely ily eset nélkül örökre ismeretlen maradt volna. Preston mindig magaslelkű s vitéz gentlemannek volt ismerve: de a tömlöczre és akasztófára való közel kilátás férfiatlanná tette őt. Elliot lármázott, szitkozódott, fogadá, hogy ha valaha szabad lesz, boszut fog állani, s borzasztó átkok között azt kívánta, hogy a menkö üssön bele a yachtba, s hogy a Londonbridge (hid) essék le reá s zuzza össze. Egyedül Ashton maradt meg férfias nyugalmában.

Késő este ért el a hajó Whitehall lépcsőjéhez; s a foglyok erős kísérettel az államtitkári hivatalba vitettek. Az Ashton kebelében talált iratokat még azon éjjel átvizsgálták Nottingham és Caermarthen, s más nap reggel Caermarthen a király kezébe adta át azokat.

Nem sokára egész Londonban hire ment, hogy összeesküvés fődöztetett föl, hogy a Jakab hiveinek követei

kiket egy francia megszálló hadseregért küldöttek, az éber és erélyes lord-elnök ügynökeinek kezébe kerültek, s hogy a kormány oly okiratoknak jutott birtokába, melyek egy néhány nagy urnak életébe fognak kerülni. A jakobiták halálra voltak rémülve: a whigek lármája Caermarthen ellen, azonnal lecsendesült, s az ülés teljes egyetértésben oszlott szét. Január ötödikén a király megköszönte a két ház tagjainak közreműködésüket, s biztosítá őket, hogy nem fog visszaadni egy elkobzott jószágot sem Irlandban, a míg újra össze nem jönnek. Célzást tett az imént felfödözött összeesküvésre s azon reményét fejezé ki, hogy Anglia barátai ily pillanatban nem fognak kevesebb tetterőt avagy összetartást tanúsítani, mint ellenségei. Aztán tudatá akaratát, hogy a parliament elnapoltassék. Más nap pedig, a nemesurak fényes kíséretében, elindult a hágai congressusra. *)

*) Felsőházi és alsóházi napló jan. 5. 1690/1. London Gazette jan. 8.

XVII. FEJEZET.

Január tizenhatszadikán 1691, a király, miután néhány napig ellenkező szelek tartoztatták, Gravesendnél parthoz kötött. Négy yacht szereltetett föl az ő és kísérete számára. Kísérői közt voltak Nortolk, Ormond, Devons-hire, Dorset, Portland, Monmouth, Zulestein és a londoni püspök. Két kitűnő tengernagy, Shovel Cloudesley és Rooke György vezényelték a födezetül szolgált hadihajókat. Az utazás kellemetlen, unalmas volt. Több óráig a Godwin homokzátonyokon vesztegelt szélcsend miatt a hajóhad; s még csak ötöd napon mutatták a fenékkutaszok, hogy a hollandi part közelebb van. A köd olyan sűrű volt, hogy semmit se láthattak s nem volt tanácsos, a hajóknak a sötétségben tovább hatolni. Vilmos, kifárasztva az uttól, s vágyva szeretett hazáját ismét viszontláthatni, egy nyílt csónakon akart kiszállani. A kíséretében volt főurak le akarták beszélni arról, hogy becses életét ily módon kockáztassa; de látva, hogy határozata mellett megmarad, ők is osztozni kívántak a veszélyben. S a veszély komolyabbnak bizonyult, semmint hitték. Ugy vélték, hogy egy óra alatt szárazon lesznek. De uszó nagy jégtömegek akadályozták a csónakot haladásában; beállt az éj; a köd mind sűrűbbé lett; a hullámok elborították a királyt és kísérőit. Egyszer a hajó megfeneklett a homokban s nagy

nehezen tudták elszabadítani. A legmerészebb tengerészek csüggedést mutattak. De Vilmos egész éjen át oly jól érezte magát, mintha kensingtoni fogadó szobájában volna. »Sze-gyeld magad,« így szólt egyik legijedezőbb evezőhöz, »félsz meghalni az én társaságomban?« Egy bátor hollandi ten-gerész beleugrott a vízbe, s nagy nehezen hatolva át hul-lámokon, jégen és iszapon, elérte a szárazföldet. Itt egy puskát sütött el, s tüzet gerjesztett annak jeléül, hogy jó helyen van. Uti társai közül mégis egy sem tartá okosnak e példát követni. A tűz irányában hintálództak, míg egy januáriusi reggel halvány fénye megláttatá velök, hogy Go-ree sziget közelében vannak. A király és kísérei hidegtől dermedezve s jégcsapatoktól ellepve, jó kedvvel partra szállottak, hogy fölmelegítsék magukat és kipihenjenek. *)

Néhány óráig egy paraszt gunyhójában kinyugod-ván, Vilmos Hága felé indult. Itt nyugtalanul várták. Mert noha a hajóhad, mely őt oda hozta, a partról nem volt kivehető, a királyi üdvövések áthallatszottak a ködön s az egész part hosszában tudták megérkezését. Ezeren gyűltek össze Honslaerdyknél s oly örömkialtásokkal üd-vözölték, melyek szivből jöttek és szivhez szóltak. Egyike volt ama kevés derült napoknak e bár jótékony és dicső, de épen nem boldog életpályán. Több mint két évet idegen földön töltvén, a számüzött ismét szülőföldjére léphetett. Ismét a dajkája nyelvét hallhatá. Ismét látta a vidéket, az épületeket, melyek lelkében a gyermekkori emlékekkel és szent hazaszeretettel voltak elválhatatlanul összeforrva; e

*) Relation de la Voyage de Sa Majesté Britannique en Hol-lande, enrichie de planches très curieuses 1692 ; Wagenaar ; London Gazette, jan. 29. 1690/1 ; Burnet II.

kietlen homokbuczkák, kagylók, hinár, a melyeken a német tenger hullámai megtörttek; a végtelen sikmező, melyet árkok hasogatnak; az egyenes vonalu csatornák; a fényes színekkel kifestett, csinos képekkel és föliratokkal ékeskedő nyaralók. Több súlyos hónapon át élt egy nép között, mely őt nem szerette, nem értette, mely nem tudta feledni, hogy ő idegen. Azok az angolok, a kik leghivebb szolgálói voltak, nem tudtak iránta lelkesülni, személyes vonzalom nélkül merőben csak kötelességérzetből tettek mindent. Szívökben busongtak a miatt, hogy nincs más választásuk, mint vagy egy angol zsarnok vagy egy hollandi szabadító. Most minden megváltozott. Vilmos egy olyan népség között volt, a mely imádta, úgy mint Erzsébetet imádták, mikor Tilburyben hadsorai közt végig nyargalt, vagy második Károlyt, mikor Doverban megérkezett. Igaz, hogy az Orániai család régi ellenségei a helytartó (Stadtholder) távolléte alatt nem maradtak tétlenül. Volt nem ugyan lárma, hanem zugolódás ellene. Elhanyagolá, úgy mondák, saját szülőföldjét új királysága miatt. A hol csak az angol zászló becsületéről, a hol az angol kereskedés érdekeiről volt szó, mindig feledé, hogy ő hollandi. De, mihelyt jól ismert arcát ismét meglátták, vége volt azonnal minden féltékenységek, minden hidegségek. Nem volt paraszt, nem halász, nem oly mesterember a nagy tömegben, mely az utat Honslaerdyktől Hágáig ellepé, a kinek szívét büszkeséggel ne töltötte volna el a gondolat, hogy Holland első tisztviselője egy nagy király lett, hogy felszabadította Angliát, meghódította Írlandot. Örültség lett volna Vilmostól Hampton Courtból Westminsterig örkiséret nélkül utazni; de saját hazájában nem kellett kard vagy puska személye megvédésére. »Ne nyomjátok vissza a népet,« kiáltá, »hadd

jőjjenek mind közel hozzám, ők mind jó barátaim.« Majd megtudá, hogy költséges előkészületek tétettek Hágába leendő bevonulására. Elsőben zugolódott ellene. Ő utál, ugymondá, minden feltűnést és pompát. Ugy is eleget kell a háborura költeni. Azt reménylé, hogy az ő földiei őt mint szomszédjokat tekintik, a ki köztök született s nőtt fel, s nem fogják azzal megbántani, hogy nagy czeremoniákat csináljanak vele. De minden tiltakozása hiába volt. A hollandiak, a mily egyszerűek és takarékosak szoktak rendesen lenni, föltették magukban, hogy az ő híres földi-jöket rangjához és érdeméhez illő tisztelettel fogják fogadni s ő kénytelen volt engedni. Diadalmenete napján roppant népség gyült össze. A tartomány összes járművei és lovai nem voltak elégségesek ama sokaság számára, a kik látására oda siettek. Sok ezeren korcsolyázva vagy szánkázva jöttek a befagyott csatornákon Amsterdamból, Rotterdamból, Leyden-, Haarlem- és Delftből. Tíz órakor reggel január huszonhatodikán, a városház nagy harangja adá a jelt. Ezer hatszáz előkelő polgár, jól fölfegyverkezve s a legfinomabb ruhákba öltözve, a melyek csak találhatók voltak ruhaszekrényeik rejtekeiben, a tömött utczákon fönn-tartották a rendet. Az ablakokat emelvények és erkélyek takarták el, téli zölddel és szőnyegekkel beaggatva. A királyi diszhintót az alabárdosok és gyorsfutók serege környezé, s hosszú sora a legfényesebb fogatoknak követte, számos diadaliven át kellett mennie, melyek festményekkel és faragványokkal voltak ékesítve. Folytonos »éljen soká a király és helytartó« kiáltások kísérték. A városház eleje s a vásártér egész környezete a tarka színek fényében ragyogott. Mindenütt polgárkoszoruk, diadaljelek, a tudomány és ipar, a kereskedelem és földművelés jelvényei vol-

tak láthatók. Egy helyen Vilmos őseinek hőstettei voltak lefestve. Ott volt a hallgatag fejedelem, a batávái köztársaság alapítója, a mint a Meuse vizén átkel harczosaival. Ott volt a tüzesebb Móricz, midőn Nieuport ostromát vezérli, kissé odább a hős saját élete eseménydús történetét láthatá visszaadva. Ott volt mint gyermek, özvegy anyja térdein. Ott állott az oltárnál Máriával egymás kezét tartva. Ott volt a mint Torbaynél kiköt. Ott volt a mint a Boyne vizén átuszik. Ott volt különösen a jég és hullámok közé szoritott csónak, Róma fejedelmi nyelvén viselve igen illő feliratul a nagy római ama jellemző mondatát: »Mit félsz? Rajtad van Caesar!« A latin feliratok és jeligék megválasztása két olyan férfira volt bízva, a kik Bentley megjelenése előtt, ama kor klasszikus tudósai közt első helyen állottak. Spanheim, kinek páratlan volt a római érmek ismeretében való jártassága, nemes rövidséggel sikeresen utánozta ama régi feliratokat, melyeket oly szorgalmasan tanulmányozott; segített neki ebben Graevius, a ki akkor Utrechtben tanár volt, s kinek méltó nagy hirneve a protestáns Europa minden részéből vonzá oda nagy számmal a tanulókat. *) Beállván az éj, a nagy csatornán, mely a szövetségi palota falait mossza, nagyszerű tűzjáték gyújtott. A csatorna most márványkemény volt; s a hollandiak dicsekedtek, hogy még Versailles terraszszaín se volt soha fényesebb látvány látható, mint minő hatást e tűz

*) E két nagy tudós neve igen érdekesen van együtt említve Bentleynek Greviushoz apr. 29. 1698. írt egy levelében: »Sciunt omnes qui me norunt et si vitam mihi Deus O. M. prorogaverit, scient etiam posterī, ut te et τὸν πᾶν Spanhemium, geminos hujus aevi Dioscuros, lucida literarum sidera, semper predicaverim, semper veneratus sim.«

zuhatagok tettek, miknek fénye a jég sima tükrén visszaverődött. *) Az angol lordok szerencsét kívántak uroknak e roppant népszerűséghez. »Igen,« mondá ő; »de nem én vagyok az igazi kegyenczök. Ezen ujjongás még semmi ahoz képest, a mi lett volna, ha Mária itt volna velem.«

Kevés órával a diadalmas bevonulás után, a király a szövetséges kormányznak egy ülésére ment. Utolszor akkor jelent meg köztük, mikor Angliába volt indulandó. Az nap ő, ama komoly honatyák főnhangu sirása és tördelt szavai közt mondott nekik köszönetet ama szívességért, melylyel gyermeksége fölött virasztottak, nevelték ifju lelkületét s támagották hatalmát érettebb éveiben; s ő ünnepélyesen gondjaikra bizá szeretett hitvesét. Most úgy jött vissza közejök, mint három ország királya, mint feje a legnagyobb államszövetségnek, melyet Europa száznyolczvan év óta látott; és a teremben nem volt más hallható mint örömkialtások és üdvözlések. **)

Ezen időben Hága utcáit ellepték a diszfogatok s a fejedelmek és követek kísérete, kik a nagy congressusra gyülekeztek. Legelső volt Brandenburg választófejedelme a nagyravágyó és fényüző Frigyes, a ki pár évvel azután

*) Relation de la Voyage de Sa Majesté Britannique en Hollande 1692; London Gazette febr. 2. 1690/1; Le Triomphe Royal ou l'on voit descrits les Arcs de Triomphe, Pyramides, Tableaux et Devises au Nombre de 65 erigez à la Haye à l'honneur de Guillaume Trois 1692; le Carnaval de la Haye 1691. Ez az utóbbi mű egy vad pasquill Vilmosra.

**) London Gazette febr. 5. 1690/1; Ő Felsége beszéde, melyet a hágai egyesült tartományok szövetséges rendeihez tartott febr. 7. s ő magas és hatalmas lordságaiknak arra adott felelete, mind a kettő a szövetséges rendek jegyzőkönyvéből kivonva. 1691.

Poroszország királya czimét vette föl. Jött aztán az ifju bajor választó, a würtembergi uralkodó, Hessen Cassel és Hessen Darmstadt fejedelmei, s hosszú sora a souverain fejedelmeknek, a kik a nagyhirű Brunswick családból származtak, a szász holsteini és naszszaui fejedelmek. Castanaga marquess, a spanyol Németalföld kormányzója, a brüsszeli alkirály udvarától jelent meg, a gyűlésre. Rendkívüli követet küldöttek a császár, a spanyol király, a lengyel, dán és svéd király és Szavója hercege. Alig volt hely a városban és környezetében, mind azon angol lordok és gentlemanek befogadására, kiket akár a hivatalos kötelesség akár a kíváncsiság a gyűlés helyére vitt. A legszorgalmasabb nép komoly fővárosa most olyan vidám színt öltött, mint Velence a farsangban. Az orániai herceg villáját környező hárs- és szilfák közti séta utakat most a Londonból, Berlinből és Bécsből jött uracsok tarka tollai, csillagai, lengő parókái, himzett kabátjai s aranyzott kardmarkolatai ékesíték. Az urak közé elegyedtek zsebmetszők, nem kevesebbé fölpipezve mint ők. Éjszaka a játékasztalokat lepték el; s a színház egész a pitvarig megtelt. Fejedelmi lakomák gyorsan követték egymást. Az ételek arany tálakban adattak föl; s ama régi teuton szokáshoz képest, melyet Shakspeare ismertetett meg honfitársaival, mindannyiszor, ha valamely előkelő fejedelemnek az egészségére poharat köszöntettek föl, a trombiták és dobok megszólaltak. Némely angol lord, különösen Devonshire, oly vendégségeket adott, a melyek a fejedelmekével versenyeztek. Megjegyeztetett, hogy a német hatalmasságok, melyek az udvari etiquette körül mindig oly aprólékosak és czivakodásra készek szoktak lenni, ez alkalommal minden formáságok mellőztével jöttek össze, s feledni látszottak a genealogiai és

heraldikai vitatkozásra való hajlamaikat. Az ezen nemzetet szintén jellemző azon előszeretetet, melylyel a bor iránt viseltettek, nem feledték el. A brandenburgi választó fejedelem asztalánál nagy derűtséget idézett elő a hollandi államférfiak ama komolysága, melylyel teljes józansággal Puffendorf és Grotiusból vett érvekkel czáfolgálták a német uraknak részeg fővel mondott badar állításaikat. Egyike e nemés uraknak annyi serleget üritett ki, hogy bele támolygott az égő szén közé, s mikorra ki tudták huzni onnét, bárszony ruhája már összeégett. *)

Közepette e zajos vigalmaknak nem hanyagoltattak el a komoly ügyek. A congressus formaszerű ülést tartott, a melyen Vilmos elnökölt. Rövid de jelentős beszédben, mely gyorsan elterjesztetett egész Európában, kiemelte a szoros összetartás és erő kifejtés szükségét. A mély tisztelet, melylyel a fényes gyülekezet őt hallgatta, nagyon bosszantá elleneit úgy Angliában mint Franciaországban. A német hatalmasságokat nagyban korholták, hogy egy bitorló előtt meghajoltak. Valóban a legelőkelőbbjeik is olyan figyelmet tanusítottak iránta, a minőt alig tanusítottak volna ő császári felsége iránt, a tömeg közé keveredtek előszobájában, s az asztalánál olyan alázattal viselték magukat, mint bármely angol lord, mikor udvarol. Egy torzképen a szövetséges fejedelmek mint medvék vannak lerajzolva szájoskosarakkal, némelyek koronával, némelyek diszföveggel. Vilmos mind egy lánczra füzte őket s tánczolni tanítja. Egy másik torzképen ő egy karszékbe leheveredve, lábát egy ván-

*) Relation de la Voyage de Sa Majesté Britannique en Hollande ; Burnet II ; London Gazette febr. 12., 19., 20. 1690/1 ; Dohna róf emlékirat ; Fuller Vilmos emlékirat.

kuson nyugtatja, fején kalappal, míg mellette jobb és balról kis székeken ülnek fedetlenül a brandenburgi és bajor fejedelmek: a souverain többi fejedelmek pedig egy tömegben szerény távolban állanak; s Gastanaga, Alba méltatlan utóda, térdepelve várja az eretnek zsarnok parancsait.*)

Nemsokára hivatalosan kihirdettetett, hogy még a nyár előtt, kétszázhuszezer ember táborban lesz Francziaország ellen.***) Megállapított a szövetséges hatalmak mindegyikének jutaléka. Hogy minő tárgyakat nem volna időszerű valamely nyilatkozatban megérinteni, azt az angol király szövetségeseivel külön beszélte meg. Ezen alkalommal is, mint uralkodása alatt mindenkor, ő volt magának saját külügyminisztere. Forma tekintetéből szükséges volt, hogy segítségére legyen egy államtitkár; s azért Nottingham elkísérte Hollandba. De Nottingham, noha Anglia belkormányzatát illető minden ügyben nagy mérvben birta ura bizalmát, a congressus ügyeiből alig tudott többet mint a mit hirlapokból olvashatott.

Ez a módja az ügyek tárgyalásának talán alkotmányellenesnek látszik, s némely író, az ő saját koruk tárgyalási módját alkalmazva a régibb korra, erősen korholta ugy Vilmost, hogy miniszterei meghallgatása nélkül intézkedett, mint minisztereit, hogy reáállottak arra, hogy teljes tudatlanságban éljenek oly értekezések felől, a melyekben a korona méltósága s a nemzet jóléte oly mélyen volt érde-

*) Wagenaar; Le Carnaval de la Haye, marc. 1691; La Tabouret des Electeurs, apr. 1691; Cérémonial de ce qui s'est passé à la Haye entre le Roi Guillaume et les Electeurs de Bavière et de Brandebourg. Ez utóbbi egy kézirat, melyet IV. György a brit muzeumnak ajándékozott.

**) London Gazette febr. 27. 1690/1.

kelve. De föltehetjük bizonynyal, hogy az a mit mind a két párt legjelesebb emberei, minő például Nottingham a toryk és Somers a whigek közt volt, nem csak tettek hanem védelmeztek is, nem lehetett valami helytelen dolog; s csakugyan nem nehéz arra elegendő mentséget találnunk.

Az a tan, mely szerint az uralkodó nem felelős, kétségkívül olyan régi, mint a mi alkotmányunk bármelyik része. Az a tan, mely szerint a miniszterei felelősek, szintén emlékezetet haladó időkből származik. Az, hogy a hol felelősség nincs, ott nincs is semmi biztosíték a rossz kormányzat ellen, olyan tan, melyet a mi országunkban és a mi korunkban, alig fog valaki kétségbe vonni. Ezen három tételből világosan következik, hogy a közigazgatás akkor lehet legjobban kezelve, ha az uralkodó semmi nyilvános tényt nem visz véghez miniszterei hozzájárulása és közvetítése nélkül. Ezen okoskodás egészen helyes. De jusson eszünkbe, hogy az elmélet az egyik uton jár, s a kormányzás a másikon. Logikában, csak esztelen fogná elismerni az előtételeket s megtagadni az azokból folyó következtetéseket. De a gyakorlatban azt látjuk, hogy nagy és felvilágosult községek nemzedékről nemzedékre főnállanak az elvek föntartása mellett, megtagadva az elvek tényleges alkalmazását. Kétségbe lehet vonni, ha volt-e valaha érvényben oly gyakorlati politika, mely e politika tiszta elméletével tökéletesen megegyezett volna. Az alkotmányos királyság tiszta elméletéhez képest, a fejedelem uralkodik de nem kormányoz; s az alkotmányos királyság, ugy a mint az Angliában most főnáll, közelebb áll a tiszta elmülethez, mint bármely más országban. S mégis nagy tévedés volna azt képzelni, hogy a mi fejedelmeink csak uralkodnak, de soha sem kormányoznak. A tizenhetedik században, whigek

és toryk egyaránt, az első államtisztviselőnek nem csak jogában de kötelességében állónak is hitték azt, hogy kormányozzon. Minden párt egyetértőleg korholta második Károlyt, azért, hogy nem volt saját miniszterelnöke: minden párt egyetértőleg dicsérte Jakabot azért, hogy saját fő tenger-nagya volt; szintugy tartotta természetesnek és észszerűnek minden párt azt, hogy Vilmos ön magának külügyi államtitkára legyen.

Észre lehet venni, hogy a külügyi alkudozások azon időben való vitelének legelmésebb és legjobban értesült bírálói ritkán maradnak következetesek önmagukkal. Mert a mig kárhoztatják Vilmost, hogy saját teljhatalmu nagykövete volt Hágában, másrészt dicsérik, hogy saját főhadvezére volt Írlandban. Már most minő elvi különbség van e két eset közt? Bizonyos, hogy mindazon okokat, a melyekkel azt mutogatják, hogy megsértette az alkotmányt a mikor saját teljhatalmából alkut kötött a császárral vagy a brandenburgi fejedelemmel, szintugy föl lehetne hozni annak megmutatására, hogy megsértette az alkotmányt, a mikor egy hadoszlopot bele vitt Old-bridgenél a vízbe s a másikat át parancsolta a slanei hidon. Ha az alkotmány reá bizta az állam haderői fölötti rendelkezést, bizonynyal, reá bizta az állam külviszonyainak vezetését is. Mily elvnel fogva lehetne hát állítani, hogy amaz első hatalmat minden más megkérdézése nélkül gyakorolhatta, ez utóbbi hatalom gyakorlatában pedig egy miniszter tanácsához volt kötve? Tán azt fogja valaki állítani, hogy a diplomatiában elkövetett valamely hiha nagyobb kárt okozhat az országnak mint a stratégiában elkövetett hiba? Bizonynyal nem. Bajos volna elképzelni, hogy egy baklövés, melyet Vilmos Hágában elkövethetett volna, a közérdekeket job-

ban veszélyezteté vala, mintha csatát vesz a Boynenél. Vagy azt akarják mondani, hogy több ok volt megbizni az ő katonai mint az ő diplomatikai ügyességében? Bizonyyal nem. Háboruban ő nagy erkölcsi és értelmi tehetséget fejtett ki; de mint taktikus, nem állt nagyon magasan; s számos hadjárata közül csakis kettőnek volt határozott sikere. Ellenben, az alkudozásokban az ő ügyességét soha senki sem multa fölül. A szárazföldi udvarok érületét, érdekeit, sokkal jobban ismerte, mint egész államtanácsa együtt. Miniszterei némelyike kétségkívül nagy tehetségű férfi volt, kitünő szónok a lordok házában s a mi szigeti politikánkban teljesen jártas. De a congressus tárgyalásai-ban, Caermarthen és Nottingham annyira alatta állóknak mutatkoztak volna, mint alattok állott volna ő valamely tisztán angol kérdés parlamenti megvitatásánál. A Franciaország elleni coalitio az ő műve volt. Egyedül ő volt képes a részeket egy nagy egészszé össze hozni s együtt tartani. Ha ezt a nagy és bonyolult gépezetet valamely alattvalója kezére bizza, az rögtön darabokra mállott volna szét.

Oly dolgokat kellett tenni, mikre egy alattvalója sem mert volna vállalkozni. Sándor pápa, névleg ugyan nem, de valóságban, szövetségesei egyike volt: legnagyobb fontossággal birt az ő barátsága: az angol nemzet érülete pedig olyan volt, hogy minden angol miniszter visszaborzadt volna a vatikánnal való bármely egyenes vagy közvetett összeköttetéstől. Az államtitkárok nagyon örültek, hogy ily kényes kérdést s oly kockázattal járót, urokra hagyhattak, s hogy utóbb jogosan dicsekhettek vele, hogy egy sor nem ment ki az ő hivatalukból, melyen a legtürelmetlenebb protestáns fenakadhatott volna.

Nem kell mind a mellett azt hinni, mintha Vilmos valaha megfeledkezett volna az ő különös öröklött hivatásáról, mely szerint neki a reformált hitet kellett védeni. A római katolikus fejedelmeknél való befolyását folyvást ezek reformált alattvalóinak javára használta föl. 1691. év tavaszán, a waldensi pásztorok, kik hosszas és kegyetlen üldöztetések után életüket is megunták, örvendetes hírekkel lepettek meg. Azok, a kik eretnekség miatt börtönben sinlődtek, haza térhettek. A szülőiktől elrablott s papok nevelésére bizott gyermekek visszaküldettek. Egyházközségek, melyek eddig titkon s nagy veszélylyel jöhettek össze, most fényes nappal tarthatták istentiszteletüket. Amaz egyszerű hegyi lakók hihetőleg soha sem gyanították, hogy az ő sorsuk Hágában beszéd tárgya volt, s hogy ők házi tűzhelyeik boldogságát s szerény imaházaik biztosságát egyedül ama felsőbbségnek köszönheték, melyet Vilmos a szavójai herczeg fölött gyakorolt. *)

Soha coalitiónak, a melyről a történelem emlékezik, Vilmosnál ügyesb vezetője nem volt. De még Vilmos is gyakran hiába küzdött azon bajokkal, a melyek minden coalitiónak természetében fekszenek. Vállalat, mely sok független állam folytonos és lelkes közreműködésétől függ, ritkán sikerül. Mellőzhetetlenek a féltékenykedések. Vita vitát szül. Mindegyik szövetséges kísértetbe jó másokra hárítani egy részét azon tehernek, melyet neki kellene viselni. Ritka, hogy egy is kiállítsa a maga teljes jutalékát. Ritka, hogy megtartsa a kitűzött határidőt. De talán soha coaliti-

*) A titkos szerződés, melynél fogva a szavójai herczeg a waldensieknek türelmet biztosított, meg van Dumont gyűjteményében. Aláíratott febr. 6. 1691.

tio nem forgott a felbomlás oly örökös veszélyében, mint az, a melyet Vilmos annyi bajjal összehozott. A hatalmaságok hosszú sora, mely személyesen vagy képviselői által Hagában megjelent, igen szépen vette ki magát az ujságokban. A fejedelmi hintók hosszú sora, melyet tarkabarka örök és szolgák kísértek, igen jól vette ki magát Voorhout hársfái között. De épen azon körülmények, melyek a congressust diszesebbé és fényesebbé tették minden egyéb congressusoknál, egyuttal a szövetséget is gyengébbé tévők minden más szövetségnél. Minél számosabban voltak a szövetségesek, annál nagyobb veszélyek fenyegették a szövetséget. Lehetetlen volt, hogy husz olyan kormány, mely egymással rangbeli elsőbbség, darab területek, kereskedelmi s vallásos kérdések fölött czivódásban élt, sokáig tökéletes összhangzásban maradhasson. Az, hogy több éven át csak félig meddig is egyetértve működtek, egyedül Vilmos bölcseségének, kitartásának és szilárdságának köszönhető.

Az ő nagy ellenségének a helyzete egészen különböző volt. A francia királyság segédforrásai, noha bizonyynyal nem értek föl az angol királyság, Holland, a német birodalom és az osztrák ház segédforrásaival együttvéve, mégis igen hatalmasak voltak, mind egy központon voltak egybegyűjtve, s egy ember korlátlan rendelkezése alatt állottak. Lajos egy szóval megtehetette azt, a mit Vilmos több havi alkudozások után Berlin-, München-, Brüssellel, Béccsel és Turinnal tehetett csak meg. Így tényleges erő kifejtésre nézve Franciaország teljesen megmérkőzhetett az ellene szövetséget kötött összes államokkal. Mert ugy a politikában, mint a természetben egyenlő hatálya lehet két oly külön-

bőző testnek, a melyek egyike kevesebb súlylyal bir ugyan, de nagyobb sebességgel.

Ez nemsokára feltűnő módon bebizonyult. A Hágában egybegyűlve volt fejedelmek és követek marcziusban szét mentek: s még alig mentek szét, már minden terveik meg voltak hiúsúlva az ellenségnek egy merész és ügyes mozdulata folytán.

Lajos belátta, hogy a congressus egybegyűlése nagy hatással lehet Európa közérzetére. Ezen hatást egy hirtelen és borzasztó csapással akarta ellensúlyozni. Mig ellenségei azon tanakodtak, hogy mindegyikök mennyi hadsereget állítson ki a sikra, ő seregének számos csapatait kirendelé, hogy a legtávolabb eső pontokról is Mons felé huzódjanak, mely a spanyol Németalföldet védő legerősb várak egyike, ha nem legerősbike volt. Szándokát csak akkor tudták meg, mikor az kivive is volt már. Vilmos ki néhány napra Looba huzódott vissza, nagy meglepetéssel s legnagyobb bosszúságára értesült róla, hogy tömérdek lovasság, gyalogság, tüzérséggel, hajóhiddal több, egybevezető utakon közelget a szegény város felé. Mintegy száz-ezer ember jött össze. A hadviselés minden szükségletéről bőségesen gondoskodott az élő kormánykezelők legelseje, Louvois. A vezérlet, az élő hadvezérek legelsejére Luxembourgra bízott. A tudományos hadműveleteket, az élő hadmérnökök legelseje Vauban vezérlé. Hogy mi se hiányozék a verseny lelkesülésnek egy vitéz és hűséges hadsereg soraiban ébrentartására, maga a nagylelkű király is kiindult Versaillesból a táborhoz. Vilmosnak mégis volt némi reménye, hogy az ostromot megszüntetheti. Hágába sietett, a szövetséges tartományok minden erejét mozgásba hozta, és sürgető követeket küldött a német fejedelmek-

hez. A hír vétele után három hét alatt már közelében állott az ostromlott városnak, mintegy ötven ezer sokféle nemzetiségű hadsereggel. Megtámadni egy sokkal nagyobb számu sereget, melyet olyan tábornok vezérel mint Luxemburg, vakmerő, majdnem kétségbeesett vállalat volt. De Vilmos annyira belátta azt, hogy Mons elvesztése helyrehozhatatlan veszteség és vereség lesz, hogy lelkében elhatározá megtenni a kísérletet. Meg volt győződve, hogy az ostrom kimenetele döntő hatással lesz a stockholmi és kopenhágai udvarok elhatározására. Ez a két udvar nem rég hajlandónak mutatkozott belépni a coalitióba. Ha Mons elesik, ők bizonyynyal szemlegések maradnak; sőt még ellenségessé is válhatnak. »A koczkázat«, így írta Heinsiusnak, »igen nagy; de van egy kis reményem. Megteszem, a mit lehet. Az eredmény isten kezében van.« Azon a napon, melyen ezt írta, Mons bevétetett. Az ostrom nagy erővel indított meg. Lajos maga, noha köszvénytől gyötörve, a serény erőfeszítésnek példáját adta. Testőrcsapata, a legszebb hadcsapat Európában, szemei előtt harczolva, önmagát fölülmulta. Udvarán levő minden ifju nemes magára igyekezett vonni figyelmét, ugyanazon vidám készséggel rohanva a legnagyobb tűzbe, a melylyel tánczvigalmain kecses teremtöket szerették kitüntetni. Megsebzett katonái el voltak ragadtatva jóakaró nyájassága által, melylyel hordágyaik közt járkált, segített a seborvosnak sebeik bekötözésénél, s a kórházi levest ette a tálból reggeli gyanánt. Mig az ostromlók közt a legnagyobb fegyelem és lelkesedés uralkodott, egyenetlenség és kedvetlenség volt az ostromlottaknál. A franczia őrsor oly pontosan teljesíté kötelességét, hogy lehetetlen volt Vilmos egy követének is áthatolnia. A várőrség nem tudta, hogy segítség érkezik. A polgárok

elrémültek ama csapások sejtelmétől, melyek egy ostrommal bevett várost fenyegetnek. Esőként hullott a bomba és tüzgolyó az utcákra. Egyszerre tíz helyen gyuladt ki a város. A békés lakók nagy félelmökből nagy bátorságot merítve, a katonákat támadták meg. Ekkor az ellenállás lehetetlenné vált, s a vár feladta magát. A hadseregek aztán szállásaikra mentek. A hadi műveletek néhány hétig szüneteltek; Lajos diadalmasan tért vissza Versaillesba; Vilmos pedig rövid időre Angliát látogató meg, hol jelenlétére nagy szükség volt. *)

A ministereket éppen az eltávozása előtt felfödözött összeesküvés szétágazásainak tanulmányozásába találta elmerülve. Január elején Preston, Ashton és Elliot az Old Bailey elé állítottak. Igénybe vették azt a jogot, hogy az eskütteket külön vethessék vissza. Ennél fogva mindegyiknek a perét külön kellett tárgyalni. Számos és fényes hallgatóság gyűlt össze. A lord-elnök és a két államtitkár a végett voltak jelen, hogy a bíróság előtt felmutatott iratoknak a Billop által Whitehallba hozottakkal azonosságát bizonyítsák. A bírók jelentékeny számmal jelentek meg az ülésen, Holt pedig elnökölt. Az eljárásról kimerítő jelentés jutott el hozzánk, s méltó azt figyelmesen tanulmányozni s összehasonlítani az ezen csarnokban tárgyalt egyéb hasonló perekről szóló jelentésekkel. Az egész törvényszék szelleme néhány hónap alatt oly nagy változáson ment át,

*) L. London Gazette marc. 26. apr. 13. 1691; Monthly mercury, marc. apr.; Vilmos levelét Heinsiushoz marc. 18. és 29.; april 7. 9. Dangeau emlékirata; Mons ostroma, tragikomédia 1691. Ezen drámában, a francia érdekbe vont papság a polgárságot rábeszéli a vár feladására. Ezen árulás nagy felindulást gerjeszt: »Oh paposság, oh kalmárlelkűség, mint elpuhítottátok a férfiakat!«

minőt egész korszakok idéznek csak elő. Tizenkét évvel azelőtt, ugyan e helyen szerencsétlen római katolikusok állottak oly vétkekért vádoltatva, melyek soha eszök ágában sem voltak. A korona tanúi a hallgatóság tapsaitól kísérve ismételték gyalázatos ráfogásaikat. A bírák vagy osztoztak vagy úgy tettették mintha osztoznának a tömeg vad szenvedélyeiben, a hamisan esküvő tanúkat kegymosolylyal, bókkaal halmozták el, ledörgék a foglyoknak félenken előadott védveiket, s nem szégyelték az alatt, míg a halálos ítéletet hozták, a purgatoriumra és misékre mondott aljas tréfáikkal fűszerezni azt. A mint elmúlt a pápisták mészárlása, kezdődött a whigek mészárlása: s a bírák ismét több mint a régi barbársággal láttak hozzá munkájokhoz. Ezen botrányoknak a forradalom vetett véget. Akárki, végig olvasva Ireland és Pickering, Grove és Berry, Sidney Carnish és Lisle Alice pereit, átfordít Preston és Ashton pereire, meg fog lepetni az ellentét által. A közvádoló Somers, az eljárást olyan mérséklettel és emberszeretettel vezette, melynek elődei példáját nem adták. »Soha sem gondoltam azt« mondá ő, »hogy azoknak, a kik efféle ügyekben a király érdekét képviselik, az volna feladatok, hogy a vádlottak vétkét nagyítsák vagy a tanúk vallomásait hamis világításba állítsák.«*) Holt magaviselete egé-

*) Preston pere az államperek gyűjteményében. Egy jelenvolt, Somers megnyitó beszédéről ezt mondja: »A kihallgatás megkezdésekor nem volt semmi nagyítása a dolognak, vagy fitogtatása a silány ékesszólásnak, egyikének a másik után, mint mikor a kácsák egymás után gágognak. Nem volt egyéb mint száraz előadása a tényeknek s az azokból tisztán folyó következtetéseknek.« A röpirat czime, melyből ez idézetet vettem: Elbeszélése az utolsó borzasztó összeesküvésnek. Egy olyantól, a ki a tárgyalásnál jelen volt. 1691.

szen hibátlan volt. Pollexfen, Holtnál vagy Somersnél idősb férfit, valami keveset még megtartott, — s ez a kevés igen sok volt, — azon iskolának modorából, a melyben felnőtt. De, noha egyszer kétszer megfélemedkezett állása szigorú komolyságáról, nem vádolható legalább a jogszerűség lényegének megsértésével. Ugy látszik még a foglyokat is meglepé az a becsületes nyájas eljárás, a melyben részesültek. »Biztosítom önt, hogy nem akartam az esküdteket félrevezetni« mondá Holt Prestonnek, »semhogy lordságodon a legkisebb igazságtalanságot hagyjak megtörténni.« »Ugy van mylord« válaszolt Preston; »igen jól látom, hogy lordságod azt nem akarja.« »Bármi sors várjon reám« mondá Ashton, »azt meg kell vallanom, hogy tisztességesen folytatott a per életem ellen.«

A vádlottak semmit se nyerhettek az államügyész mérséklete vagy az ítélőszék részrehajlatlansága által, mert a bizonyítékok czáfolhatatlanok voltak. A Billop által elfogott tiratok értelme oly világos volt, hogy a legeggyűbb eskütt sem érthető félre azokat. Ezen iratok egy nagy része a Preston kézírásának bizonyult, más részét Ashton írta, de ezt a fölperesi ügyvédek nem birták bebizonyítani. Ashton ellenében tehát csak azon elvitázhatatlan tényre szorítkoztak, hogy az iratok az ő kebelében találtattak, s hogy olyan szavakkal élt, a melyek érthetetlenek valának, ha nincs tökéletesen beavatva azok vétkes tartalmába.*)

Mind Preston mind Ashton elmarasztaltattak s halálra ítéltettek, Ashton hamar ki is végeztetett. Megmenthette volna életét, ha felfödözéseket tesz. De noha kijelenté, hogy azon esetben ha megkimélik, mindig hűséges

*) Államperek.

alattvalója lesz ő felségeiknek, arra szilárdul el volt határozva, hogy el nem árulja bűntársai neveit. Ezen elhatározásaiban megerősítették őt a nemesküvő papok, a kik fogságában meglátogatták. Hihetőleg, ezek birták reá arra is, hogy vesztőhelyen a sheriffeknek egy nyilatkozatot kézbesített, melyet ő leirt ugyan és aláirt, de hihető, hogy se nem fogalmazott, se jól át nem gondolt. Ezen iratban panaszt tétetnek vele a peres eljárás ellen, melynek pedig ő maga nyilván elismerte helyes voltát. Ugyszintén egy haldokló utolsó szavára mondatják vele azt, hogy a nála talált papirokról semmi tudomása nem volt. Szerencsétlenségre ezen nyilatkozat figyelmesb vizsgálat után, ugyanazon kéz írásának mutatkozott, a melylyel amaz iratok legfontosbika írva volt. Férfias szilárdsággal halt meg. *)

Elliot nem fogatott perbe. A bizonyítékok ellene nem voltak oly világosak, mint a minők alapján bűntársai elítéltettek; s maga nem volt méltó a kormány nagy haragjára. Preston sorsa még sokáig függőben tartatott. A jakobiták azzal biztatták magukat, hogy a kormány nem meri vérét ontani. Versaillesnek, úgy mondák, kedves embere volt, s halála borzasztó visszatorlást vonna maga után. London utcáin iratokat szórtak szét, melyekben azt hiesztelték, hogy ha valami baja fog történni, úgy Montjoy s a francia fogságban levő többi angol főurak kerékbe fognak töretni. **) Ezen képtelen fenyegetések a végrehajtást

*) Ashton irata, melyet kivégeztetésekor a londoni sheriffnek, sir Child Ferencznek adott át. Felelet az Ashton nyilatkozatára. Ezt dr. Fowler Ede írta, a későbbi gloucesteri püspök. Burnet II. Lloyd püspök levele Dodwellhez, a Gutch Collectanea Curiosa második kötetében.

**) Lutrell Narcisz naplója.

egy nappal sem késleltették volna. De a kiknek hatalmában állott, hajlandók lettek volna Prestont bizonyos föltételek alatt megkimélni. Be volt ő avatva az elégületlen párt minden titkába, s a legbecsesb felvilágosításokat tudta volna adni. Értésére adták, hogy sorsa tőle függ. A küzdelem hosszas és erős volt. Egyfelől büszkeség, lelki-isméret, pártszellem; másfelől az élethez való erős ragaszkodás. Egy darab ideig habozott. Beszért jakobita bajtársaival; s bátorsága nőtt. Beszért a kormány embereivel; s szíve csüggedni kezdett. Este, mikor megvacsorált s egy pohár claretjét megitta, nem félt semmit. Készebb volt férfiasan meghalni, semmint fejét egy aljas tettel váltsa meg. De egészen más hangulattal kelt föl másnap reggel, mikor a bátorság, melyet a borból és környezőitől meritett, elpárologott, mikor maga volt a kőfalak és vasrácsokat között, s lelke elébe a törzs, a bárd, a fűrészpor képei tolultak. Egy időn át rendesen minden délelőtt egy vallo-mást irt le, mikor józan volt, s minden este elégette azt, mikor vigkedvű lett.**) Nemesküvő barátai azt tervezték, hogy Sancroftot elviszik a Towerba, azon biztos reményben, hogy egy olyan kitünő főpap s szent ember intése a fogolynak ingadozó lelki erejét megszilárdítja.**) Vajon e tervnek lett volna-e kívánt sikere, az iránt kétkedni lehet, foganatba nem vétetett az, a végzetes óra közeledett; s Prestont elhagyá lelki bátorsága. Bevallá vétkét, s Clarendont, Dormouthot, Ely püspökét, és Penn Vilmost nevezé meg bűntársai gyanánt. Még más személyek hosszú névlajstromát is nyújtá be, a kik ellen ő maga nem tehetett tanú-

*) Lutrell Narcisz naplója. Burnet II.

**) Collier és Cook levele Sancrofthoz, a Tannerféle kéziratok közt.

ságot, de a kik, ha Penn állításainak hitelt lehet adni, Jakab király iránt baráti indulattal viseltettek. Ezek közt volt Devonshire és Dorset. *) Legkevesebb ok sincs azon föltevésre, hogy ezen előkelő urak egyenes vagy közvetett összeköttetésekben állottak Saint Germain-nel. Mind- a mellett Pennt sem kell szándékos hamissággal vádolnunk. Ő hiszékeny és csacska volt. A lord főudvarmester, és a lord főkamrás azok közé tartoztak, a kiket Vilmosnak a toryk iránti engedékenysége nagyon boszantott; s ezt hihetőleg vigyázatlanul nyilvánították is. Olyan gyenge ember mint Penn, a ki mindenütt jakobitákat szeretett látni s kész volt mindent elhinni a mit ohajtott, könnyen hibás következtetést vonhatott olyan kifakadásokból, minőkre a büszke és ingerlékeny Devonshire nagyon is hajlandó volt, vagy olyan gúnyos megjegyzésekből, minők az elmés és csipős Dorset ajkairól rossz kedvében könnyen ellebbentek. Caermarthen, a ki tory, még pedig a whigek által irgalmatlanul üldözött tory volt, ezen hiu mendemondának hajlandó volt nagy fontosságot tulajdonítani. De erre nem bátorítá őt ura, a ki, a történelemben előforduló minden nagy államférfiak között a legkevesbbé gyanakodó természetű volt. Mikor Vilmos Angliába visszatért, Prestont elébe vezették, s ott ismételtették vele a ministerei előtt már tett vallomásokat. A király az elnök széke mögött állva hallgatta s nagyon elkomolyodott, mikor a Clarendon, Dortmouth, Turner és Penn neveit hallotta. De mihelyt a fogoly eltérve attól, a miről maga tanúskodhatott, azon meséket kezdé ismételni, a miket Penntől hallott, Vilmos vállát érinté Caermar-

*) Caermarthen Vilmoshoz feb. 3. 1690/1. Jakab élete II.

thennek, s így szólott: »Mylord, effélét eleget tudunk már.*)" Ezen józan nagylelkűség meglelte jutalmát. Devonshire és Dorset azon naptól kezdve sokkal buzgóbban ragaszkodtak azon urok ügyéhez, a ki minden rágalmak daczára, melyekre saját vigyázatlanságuk adott okot, nem vonta meg tőlük hűségökbe vetett bizalmát.**)

Még a kétségtelen vétkesek is általában igen szelid bánásmódban részesültek. Clarendon mintegy hat hónapig lakott a Towerban. Büne egészen be volt bizonyítva; s a whigek egy része főnhangon és sürgetőleg követelte fejét. Megmentetését testvére Rochester meleg közbenjárásának, az emberszerető és nagylelkű Burnet jó szolgálatainak, s azon kegyeletnek köszönheté, melylyel az anyja emléke iránt Mária viseltetett. A fogoly elzáratása nem volt fölötte szigorú. Barátaik ebédre hiható magához. Mikor utóbb a fogságtól egészsége szenvedni kezdett, falura is bocsátották, egy őrző kíséretében, ezen őrzőt is csakhamar eleresztették; Clarendonnak pedig értésére adták, hogy a míg csendesesen folytatja a falusi életet, semmi bántása nem lesz. ***)

*) Hogy a történetek ez előadása igaz, lényegében be van bizonyítva Jakab élete II. k. Egy vagy két csekélyebb körülményt Dalmrympletől vettem, a ki olyan iratokból merítette azokat, melyek azóta örökre elvesztek, s az előtt a párisi skót kollegiumban voltak.

**) Vilmos »látszólagos kegyességének« jó hatása el van ismerve Jakab életében is. »Az orániai herczeg módszere,« úgy mondatik, ebben, »oly szerencsés volt, hogy bárminő érzelmekkel voltak is az előtt a Penn által megnevezett lordok, később tényleg ő felsége ügyének legelkeseredettebb eleneivé váltak.«

***) L. naplóját. Evelyn naplója mar. 25. apr. 22. jul. 11. 1691; Burnet II. Rochester levelei Burnethez marc. 21. és apr. 2. 1691.

Dartmouth árulása nem volt hétköznapi dolog. Ő angol tengerész volt, s terve szerint Portsmouth a francziáké lett volna, sőt egy francia hadosztálynak a hazája elleni vezérletére is ajánlkozott. Bűnének nagy súlyosbitására vált az, hogy ő egyik első tette le az esküt Vilmosnak és Máriának. Elfogattott s a tanács ülés elébe vitetett. Az itt történeteknek egy általa irt elbeszélése hozzánk jutott. Ezen elbeszélésben ő megengedi, hogy nagy udvariassággal és kimélettel bántak vele. Erősen állítá ártatlanságát, kijelenté, hogy soha nem állott levelezésben Saint Germain-snel, hogy nem volt azon udvar kegyencze, hogy különösen modenai Mária nagyon haragszik reá. »Mylordok,« mondá, én angol vagyok, s mikor a francia érdekek itt legnagyobb érvényben voltak, mindig kerültem őket, a férfiakat úgy mint a nőket. Inkább odaadnám utolsó csep véremet, minthogy Portsmouthot idegen kézben lássam. Nem vagyok oly örült, hogy azt higgyem: Lajos király tisztán csak Jakab király kedvéért akarja országunkat meghódítani. Biztos vagyok benne, hogy mitsem vethetnek szememre, ha csak nem valami bolond beszédet poharazás közt.« Szabadkozásai úgy látszik némi hatással voltak; mert eleinte megengedték, hogy a fekete pálcza szelid őrizete alatt maradhasson. További vizsgálat folytán azonban a Towerba küldetett. Nehány heti elzáratás után szélhűdésben halt meg, de elég sokáig élt, hogy szégyenét azzal tetézzé, miként az uj kormányznak kardját ajánlja föl, s hangzatos szavakkal fejezze ki azon forró reményét, hogy isten és ő felségeik kegyelméből lesz még alkalmuk megmutatni, mennyire gyűlöli a francziákat.*)

*) Jakab élete II. Legge iratai a Makintosh gyűjteményben.

Turner nem forgott komoly veszélyben, mert a kormány nagyon restelte volna vesztőhelyre kísértetni ama hetek egyikét, a kik az emlékezetes kérvény aláírói voltak. A parancs mégis kiadatott elfogatására; s barátai alig remélték, hogy megszabadulhat, mert olyan orra volt, melyet a ki egyszer látott soha sem feledhet el, s az, hogy nagy vendéghaját tett föl s szakált növesztett, nem sokat használt neki. Az üldözés, hihetőleg nem volt nagyon erős, mert néhány heti bujkálás után Angliában, sikerült neki átmenni a csatornán s egy ideig Franciaországban maradt. *)

Penn ellen kiadatott az elfogatási parancs, s alig menekülhetett üldözői elől. Történt, hogy azon a napon, a melyen keresték, egy nevezetes szertartáson kellett lennie távol a lakásától. Oly esemény történt, melyet hallgatással nem mellőzhet a történetíró, a ki a nemzetélet igazi nyilvánulásait vette tárgyául. Mig Londont egy új összeesküvés felfödözésének hire tartá izgalomban, Fox György, a quakerek felekezetének alapítója, halva volt.

Több mint negyven év mult el azóta, hogy Fox szellemi látványokkal és ördögüzéssel kezdett foglalkozni.**) Akkor tiszta erkölcsü és komoly magaviseletü ifju volt, de

*) Burnet II. Evelyn naplója jan. 4. 18. 1690—1; Turner levele Sancroft-hoz april 2. 1692. Ezen két levél a Tanner-féle gyűjmn. Turner menekülése Franciaországba megemlittetik Luttrell Narcisz naplójában febr. 1690. L. Ely püspökének párbeszédét lelkiismeretével, feb. 16. 1690—1: A párbeszédet trombita harsona szakítja félben. A püspök hallja, hogy őt árulónak kiáltják, s így szól: Jer őcsém Penn, ideje, hogy mind a ketten elmenjünk!

**) E látományokból van mutatvány az ő naplójában, 13. lap; az ördögüzésből szintén 26. lap. Idézem a folio kiadást 1765.

zavargós lelkületü, a munkás osztály szokásaiban nevelve s a legszerencsétlenebb szerkezetü elmével, az az hogy a szabadság élvezetére nagyon szertelen, de nem eléggé szertelen a Bedlamre. Olyan körülmények közt élt, a melyeknek a lelkében levő kórananyagot szükségkép a legnagyobb fokra kellett kifejteni. Azon időben, mikor tehetségei fejlődésben voltak, az episcopalisták, presbyteriek, independentsek, baptisták az uralomért versenyeztek és az ország minden szögletében czáfolgatták, gyalázták egymást. Ő egyik hitközségből a másikba ment, hallgatta a papokat mint szónokoltak a puritánok ellen, s a puritánokat mint szónokoltak a papok ellen, s mind a két fél tudorainál hiába keresett lelki vigasztalást. Egy jókedvű anglikán pap azt a tanácsot adta neki, hogy dohányozzon és zsoltárokat énekeljen, más azt tanácsolá, hogy menjen s vágasson eret magán. *) Az ifju kutató boszusan fordult el, ily tanácsadóktól s aztán szintoly vakvezetőkre talált a dissenterekben. **) Egy kis idő múlva azon következtetésre jött, hogy semmi emberi lény nincs hivatva arra, hogy őt isteni dolgokban oktassa, s hogy az igazságot neki közvetlen maga az ég nyilatkoztatta ki. Ő ugy okoskodott, hogy miután a bábeli nyelvzavar és szétoszlás megtörtént, s a Krisztus üldözői a keresztre latin, görög és zsidó fölíratot tettek, a keresztyénség papjának nincs többé idegen nyelvek, s névszerint a görög, latin és zsidó nyelvek ismeretére szüksége. ***) S valóban ő oly távol tartá magát a

*) Napló 4. l.

**) Napló 7. l.

***) A mit ők tudnak, csak természetes úton tudják, a kik eltérnek a parancstól s eltévednek a lélektől, s gyümölcseik elfonnyadnak, a kik azt mondják, hogy a zsidó, a görög vagy a latin az ere-

nyelvek tanulásától, hogy egyet sem tudott; nem is lehet a legelrontottabb zsidó szövegből érthetlenebb helyeket találni, mint a minő sokszor az ő angolsága bár a legelmésebb és legfigyelmesebb olvasó előtt is. *)

Egyike ama drága igazságoknak, melyek az új apostol előtt istenileg nyilvánultak, az volt, hogy csalfaság és hízélgés, ha a második személy megszólítása (t. i. a nyugoti nyelvekben) a többesszámban használtatik az egyes helyett. Másik az, hogy márczius hónapot mondani annyi, mint isteníteni a vérengző Mars istent, vagy a hétfőt »Monday«-nek nevezni annyi, mint a holdat (the moon) bálványozni. Azt mondani, »Good morning« vagy »Good evening« (Adjon isten jó reggelt, vagy jó estét) vétkes dolog, mert ezen szólások nyilván azt jelentik, mintha isten rosز napokat és rosز éjekeket is teremtetett volna. **) Egy ke-

deti nyelv: Babel előtt a földön csak egy nyelv volt; Nimrod a ravasz vadász az ur előtt, a ki az átkozott Ham nemzetségből származott, első építője volt Bábelnek, melyet isten a nyelvek sokaságával megzavart, s ők ezt mondják azon eredetinek, mely a lélektől és a parancstól eltért; és Pilátus birta az eredeti zsidó, görög és latin nyelvet, mikor Krisztust fölfeszítettette s a feje fölé iratta azt. — Egy izenete az Urnak az angol parlamenthez. Fox Gy. áltái 1654. Ugyan-ezen érvelés található föl a naplókban, csak hogy a kiadója egy kissé jobb angolra tette át. »Azt hiszed, hogy Krisztus papjaivá teheted az embereket, ily zavaros természetes nyelvekkel melyek Babelból származnak, Babylonban csodáltattak, Krisztus az élet fölé tétettek egy üldözö által?« Napló 64.

*) Naplóját, mielőtt közzététetett, nálánál okosabb és tanulmányosabb emberek átvizsgálták, s azért az, bármi képtelenségekkel is van megtöltve, igaz fogalmat nem nyújthat az ő eredeti irányáról. (Idéz aztán egy mutatóványt belőle, mely azonban csak angol olvasót érdekelhet, s fordításban alig volna adható. F.)

**) Lásd az ily czimű iratot: »A jóreggelről és jóestéről, a Macaulay. IV.

resztyénnek szent kötelessége inkább a halállal szállni szembe, mintsem kalapot emeljen bár a leghatalmasb ember előtt. Mikor Foxot felhívták, hogy ezen hittételt valami szentirási tekintélyvel igazolja, ő azt a helyet idézte, a melyben írva van, hogy Shadrach, Meshech és Abednego a tüzes kemenczébe kalappal a fejökön vettettek; s ha az ő elbeszélésének hitelt adhatunk, ezen évrre Anglia fő országbirája nem tudott mást felelni, mint hogy felkiáltott: »Vigyétek el ezt az embert a tömlöczbe.«*) Fox nagy nyomatékkal hivatkozott azon nem kevésbé súlyos évrre, hogy a törökök fedetlen fővel soha sem állanak felsőbbjeik előtt; s nagy nekihevüléssel kérdé, vajon azoknak, a kik a keresztyén nevet viselik, nem kellene-e a törököknél erényesebbeknek lenni.***) A hajlongást szigorúan megtiltá s azt valóban a sátáni befolyás nyilvánulásának tartotta; mert úgy jegyzé meg az evangeliumi asszony is, a mig a rosztól volt megszállva, meggörnyedt, s a mint isteni hatalom által a gonosz zsarnoksága alól felszabadult, azonnal fölegyenesedett.***) Sajátságos módon tudta ő a szentírás szövegeit magyarázni. Olyan helyeket, melyek az evangeliumok minden olvasója előtt tizenhat századon át jelképiek voltak, ő betű szerint értelmezett. Más helyeket, miket előtte senki sem vett másként mint szó szerinti értelemben, ő jelképileg magyarázott. Így azon szónoki kifejezésekből, a melyek a méltatlanságok ellenébeni béketűrést

világi szokásokról, de azon Ige világánál, mely a világba jött s nyilvánítva általa mind azoknak, a kik sötétségben élnek. Fox György által 1657.

*) Napló. 166. l.

**) Levél Harlingentől. a 6-dik hónap 11-én 1677.

***) A hajlongásokról. Fox Gy.-tól. 1657.

ajánlják, ő azt a következtetést vonta, hogy az önvédelem még rablók és orgyilkosok ellenében is tiltva van. Más-résről, azt a világos rendeletet, mely szerint vízzel kell keresztelni s a kenyeret és bort az emberiség megváltásának emlékeztére magához venni, ő jelképi értelemben veendőnek nyilvánítja. Sokáig járt egyik helyről a más-sikra, hirdetve ezen különös theologiát, vakbuzgósága lázas izgalmai közt reszketett mint a nyárfalavél, erővel betolakodott a templomokba, melyeket gunyosan tornyosházaknak nevezett, félbeszakítá az imákat és egyházi szónoklatokat vad lármájával és bohóságaival,*) s papokhoz és tisztviselőkhöz olyan leveleket intézett, a melyek nevetséges eltorzításai voltak ama fenkölt odáknak, melyekben a zsidó proféták Babylon és Tyrus romlását megjósolták.***) Nem sokára ily tetteinek nagy hire ment az országban. Mindenfelé ismerték az ő különös arcját, különös módját, mozdulatlan kalapját, bőrnadrágát; szeretett vele dicsekedni, hogy mihelyt hire futott, hogy »megjön a bőrnadrágu ember« azonnal rémület fogja el a szenteskedő tanárokat, s kitérnek utjából a bérencz papok.***) Többször becsukták őt, vagy kalodába tették, néha jogosan, mivel a gyülekezetek isteni szolgálatát megzavarta, néha jogtalanul, csak mivelhogy bolondokat összebeszélt. Csakhamar egy csapat tanítványt gyűjtött maga körül, a kiknek némelyike őt is fölülmulta képtelenségekben. Elbeszéli nekünk, hogy barátjai egyike meztelenül ment végig az

*) L. naplóját, 24. 26. és 51. l.

**) L. például, a Sawkeyben írt epistolát, egy békebiróhoz, napló 86; Lampitt Vilmoshoz, egy paphoz, mely e szavakkal kezdődik: »Isten igéje legyen veled, oh Lampitt!« stb.

***) Napló 55. l.

utczán Skiptonben, hirdetve az igazságot,*) s hogy egy másik égi intés folytán több éven át meztelenül járt a vásárookra s a nemesek és papok házaikhoz.***) Fox keserűen panaszkodik, hogy e jámbor cselekvényeket, melyeket a szentlélek sugalmazott, egy elfajult népség kiabálással, hajigálással, vessző és korbácsütésekkel jutalmazta. De noha dicsérte a szenvedők buzgóságát, ő maga még sem ment annyira. Néha őt is izgatta a szentlélek, hogy félig levetközzék. Így egyszer leveté saruit és mezitláb ment végig Lichtfielden, kiáltozva: »Jaj, a véres városnak!«***) De ugy látszik, soha sem tartotta magát kötelezettnek arra, hogy a közönség előtt ama tisztességes öltözkék nélkül jelenjen meg, melytől népies nevét is kölcsönzé.

Ha Fox Györgyről egyszerűen csak saját tettei és írásai után akarunk itélni, semmi okunk nincs őt, akár értelmi akár erkölcsi tekintetben, Muggleton Lajos vagy Southcote Johánna fölé helyeznünk. De nagyon helytelen volna a felekezetet, mely őt vallja alapítójának, a Muggletoniak vagy Southcotiakkal egy rangba tenni. Történt, hogy azon ezerek közt, a melyeket az ő lelkesültsége magával ragadott, egy két egyén találkozott, a kiknek tehetségeik és képzettségök az övétől nagyon különböző neműek valának. Barclay Robert nevezetes képességű és tudományu ember volt. Penn Vilmos, noha ugy természeti tulajdonaira mint képzettségére nézve Barclaynek alatta állt, egy gentleman és tudós volt. Hogy ily férfiak egy

*) Napló 300. l.

**) U. a. 323.

***) U. a. 48.

Fox György követői lehettek, azon senki se csodálkozzék, a kinek eszébe jut, mily eleven eszü, szellemdus és magas műveltségü emberek lettek napjainkban is bolondjaivá holmi ismeretlen szószátyároknak. Igaz az, hogy nincs ész-erő, mely eféle dolgokban tévedésnek ne volna kitéve. A mi istent, s az ő viszonyát az emberhez illeti, e részben a legmagasb emberi ész alig fedezhet föl többet, mint a legcsekélyebb. Theologiában vajmi kevés különbség van Aristoteles és egy gyermek, vagy Archimedes és egy meztelen vad között. Nem csoda tehát, hogy okos emberek, belefáradva a kutatásba, gyötörtetve a bizonytalanságtól, epedve valami hit után s számos ellenmondásba ütközve mindenütt, utóvégre föltétlenül alárendelik magokat oly vezetőknek, a kik erős és kétségektől nem gyötört hittel igénylik maguknak fensőbb hivatásukat. Így a fürkésző és nyugtalan szellemeket sokszor saját kételyeik elől egy olyan egyház kebelébe látjuk menekülni, a mely a csalhatatlanság igényeivel lép föl, s hogy miután előbb kétségeskedtek isten létele felől, utóbb oda jutnak, hogy imádnak egy ostyát. S így történt az is, hogy Fox olyan hiveket térített magához, a kik minden másban, kivéven a meggyőződés erejét, alatta állottak. Ezen convertiták aztán az ő tanait olyan formába öntötték, a mely kevesbbé sértette a jó-izlést és a józan észet. Nem vonták vissza egy tételét sem. Nem kárhoztatták egy illetlen vagy nevetséges cselekedetét sem; de azt a mi elméletében ugy gyakorlatában szerfölött képtelen volt, enyhítették, vagy legalább nem erőltették reá a közönségre; a mi ellenben megszívelésre méltónak látszott, azt kellő világításba helyeztették; az ő badarbeszédét átfordították angolra, szóvirágaiba olyan értelmet fektettek, a melynek felfogására is képtelen lett volna; s az ő rend-

szerét, melyet annyira kijavítottak, hogy maga sem ismert volna reá, olyan pogány bölcsek és keresztyén atyák számos mondásainak idézgetéseivel támogatták, a kikről ő soha nem is hallott. *) A mellett azok, a kik úgy átidomították az ő hittani elméletét, folyvást a legnagyobb tiszteletet nemcsak mutatták, hanem érezték is iránta; s az ő hóbortos leveleit mindvégig kegyeletes érzelmekkel olvasták s hallgatták országszerte minden quaker gyülekezetben. Halála tanítványai körén kívül is nagy benyomást tett. A temetés reggelén nagy sokaság gyült össze a Grace-church-utczai imaház körül. Holttestét a felekezet külön temetőjében Bunhill Fields közelében temették el. Több szónoklat tartatott az egybegyült tömeghez. Azon tanítványai közt, a kik a becses hullát a földnek adták át, Penn alakja tűnt ki. Alig volt vége a szertartásnak, mikor az

*) »Különösen újabb időben,« mondja a felekezet legerősebb ellensége Leslie, »néhányek közülök jobban közeledtek a keresztyénséghez mint bármikor előbb;« s ezek közt az elmés Penn sok durva tanaikat megjavítá s némi formába önté, megtanítá őket értelmesen és angolul beszélni, a mit az ő nagy első apostoluk Fox György, egyiket se tudott. . . . Próbálták ugyan minden lehető módon ugy adni elő a dolgot, mintha tanaik kezdettől fogva mindig egyformák lettek volna, s hogy azokon mit sem változtattak; s azért készen voltam Fox György minden írásának védelmére kelni, s a többi kezdőkét ugy csürni csavarni, hogy azok teljes öszhangzásba jöjjenek (de a mi lehetetlen) azzal, a mit ma tanítanak.« (A kigyó a füben 1698. Bevezetés.) Leslie mindig elnézőbb volt testvére a jakabpárti Penn irányában, mint bármely más quaker irányában. Penn maga azt mondja mesteréről: »Bármily szakgatott és töredékes dolgok azok, miket isteni tanokról kiejt, köztudomásu az, hogy igen sok szép magyarázatoknak szolgáltak azok alapul.« Ez annyit tesz, hogy Fox György bolondokat beszélt, de némely barátja azt értelmes beszéddé fordította át.

ellene kiadott elfogatási parancsról értesült. Azonnal bujdosásnak indult s több hónapon át elrejtette magát a közönség szemei elől. *)

Eltűnése után kevés idő múlva Sidney egy különös közleményt kapott tőle. Penn találkozást kért tőle, de azon ígéret alatt, hogy ismét buvó helyére visszabocsáttassék. Sidney engedelmet kapott a királytól, hogy ebbe bele egyezhessen. Penn megjelent a légyottra és sokáig beszélt önvédelmére. Kijelenté, hogy ő hű alattvalója Vilmos király és Mária királynőnek és hogy maga felfödözné ha tudomása volna valami ellenök szőtt tervekről. Az ő igen és nem-jének alapján erősíté úgy mint isten színe előtt, hogy semmi összeesküvésről nincs tudomása s hogy nem is hiszi, hogy léteznék ily összeesküvés, ha csak annak nem nevezhetők Franciaország nagyravágó tervei. Sidney, valószínűleg nagyon elcsodálkozva azon, hogy valótlannul hangzó dolgokat kell hallania egy olyan embertől, a ki annyira utálja a hazugságot, hogy még az udvariasság rendes szabályait is mellőzi a miatt, és a ki annyira borzad az eskütől, hogy nem akarja megcsókolni a könyvet egy törvényszék előtt, s hogy ez az ember most esküvel föléró tiltakozással védi hamis állításait, azt kérde tőle, hogy ha

*) Penn életírásában, mely művei elején áll, azt olvassuk, hogy az elfogatási parancs jan. 16-án 1690/1 adatott ki, egy feladás következtében, melyet Fuller Vilmos esküvel támogatott, a mely ember méltán mint egy nyomorult, gyáva gazember van leírva ; s ezt ismétli Clarkson is. Ez azonban bizonynyal valótlan. Caermarthen, Vilmosnak febr. 3. azt írja, hogy Penn ellen csak egy tanu van, s hogy ez az egy tanu Preston. Világos tehát, hogy nem Fuller bemondása és esküje folytán adatott ki a parancs Penn ellen. Fuller, a mint saját életírásából kitűnik, akkor Hágában volt. Mikor Nottingham írt Vilmosnak, jun. 26. már egy más tanu is jelentkezett.

valóban nem létezik összeesküvés, úgy miként lehessen az Astonnál talált leveleket és jegyzeteket értelmezni. Ezen kérdés elől Penn kitért. »Ha csak láthatnám« mondá, »a királyt, neki mindent őszintén elmondanék. Sokat mondanék neki, a mit tudnia jó lenne. Csakis ez egy úton tehetnék neki szolgálatot. A korona mellett tanuképen nem léphetek föl, mert lelkiismeretem nem engedi meg, hogy esküdjem.« Biztosítá Sidneyt, hogy a kormány legfélelmetesb ellenségei az elégületlen whigek. »A jacobiták nem veszedelmesek. Nincs egy ember köztök, a kinek életrevaló józan esze volna. Azok közt, a kik vele jöttek Hollandból, vannak, a kiktől jobban tarthat. Ugy látszik, Penn senkit sem nevezett. Biztonságban hagyták őt ismét eltávozni. Nem is keresték komolyan. Több hónapon át lappangott Londonban, s aztán lopva a sussexi parthoz ment s innét átszökött Franciaországba. Mintegy három évi bujdosás után egy két kitűnő embernek közbenjárásával, a kik elnézték hibáit jeles tulajdonai kedvéért, békét kötött a kormánynyal, s papi teendőit is újra folytatni merte. Az a mód, a melylyel az iránta tanusított kiméletes eljárást viszonzta, nem válik jellemének nagy becsületére. Alig hogy újra megkezdé a közönség előtt a háborúnak igazságtalan volta fölötti szónoklatait, titkon izenetet küldött Jakabnak, s felhívá Angliának harminczezer emberrel leendő megszállására.*)

*) Sidney Vilmoshoz feb. 27. 1690—1. A levél megvan Dalrymple függelékében II. r. Luttrell Narcisz naplójában sept. 1691. megemlíti Penn átszökését Shorehamból Franciaországba. Decz. 5-éről 1693. Narcisz a következő bevezetéssel él: »Penn Vilmos, a quaker, egy ideig bujdokolván s kiegyenlítvén az ellene emelt kérdéseket, most a nyilvánosság előtt megjelenve az utóbbi pénteken

Több hónap mult el, míg Preston sorsa eldöntetett. Többszöri halogatás után, a kormány azon meggyőződésben, hogy noha sokat mondott, még többet is tudna mondani, kitűzte a napot kivégeztetésére, s kiadta a sherifffeknek a rendeletet a végrehajtáshoz szükséges előkészületek megtételére. *) De újra elhalasztották, s több heti halogatás után, kegyelmet adtak neki, de csak életére szólót, vagyonát pedig a honárulás minden következményei sújtották. Mihelyt szabad lábon volt, azonnal újra gyanuba hozta magát, ismét elfogták, kihallgatták, börtönbe zárták. **) Végre megengedték neki, hogy egy távoleső birtokára vonulhasson Yorkshire északi részében, kísérve mind a két párt roszalásaitól és átkaitól. Ott legalább nem kelle régi bajtársainak haragos tekinteteivel találkoznia, kik őt egykor rendithetetlen bátorságu és mocsoktalan becsületességü embernek tartották, de kik most legalább is aljas lelkü gyávának nyilvánították sőt még azon gyanuval is terhelték, hogy kezdettől fogva kém volt s törbe csalta a többieket. ***) Életének utolsó bús napjait azzal tölté, hogy

előadást tartott. « Dec. 18/28. 1693. Melfort intézése szerint egy nyilatkozat szerkesztetett Saint Germainsbén, melyben ez a hely fordul elő: (fordításban) »Penn ur azt állítja, hogy Felségednek több jó alkalma volt, de olyan kedvező mint a jelen, soha sem volt; ő reményli, hogy Felséged komolyan fogja azt venni a legkeresztényebb királylyal, hogy most el ne mulasszák azt, s hogy egy harmincz ezer ember bejövetele nem csak ő felségét fogná visszahelyezni, de a ligát is szétrobbantani. « Ezen irat a Nairneféle kéziratok k. van s Macpherson lefordította.

*) Luttrell Narcisz naplója. apr. 4. 1691.

**) Luttrell Narcisz napl. aug. 1691. Vernon levele Wharthonhoz oct. 17. 1691. a Bodley gyűjt.

***) A jacobiták nézete kitűnik egy levélből, mely a francia hadügyi osztálynál megvan. Iratott Londonban jun. 25. 1691.

Boethius consolatióját lefordította angolra. A fordítás a fordító halála után tétetett közzé. Nevezetes benne főleg ama sikertelen kísérlet, nyelvünknek némely új versmértékkel való gazdagítására s ama czélzások, melyek az előszavában sűrűen előfordulnak. A jelképies beszéd igen átlátszó leple alatt Preston az ő saját megrontott hírnevét és megtört szívét adta át a közönség szánakozásának vagy megvetésének. Panaszkodék, hogy az a törvényszék, mely őt halálra ítélte, sokkal enyhébben bánt vele mint régi barátjai, és hogy vajmi sokan, a kik hasonló kísérteteknek soha sem voltak kitéve, igen olcsón jutottak hozzá a lelki bátorság híréhez, nevetve az ő elcsüggedésén s a távolban daczolva olyan veszélyekkel, a melyek, közelebből egy szilárd lelket is lenyomhatnak.

A jacobiták bátorsága, melyet Preston felfödözései egy időre levertek, Mons eleste után újra föléledett. Az egész párt határtalan örömben volt. A nemesküvő papok lótottak-futottak Sam kávéháza és Westminsterhall között, magasztalva Lajost, s gúnyolódva a nagy congressus nyomorult eredménye fölött. A parkban legmagasabbra hordták orraikat az elégületlenek, s leghangosabban beszéltek a fölkelésről. Ezen szájhősök közt leginkább Fenwick János tüntette ki magát, a ki az előbbi kormány alatt nagy kegyben és katonai rangban állott, s most ernyedetlen izgató és összeesküvő lett. Elragadtatásában azon udvariasságról is megfeledkezett, melylyel a férfi a nők iránt tartozik. Egyszernél többször tünt ki illetlen magaviseletével a királynő irányában. Most szándékosan utjába állott, mikor arra ment levegőt szivni, s mig a többiek mind fedetlen fővel meghajoltak körülötte, ő durván szemébe nézett s fülére csapta előtte kalapját. A sértés nem csak otromba

hanem gyáva is volt. Mert a törvény nem gondoskodott ilynemű bármily sértő illetlenségekről; s a király volt az egyetlen nemes és katona az országban, a ki kardjával nem védhette feleségét megbántások ellen. A királynő mást nem tehetett, mint meghagyni a parkőröknek, hogy sir Johnt többé a kapun be ne ereszsék. De, jóval halála után, jött oly idő, mikor e durvaságát oka volt megbánni. Tapasztalta, egy borzasztó alkalommal, hogy valamennyi jacobiták közt, még a legelvetemültebb orgyilkosokat sem véve ki, ő volt az egyedüli, a ki ellen Vilmos mély személyes gyűlölettel viseltetett.*)

Ezen esemény után néhány nappal az elégületlenek dühe lángolóbb lett mint valaha volt. Azon összeesküvés felfödözése, melynek Preston volt a feje, az egyházi ügyekben válságot idézett elő. A nemesküvő püspökök, letétetésök után egy évig, megmaradtak azon hivatalos székhelyeken, a melyek előbb az övéik voltak. Burnet, Mária kivánatára, egy kiegyezkedést tervezett. Egyenes közbenjárása hihetőleg több bajt szerzett volna mint hasznot. Annál fogva helyesen Rochester közreműködését vette igénybe, a ki a nemesküvők előtt nagyobb tiszteletben állott bármely nemesküvő államférfiunál, aztán Trevorét, a ki, bármily keveset ért; a magas egyházi pártnál nagy befolyással birt. Sancroftnak és testvéreinek értésükre adatott, hogy ha folytatni akarják egyházi teendőiket, a papfölvatást, be-

*) Walwood : Mercurius Reformatus, apr. 11. 24. 1691. Luttrell Narcisz napl. apr. 1691 ; L'Hermitage a szövetséges államokhoz jun. 19—29. 1696. Calamy élete. Fenwick durvasága Mária ellen, különböző módon van elbeszélve. Azt az előadást követtem, mely leghitelesebbnek látszott, s bizonynyal a legkevesebbé boszantó.

vezetést, bérmlást, s a papság igazhitúsége és erkölcsi-sége fölötti felügyeletet, egy bill fog a parlamentben indítványoztatni, mely őket az esküvés alól feloldja.*) Ezen ajánlat meggondolatlanul szabadelvű volt; de azok, a kiknek tétetett, következetesen nem fogadhatták el azt. Mert a papavatási szertartásban, valamint majdnem minden egyházi szertartásban, Vilmos és Mária királynak és királynőnek neveztetnek. Az egyetlenígéret, a mit a letett papoktól kivenni lehetett, annyi volt, hogy békében fognak maradni; s még ezt sem ígérték meg mindannyian. Egyikök utoljára honárulás vétkébe esett, melyet hitszegéssel súlyosbított. Ő azon félelem benyomása alatt, hogy a nép felkonczolja, kijelentette, hogy borzad még egy francia megszállás gondolatától is, s istent hívta fel tanuságra szavainak őszintesége mellett. S mégis rövid idő múlva kisült rá, hogy összeesküdött egy francia hadseregnek az országba hozatalára, s azt irta a Saintgermaini udvarnak, hogy kartársai vele egyetértenek, és Sancroft is. A whigek fenhangon követelték a szigorú eljárást. Vilmos tory tanácsadói is bevallották, hogy az engedékenység végső határát érte el. Egy utolsó kísérletet tettek tehát a közvetítésre. »Akarja-e ön és ön testvérei« mondá Trevor Lloyd-hoz a norwichi nemesküvő püspökhez, »minden összeköttetéseit dr. Turnerrel megtagadni s kijelenteni, hogy mindaz, a mit leveleiben önökre tukmál, hazug ragálom?« Lloyd kitérő feleletet adott. Nyilván való volt tehát, hogy Vilmos kimélete csak vakmerőbbé tette ellenfeleit, kiket ki akart engesztelni. Még Caermarthen és Nottingham is kimondták, hogy legfőbb ideje már az üres püspöki székek

*) Burnet, II.

betöltéséről gondoskodni. *) Tillotson neveztetett érsekké s pünkösdi vasárnapján fölszenteltetett a szent Mária Le Bow egyházban. Compton, mélyen megbántódva, semmi részt nem vett a szertartásban. Az ő helyét Mew winchesteri püspök pótolta, a ki mellett Burnet, Stillingfleet és Hough segédkeztek. A gyülekezet a legfényesebb volt, a mely a koronázás óta bármely isteni tiszteletnél látható volt. A királynő fogadótermei azon napon elhagyatva valának. A városban levő legfőbb lordok reggelre Bedford Houseba s onnét diszmenetben Cheapsidere jöttek. Norfolk, Caermarthen és Dorset a tömegből kitűntek. Devonshire, a ki már alig várta, hogy chatsworthi erdőségeit teljes nyári pompájokban szemlélhesse, elhalasztá elutazását, csakhogy előbb Tillotson iránti tiszteletét tanusithassa. A sokaság, mely végig ellepé az utcákat, melegen üdvözlé az új primást. Mert több éven át, a city egyházi szónoka volt; s ékesszólása, jámborsága, valamint kedélyének és magaviseletének sajtósága miatt a londoniak kegyencze volt. **) De barátai üdvkivánatai és tapsai nem nyomhatták el a jacobiták hangos szitkozódásait. Szerintök ő egy tolvaj volt, a ki nem az ajtón jött be, hanem az ablakon. Bérencz volt, a kinek nyája nem volt az ő sajátja, ki a jó pásztor botját csak bitorlá, s a kitől mást, mint hogy a nyáját minden farkasnak oda vesse, várni sem lehet.

*) Lloyd Sancroft-hoz jan. 24. 1691. A Tanner kézirtk. kinyomatva Layman: Kent életében.

**) London Gazette, jun. 1. 1691. Birch Tillotson élete; Üdvköltemény föltisztelendő dr. Tillotsonhoz, előléptetésekor. 1691; Vernon Whartonhoz maj. 28. 30. 1691. Ezen Whartonhoz írt levelek a Bodley kvtárban vannak, s részét teszik egy igen érdekes gyűjteménynek, melyet szíves volt dr. Badinel velem közölni.

Ariánus volt, sociniánus, deista es atheista. Szép phrásisokkal és czégül használt jó erkölcsökkel ámitá a világot, de valósággal sokkal veszélyesebb ellensége volt az egyháznak mint ha nyiltan a Hobbes tanai mellett nyilatkoznék s oly feslett életet folytatna mint Wilmot. Ama finom urakat és hölgyeket, a kik irányát bámulták s mindig szószeke körül voltak láthatók, arra tanítá, hogy jó keresztyének lehetnek s mind a mellett a Genesis könyvében foglalt bűneset elbeszélését jelképileg magyarázhatják. Csakugyan hozzá hasonló jó keresztyének lehetnek, mert hisz ő maga nem is volt megkeresztelve, szülői anabaptisták voltak, a kiknek vallását még gyermekkorában elveszté s azóta nem talált mást. Trágár gunyiratokban öntözetlen Johnnak nevezték el őt. Hiába mutatták föl plebániájától keresztlevelét. Ellenségei folyvást sápitoztak, hogy megérték az egyház atyjaiként látni olyanokat, kik annak gyermekei soha sem voltak. Meséltek egy történetet, hogy a királyné keserü lelki furdalásokat érezvén azon nagy bűn miatt, melylyel a trónra jutott, gyötrődésében Tillotsont hívatta, s ekkor ez őt azon biztosítással nyugtatta meg, hogy a gonoszok bűnhődése a jövő életben nem lesz örökké tartandó.*) Az érsek lelkülete majdnem női gyöngédségű volt, s egy hosszú élet tapasztalásai azt inkább ellágyították semmint megkeményítették volna, mi alatt a vitatkozó felekezetek és pártok

*) Birch Tillotson élete; Leslie vádja dr. Tillotson socinianismusa iránt, megbeszélve az egyház egy hü fia által 1695; Hicke értekezése Burnet és Tillotson fölött. 1695. A legujabb divatu könyvek katalogusa, melyek a whig kávéházakban árultatnak, nyilván 1693-ból. Több mint hatvan év múlva Johnson egy makacs jacobitát úgy ír le, mint a ki erősen meg van győződve, hogy Tillotson mint atheista halt meg; Idler 10. sz.

abban teljesen egyetértettek, hogy tehetségeiről csodálattal s jelleméről becsüléssel nyilatkoztak. Lelki ébersége hanyatlani kezdett, egészsége meggyengült, de soha nem mulasztá el kötelességei teljesítését, se nem kísérté meg boszut állani üldözőin. Fölszenteltetése után nem sokára néhány embert elfogtak, a kik ellene intézett gyalázó iratokat terjesztettek. A korona jogászai birói eljárást javasoltak; de ő követelte, hogy miatta senkit ne bántsanak.*) Egy izben, társaság levén nála, egy lepecsételt csomagot kézbesítettek neki; amint kinyitja, egy alárcz esik ki belőle. Barátjait boszantá és haragra gyújtá ez a sértés; de az érsek, mosolylyal fedve el fájdalmát, rámutatott az asztalát ellepő röpiratokra, s azt jegyzé meg, hogy a vád, melyet az alárcz jelképileg akar kifejezni, még nagyon szelidnek nevezhető azokhoz képest, a miket mindennap kell hallania. Halála után egy nagy csomót találtak iratai közt összekötve a nemesküvők által ellene forgalomba tett vad gúnyiratokból, melyre ez volt felírva: »Kérem istent, bocsásson meg nekik, én megbocsátok.**)

A letett primás lelkülete egészen másnemű volt. Ugy látszik, teljes csalódásban élt saját személye fontossága iránt. Az a roppant népszerűség, mely őt három évvel azelőtt környezé, a nagy tömeg könnyei és hálálkozásai, a kik a Temzébe ugrottak, hogy áldását kikérjék, az a lelkesedés, a melylyel a Tower őrei az ő börtöne ablakai alatt egész-ségére üritették poharaikat, az a hatalmas örömrivalgás,

*) Tillotson Russell ladyhez jun. 23. 1691.

**) Birch: Tillotson élete; Tillotson emlékezete, gyámoltja Beardmore János által; Sherlock beszéde, melyet Mária királynő halála fölött a Temple Churchben tartott 1694—5.

mely a Yard palotából fölmentetése reggelén kitört, azon éjszakai diadal, mikor minden ablakon Hyde Parktól Mile Endig hét égő gyertya volt látható, melyből a középső legnagyobb öt jelképezé, mind még élénk emlékezetében maradtak; s nem volt annyi belátása, hogy megértette volna, miszerint mind ama hódolat nem az ő személyét illette, hanem azon egyházat és azon szabadságokat, melyeknek egy pillanatra épen ő volt képviselője. Az a legvégsőig vitt gyöngédség, melyet az új kormány oly sokáig tanusított iránta, úgy látszik, csak megerősíté őt csalódásában. Hogy egymásután jöttek hozzá Kensingtonból a békitő izenetek, hogy oly engedékenységgel hosszabbították meg neki minduntalan a határidőket, mely valóban alig volt a korona méltóságával s az állam jóllétével megegyeztethető, hogy az ő rövid és udvariatlan feleletei nem meritették ki a király béketüresét, hogy daczára a whigek lármájának és a jacobiták naponkint megújuló kihívásainak, letételése után tizenöt hónapig a főpapi palotában meghagyták, mind ezt ő az uralkodó hatalom félénkségének s nem elnézésének tulajdonítá. Ugy látszik, azzal hizelgett magának, hogy nem merik kidobni őt. Annak a hire tehát, hogy székét betöltötték, oly felindulásba hozá őt, mely élte fogytáig kísérte és sok botor és illetlen tette vitte reá. Tillotson, beigtatása után, azonnal Lambethbe jött, oly reményben, hogy udvariassága és nyájassága által le fogja csendesíthetni azt a szenvedélyességet, melynek ártatlan okozója volt. Sokáig állott az előszobában, s nevével több szolgát beküldött, de Sancroft még feleletre sem méltatá. *) Három hét elmúlt; s a letett érsek még nem készült mozdulni

*) Wharton Collectanea, Birch Tillotson életében.

helyéből. Végre rendeletet kapott, melyben tudtára adták a király akarátát, hogy azonnal távozzék el a lakásról, mely rég nem az övé már s a melyben ő csak vendég volt. Ő haraggal küldé vissza a rendeletet kijelentve azt, hogy nem fog neki engedelmeskedni. Addig marad ott, míg a sherifek tisztjei erőszakkal ki nem dobják. Addig fogja védeni magát törvény előtt, a míg azt teheti a nélkül, hogy bármi részben is elismerje a bitorló tekintélyét. *) Ez oly világos volt, hogy már semmi huzavona által sem lehetett csak kissé hosszabb határidőt is engedni neki. Mikor az ítélet kimondatott ellene, ő elbagyá a palotát, de oda rendelé tisztartóját, hogy birtoklását megőrizze. Következménye az volt, hogy ezt a tisztartót őrizet alávétték s nagy birsággal büntették. Tillotson nyájas izenettel vigasztalá, hogy ezt a birságot nem fogják megvenni rajta. De Sancroft el volt határozva, hogy e sérelemmel dicsekhessék, s lefizettee róvel a pénzt. **)

Ezen időtől fogva a szükkeblü és daczos öreg embernek főtörekvése volt, szakadást idézni elő azon egyházban, melynek előbb főpapja volt. Hiába tiltakoztak ezen szándék ellen számosan azon nemesküvők közöl, a kik erényeik, tehetségeik és tudományuk által a párt diszei voltak. »A mi letétetésünk« — így okoskodott Ken, — isten szemében semmis. Mi voltunk és mindaddig míg meg nem halunk, vagy le nem mondunk, maradunk is a mi székeink igazi püspökei. Azok, a kik a mi czimeinket vagy teendőinket magukra veszik, a schisma vétkébe esnek. De velünk, ha

*) Wharton Collectanea, idézve D'Oyly Sancroft életében; Luttrell Narcisz naplója.

**) Lambet kéziratok, idézve D'Oyly Sancroft életében; Luttrell Narcisz naplója; Vernon Whartonhoz jun. 9., 11. 1691.

mi úgy járunk el, mint kell, a schisma is meghal; s már a legközelebbi nemzedéknél az egyház egysége helyre lesz állítva. Mig ellenkezőleg, ha mi püspököket szentelünk föl utódainkul, a szakadás éveken át fog tartani, s mi leszünk igazán felelősek nem ugyan annak megkezdéseért, hanem folytatásáért.« Ezen érvelés Sancroft előtt, saját elvei szerint, döntő súlylyal birhatott volna, de erősebb volt nála a szenvedély. Ken, önként kihuzódott a welsi tisztességes palotából. Ő most, ugymondá, a harczát befejezé, s ezentúl érzelmeinek nem vitákban, hanem dicséretekben fog kifejezést adni. Oly bőven osztá ki a szeretet adományait bármily nézetü szerencsétlenek közt, különösen Monmouth hívei és az üldözött hugonották közt, hogy egész vagyona nem ment többre kétszáz fontnál s egy könyvtára volt, melynek eladására nem tudta reá szánni magát. De Thynne Tamás, Weymouthi viscount, noha nem volt nonjuror, azzal tisztelte meg magát, hogy a nonjurorok legderékabb emberének csendes és tisztességes menhelyet ajánlott föl a longleati fejedelmi kástélyban. Itt Ken szerencsés és tisztelt aggkort ért, mely alatt soha sem bánta meg az áldozatot, melyet annak hozott, a mit kötelességének tartott, s mindinkább engedékeny lett azok irányában, a kiknek a kötelességről való fogalmaik az övétől eltérők voltak.*)

Sancroftnak más természete volt. Ő valóban, sokkal kevesebbet panaszkodhatott, mint akár ki, a kit egy forradalom valamely magas állásról taszított le. Fressingfielden Suffolkban ősi birtoka volt, mely azzal együtt, a mit

*) L. R. Nelson egy levelét febr. 21. 1704/10. a függelékei Marshall munkájának, a mi állami és egyházi alkotmányunk védelmére 1717; Hawkin : Ken élete ; Layman : Ken élete.

tizenkét évi primáskodása alatt megtakaríthatott, biztosítá hogy, ha épen nem is úgy mint élt mikor a parlament első peerje volt, de mindenesetre egy előkelő falusi nemesur módjára megélhessen. Visszament őszi fészkére, s élete hátralevő napjait a vele történt igazságtalanságok fölötti tüdővésben tölté. Az államegyház iránti ellenszenv oly erőssé vált benne, mint volt Marprelate Mártonban. Mind azokat, a kik vele közösségben éltek, pogányoknak és publikánusoknak nézte. Tillotsont muftinak nevezte el. Azon szobában, melyet kápolnának használt, Fressingfielden, nem szívelte hogy bárki is a kenyeret és bort magához vehesse, a ki vagy az esküt letevő valamely papnak istentiszteletére szokott járni. A vétkeket mindazonáltal két osztályra sorozá. A laikust, a ki az egyház közösségében megmaradt, bennhagyá, míg az imák mondattak, s csak akkor távollittatá el, mikor a legmagasb keresztyén mysteriumra jött a sor. De olyan pappal, a ki a tényleges uralkodónak alattvalói hűséget esküdött, Sancroft még imádkozni sem akart. Gondoskodott róla, hogy az általa föntartott elvek széles körben ismertessenek, s mind szóval mind elő példával arra oktatá hiveit, hogy a legerényesb emberekre is, a kik Vilmos tekintélyét elismerték, csak oly érzelmekkel tekintsenek, mint a zsidók tekintettek a samaritánusokra. *) Ilyen türelmetlenség még oly embernél is korholandó, a ki egyedül valamely nagy elvnek él. De Sancroft tisztán csak egy névért küzdött. Ő volt szerzője a regenség tervének. Abban teljesen egyetértett, hogy az egész királyi hatalom Jakabtól Vilmosra vitessék át. A kérdés, melynek e kisszerű és elkeseredett szellem oly nagy fontos-

*) L. egy általa diktált iratot nov. 15. 1693. Wagstaffe levelét Suffolkról.

ságot tulajdonított, hogy méltónak tartotta miatta tizezer papnak és öt millió világinak excommunicáltatását, mind-össze csak annyiból állott, hogy vajon az a tisztviselő, a kire a királyi hatalom átruháztatott, fölvegye-e a királyi czimet. S még azt a gondolatot sem tűrhette Sancroft, hogy az általa felköltött izgalom halálával megszűnjék. Miután mindent elkövetett a viszálynak lehető elkeserítésére, elhatározá azt meg is örökíteni. A letett papok egy névjegyzékét küldé el Saint-Germainsbe azzal a kéréssel, hogy Jakab nevezzen ki kettőt, a kik a püspöki jogfolytonosságot föntartsák. Jakab a ki kétségkívül igen örült annak, hogy a létező számos felekezetek, a melyek úgy is a protestantismus ellen vádkép használtattak, még egy ujjal szaporíttatnak, két büszke és engesztelhetetlen nonjurort nevezett, Hickest és Wagstaffet, az előbbi Sancroft az utóbbit a letett norwichi püspök Lloyd ajánlatára.*) Így származott egy schismaticus egyházi hierarchia, mely rövid létezése alatt nyugtalanítá az embereket, majd homályba és megvetésbe süllyedt, de e homályban és megvetés alatt is több nemzedéken át folytatta tengődését. A kicsi hitközség, melynek nem voltak templomai, jövedelmei vagy méltóságai, még jobban meg volt oszolva saját kebelében mint a nagy államegyház, mely birtokában tartá a székes egyházakat, dézmákat és peerségeket. Némely nonjuror Róma szertartása felé hajolt: mások nem szívelték a legcsekélyebb eltérést is a »Book of Common Prayer«-tól. Egyik oltár a másik ellenében állt. Egyik árnyék főpap a másik árnyék főpap fölszenteltetését canonellenesnek jelenté ki. Végre a pásztorok teljesen nyáj nélkül maradtak.

*) Kettlewell élete.

Egyike ezen lelki főuraknak okosan seborvossá lett; mások otthagyták ugynevezett püspöki székeiket s elmentek Irlandba; s végre 1805-ben ezen községnek, mely büszkén igénylél magának az igazi angol egyház czimét, utolsó püspöke ismeretlenül szállt a sirba. *)

A Sancrofttal együtt letett püspökök helyeit a kormány megbízható emberekkel tölté be. Patrick jött az áruló Turner helyébe. Fowler Gloucesterbe tétetett. Cumberland Rikhárd, éltes egyházi férfit a ki nem járt az udvarhoz, s kinek más ajánlása nem volt mint jámborsága és tudománya, nagyon meg volt lepetve, mikor ujságokból valamely kávéházban olvasta Peterboroug püspöki székére történt kineveztetését. **) Beveridge választatott Ken utódának: el fogadta; s a kineveztetése közzé is tétetett a London Gazetteben. De Beveridge noha becsületes, de nem szilárd jellem volt. Némely jakobiták kérdőre vonták, némelyek gyalázták: szive elcsüggedt; vissza vonta szavát. Mig a nonjurorok a győzelmök fölött örvendeztek, újra megváltoztatá szándokát, de már későn volt. Ezen habozása által elveszté Vilmos jó indulatát, s nem kapott többé püspöki süveget mig csak Anna nem jött a trónra. ***) A bath- és wells-i püspökség Kidder Rikhárdnak adatott, a ki jeles

*) L. D'Oyly Sancroft élete, Hallam: Constitutionel History of the nonjuror.

**) L. névrokonának a drámairónak önéletírását. Ugy sz. Onslow megjegyzését Burnetre II.

***) Igazolása ő felségeik azon jogának, miszerint a letett püspökök székeit betölthesse, maj. 20. 1691. London Gazette, apr. 27. és jun. 15. 1691; Luttrell Narcisz naplója, maj. 1691. A Tanner-féle kéziratok közt van két jacobita levele Beveridgehez, az egyik szelid és illedelmes, a másik aljassága által még a nonjurorok szokott aljasságát is felülmulja. Az előbbi megtalálható Layman: Ken életében.

tehetségü és feddhetetlen jellemü ember volt, de a presbyteriek iránti rokonszenv gyanujában állott. Ugyanez időben Sharp, a legelőkelőbb főpap, a ki az egyesülés mellett buzgólkodott, s a legalsóbb azok között kiknek, kételyeik voltak egy letett főpap helyének elfoglalása iránt, a yorki érsekséget elvállalta, mely Lamplugh halála által jött üresedésbe. *)

Tillotsonnek a canterburyi székre emeltetése folytán a szt.-páli dékánság megüresedett. Mihelyt az új dekan neve köztudomásra jött, olyan lárma támadt, minőt egyházi kinevezés tán soha elő nem idézett, a gyűlölet rikoltásainak, a megvetés füttyeinek s a diadalmas üvöltés, félgunyos üdvözlések vegyületéből eredő lárma: mert az új dekan neve Sherlock Vilmos volt.

Az ő megtérésének történetét érdemes elbeszélni: mert nagy világot vet az a pártok jellemére, melyekre akkor az állam és az egyház oszolva volt. Sherlock, rangra ugyan nem, de hirre és befolyásra nézve, a nonjurorok közt első volt. Tekintélye és példája után indulva több kartársra, a ki előbb ingadozott, lemondott javadalmairól. Eljött a felfüggesztés napja; eljött a letétel napja is; s ő szilárdul megmaradt. Ugy látszék, öntudata tisztaságában s a láthatatlan világ szemléletében bő kárpótlást talált vesztésegeiért. Mig a szószéktől el volt tiltva, a hol ékesszólásával a Temple művelt és finom közönségét gyönyörködtetni szokta; megirta híres értekezését a halálról, mely sok éven át, az »emberi kötelességek összege« mellett foglalt he-

*) Nem határozható meg világosan, vajon Sharp kételyei a letett püspökök iránt, lelkiismereti kételyek vagy gyengédségi tekintetekből eredők voltak-e. L. életét, melyet fia írt.

lyet a komoly arminiánok könyves szekrényeiben. Nemsokára azonban, gyanuba jött, hogy elhatározása ingadoz. Kijelenté, hogy nem akar résztvenni egy chisma előidőzésében: azokat, a kik tanácsot kértek tőle, plebániákban való megmaradásra inté: sőt miután azt találta, hogy a törvény mely őt a lelkeszségtől eltiltja nem akadályozza azt; hogy istentiszteletet végezessen, elment a Szt-Dunstan templomába tisztét teljesíteni s ott elmondotta az imát Vilmos királyért és Mária királynőért. Az apostoli tanítás, mondá ő, azt tartja, hogy a főnálló hatalomért kell imádkozni, Vilmos és Mária pedig nyilván a főnálló hatalmat bírják. Jakobita barátai főnhangon kárhoztaták e következetlenségét. Hogyan lehet, kérdék ők, megengedve azt, hogy az apostol egy helyen a főnálló hatalomról beszél, azt erősíteni, hogy más helyen meg a törvényes hatalomról beszél? Vagy hogyan lehet isten színe előtt ünnepélyesen királynak nevezni vétek nélkül azt, a kinek nem lehetett, mint királynak, vétek nélkül, engedelmességet fogadni? Ezen okoskodásokra nem volt mit felelni. Sherlock is hamar belátta ezt; de a következtetés, melyet maga számára vont ki, merőben különbözött attól, a melyre őt akarták reá vezetni. Mindazáltal ő sokáig habozott, míg oly oldalról, a honnét csak tizszerte nagyobb homályt várhatott, vetődött egy sugár elméjébe. Első Jakab idejében, dr. Overall János exeteri püspök, egy nagy gonddal kidolgozott munkát irt a polgári és egyházi kormányzók jogairól. Ezen munkát a canterburyi és yorki convocatiók ünnepélyesen jóváhagyták, s azt annál fogva az angol egyház tanai hiteles kifejezésének lehetett venni. A kézirat egy példánya Sancroft birtokában volt; s ő azt, mindjárt a forradalom után, sajtó alá adta. Azt remélte kétségkívül, hogy ezzel a kiadással ártani fog a

kormánynak; de ebben keservesen csalatkozott. A könyvben ugyan minden ellenszegülés olyan erős kifejezésekkel rosztaltatott, a minőket csak ő maga is használhatott volna: de egy hely kikerülte figyelmét, mely határozottan ellene és schismaticus bajtársai ellen szólt. Overall, és az ő tanítását jóváhagyó két convocatio, azt jelentették ki, hogy egy kormányt, mely kezdetben forradalmi eredetű, ha később általánosan bevétetett, úgy kell tekinteni mint isten rendelése szerintit s annak minden keresztyén engedelmeskedni tartozik. *) Sherlock ezt olvasta, s legyőzetett. Az ő tiszteletre méltó anyaszentegyháza szólott; s ő, egy gyermek tanulékonyságával, elfogadá parancsát. A kormány, mely a forradalomból vette eredetét, végre a boynei ütközet és Jakabnak Irlandból eltávoztása óta, bátran általánosan

*) L. Overall: Convocation Book. 28. f. Mi sem lehet világosabb és találóbbr e szavaknál:

Ha egyszer elérték istentelen vágyaikat, akár hogy nagyra-vágyó királyok valamely országot meghódítottak, akár hogy ellenők fellázadott hűtelen alattvalóikat legyőzték természetes uraik, mihelyt egy állandó kormányt a nép fölött megállapítottak, a hatalom, bármily jogtalanul lett behozva vagy az igazi és jogos birtokostól erővel elragadva, mindenkor istentől rendelt hatalom lévén s nem csorbitathatván az azt kezelők istentelensége által, azt, a mint általánosan bevétetett, tiszteletben és engedelmességgel kell fogadni; s minden osztálya a népnek, legyen az pap vagy világi, kell hogy alávéssze magát, még pedig nem csak félelemből, hanem lelkiismeret szerint is. «

Aztán jön ez a canon:

»Ha valaki azt állítja, hogy az ilyen új alaku kormányzat, mely forradalomból származván, később általánosan behozatott, e hatalma nem istentől való, vagy hogy akárki, a ki az ily új kormányzat alá tartozó területen él, nincs alávetve az ily módon nyilatkozó isten akarátának, hanem lázadást indíthat ellene, az olyan igen nagyon téved.«

bevett kormánynak volt nevezhető, annak tehát engedelmeskedni kell mindaddig, míg egy újabb forradalom föl nem forgatja s egy újabb általánosan bevett kormány föl nem váltja.

Sherlock letette az esküt, s magaviseletének igazolására azonnal egy röpiratot tett közzé, melynek czime: Az uralkodó hatalom iránti engedelmesség kérdése ki-egyenlitve. Ez a munka roppant hatást tett. Dryden nőszarvas és parducza nem ütött olyan lármát. Halifax levele egy dissenterhez nem idézett elő annyi czáfolatot. Könyvtárt lehetne betölteni az ellene irt czáfolatokkal, erre adott igazoló válaszokkal, s reá irt pasquillusokkal. A láрма még nagyobb lett, mikor megtudták, hogy a megtérő nem csak ismét a Temple mastere (előljárója) lett, hanem a szent-páli dekánságot is elvállalta, mely Sancroft letételése és Tillotson előléptetése folytán jött üresedésbe. A nonjurok lázas dühbe jöttek. Nem volt elég, kérdezők, hogy szomorú napjaiban elpártolt az igaz és tiszta egyháztól, hanem még gyaláznia is kell azt? Könnyen fölfogható, hogy a kapzsi, gyávaszivű hypocrita mindaddig megtagadta a bitorlótól az alattvalói esküt, a mig valószínűség volt arra, hogy a törvényes király visszahelyeztetik, a boynei ütközet után siet letenni az esküt. Ily tétovázás a polgári háborúk alkalmával gyakran előfordult. A mi itten új dolog, az, hogy a köpenyforgató az ő vétkét és szegénét az angol egyházra tukmálja reá, s oly állítással lép föl, hogy ez tanítja őt a jog terén álló gyengének megtámadására, s a jogtalan hatalmas előtt való hajlongásra. Ez volt e rossz napokban valóban az ő tanítása és gyakorlata? Elhagyta-e az ő királyi vértanúját a fogságban, a vérpadon? Azt tanította-e hiveinek hogy a csonka parlamentnek vagy a protectornak engedelmes-

kedni kell? Vagy tán a csonka parlament és a protector kormánya kevesbé volt általánosan bevettnek tekinthető, mint Vilmos és Máriaé? A worcesteri ütközet nem volt-e szintoly nagy csapás a Stuartház kilátásaira nézve, mint a boynei ütközet? Nem volt-e egy restauratióra 1657-ben szintoly kevés kilátás, mint bármely józan gondolkodó szerint 1691-ben? Mindazonáltal daczára minden kikelésnek és gúnyos megjegyzéseknek, itt volt Overall műve; itt volt a két convocatio (egyházi zsinat) jóváhagyó szavazata; s könnyebb volt Sherlockra gúnyt szórni, mint elvitatni akár ama könyvet, akár eme szavazatokat. Egy író azt állította föl, hogy egy általánosan bevett kormány alatt olyan kormányt kell érteni, a melynek jogczime kétségbe nem vonatott. Így, azt mondá, az egyesült tartományok kormánya, bevett kormánynyá vált, mikor Spanyolország azt elismerte, de ezen elismerés nélkül egész az idők végeig soha sem lett volna bevett kormánynyá. Egy másik kevesbbé szigoru casuista azt állította föl, hogy egy eredeténél fogva jogtalan kormány egy évszázad befolyása után jogossá válik. Tehát februar tizenharmadikán 1789. és egy nappal sem előbb, fog csak szabadságukban állani az angoloknak, hogy a forradalomból származott kormánynak hűséget esküdjenek. A választott nép történetéből vétettek az előesetek. Vajon Eglon kormánya bevett kormány volt-e, mikor Ehud átszurta? Vagy Joramé az volt-e, mikor Jehu agyonlőtte? De irányadó főleg az Athaliah esete volt. Ez csakugyan olyan eset volt, mely az elégületleneknek sok szerencsés találó célzásokra adott alkalmat; egy az uralkodóhoz közel vérrokonságban álló bitorló a trónon; a törvényes fejedelem rég elűzve; a papi rend egy része, sok viszontagságos éven át a királyi ház iránti hűségben megmaradva;

s végre a főpapok által a leviták élén végrehajtott ellenforradalom. Ki mérné, kérdék, kárhoztatni a hős főpapot, a ki Dávid örökösét visszahelyeztette? S pedig nem volt az Athalia kormányja annyira megszilárdulva, mint az orániai herczegé? Joash jogáról és Jehoiada merész vállalatáról ez időben száz még száz lapot irtak teli, melyek Oxford és Cambridge régi könyvszekrényeiben korhadnak. Mig Sherlockot ily mérgesen megtámadták régi barátjai, nem hagyták bántatlanul régi ellenségei sem. Némely heves whigek, a kik között Johnson Julián tűnt ki, a jakobitismust magát igen tiszteletre méltónak jelentették ki azon tanhoz hasonlítva, mely az egyházi convocatio könyvében fedeztetett föl. A királyoknak tartozó passiv engedelmesség tana kétségkívül igen képtelen és veszélyes tan volt. De nem lehet megtagadni a tiszteletet azon emberek következetes és erős jellemétől, a kik magukat a hűség kötelékei által tartják lekötötteknek, minden veszély daczára, egy szerencsétlen, letett és számüzött zsarnok iránt. De azon elmélet, melyet Sherlock merített Overallból, tiszta merő alávalóság és gonoszság. Egy ügyet el kell hagyni nem azért, mert igazságtalan, hanem, mert szerencsétlen. Jakab akár volt zsarnok, akár népe atyja, az mindegy előttök. Ha ő nyeri meg a boynei ütközetet, úgy minden keresztyén köteles rabszolgája lenni. De ő elveszté azt; s most minden keresztyénnek ellenségévé kell lenni. Más whigek szerencsét kívántak az új proselytának megtéréséhez bármely uton jutott is hozzá e gyakorlatias befejezéshez, de nem nyomhadták el gúnyos mosolyaikat megtérésének általa előadott története fölött. Ő, úgy mondák, kitűnő tehetségű és tudományu ember volt. Az alattvalói hűség kérdését sokáig és mélyen tanulmányozá. Sokat irt arról. Több hónapig ráért

olvasni, imádkozni, elmélkedni, mielőtt felfüggesztetett, és ismét mielőtt letétetett volna. Oly véleményt képezett magának, a melyért késznek nyilatkozott a vértanúságra; ezen véleményét másokkal is közölte; s aztán megváltoztatta ezt a véleményét egyedül azért, mert rájött, hogy az nyolczvan évvel az előtt a két zsinat által nem ugyan megczáfolva, de dogmailag tévesnek volt nyilvánítva. Bizony-nyal annyi volt ez, mint lemondani az egyéni vélemény szabadságáról, s a canterburyi és yorki synodusokat oly nemü csálhatatlansággal ruházni föl, a melylyel, az angol egyház kijelentése szerint még az anyaszentegyház köz-zsinatai (az Ocumenicum Concilium) sem birnak. Ha a mi fogalmaink, mondák gúnyosan, arról a mi az emberiség jól-létét oly mélyen érdeklő kérdésekben helyes avagy helyte-len, oly rögtön megváltozhatnak egy a lambethi könyvtár valamely szögletében talát kézirat néhány sora miatt, ugy bizonynyal azt kell kívánnunk a jámbor keresztyének békeességeért, hogy minden kézirat, a mely ily nagy fon-tossággal birhat, fölkutattassék és sajtó alá adassék, mert mig ez nem történik, mi mindnyájan ugy mint a doctor, mikor az utóbbi évben az esküt megtagadá, azon veszélynek vagyunk kitéve, hogy vétkezünk akkor, a mikor kötelességünket véljük teljesíteni. Valóban, igen közel van azon föltevés, hogy Sherlock a convocatio könyvének fel-födözése által csak jó ürügyet talált annak megtevésére, a mire lelkében már el volt határozva. Ész és érdekbeli okok egyaránt meggyőzték őt arról, hogy szenvedélyei és előíté-letei egy nagy tévedésbe vitték. Ezt a tévedését jóvá akarta tenni, s kevesebbe került azt mondani, hogy meggyőződését újabb bizonyítékok felfödözése után megváltoztatta, sem-mint, hogy téves nézetet meritett a korábban előtte fekvő

adatokból. Közönségesen azt hitték róla, hogy megtérését a felesége könnyei, rimánkodásai és szemrehányásai okozták. A lady szellemdus hölgy volt; nagy tekintélylyel birt a családban; sokkal többet törődött házával, kocsijával, bőséges asztalával és gyermekei jövőjével, semmint a kormányzat patriarchalis eredetéről és az abdicatio szónak jelentőségéről. Ugy beszéltek, hogy nem hagyott békét férjének sem éjjel sem nappal, míg az le nem tett kételyeiről. Az ő kisértése és fenyegetődző fogásai gonosz tulzásokkal adattak elő számtalan levelekben, mesékben, dalokban és párbeszédekben. Xantippe volt ő, a ki fején önti le vízzel Socratest. Delilah volt, a ki Samsont lenyirja. Éva volt, a ki a tiltott gyümölcsöt erővel a szájába teszi Ádámnak. Job felesége volt, a ki tönkrement urát, míg az hamuban ülve vakaródzik, nem arra, hogy átkozódva haljon meg, hanem arra kéri, hogy tegye le az esküt és éljen. Mig balladákban énekelték meg Sherlockné győzedelmét, a támadók egy másik része a férje theologiai hírnevének esett neki. Mig az esküt le nem tette a hittanárok közt legorthodoxabbnak tartatott. De azon szőrszálhasogató és roszelelkű kritika, mely most irataira veté magát, eretnekséget tudott volna találni még a hegyi beszédben is; s ő szerencsétlenségre oly meggondolatlan volt, hogy épen akkor, mikor politikai tétozáásai miatt legnagyobb lárma volt ellene, közzé tegye gondolatjait a szentháromság mysteriumáról. Lehet, hogy más időben, az államegyház igaz fiai ezt a munkát mint győzelmes czáfolatát üdvözlötték volna a soci-nianusok és sabelliánusoknak. De, baj volt, hogy a sociniánusok és sabelliánusok elleni buzgóságában olyan kifejezéseket használt, a melyek tritheismusra voltak magyarázhatók. Őszinte bírálók megemlékeztek volna arról, hogy

az igazság útja jobbról balról közelében jár a tévelyek útjának, s hogy alig lehet az egyik veszélyt elkerülni a nélkül, hogy igen nagy közelébe ne jusson a másiknak. De őszinte bírálókra Sherlock a jakobiták közt nem számithatott. Régi szövetségesei erősen vitatták, hogy mindazon borzasztó átkokat magára vonta a melyek az athanasiusi hitvallásban azokra mondatnak, a kik az istenség lényegét megosztani akarják. Bulki negyedréti munkát irt annak bebizonyítására, hogy ő három külön istenséget tanít; s tréfás elégtelenek, a kik különben nem sokat törődtek a katolikus igazságokkal, angol és latin gunyiratokkal mulattatták a várost ezen heterodox tanok fölött. »Mi többiek,« mondá a gúnyolódók egyike, »csak egy királynak esküszünk hűséget, s egy istenre hivatkozunk szavaink tanuságául. De nem csodálkozhatunk azon, hogy a doctor nem csak egy királynak fogad alattvalói hűséget, ha meggondoljuk, hogy neki több istene is van, a kire esküdhetik.« *)

*) Mindazon iratoknak jegyzéke, melyeket Sherlock apostasiájáról olvastam, elfárasztaná az olvasót. Nehányat akarok csak említeni, melyek egymástól nagyon elütnek. Parkinson bírálata Sherlock hűségi kérdésének. 1691. Felelet erre egy londoni tanítványtól 1691. Az új megtértek okai az eskü letételére 1691; Utrum horum? vagy isten utjai az országok sorsa fölött rendelkezésről, vagy a papok utjai. 1691; Sherlock és Xantippe 1691; Szent Pál diadalma Krisztusért való szenvedéseiben, Bryan Mátyás által, ajánlva: Ecclesiae sub cruce gementi; Egy szó egy ingadozó levitához; A habozó udvari pap; Proteus Ecclesiasticus, vagy Észrevételek dr. Sh. — utolsó hűségi kérdésre; A megnyuzott ürge; Egy ostor az ürgének; Az anti-ürgék. Sok vonatkozás van Sherlockra és nejeére Tom Brown, Tom Durfey és Ned Ward trágár irataikban. L. Jakab életét II. A Tannerféle kéziratok közt is több érdekes levél van Sherlock apostasiájára vonatkozó. Idéz mutatványul a sz. néhány strófát az e tárgyra

Sherlock talán kétségben lett volna az iránt, vajon az a kormány a melynek meghódolt, általánosan bevett kormánynak nevezhető-e, ha tudja vala, minő veszélyek környezék azt. Alig hogy kitudódott a Preston összeesküvése, már is egy egészen másnemű összeesküvés képeződött a táborban, a hajóhadnál, a kincstárnál, sőt még a király háló szobájában is. A gonosz czimboróság e mysteriuma, őt emberöltőn át lassankint lelepleztetett ugyan, de teljesen még sincs leleplezve. Egy két homályban levő részlete, oly levelek és naplók által, melyeket most még másfél évszázad pora lep, utódaink előtt tán világossá válhatik. De az eddig rendelkezésünkre álló adatok is elegendők annak elbeszélésére a mit nem lehet szégyen és utálat nélkül olvasni. *)

Láttuk, hogy 1690. év tavaszán Shrewsbury felbozsankodva azon, hogy az ő tanácsai megvettetnek, ellenben

vonatkozó verselményekből, melyek foglalatját prozában adjuk: Éva megkóstolván a gyümölcsöt, odasietett férjéhez, s megsimogatá képét. Kedvesem, úgy szóla, kóstold meg ezt a gyümölcsöt, bizonynyal izleni fog az inyednek, nem vétek azt megenni. — Midőn Job meztelen testtel s kelkáposztával a képén, a szemétdombon sinlődött, a felesége azt sugá fülébe, esküdj, férjem, ha szeretsz, esküdj, ez megszabadit a bajaidtól. — Előbb kételkedett s azért imádkozott, hogy isten mutassa meg neki a jó utat, vajon Jakabnak, vagy Vilmosnak fogadjon-e szót, mit senki sem tagadhat. — A Boyne áthidalása eldönté a kérdést, s a gondviselés helyébe a parancs lépett; megváltoztatni nézetét szégyennek nem tartá, mit senki sem tagadhat. — De a szentírással ez nem fér össze, mert Hoseában, a nyolczadik s negyedik fejezetnél megolvashatjátok: Ők királyokat tesznek maguknak, de nem én általam, mit senki sem tagadhat.

*) Történetem e részének főkutforrása Jakab élete, s különösen ama nagyon fontos és érdekes hely, mely a 444—450 lapokon van, a második kötetben.

tory versenytársaié elfogadtatnak, egy gyenge órában rábiratá magát levelezésbe lépni a számüzött királyi családdal. Azt is láttuk, minő kinos testi és lelki szenvedésekkel vezeklett e hibáért. Üldöztetve lelki furdalásaitól s ebből eredő betegségétől, elhagyá az udvart; de oly férfiakat hagyott hátra maga után, a kiknek nem kevesebb laza elveik, de keményebb és hidegebb szívek volt mint neki.

Az 1691 év elején, ezen emberek közül néhányan titkos összeköttetésekbe állottak Saint-Germains-nel. Bármily gonosz és aljas volt eljárásuk, nem volt abban semmi meglepő. Ők a maguk módja szerint jártak el. Zavaros idők jártak. A jövőt mély köd boritá. A legtapintatosb és tapasztaltabb politikus csak egy pár hónapig sem láthatott előre. Egy erényes és becsületes ember előtt ugyan ez mitsem tett. Az a bizonytalanság, hogy mit hozhat a holnap, habár aggályossá tehetette is, de csalárd hitszegővé nem. Ha sötétben maradt is érdekei iránt, biztos vezetője volt elveiben. De szerencsétlenségre, erényes és becsületes ember nem sok volt az azon korbeli udvaroncok közt. Whيتهall, harmincz éven át, tenyésztője volt a köz és magán vétkekesség minden nemének, s hemzsegett ottan az aljaslelkű, kétszinű, önző politikus. Ezen politikusok most természetesen azt tették, a mit teljesen romlott emberektől olyan válság közepette várni lehetett, a melynek végét senki előre nem láthatta. Némelyeknek volt talán némi kis előszeretete Vilmos iránt; másoknak Jakab iránt; de nem efféle előszeretet volt ez a mi bármelyiket is vezette. Ha bizonyos lett volna, hogy Vilmos föntartja magát, mindnyájan vele tartanak. Ha bizonyos lett volna, hogy Jakab vissza fog helyeztetni, mind Jakabbal tartanak. De mit kelle tenni, mikor az esélyek majdnem egészen ellensúlyoz-

ták egymást? Voltak az egyik párton becsületes emberek, a kik azt felelték volna, hogy meg kell maradni hiven az igazi király és igazi egyház mellett, s meghalni, ha szükséges érettök. Voltak becsületes emberek a másik párton, a kik azt felelték volna, hogy meg kell maradni Anglia szabadságai és a protestáns hitvallás mellett, s meghalni, ha szükséges érettök, úgy mint meghalt Sidney. De ily szilárdság megfoghatatlannak tetszett sokaknak a nemesek és hatalmasok közül. Ezek célja az volt, hogy önmagukat biztosítsák minden eshetőségre. Ezek tehát nyilván letették az alattvalói esküt az egyik királynak, s titkon szavukat adták a másik királynak. Ki nem fáradtak abban, hogy Vilmos nagy pecsége alatt mindenféle megbízásokat, peeri kinevezéseket, évi díjakat s jószágadományozásokat szerezzenek maguknak; s titkon szekrényeikben őrzék Jakab kegyelmezési kézíratait.

Azok közt, a kik ily aljasságban voltak részesek, három férfit volt legkitünőbb, Russell, Godolphin és Marlborough. Soha három ember ész- és szívbeli tulajdonokra nézve, egymástól annyira különböző nem volt; s mindenkinek saját jelleme különös bélyeget ütött alávalóságára. Russell árulása részben a pártoskodási szellemnek, Godolphin árulása tisztán csak a félelemnek tulajdonítandó, Marlborough árulása egy nagyszerű és féktelen nagyra-vágyású embernek az árulása.

Russell elégtelensége igen föltünőnek tetszhetik. Ő épen egy tengernagy rangjával Anglia és Holland összes hajóhadának főparancsnokságát vállalta el. Kincstárnoka volt a tengerészeti osztálynak. Három ezer fontnyi évidíjat huzott. Tizenhatsz ezer font értékű koronajószágot kapott Charing Cross közelében. Mellékes jövedelmei rendkívül

nagyok lehettek. S ő mégis elégtelen volt. S igazán a mellett, hogy látorsága rettenthetetlen, tehetségei igen figyelemreméltók ugy a polgári mint a katonai közigazgatás terén, s a hazafiság bizonyos érzete is megvolt benne, mely élete leggonoszabb tévedései között is világos perczekben elárulta magát, egészben a szó teljes értelmében rossz ember volt, fenhéjázó, gonoszlelkű, kapzsi és hitetlen. Azt képzelé magában, hogy a forradalom alatt tett nagy szolgálatai nem voltak megfelelő módon megjutalmazva. Mindezt a mi másoknak adatott ugy tekintett mintha tőle raboltatott volna el. Fönmaradt egy levele, melyet ez időtájban Vilmosnak irt. Dicsekvésből, szemrehányásból, gúnyból áll az egész. A tengernagy, az alázatosság és loyaltás ironikus kifejezései közt engedelmet kér a rajta elkövetett sérelmeknek írásban leendő előterjesztésére, minthogy szerénysége nem engedné, hogy azokat elő szóval mondhasa el. Sérelmei elviselhetetlenek. Mások királyi uradalmakat kaptak: ő meg alig kapott valamit. Mások gondoskodhattak párthiveikről: az ő ajánlásai mind figyelmen kívül hagyattak. A jövedelem, melyet a király kegyességéből élvez, elég nagynak látszik; de neki szegény rokonai vannak; s a kormány a helyett, hogy ezek iránti tartozásait leróná, egészen reá hárítja az azokról való gondoskodást. Van egy nővére, a kinek évi díjra volna szüksége, mert a nélkül nem házasíthatja ki leányait. Van egy fitestvére, a ki nem kapván hivatalt, azon szomorú kénytelenségbe jött, hogy egy öreg nőt vett el a pénze miatt. Russell továbbá keservesen panaszkodott, hogy a whigek általában mellőztetnek, hogy a forradalom azok hatalmát és jólétét növelte, a kik mindent elkövettek, hogy azt megbuktassák. S van ok hinni, hogy ez a panasz nála őszinte volt. Mert, saját érdeke után

a pártja érdeke volt legelső előtte; s még akkor is, mikor leghajlandóbb volt jakobitává lenni, soha legkisebb hajlamot se mutatott arra, hogy toryvá legyen. Azon kedély hangulatban, a melyet levelében elárul, készséggel fogadta Lloyd Dávid unszolásait, a ki az ez időben Franciaország és Anglia közt folyvást ide s oda járó küldöncök közt egyik legügyesb és legtevékenyebb volt. Lloyd biztosításokat vitt Jakabhoz, hogy Russell, ha kedvező alkalmat talál, a hajóhad segítségével fogja megkísérteni azt, a mit Monk a hadsereg által vitt véghez. *) Hogy ezen biztosítások, mennyiben voltak őszinték, az iránt azok, a kik Russellt jól ismerték s magaviseletéről részletes tudomással bírtak, kétségben voltak. Valószínűnek látszik, hogy több hónapon át ő maga sem tudta, mit akar. Érdekében az állott, hogy a mily sokáig csak lehet, mind a két királlyal jó lábon álljon. Ingerlékeny és parancsoló természete folyvást arra ösztönzé, hogy mind a kettővel perbe álljon. Egyik héten elrontotta kedvét Vilmos valamely száraz felelete, másik héten Jakab valamely képtelen nyilatkozata. Szerencsére életének legfontosb napja azon nap, melytől életének minden többi éve jellegöket vettek, a számüzött király iránt ellenséges hangulattal viradt reá.

Godolphinnak nem volt s nem is állítá, hogy lett volna bármi oka panaszra azon kormány ellen, melynek szolgálatában állt. Ő a kincstár első biztosa volt. Pártfogolták, biztak benne, hizelegtek neki. S valóban, a reá parancsolt kitüntetések zugolódást keltettek. Helyes-e az, kérdék bosszankodva a whigek, hogy egy olyan ember, a ki az egész

*) Russell Vilmoshoz, máj. 10. 1691; Dalrymple függelékében; Sir John Leake emlékirat.

utóbbi kormányzat alatt magas hivatalt viselt, a ki megígérte, hogy a felmentési jog mellett fog szavazni, a ki egy jezsuitával ült a titkos tanácsban, s a kincstári bizottságban két pápistával együtt szolgált, a ki egy bálványimádó nőt vezetett oltárhoz, most azon fejedelemnek első tanácsadói közt foglaljon helyet, a kinek a trónhoz való jogczime a »Declaration of Rights«-en alapul? De Vilmosra mind e lárma semmi hatást nem tett; s angol szolgálói közül egy sem birta annyira bizalmát mint Godolphin.

Mind a mellett a jakobiták nem estek kétségbe. A legbuzgóbbak egyike, egy Bulkeley nevű gentleman, a ki előbb meghitt barátja volt Godolphinnek, megpróbálta vajon lehetne-e valamit tenni. Elment a kincstárhivatalhoz s a lordelnöktől kihallgattatást kért politikai ügyben. Nem könnyű feladat volt ez, mert Godolphin nem volt olyan ember, a kit könnyen hatalmába kerithet valaki. Tartózkodása példabeszéddé vált, s különösen híres volt arról, hogy mily ügyesen tudta egész életén át a társalgást állami ügyekről valamely kakasviadal körüli fogadásra vagy telivér ló származására átvinni. A látogatás úgy végződött, hogy még csak egy szóval sem árulá el azt, hogy legkevesebb is emlékében tartaná Jakab királyt.

Bulkeley sem volt azonban oly könnyen elutasítható. Ujra eljött s szóba hozá azt, a mi annyira szívéen feküdt. Godolphin ekkor olykép tudakozódott régi ura és urnője felől, mint a ki mélyen fájlalja, hogy soha sem lesz alkalma, velök kibékülhetni. Bulkeley biztosítá őt, hogy Jakab király kész megbocsátani a multakért. »Megmondhatom-e ő felségének, hogy ön meg akarja érdemelni kegyeit?« Erre Godolphin fölállott, mormogott valamit hivatalos ál-

lása bajairól s hogy óhajtana megszabadulni azoktól, s gyors végett vetett a találkozásnak.

Bulkeley nem sokára még egy harmadik kísérletet is tett. Ezen alkalommal Godolphin olyasmit hallott, a mi megrendíté bizalmát az ő kormánya szilárd állása iránt. Azt kezdé észrevenni, a szerint a mint kifejezé magát, hogy kissé erős fogadást kockáztatott a forradalomra, s hogy ideje volna már az ellenkezőre fogadni. Nem ért többé czélt a kitérésekkel. Nyíltan kellett szólnia. Szólt is, és kijelenté hogy Jakab királynak hű szolgálja akar lenni. »A legelső alkalmat meg fogom ragadni, hogy hivatalomról lemondjak. De addig kötve vagyok. Nem csálhatom meg a bennem helyezett bizalmat.« Hogy az általa hozott áldozat értékét nagyobbítsa, előmutatott egy, Vilmostól legutóbb kapott nagyon barátságos és meghitt levelet. »Látja ön, mennyire teljes bizalmát bírom az orániai herczegnek. Azt mondja hogy mitsem tehet nálam nélkül, s hogy nincs egy angol is a kit úgy szeretne mint engem: de mind ez semmit sem nyom előttem, az én törvényes királyom iránti kötelességemhez képest.«

A kincstár első lordjának valóban voltak kételyei az iránt, hogy megcsalja ura bizalmát, s ezen kételyeit olyan sikeresen le tudta győzni, hogy hat éven át teljes készséggel ette a kenyerét az egyik gazdájának, míg alattomban a szolgálatkészség és hűséges ragaszkodás kijelentéseivel kedveskedett a másíknak.

Való az, hogy Godolphin egy sokkal hatalmasb s az övénel sokkal romlottabb lélek befolyása alatt állott, zavarait közlé Marlboroughval, a kihez sokáig a barátság olyan kötelékei fűzték, a minő teljesen elvtelen emberek közt

csak képzelhető, s a kivel később szorosabb családi viszonyba is lépett.

Marlborough egészen más helyzetetésben volt mint Vilmos egyéb szolgái. Lloyd Russell iránt, Bulkeley pedig Godolphin iránt kezdett bizalmaskodni. De a számüzött udvar minden ügynöke távol tartá magát Salisbury árulójától. Ama gyalázatos éjszaka a hitehagyott szökevényt úgy látszik örökre elválasztá a fejedelemtől a kit megrontott. Jakab még legvégső szorultságában is, mikor serege teljes visszahuzódásban volt, mikor egész országa ellene támadt, kijelenté, hogy Churchillnek soha, de soha nem fog megbocsátani. A Churchill neve minden jakobita előtt különös gyűlölet tárgya volt; s mindazon prózai és verses iratokban, melyek naponkint titkos sajtóik útján, közrebocsáttattak, az azon korbeli valamennyi árulók közt a gyalázat legnagyobb mérve mindig neki jutott. A dolgok azon rendében, mely a forradalomból származott, ő volt Angliának egyik legnagyobb embere, úgy az államban mint a hadseregben. Gróffá (Earl) neveztetett. Nagy részt vett a katonai közigazgatásban. Azon közvetett és közvetlen hasznokat, miket a koronától nyert hivatalaiból és megbízásaiból huzzott, a hollandi követségnél évi tizenkét ezer fontra becsülték. Egy ellenforradalom esetére, úgy látszott, nem lehetne más kilátása, mint Hollandban egy padlásszoba vagy Tower Hillen a verpad. Ennél fogva méltán várható volt tőle, hogy új gazdájának hűséggel szolgáljon, nem ugyan egy Nottingham hűségével, mely a lelkiismeretesség hűsége volt, nem is egy Portland hűségével, mely a személyes vonzalom hűsége volt, hanem a nem kevesebbé hathatós kétségbeesés hűségével.

A kik így gondolkoztak, nem ismerték Marlborough.

Bizva saját csalási ügyességében elhatározá, hogy ha a jakobita ügynökök nem keresik őt, ő fogja fölkeresni őket. Beszélgetésre kérette föl tehát Sackville Edvárd ezredest

Sackville meg volt lepette s nem nagyon örült ez ujságnak. Ő a régi iskolából való büszke cavalier volt. A pápista összeesküvés napjaiban üldözték őt azért, hogy ki-mondá azt, a mit gondolt s a mit most minden ember gondolt az Oates és Bedloe kivételével. *) A forradalom óta nyakát kockáztatta Jakab királyért, elfogatási parancsokkal vadásztak reá a tisztviselők s árulónak nyilvánították egy oly kiáltványban, melyben Marlboroughnak is része volt. **) Nem örömet közelíté meg a makacs királypárti, ezen szökevény gyűlölt küszöbét. Önmegtagadása a gyötrelmes megbánás egy olyan jelenetével lőn megjutalmazva, minőt addig soha sem látott. »Lesz-e ön,« kérdé Marlborough, »az én közbenjáróm a királynál? Megmondja neki, mennyit szenvedek? Most tisztán állanak előttem elkövetett vétkeim; s visszaborzadok önmagamtól miattok. Éjjel nappal gyötör az a gondolat. Ott ülök az ebédnél, s nem tudok enni. Lefekszem az ágyba, s nem tudok aludni. Kész vagyok, mindent feláldozni, daczolok mindennel, vagyoni-lag megrontom magamat, csak lelki furdalásaim kinjaitól megszabadulhassak.« Ha a küllátszat nem csalna, ez a nagy bűnös olyan igaz bűnbánó volna, mint Dávid vagy Péter. Sackville elmondá barátjainak a történeteket. Ők mást nem tehettek, mint elismerni azt, hogy, ha a főáruló, a ki eddigelé a lelkiismeret és a közvélemény elé ugyan azon hideg és nyugodt bátorsággal szokott lépni, mely őt a

*) Alsóházi napló marc. 21. 24. 1679; Grey: Debates; Observer.

**) London Gazette jul. 21. 1690.

csatatéren jellemzé, most valósággal lelkifurdalást kezd érezni, úgy képtelenség lenne, az ő korábbi méltatlan magaviselete miatt visszautasítani azon nagy szolgálatokat, melyeket a jó ügynek tenni hatalmában áll. Benn volt a titkos tanácsban; a hadseregnél főrangban állott; legújabbban is a legfontosabb hadi műveletek vezérlete volt reá bízva, s fog bizatni kétség kívül ezentul is. Igaz, hogy senki sem vétett annyit, de az is igaz, hogy senki sem teheti annyira jóvá hibáit. Ha őszinte a megtérése, kétség kívül elnyeri a kért bocsánatot. De vajon őszinte-e? Nem volt-e oly áradozó a loyaltás nyilvánításaiban bűne elkövetésének előestéjén is? Szükségesnek látszott, próbára tenni őt. Sackville és Lloyd többfelét kísértettek meg. Azt kívánták tőle, hogy az egész hadsereg létszámát és területi beosztását adja tudtokra; s ő ezt megtevé. Kívánták, hogy a legközelebbi hadjárat egész tervét közölje velök; megtette. A jakobita vezérek szorgosan kutatták a netaláni hibás bemondásokat; nem voltak képesek olyat találni. Még sokkal nagyobb bizonyítványát látták hűségének abban, hogy mindenről a mi az államtitkári hivatalban történt, a legbecsesb felvilágosításokat adta. Egy buzgó királpártinak letétetése határozottatott el. Más ellen elfogatási parancs adatott ki. Ezen értesülések az elégületlenek közöl sokat megmentettek a fogságtól ha nem az akasztófától; s lehetetlen volt ki nem engesztelődniök a nagy vétkessel, a kinek annyit köszönhettek.

Ő azonban, új szövetségeseivel való titkos beszélgetései közben semmi érdemre nem tartott igényt. Nem kívánja ő, mondá, hogy bizzanak benne. Hogy is remélhetné ő azon czudarságok után, miket legjobb a király ellen ellen elkövetett, hogy ismét bizzanak benne? Egy olyan nyo-

morultnak mint ő, már elég kegyesség az, hogy életének veszélyeztetésével is némi elégtételt adhasson az ő kegyes urának, a kit oly alávaló módon megbántott, de a kit különben mindig szeretett. Nem volt lehetetlen, hogy a nyáron át ő fogja Flandriában, az angol haderőt vezényelni. Kivántatik-e hogy egy tömegben áthozza azt a francia táborba? Ha ez a király akarhatja, ő magára vállalja, hogy úgy fog történni. De mindent megfontolva azt hiszi, hogy jobb lesz bevárni a legközelebbi parlamenti ülősszakot. S akkorra kész terve volt, melyet utóbb teljesen megérlelt, a bitorlónak az angol törvényhozás és az angol hadsereg által leendő elűzetésére. Egy időben azt reménylél, hogy Jakab Godolphinnak meghagyja, hogy a kincstárnál megmaradjon. Mint magán ember keveset tehet a jó ügyért. De mint az ország pénzügyeinek kezelője, s a legnagyobb államtitkok letéteményese, megbecsülhetetlen szolgálatokat tehet.

Marlborough állítólagos bűnbánata annyira elbódítá azokat, a kik Jakab ügyeit Londonban kezelték, hogy Lloydot elküldötték Franciaországba azzal az örömhírrrel, hogy a pártütők leggonoszabbika egy csoda által a leghüségeseb alattvalóvá lett. Ez a hír Jakabot örömmel s új reményekkel tölté el. Ha okos lett volna, csak ellenszenvet és bizalmatlanságot kellett volna benne ébresztenie. Képtelenség volt olyat föltenni, hogy egy ember, a kinek szívét megtörte a lelki furdalás és szegyen egy elkövetett árulásért, azzal fogja lelkiismeretét megnyugtatni, hogy egy újabb árulást kövessen el, mely nem kevesebbé gyalázatos mint az előbbi volt. Az ígért elégtétel oly gonosz és aljas volt, hogy azt őszintén lehetetlen volt tennie valakinek, a ki gonoszságát és aljasságát a multban jóvá akarja tenni. Az igazság ab-

ban volt, hogy mikor Marborough a jakobitákkal azt hitette el, hogy a vétkes öntudat elveszi étvágját s éjjeli álmát, hátuk mögött kinevette őket. Egy fél guinea elvesztése jobban megzavarta volna az ő étvágját és álmát, mint egy gonosz lelkiismeret minden gyötrelme. A mit ezen ajánlatai kétségkívülivé tesznek, az, hogy az ő korábbi vétkei nem a hazája és a vallása iránti buzgalmából eredtek, hanem egy gyógyíthatlan erkölcsi kórból, mely az egész emberen erőt vett. Jakab azonban, részint bárgyuságból, részint önzése miatt, soha sem látott erkölcstelenséget olyan tettben, a melyből reá haszon háramlott. Ő ellene összeesküdni, őt aláruhni, az ő neki esküdött alattvalói hűséget megszegni, oly vétek volt előtte, a melyért sem itt sem a más világon nem volt elég szigorú büntetésnem. De ellenségeit orozva megölni, ellenségei iránt hitszegést követni el, az csak ártatlan és dicséretes dolog volt. Az elpártolás Salisburynél a legutálatosb vétek volt; mert őt tönkre tette. Ugyan ilyen elpártolás Flandriában egy tiszteletre méltó hőstett: mert őt visszahelyezheti vala.

A bűnbánót jakobita barátai értesíték, hogy bocsánatot nyert. A hír igen jó volt; hanem még valami más is kellett elvesztett lelki nyugalmanak helyreállítására. Remélhető-e hogy pár sorban a király kezeirásával nyerheti meg a bocsánat ígérését? Nem bizalmatlanságból, hanem saját javáért kívánná ezt tőle. Mert biztos benne, hogy ilyen kézírattal kezében az igaz útra téríthet sok igen bélyegzett embert, a kik csak azért ragaszkodnak a bitorlóhoz, mert azt képzelik, hogy nem várhatnak semmi kegyelmet a törvényes királytól. Ők azonnal vissza fognak térni kötelességeikhez, mihelyt megtudják azt, hogy még a legnagyobb gonosztevő is, megbánása után, nagylelkűen ke-

gyelmet nyert. Az ígéret megiratott, átküldetett s gondosan eltételezt. Marlborough most egy célzt elért, olyat, mely Russellel és Godolphinnal közös volt. De neki azonfölül még más céljai is voltak, a melyekre Russell és Godolphin nem is gondoltak. Erős okunk van hinni, a mint utóbb látni fogjuk, hogy ezen okos, vitéz és rossz ember oly tervet forralt, mely az ő termékeny elméjéhez és merész lelkéhez illő, valamint az ő teljesen megromlott szívéhez is illő volt, egy oly tervet, mely ha rendkívüli módon meg nem hiúsul, megrontotta volna Vilmost a nélkül, hogy Jakabnak haszna legyen belőle s a szerencsés árulót Anglia urává s Európa közbenjáró bírójává tette volna.

Igy állottak a dolgok, a midőn 1690. májusban Vilmos egy rövid és tettdús tartózkodás után Angliában, ujra a szárazföldre utazott, hol a rendes hadjárat volt kezdetét veendő. Magával vitte Marlborough, kinek tehetségeit kellőkép becsülte, s a kinek Saint Germainssel kezdett összeköttetéseiről legkisebb sejtelme sem volt. Hágában több fontos katonai és politikai értekezlet tartatott, s mindez alkalommal érezték az egyesült tartományok legkitünőbb vezérei és államférfiai a derék angolnak értelmi felsőbbségét. Heinsius, jóval később, el szokta beszélni azt a társalgást, mely azon időben Vilmos és Vaudemont herczeg közt folyt, ki a hollandiak egyik legügyesb hadvezére volt. Vaudemont dicsérve említett több angol tisztet, s köztük Talmasht és Mackayt, de Marlborought hasonlíthatlanul főlebb állítá valamennyi közt. Ő egy hadvezér minden tulajdonával bir. Már tekintete elárulja azt. Bizonyynal valami nagy dolgot fog véghez vinni.« »Valóban azt hiszem, rokon,« felelt a király, »hogy a lord mind azt igazolni fogja, a mit ön mondott róla.«

Már csak kevés idő volt közben a hadi műveletek megkezdése előtt. Vilmos ezen időközt az ő kedves parkjában Looban tölté el. Marlborough két vagy három napig mulatott ottan, s aztán Flandriába küldetett azon utasítással, hogy összeszedve minden angol haderőt, Brüsszel közelében üssön táborn, s mindent készen tartson a király megérkeztéig.

S most Marlborough alkalmat nyert, bebizonyítani azon ígéreteinek őszinteségét, a melyek által egy oly fejedelemtől, kinek szive az ő saját találó hasonlata szerint, a márványkőnél keményebb volt, bocsánatot nyert egy oly megbántásért, mely még a legszelidebb természetet is halálos gyűlöletre indithatta volna. Parancsot kapott Saint Germainsből, hogy azonnal teljesítse ígéretét s jöjjön át hadserege élén. Ez volt, úgy mondák, a legnagyobb szolgálat, melyet a koronának tehet. Szava zálogba volt adva; s a kegyes uralkodó, ki a multakért megbocsátott, biztosan reményli, hogy beváltja azt. A hypocrita igen jellemző ügyességgel tért ki e kívánság elől. A legtisztellettjeljesb és leghüségesebb kifejezésekben mentegeté magát, hogy rögtön nem teljesítheti a király parancsolatját. Az ígéretet, melynek teljesítését tőle most kívánják, nem értették jól. A követek némi részben félre magyarázták azt. Egy vagy két ezreddel átmenni, az annyi volna mint több kárt tenni sem mint hasznót. De az egész hadsereggel átmenni, az oly vállalat, mely több időt és nagy ovatoságot kíván.*) Mig Jakab ezen kifogások fölött duzzogott magában, s megbánta, hogy oly engesztelékeny volt, az alatt

*) Jakab élete. II.

Vilmos megérkezett a főhadiszállásra s a szövetséges had-erők fölött átvette a főparancsnokságot.

Flandriában a hadműveletek június elején kezdődtek és szeptember végén fejeztettek be. Semmi fontos hadi tény nem történt. A két hadsereg ide s oda mozdult, majd közeledett egymáshoz, majd visszahuzódott. Egy darab ideig alig voltak egy mértföldnyi távolságban egymástól. De sem Vilmos sem Luxemburg nem akart ütközni, míg előnyös állásban neml átja magát; ám de egyik sem engedé a másikat előnyös állásba jönni. A mily unalmas volt ez a hadjárat, oly érdekes volt az egy tekintetben. Több mint egy század óta a mi országunk nagy hadsereget soha nem küldött a britt szigetekén kívül. A mi aristocratiánk ennél-fogva rég nem volt már hadviselő osztály. Franciaországban, Hollandban a nemesség átalában katonáskodott. Ama fényes körben, mely Lajost Versaillesban környezé, alig lehetett volna negyven közül egy marquist vagy vicomteot találni, a ki valamely csatában vagy ostromban részt ne vett volna. De a mi peereink, baroneteink s gazdag földesuraink legnagyobb része soha sem szolgált egyéb ütt csak valamely szabad csapatnál s komolyabb haditettben nem vett részt, mint legfőlebb valamely zendülés elnyomásában vagy az utcának valamely diszmenet kedvéért kiürítésében. Az a nemzedék, mely Edgehillnél és Lansdownenál harczolt, már majdnem kihalt. Második Károly háborúi majdnem egészen tengeri háborúk voltak. Az ő uralkodása alatt tehát a hajóhad szolgálat sokkal nagyobb divatban volt mint a szárazföldi szolgálat; s valahányszor a mi hajóhadunk tengerre szállt, hogy a hollandiakkal találkozzék, az előkelő osztályból olyan sokan távoztak el a városból, hogy a kertek és a színházak majdnem egészen üresek

maradtak. 1691-ben végre, azóta, hogy nyolczadik Henrik Boulognet ostromolta, először történt, hogy nagyobb hadsereg ment át a szárazföldre egy angol király vezérlete alatt. Egy tábor, mely egyuttal udvar is volt, ellenállhatatlan vonzerővel birt sok oly ifju nemesre nézve, a kikben meg volt a természetes bátorság s azon becsvágy, melynélfogva a nők szemében mindig kedvesek voltak az oly férfiak a kik magukat vitézség által kitüntették. Flandriába menni önkéntesnek ama szép uracsok legdühösb vágya volt, a kik máskor fürtös parókáikat fésülgették s jószagu burnótjaikkal kínálgatták egymást a Saint James kávéházban. Vilmos főhadiszállását a fényes fogatok sokasága s a költséges diszebédek egymást követő sora élénkíté. Mert ama magas lelkületű ifjak közt, a kik zászlai alá sereglettek, sokan voltak, kik bár készek a csatatüzzel szembe állni, egyáltalában nem voltak hajlandók azon fényűzés élvezetéről lemondani, mely őket Sohosquareben környezé. Nehány hónap mulva Shadwell ezen hősködő piperkőczöket és epicurokat szinpadra hozá. A város jól mulatott egy vitézlelkű de tékozló és elpuhult bolond fölött, a ki türelmetlenül várja, hogy kardját a francia testőr csapatok legjelesbjeivel összemérhesse, de nagyon elcsügged mikor megtudja, hogy milyen nehéz lesz mindennap jeget kapni a pezsgőjének behűtésére. Vitt magával szakácsokat, czukrászokat, mosónőket, egy szekér asztali ezüstöt, egy ruhátarat himzett és csipkés öltözetekkel, és sátorba való drága butorzatot, melynek kelméjét szép aszonyok bizottsága választotta ki.*)

Mig az ellenséges két hadsereg egymást figyelgeté

*) Shadwel : Önkéntesek.

Flandriában, az alatt Európa egyéb részeiben élénkebben folyt a háboru. A francziák némi előnyöket vívtak ki Cataloniában és Piemontban. Török szövetségeseiket, a kik keletről a császár birodalmait fenyegették, nagy ütközetben verte meg badeni Lajos. De sehol sem történtek oly fontos dolgok e nyáron mint Irlandban.

1690. octobertól 1691. májusig, semmi nagyobb szerű hadművelet azon királyságban nem kezdetett. A sziget területe a hadviselő népfajok közt két egyenetlen részre volt fölosztva. Egész Ulster, Leinster nagyobb része, s Munster egy harmada az angolok alatt állott. Egész Connaught, Munster nagyobb része, s Leinster két vagy három grófsága az irek birtokában volt. A Vilmos őrserege által képezett tekervényes vonal a castlehaveni öböltől északkeleti irányban nyult Mellowig, s innét tovább keletnek Cashelig. Casheltől a vonal Mullingarra, Mullingartól Longfordra, s Longfordról Cavanra ment, nyugotról befoglalá Lough Ernet s visszatért a tengerhez Ballyshannonnál. *)

Ezen határvonal angol részén egy kezdetleges, tökéletlen közigazgatás létezett. Két lord bíró, Coningsby és Porter, támogatva egy titkos tanács által, képviselék a királyt Dublin várában. Birák, sheriffek, békebirák nevezettek, s esküdtszékek tartattak, hosszas szünetelés után, több városban. A gyarmatosok az alatt egy nemzet-őrséget képeztek a koronától kinevezett tisztek alatt. A főváros szabad csapatai kétezer ötszáz gyalogból, két lovas és két dragonyos csapatból állottak, mind protestánsok, jól

*) Story folytatása ; a febr. 21-diki kiáltvány 1690/9 : London Gazette marc. 12.

öltözve, jól fegyverezve. *) November negyedikén, Vilmos születése napján, s ötödikén, az ő Torbaybe érkezése évfordulóján, ezen egész haderő teljes hadi diszben jelent meg. A legyőzött és lefegyverzett benszülöttek elnyomott fájdalommal és haraggal nézték diadalmát azon osztálynak, melyet öt hónappal az előtt, büntetlenül elnyomtak és kiraboltak. A lordok diszruhában jelentek meg sz. Patrick főegyházában: szóltak a harangok, örömtüzek gyújtattak, az utcákon ale- és clarethordók csapra üttettek, College Greenben tűzijáték volt, a nemes urak és tisztviselők egy nagy társasága megvendégettetett a várban, s mikor a második sor étel felhordatott, trombiták harsogása közt, az ulsteri czimernök kilépett, s latin, franczia és angol nyelven kiálta Vilmost és Máriát isten kegyelméből Nagybritannia, Franciaország és Irland királyának és királynéjának. **)

Azon területen a melyen a szász faj uralkodott, az ipar- és kereskedés újra éledni kezdett. A réz fillérek Jakab képével és köriratával eltűntek s ezüst pénz jött helyettök forgalomba. Az Angliába menekült bujdosók tömegesen jöttek vissza; s az ő értelmiségők, szorgalmuk és takarékosságuk a két évi zürzavar és rablás által okozott pusztításokat részben gyorsan helyrehozá. A Szt. György csatornán folyvást jöttek mentek a jól megrakodott kereskedelmi hajók. A keleti határon, Yorktól Londonderryig a vámházak bevétele hat hónap alatt hatvanhét ezer ötszáz fontra ment föl, oly összegre, mely a legszerencsésebb időkben is rendkívül nagy nak tartatott. ***)

*) Story folyt.

**) Story: Részrehajlatlan története. London Gazette nov. 17. 1690.

***) Story Részreh. törtt. Az 1684. év rendkívül bő esztendőnek

Az irek a kik az angol határvonalon belől megmaradtak, átalában mind ellenségei voltak az angol uralomnak. Ezek tehát szigorú rendőri felügyelet alá vétettek, a mi természetes, noha szomorú következménye volt a legvégső veszedelemnek és legvégső kihívásnak. Pápistának nem volt szabad kardot vagy löfegyvert tartani. Nem volt szabad három mértföldnél messzebbre távozni plebániájától, kivéve a vásárhelyeket s vásárok napjait. A határvonaltól tíz mértföldnyi távolságban nem volt szabad laknia, nehogy a sziget másik felén lakó testvéreinek kéme legyen. Tiltva volt az italok kicsiben kimérése is, nehogy házáat az elégtelenek gyűlhelyévé tegye. Egy kiáltvány tétetett közzé, mely szerint ha a portyázók valamely protestánst vagyonában megkárosítanak, annak vesztesége pápista szomszédjai vagyonából fog kipótoltatni. Egy más hirdetmény tudtul adá, hogy ha olyan pápistát találnak Dublinban, a ki legalább három hónap óta nem lakik ottan, azt kémnek fogják tekinteni. Öt pápistánál többnek bármily ürügy alatt nem volt szabad a fővárosban vagy szomszédságában egy helyen egybegyűlni. A kormány különös oltalma nélkül a római egyház egy tagja sem volt biztonságban; a kormány pedig megtagadá ez oltalmat minden római katolikustól, kinek fia az ir hadseregénél volt.*)

Daczára mindezen ovatosságnak és szigornak, a celták mégis találtak módot reá, hogy álnok boszút vehessenek.

tartatott, s a vámbevételek átalában nagyok voltak. De Irland összes kikötőinél, az egész éven át, csak százhusz ezer font jött be. L. Clarendon emlékirat.

*) Story története, és folytatása; London Gazette. sept. 29. 1690. jan. 8. márcz. 12. 1690—1.

Házakat, csüröket gyakran felgyújtottak ; katonákat orozva megöltek ; s alig lehetett a tettesek ellen bizonyítékot találni, mint a kikkel az egész lakosság rokonszenvezett. Ily alkalmakkor a kormány néha olyanokra vetemedett, a mik inkább egy török mint egy angol közigazgatáshoz illettek volna. Egy ilynemű tényt nagyon felkaptak a jakabpárti röpiratok, s az komoly parlamenti vizsgálatnak szolgált tárggyul Westminsterben. Dublintól csak hat mértföldnyire, hat muskatéros, megölve találtatott. A helység lakosai, a hol az a büntett elkövettetett, férfiak, asszonyok, s gyermekek, mint egy birkanyáj, hajtattak föl a várba, a melyben a titkos tanács ülést tartott. A gyilkosok egyike, Gafney nevű, elveszté bátorságát. Ajánlkozott tanúnak, kihallgatottatott a testület előtt, beismerte vétkét, s megnevezte néhány bűntársát. Aztán őrizet alá adatott, de egy pap néhány perczig bebocsáttatott hozzá. E néhány percz alatt mi történt, az kitünt, mikor ismét a tanács elébe vitetett. Szemtelenül eltagadá, hogy akármit is vallott, vagy bárkit megnevezett volna. Hallgatói, kik közül többen azonnal írásba foglalták vallomását, dühbe jöttek ily szemtelenség fölött. A lord-birák kifakadtak ; »Te gazember vagy ; te alávaló vagy, téged felakasztatunk, hol van a porkoláb ?« A porkoláb eljött. »Vigye el ezt az embert« mondá Conningsby, Gafneyre mutatva ; »vigye el ezt az embert és akaszsa föl.« Nem volt akasztófa készen ; de egy ágyuszekér e czélnak megfelelt, s a fogoly rögtön fölhozattott minden per nélkül, sőt a kivégeztetésre szóló irott rendelet nélkül is ; s ez történt akkor, mikor a törvényszék csak pár száz lépésnyi távolságra együtt ült. Az angol alsóház, néhány évvel később, hosszas vitatkozás után, szavazás nélkül kimondotta, hogy Gafney kivégeztetése önhatalmu

és törvénytelen tett volt, de hogy Conningsby vétkét a körülmények, melyek közt volt, annyira megenyhítették, hogy perbe fogatására nem volt elegendő ok.*)

De nemcsak az irek ellenségeskedéseitől kellett ezen időben a határszéli szászoknak szenvedni. Szövetségesei majdnem annyi bajt szereztek neki, mint helotái. Az idegen csapatok segélyét nem nélkülözheték, de drágán kelle azt megfizetniök. Még Vilmos is, kinek kezében a polgári és katonai teljhatalom egyesítve volt, csak nehezen tudta a fegyelmet egy oly hadseregben föntartani a mely mindenféle országból volt összeszedve s nagyobbbrészt olyan bérenczekből állott, a kik szabad szálláshoz voltak szokva. A nála egyesült teljhatalom most többfelé volt szétosztva és fokozatosan osztályozva. A két lord-bíró a polgári közigazgatást az ő hatáskörükbe tartozónak tekintette, s a hadsereget Ginkell kezelésére hagyták, mint a ki fővezér volt. Ginkell kitünő rendet tartott a hollandi segédcsapatok közt, melyek közvetlenebbül parancsai alatt állottak. De az angolok és dánok fölött nem volt olyan tökéletes hatalma; s szerencsétlenségre, ezek zsoldja is, a tél egy részén át, hátralékban maradt. Azért, a mi őket jogosan megillette, kicsapongásokkal és zsarolásokkal sze-

*) L. a felsőh. naplót mar. 2. 4. 1692—3, s az alsóh. napl. dec. 16. 1693. és jan. 29. 1693—4. Az esetet, mely magában véve elég gonosz volt, még gonoszabbul adták elő a lord justicek személyes és polit. ellenfeleik, s oly hozzáadásokkal, melyeket az alsóház nyilván rágalmaknak tartott, s magam is annak hiszek. L. Gallienus Redivivus. Azon elbeszélés, melyet Fitzgerald Robert ezredes, mint tagja a titkos tanácsnak és szemtanú, írásban s eskü ajánlása alatt adott be a felsőházhoz, egészen megbízhatónak látszik. Különös az, hogy Story, noha a katonák meggyilkoltatását megemlíti, Gafneyről mitsem szól.

reztek maguknak kárpótlást; s alig volt lehetséges szigoruan büntetni az embereket azért, hogy fegyverrel kezökben éhen nem akartak elveszni. Végre tavasszal bőséges pénz- és élelmi szállítmányok érkeztek, a hátralék kifizettetett, az adagok teljesek voltak, s a fegyelem szigorubban tartatott fönn. De a katonák által fölvetett rossz szokásnak mégis a háboru végeig igen sok nyoma maradt. *)

Irland azon részében azonban, mely még Jakab királynak hódolt, azt lehet mondani, hogy semmi törvény, semmi tulajdon és semmi kormány nem létezett. Ulsterből és Leinsterből a római katolikusok tizezerenkint futottak nyugot felé, maga előtt hajtva barmaikat, a melyek a két borzasztó év csapásai alatt még megmaradtak. De az élelem bevitele a celta vidékekre távol sem tartott arányt a fogyasztók bevándorlásaival. Az élelmi czikkek igen ritkák voltak. Olyan kényelmeket, a minőket megszokott Angliában bármely falusi bérlő vagy városi polgár, itt a főnemesek és tábornokok alig szerezhettek meg maguknak. Vert pénzt nem is lehetett látni, csak értéktelen rézdarabokat, miket koronáknak és shillingeknek neveztek. A névszerinti árak borzasztó magasan állottak. Egy quart ale két és fél shilling, egy quart égett bor három font volt. Nyugot felé valamire való két város csák Limerick és Galway volt; s ezen városokban a boltosok olyan zsarolásoknak voltak kitéve, hogy igen sokan közülök tőkējök hátralevő részével angol területre menekültek, hol egy pápistának is, bármily sok megszorítás és lealáztatás várt is reá, szabad volt áruinak megszabni az árát, s ezüstben venni föl azt. Azon kereskedők, a kik ama szerencsétlen

*) Burnet, II. ; Leslie : felelet Kingnek.

vidéken megmaradtak, tönkre mentek. Minden boltot, melyben értékes holmi volt, feltörték a rablók, a kik állítólag a kormány által voltak megbizva készletek beszerzésével, s az illető tulajdonosok, az ő posztó csomagaikért és czukorhordóikért cserébe avult lánczok és üstök töredékeit kapták, a melyeket Londonban vagy Párisban egy koldus sem fogadott volna el. Mihelyt egy kereskedelmi hajó a galwayi vagy shannoni kikötőbe beérkezett, azt azonnal megszállták ezek a rablók. A szállítmányt elvitték, s a tulajdonosnak meg kelle elégedni holmi tehénbőrökkel, gyapjúval vagy fagyúval, a mennyit az a banda, a mely őt meglepte, ott hagyni épen jónak látott. Ennek az lett a következménye, hogy míg a külföldi cikkek Londonderry, Carrickfergus, Dublin, Waterford és Cork kikötőibe nagy mennyiségben szállítottak, minden tengerész kikerülte Limericket és Galwayt mint egy egy kalózfészket.)*

Az ir gyalog katonát a szabad portyázótól (Rapparees) soha sem lehetett eléggé megkülönböztetni, az a különbség most teljesen elenyészett. A hadsereg nagy része szét bocsáttatott, hogy rablásból éljen. Szünetlen prédálás volt az egész vonal hosszában, mely Vilmos uradalmát a Jakabétól elválasztá. Szabad csapatok, néha szalma fonadékba öltözve, mely pánczél gyanánt szolgált, naponkint át csaptak az angol területre, s gyujtogattak, raboltak, sarczoltak, aztán visszasiettek a maguk területére. Ily beron-

*) Macariae Excidium ; Fumeron Louvoishoz jan 31. feb. 10. 1691. Megjegyzendő, hogy Kelly, a Macariae Excidium szerzője és Fumeron, a francia tábori biztos, egészen kifogástalan tanúk. Mind a ketten ez időben Limerick falai közt voltak. A francia részrehajlatlanságát nincs okunk kétségbe vonni ; az ir pedig csak saját honfiai irányában volt részrehajló.

tásoktól megőrizni magát nem volt könnyű feladat, mert a felprédált vidék parasztsága szorosan összetartott a prédálókkal. Egy eretneknek felgyújtani a házát, kiűriteni magtárát, elhajtani barmait, ezt a sárkunyhók minden ronda lakója istenes tettnek tartotta. Ily vállalatban fáradozó bármely csapat, [a lord-birák minden kiáltványa daczára, számot tarthatott arra, hogy találkoznak jó barátai a kik utba igazítják, hol van a legdúsabb zsákmány s annak legrövidebb utja és legbiztosb rejteke. Az angolok panaszkodtak, hogy minő nehéz feladat egy rappareet elfogni. Néha, veszélyt látva közeledni, a mocsár magas fenyérébe feküdt el, s akkor oly nehéz volt megtalálni őt, mint akár a megülő nyulat. Máskor vízbe ugrott s úgy feküdt abban mint a vidra, csak száját és orrát dugva ki a vízből. Ha kellett, egy egész csapat zsvány egy szempillantás alatt, átváltozott a legártatlanabb csapat mezei munkásokká. Mindenik szétszedte fegyverét, a sárkányát ruhájába rejté, a csövét bedugaszolta, gyújtó lyukát beékelte, s így a fegyvert bármely közeli tóba veté bele. Így nem lehetett mást látni, mint sorban menni a szegény parasztokat, a kiknél még egy bot sem volt, s a kiknek alázatos tekintetök és csúszó-mászó maguktartása azt látszott mutatni, hogy egészen bele szoktak a rabszolgaságba. Elmulván a veszély, egy jeladásra mindenki oda sietett a hol fegyvereit elrejté, s a rabló csapat azonnal megindulhatott valamely protestáns telep felé. Egy csapat Cloumelig hatott, másik Maryborough szomszédságáig, a harmadik áttette tanyáját egy száraz fekvésű erdős szigetre, melyet a nagy alleni mocsár vett körül, kirablá Wicklow környékét s még Dublin külvárosait is ijesztgette. Ily vállalatok nem mindig voltak ugyan szerencsések. Megtörtént néha, hogy a rablók a nemzet-

örökkel vagy angol őrségek egyes osztályaival váratlanul találkozáva oly kelepczékbe jutottak, a hol aztán álöltözet, futás, ellenszegülés mind nem használt. Ilyenkor aztán, minden kernét, a kit elfogtak, minden teketoria nélkül, a legelső fára felakasztottak.*)

Az ir hadsereg főhadiszállásán, a télen át, még egy mértföldnyi területen sem volt képes bármely hatóság is rendet tartani. Tyrconnel távol volt a franczia udvarnál. A legfőbb kormányzat teljhatalmát egy tizenkét személyből álló kormányzóbizottság kezébe tette le. Névszerinti fővezérré Berwicket tette, de Berwick, noha később bebizonyítá ritka bátorságát és tehetségét, még fiatal és tapasztalatlan volt. Képességei iránt nem volt kételye sem az embereknek sem neki magának;**) s ellenkezés nélkül veté alá magát egy haditanács gyámkodásának, melyet a királyi helytartó nevezett. Sem a kormányzó tanács sem a hadi tanács nem volt népszerű Limerickben. Az irek panaszkodtak, hogy a közigazgatás nevezetes részét nem irekre bízták. Legnagyobb volt a láрма egy Maxwell Tamás nevű tiszt ellen. Mert azt bizonyosan tudták, hogy skót származású; az iránt kétségben voltak, vajon római katolikus-e; s ő nem titkolá elégtelenségét egy olyan celta parlamenttel, mely a telepítési törvényt megdöntötte s a honárulási actát

*) Story: Részhajlatlan törtt. és folyt. London Gazette dec jan. febr. és marc. 1690—1.

**) Nevezetes, hogy Avaux, noha az emberek éleseszű ismerője, Berwicket nem eléggé becsülte. Egy Louvoishoz oct. 15—25. 1689 intézett levélben Avaux azt mondja; »Je ne puis m'empescher de vous dire qu'il est brave de sa personne à ce que l'on dit mais que c'est un aussy méchant officier qu'il en ayt, et qu'il n'a pas le sens commun.«

elhatározta. *) A cselszövők mesterkedései által szított elégtelenség, miben a ravasz és elvtelen Luttrell Henriknek úgy látszik fő része volt, nem sokára nyílt lázadásban tört ki. Nagy gyűlés tartatott. A hadsereg számos tisztje, néhány peer, néhány nagy tekintélyű jogtudós és néhány főpapja a római katolikus egyháznak jelen volt. Kimondatott, hogy a kormányzat azon neme, melyet a királyi helytartó felállított, a törvény előtt ismeretlen. Irland, úgy mondaték, a király távollétében, csak egy királyi helytartó (Lord Lieutenant) vagy királyi biztos (Lord Deputy) vagy főbírák (Lord Justices) alatt állhat. A király nincs jelen. A királyi helytartó nincs itt. Királyi biztos nincs. Lord főbírák nincsenek. Az a rendelete Tyrconnelnek, melylyel az ő hatalmát egy saját teremtményeiből összeállított bizottságra ruházta át, magában semmis. A nemzetnek tehát semmi törvényes vezetője nem volt, s magára hagyatva, a koronának tartozó jobbágyi hűség megsértése nélkül, kell, hogy saját biztosságáról önmaga gondoskodjék. Küldöttség indított Berwickhez, őt értesítendő, hogy a hatalom, melyet gyakorol, törvénytelen, de hogy mind a mellett Irland népe és hadserege kész lesz őt fejének ismerni, ha beleegyez, hogy csak irlandi honfiak tanácsa szerint fog kormányozni. Berwick boszankodva fejezé ki csodálkozását a fölött, hogy katonai személyek gyűlést tartanak és határoznak a tábornokuk engedelme nélkül. Ők azt felelték, hogy nincsen tábornokuk, s hogy ha ő kegyelmessége nem akar az ajánlott föltételek alatt kormányozni, könnyen fognak más vezetőt találni. Berwick

*) Lesli : efelelete Kingnek, Macariae Excidium.

igen kedvetlenül engedett, s tovább is báb marad, csakhogy más kezekben.*)

A kik ezt a forradalmat megcsinálták, tanácsosnak vélték egy küldöttséget Franciaországba indítani a történetek igazolása végett. A küldöttségnek Còrk római katolikus püspöke, és a két Lutrell is tagjai voltak. A hajón, mely Limerickből Brestbe vitte őket, egy reájok nézve nem kellemes utitárssal jöttek össze, ez ellenségök Maxwell volt. Gyanították s nem ok nélkül, hogy az is mint ők, Saint Germansbe megy, de egészen más járatban. S valóban Maxwellt Berwick küldé az ő indítványuk megbuktatására s terveik megghiusítására. Luttrell Henrik, a ki legkevesebbé volt lelkiismeretes köztük, azt javaslá, hogy egyszerre vessenek véget a dolognak azzal, hogy a skótot a vízbe dobják. De a püspök a ki lelkiismeretes ember volt, és Luttrell Simon, a ki becsületérző ember volt, ellene nyilatkoztak ezen kisegítő módnak.**)

Ezalatt Limerickben semmiféle államhatóság nem volt többé. Berwick, látva, hogy igazi hatalma nincs, egészen elhanyagolta az ügyeket, s átengedé magát azon élvezeteknek, a minőkkel a számkivetés ama borzasztó helye kínálkozhatott. Az ir főnökök közt pedig nem volt senki, a kinek elég tekintélye és ügyessége lett volna a többiek féken tartására. Egy időre Sarsfield vette kezébe a vezérletet. De Sarsfield igen tevékeny és vitéz volt a csatatéren, hanem keveset értett a hadügyi igazgatáshoz s még kevesebbet a polgári ügyekhez. Azok, a kik legörömbesebb támogatták tekintélyét, kénytelenek voltak beval-

**) Macariae Excidium; Jakab élete II. Berwick emlékirata.

lani, hogy sokkal könnyen hívőbb és engedékenyebb természete van, semmint olyan helyet jól betölthetne, a melyhez a legnagyobb bizalmatlanság és szigor is alig elégséges. Ő mindent elhitt, a mit mondtak neki. Mindent aláírt a mit elébe tettek. Biztosai, vérszemet kapva engedékenysége által szemtelenebbül loptak és sikkasztottak mint valaha. Szuronyok és löfegyverek óltalma alatt tettek naponkint kirándulásokat, hogy állítólag a köznek, de valósággal maguknak mindenféle gyapjú, vászon, bőr árúkat, fagyút, házi butort s gazdasági eszközt összeszedjenek; kikutattak minden élelmi kamrárt, ruhaszekrényt, pinczét, sőt szentségtörő kézzel nyultak hozzá az egyház és a papok vagyonához is. *)

Kora tavasszal a kormány, a mennyiben az, a melynek élén névleg Berwick állott, annak nevezhető, Tyrconnel visszajövetele folytán feloszlott. A Lutrellek, honfiaik nevében kérték Jakabot, hogy egy oly hűséges népet ne rendeljen alája egy oly gyűlölt és alkalmatlan királyi helyettesnek. Tyrconnel, mondák, öreg már, beteges, sokat alszik, nem ért a háboruhoz, halogató, részrehajló, kapzsi, s az egész nemzet gyűlöli és bizalmatlan iránta. Az irek, cserbe hagyatva általa, megállták vitézül helyöket s az orániai herczeg győzelmes hadseregét visszahuzódásra kényszerítették. Ugy reménylik, hogy nem sokára ismét sikra szállhatnak, harminczezeren, s könyörögnek a királynak, hogy egy ilyen haderő vezérletére érdemes vezérrel lássa el őket. Tyrconnel és Maxwell más részről, a küldötteket lázongók, demagógok, csalók gyanánt irták le, s arra unszolták Jakabot, hogy Lutrell Henriket Mountjoy társa-

*) Macariae Excidium.

ságába adja a bastillebe. Jakab ezen kölcsönös árulkodásoktól megzavarodva sokáig habozott s végre az ő jellemzetes bölcseségével úgy huzta ki magát a zavarból, hogy szép szavakat adott mindenkinek s azzal küldte haza őket, hogy otthon intézzék el viszályaikat. Berwick ugyan azon időben visszahivatott Franciaországba.*)

Tyrconnelt Limerickben, még ellenségei is tiszteletteljesen fogadták. Bármennyire gyűlölték is őt, megbízása törvényes voltát kétségbe nem vonhatták; s noha fönrtartották mindig azon eljárásuk jogosságát, miszerint távolléte alatt az ő alkotmányellenes intézkedéseit megsemmisítették, azt mégis elismerték, hogy mikor ott van, ő a törvényes kormányzójuk. Nem is volt hiányával ő a megengesztelésökre szolgáló eszközöknek. Sok kegyes ígéretet és izenetet hozott magával, Sarsfieldnek egy peeri oklevelét, egy kis pénzt is, mely nem rézből volt, egy kis ruhát, mely a pénznél is kapósabb volt. Az új ruházat nem volt ugyan nagyon finom. De már a tábornokoknak is kilátszott a könyöke; s a közemberek öltözéke olyan volt, hogy boldogabb országban még madárijesztőnek sem lett volna jó. Most végre, hónapok óta először dicsekedett minden katona egy nadrággal és pár topánnal. A királyi helytartó arra is fel volt hatalmazva, hogy élelmi és hadi szerekkel megrakott több hajónak leendő beérkezését ígérhesse meg. Ezen ígéretet a csapatok igen szívesen vették, elég sokáig levén már kenyér nélkül s vizen kívül semmi inni valójuk.**)

Néhány hétig türelmetlenül várták a küldeményt. Végre Tyrconnel kénytelen volt elzárkózni, mert

*) Jakab élete II. Berwick emlékirata.

**) Jakab élete II. Story folytatása.

mihelyt valahol meglátták, a katonák utána szaladtak s enni kértek tőle. Még a marha és birka is megrítkult, melylyel félig nyersen, félig sülve, minden főzelék és só nélkül szokott eddig táplálkozni a hadsereg; s a közember már lóhus-adagokra volt szorítva, mikor az ígért készletek a Shannon torkolatánál megjelentek.)*

Egy kitűnő francia tábornok, Saint Ruth, volt a fődélyeten, táborkarával. Magával hozá az ir hadsereg fővezérévé való kineveztetését. A kinevezési okmányban nem volt kimondva világosan, hogy az alkirály hatósága alól kivétetik, de biztosította őt Jakab, hogy Tyrconnelnek titkos utasítása van, nem keveredni a hadműveletek intézésébe. Saint Ruth mellé, egy másik D'Usson nevű tábornok rendeltetett. A francia hajók némi fegyvert és lőszereket, s bőséges gabna és liszt készleteket hoztak. Az irek ismét neki bátorodtak; s Limerick székesegyházában buzgó áhitattal énekelték el a Te Deumot.**)

Tyrconnel a közelgő hadjáráthoz semmi előkészületet nem tett. De Saint Ruth, mihelyt kikötött, lehető erőfeszítéssel nyerte vissza az elveszett időt. Ő bátor, tevékeny és határozott ember volt, de érdes és parancsoló természetű. Saját hazájában úgy volt ismeretes mint a hugenották legkönyörületlenebb üldözője, a ki tömegesen dragonyozta őket. Angol whigek azt állították, hogy Franciaországban csak hóhérnak nevezték őt; hogy Rómában még a bibornokok is elszörnyűködtek kegyetlensége fölött; hogy még Krisztina királynő is, kinek pedig kevés joga volt vérontásért

*) Jakab élete, II.; Világosság a vakoknak, Fumeron Louvoishoz, apr. 22. és máj. 2. 1691.

**) Macariae Excidium; Berwick emlékirata; Jakab élete II.

finyáskodni, utálattal fordult el tőle. Legujabban Szavojában parancsnokolt. A francia szolgálatban levő ir ezredek, hadseregének egy részét képezék s lehetőleg jobban viselték magukat. Föltették tehát róla, hogy különös talentuma van az ir csapatok kezelésére. De ama jól fegyverzett, jól öltözött és jól fegyelmezett írek, a kikhez ő volt szokva, nagyban különböztek azon rongyos portyázóktól, a kiket Limerick utczáin kódorogni látott. A francia táborok és őrségek fényéhez és fegyelméhez levén szokva, nagyon elkedvetlenedett, mikor látta, hogy azon országban, melybe most küldetett, egy gyalog ezred alatt olyan népsöpredéket kell érteni, mely olyan meztelen, nyomorult és rendetlen volt mint azok a koldusok, a kiket a szárazföldön egy egy kolostor ajtaja előtt látott őgyelegni vagy a postaszekérre leskelődni. Rozsul leplezett megvetéssel fogott hozzá, de mégis erélyesen ezen sajátságos katonaság fegyelmezéséhez, éjjel nappal nyeregben ült, egyik állomásról a másikhoz vágatva, Limerickről Athlonera, s Athlonetól a Lough Rea északi széléig, s Lough Reától vissza Limerickbe.*)

Valóban szüksége is volt reá, hogy sürgölődjék: mert megérkezése után néhány nappal, megtudta, hogy a határvonal tulsó oldalán készen voltak a tetteges föllépésre. Az angol erők nagyobb része, még május vége előtt, Mullingar közelében összegyűjtetett. Ginkell volt a fővezér. Alatta a két legjobb tiszt szolgált a kikkel Marlborough után, szigetünk dicsekhetett, Talmash és Mackay. Ruvigny marquess, a menekültek természetes főnöke s idősb testvére a

*) Macariae Excidium; Burnet II.; Dangeau; Mercurius Reformatus, jun. 5. 1691.

vitéz Caillemotnak a ki Boynenél elesett, egy táborőrnagy rangjával állott be. Conningsby lord főbíró, noha hivatásánál fogva nem katona, Dublinból idejött buzdítani a csapatokat. A tábor egész kinézése azt mutatta, hogy a pénzzel, melyet az angol parlament megszavazott, nem fukarkodtak. Az egyenruha mind új volt: a sorok biborszínben tündököltek, s olyan tűzérséget Irlandban eddigelé még soha sem láttak. *)

Junius hatodikán Ginkell megmozdítá főhadiszállását Mullingarból. Hetedikén elért Ballymorera. Ballymoreon egy félszigeten, mely oly valamitől volt félig körülfogva a mi majd tóhoz, majd mocsárhoz hasonlított, egy régi erősség állott, melyet Sarsfield legujabban megerősített, s melyet mintegy ezer ember védett. Az angol ágyúk azonnal kiszögeztettek. Nehány óra alatt az ostromlók azon elégtételben részesültek, hogy az ostromlottakat házi nyulakként látták egy fedél alól a másik alá futkosni. A kormányzó, a ki eleinte főnnhéjazott, alázatosan esdett kegyelemért, s megkapá azt. Az egész őrség Dublinba ment. A győzők csak nyolcz embert vesztek. **)

Ginkell néhány napot Ballymore erődeinek helyreállításával töltött. Alig végezé be e munkát, mikor a dán segédcsapatok, a württembergi herczeg vezetése alatt hozzá csatlakoztak. Aztán az egész hadsereg nyugot felé in-

*) Részletes naplója ő felségeik hadseregének, győzelmes előnyomulásáról, Ginkle tábornok vezetése alatt, Irlandban a nyáron át. 1691; Story folyt.; Mackay emlékirat.

**) London Gazette jun. 18. 22. 1691; Story folyt. Jakab élete II. Ennek a szerzője a kormányzót vagy árulással vagy gyávasággal vádolja.

dult s junius tizenkilencedikén Athlone falai alatt jelent meg. *)

Athlone katonai szempontból talán a sziget legfontosabb helye volt. Rosen, a ki jól értett a háboruhoz, mindig azt állítá, hogy ez volt az a pont, melynél az irek legelőnyösb állást foglalhattak volna az angolok ellen. **) A vár, mely földsánczokkal volt körülvéve, félig Leinsterben, félig Connaughtban feküdt. Az angol rész, mely Leinsterbe esett, egykor uj és szép házakból állott, de az irek által felgyujtatván most romban és hamuban hevert. A Connaughtba eső celta rész ódon volt s roszul építve. ***) A Shannon, mely a két tartomány közt határt képez, Athloneon keresztül mély mederben, rohamosan folyt s két malmot hajtott, melyek egy kőhid ivein épültek. A hidon tul, a connaughti oldalon, egy vár, melyet János király építésének tartanak, hetven lábnyi magasságban emelkedik föl s kétszáz lábnyi hosszúságban nyulik el a folyam mentében.

*) London Gazette jun. 22. 25. jul 2. 1699. Story folyt. ; Részletes napló.

**) Jakab élete II.

***) Macariae Excidium. « Meg kell jegyezmem, hogy ez egyike ama számos helyeknek, melyekből azt következtettem, hogy a latin szöveg az eredeti. Ez így szól ; Oppidum ad Salaminium amnis latus recentibus ac sumtuosioribus aedificiis attollebatur ; antiquius et ipsa vetustate incultius quod in Paphiis finibus exstructum erat. « Az angol fordítás azt mondja : A város Salaminian jobban volt építve, mint Paphián. A latin szöveg nyilván olyan részleteket tartalmaz, a minőket csak az ismerhetett a ki Athlonet a háboru előtt ismerte. Az angol fordítás gyalázatos rosz. Alig kell mondanom, hogy Paphia alatt Connaught, és Salaminia alatt Leinster értendő.

Ötven hatvan yardra a hidon alól egy keskeny átjárás volt. *)

Tizenkilenczedikén éjjel az angolok felállították ágyúikat. Huszadika reggelén megkezdődött a tüzelés. Ötkor délután roham intéztetett. Egy vitéz francia menekült, egy granáttal kezében volt az első a résen, s elesve utolsó lehelletével támadásra buzdítá honfitársait. Ilyen vitéz lelkű embereket üzött el magától Lajos vakbuzgósága, hogy az ő legnagyobb szorultsága idején, halálos ellenségeinek soraiba álljanak. A példa nem maradt nyom nélkül. A granátok sűrűn hullottak. Az ostromlók százankint rohantak föl. Az irek hátráltak s futottak a hid felé. Itt olyan tolongás támadt, hogy több futó a szűk töltésen agyon szorítottatott, mások a mellvédeken át, a malomkerekek alatt zugó vízbe taszítottak. Pár óra alatt Ginkell hatalmába kerítette Athlone angol részét; s e siker csak husz halottjába és negyven sebesültjébe került.**)

De ezzel feladata csak megkezdve volt. Közte és az ir város között sebes rohanással folyt a Shannon. A hid olyan keskeny volt, hogy egy két elhatározott férfi egy egész hadsereg ellen tarthatta azt. A rajta álló malmok jó őrizet alatt voltak; s a vár ágyúi is uralkodtak fölötte. A con-naughti oldal azon része, a hol a víz meglábolható volt, az erődök által volt oltalmazva, melyeket a királyi helytartó,

*) Összehasonlítottam Athlone több, azon időbeli térképeit. Egy a Story folytatásánál látható.

**) Athlone ostromának naplója, a hadsereg egy tüzére által, a ki szemtanu volt. jul. 11. 1691; Story folyt. London Gazette jul. 2. 1691; Fumeron Louvoishoz jun. 28. jul. 8. 1691. Jakab életében (II. 453.) ezen támadás leírása képtelen mese. Ugy látszik nem vétetett a király eredeti emlékirataiból.

egy hatalmas párt zúgolódása daczára, Saint Ruth által a Maxwell gondjaira bízott. Maxwell visszajövet Franciaországból még sokkal népszerűlenebb ember volt mint mikor oda ment. Hire ment, hogy megvetőleg nyilatkozott Versaillesban az ir nemzetről; s hogy e miatt csak néhány nappal azelőtt Sarsfield nyilvánosan megróttta. *) Junius huszonegyedikén az angolok a Leinsterpart hosszában ütegek felállításával voltak elfoglalva. Huszonkettedikén, kora virradatkor, az ágyuzás megkezdődött. Tartott a tüzelés azon egész nap és a reá következő éjjel. Mikor ismét reggeledett, a vár egyik oldala egészen le volt rontva; a celta városrész szalma fedelei hamuban feküdtek; s az egyik malom, az azt védő hatvan katonával, elégett. **)

Mind a mellett az irek még erősen védték a hidat. Több napon át heves kéztusa volt a szük átjárásnál. Az ostromlók nyertek tért, de csak lépésről lépésre. Az őrség bátorságát a gyors segély reménye élteté. Saint Ruth végre befejezé előkészületeit; s a hirre, hogy Athlone veszélyben forog, gyorsan sikra szállott egy hadsereg élén, mely számra nézve fölötte állott a Ginkell hadseregének, de alatta a katonai jelentőség sokkal fontosabb egyéb elemeiben. Ugy látszik,

*) *Macariae Excidium*. Itt ismét világos próbáját vélem látni annak, hogy ezen érdekes munka angol kiadása csak a latinnak rosz fordítása. Az angol csak azt mondja: »Lysander« — Sarsfield — »vádolta őt pár nap előtt a tábornok jelenlétében,« nem említve a vád alapját. A latin eredeti így szól: »Acriter Lysander, paucos ante dies coram prefecto copiarum illi exprobraverant nescio quid, quod in aula Syriaca in Cypriorum opprobrium effutivisse dicebatur.« Az angol fordító az egész helyet jelentéktelenné tette.

**) Story folyt. *Macariae Excidium*. Macneal Daniel sir Rawdon Arthurhoz jun. 28. 1691., a Rawdonféle iratok k.

a francia tábornok a hidat és az erődöt könnyen megvédehetőnek tartá, míg az őszi esők és velök járó betegségek az ellenséget visszavonulásra fogják kényszeríteni. Ő tehát megelégedett azzal, hogy egymásután több osztályt küldött az őrsereg erősítésére. A védelem közvetlen vezetését másod parancsnokára D' Ussonra bizta, saját fő hadiszállását pedig a várostól két vagy három mértföldnyire tette. Csodálkozását fejezte ki azon, hogy olyan tapasztalt hadvezér mint Ginkell, egy oly reménytelen vállalathoz ragaszkodik. »Az ő urának föl kellene akasztatni őt, hogy Athlonet ostrom alá veszi; s az enyémnek föl kellene akasztatni engem, ha föladom azt.« *)

Saint Ruth mind a mellett épen nem volt valami kedvező helyzetben. Nagy bosszankodására ugy tapasztalta, hogy nincs azon teljhatalommal ellátva, melyre a Saint-Germainsben tett ígérek folytán számot tarthatott. A királyi helytartó táborban volt. Testi és lelki gyengesége az utóbbi néhány hét alatt szembetűnőbb lett. Az a lassu, ingadozó lépés, melylyel az egykor ügyessége és erejéről híres férfiú most kényelmes karszékétől kocsijáig czoszogott, nem rossz jelképe volt ama szellem lassu és tétovázó működésének, mely egykor kitűzött czéljai felé oly hévvel törekedett, s attól se félelem, se szánalom, se lelkiismeret, se szégyen nem tartá vissza. De a megtört öreg páratlan szívóssággal ragaszkodott testtel lélekkel a hatalomhoz. Ha titkos utasítást kapott, hogy ne keveredjék a hadműveletekbe, azt semmibe sem vette. Egy fejedelem teljhatalmát

*) London Gazette jul. 6. 1691. Story folyt. Macariae Excidium; Világosság a vakoknak.

ragadá magához, tüntetéssel úgy mutatá be magát a hadseregnek mint legfőbb urát, s Saint Ruthot készakarva alárendelt tisztnek tekintette. Az alkirály beleavatkozása nem sokára erős ellenszenvet ébresztett föl a hadsereg azon hatalmas pártjánál, mely őt ki nem állhatta. Sok tiszt egy okiratot irt alá, melyben kijelentették, hogy a harcz mezején nem tekintik őt jogosítottnak arra, hogy tőlök engedelmességet követelhessen. Nehányan személyesen is megsértették. Szemébe mondották, hogy ha erővel ott akar maradni, a hol reá semmi szükség nincs, levágják a sátora kötélzárait. Viszont ő embereket küldött szét minden táborszemhez, s a katouák közt pártot akart gyűjteni magának a francia vezér ellen. *)

Az egyetlen, a miben Tyrconnel és Saint Ruth meggyeztek egymással, a Sarsfield rettegése és gyűlölete volt. Nem csak nagy népszerűsége volt honfitársai nagy része előtt; hanem egy sereg olyan hivektől is volt környezve, a kiknek iránta való ragaszkodása az izmaelita gyilkosoknak az öreg hegyi emberhez való ragaszkodására emlékeztetett. Tudva volt, hogy e vakbuzgók egyike, egy ezredes, oly szavakkal élt, a melyek oly magas rangu tiszt szájában méltó neheztelést szülhettek. »A király,« mondá egy ember, »én előttem semmi. Én Sarsfieldnek engedelmeskedem. Ha Sarsfield nekem azt parancsolja, hogy öljek meg akárkit a hadseregben, megteszem.« Sarsfield ugyan sokkal tisztességesebb gentleman volt, semhogy a követői lelkületére gyakorolt roppant befolyásával visszaélt volna. De az alkirályt és a főhadvezért természetesen igen nyugtalanítá a gondo-

*) *Macariae Excidium* ; Világosság a vakoknak.

lat, hogy a lázadás és orgyilkok ellen egyéb biztosítékuk nincsen Sarsfield becsületességénél. A következménye az volt, hogy Irland sorsának eldöntésekor az első ir hadfi szolgálatait nem vétettek igénybe, vagy csak féltékeny ovatossággal vétettek, és hogy ha valamit tanácsolni bátorzkodott, azt gunyos vagy komor arczredőkkel fogadták. *)

Egy nagy és váratlan szerencsétlenség vetett véget e viszályoknak. Junius harminczadikán Ginkell hadi tanácsot hívott össze. Fogyni kezdett az eleség: elkerülhetlen szükségesnek mutatkozott, hogy az ostromlók vagy erőltetés az átjárást a folyamon, vagy visszahuzódjanak. A hid szétrombolt töredékein az átjárás majdnem legyőzhetetlen nehézséggel járt. Javaslatba hozatott, a gázlót kísérteni meg. A württembergi herczeg, Talmash és Ruvigny ezen terv mellett nyilatkoztak, Ginkell némi habozás után egyezett csak bele. **)

Elhatározottak, hogy a támadást még az nap délután meg kell tenni. Az irek, azt képzelve, hogy az angolok már visszahuzódnak, hanyagul állították ki az öröket. A helyőrség egyrésze aludt, másrésze gondtalanul kószált. D'Usson ebédnél ült. Saint Ruth a sátrában egy urához intézett levél irásával volt elfoglalva, mely tele volt panaszszal Tyrconnel ellen. E közben a Shannon leinsteri partján egyszerre ezer ötszáz granátos tűnt föl, zöld galyakkal fővegeiken. Sokan közülök kétség kívül megemlékeztek, hogy egy évvel azelőtt e napon Vilmos király parancsára tüztek

*) Jakab élete II. Vilmos élete 1702.

**) Story folyt. ; Mackay emlékir. Részletes napló ; Athlone ostromának naplója.

föl zöld galyakat fővegeikre a Boyne partján. Ezen kiválogatott legények közt bőven osztattak ki az aranyak, de készségök olyan volt, minő pénzen nem vásárolható. Hat zászlóalj állott készen a rohamot támogatni. Mackay vezényelt. Nem helyeslé a tervet; de oly erélyesen és buzgón hajtá azt végre, mintha tőle származott volna. A würtembergi herczeg, Talmash és több vitéz tiszték, a kiknek nem jutott szerep a vállalatnál, azon nap beállottak önkénteseknek; s megjelenésök a sorok közt a katonák lelkesedését a legmagasb fokra emelte.

Hat óra volt. A templom tornyáról harangszó adott jelt. György hessen-darmstadti herczeg és Hamilton Gusztáv, az enniskilleniek hős vezére, elsők mentek bele a Shannonba. Aztán a granátosok a würtembergi herczeget vállukon vitték, s nagy ujjongással huszan együtt egész nyakig merültek bele a vízbe. A folyam mély és sebes volt; de néhány percz alatt az oszlop eleje szárazföldet ért. Talmash volt az ötödik ember, a ki a connaughti partra tette a lábát. Az irek, váratlanul meglepetve, egy zavart sorlövés után elfutottak, fogolynak hagyva vezéroket Maxwellt. A támadók a partról a tiznapi ágyuzás alatt már megrontott bástyákra másztak föl. Mackay hallá embereit káromkodni, mikor a törmelékben megbotlottak. »Fiaim,« kiálta a derék öreg puritán a csata zajában, »ti derék ficzkók vagytok; de ne káromkodjatok. Minekünk több okunk van istennek hálát adni e napon irántunk kitüntetett jóságáért, mintsem hogy nevét hiába vegyük.« A győzelem teljes volt. A letördelt híd oszlopaira gerendák tétettek, s a vízre hajóhíd bocsáttatott a nélkül, hogy a megrémült várórség ezt akadályozta volna. Tizentkét halott és mintegy harmincz sebe-

sült veszteségével az angolok, néhány percz alatt, utat törtek maguknak Connaughtba. *)

Az első lármára D'Usson a folyamhoz sietett; de a futamodók tömege elébe jött, elsodorta, letiporta, majdnem megölte őt. Olyan állapotban vitték vissza a táborba, hogy szükséges volteret vágni rajta. »Bevették!« kiálta föl Saint Ruth, mérgében. »Az nem lehet. Egy várost bevenni, mikor én ott vagyok közelében egy hadsereggel, hogy fölszabadítsam!« Kinos gyötrődéssel fölszedette sátrait az éj fődözete alatt, s Galway irányában huzódott vissza. Hajnalkor az angolok, János király vára omladékainak magaslatairól szétnézve szemlélgették az ir hadsereget, mely a Shannon és Suck között fekvő, ama szomoru vidéken át vonódott. Kilencz óra előtt eltűnt szem elől az utócsapat is. **)

A celta táborban már Athlone elveszte előtt is pártviszály uralkodott. Könnyen elképzelhető hát, hogy oly nagy csapás után, ott vádaskodásnál és kölcsönös szemrehányásoknál egyebet nem lehetett hallani. A lord helytartó ellenségei nagyobb lármát ütöttek, mint valaha. Ő és az ő teremtményei hozták az országot a romlás szélére. Olyan dolgokba szokott mindig keveredni, mikhez nem ért. Meghiúsítja az igazi hadfiak legjobb terveit. A legfontosb helyeket reá bizza eszközeire, kémeire, a nyomorult Maxwellre, a ki nem ir születés, nem is jó katolikus, legfőlebb ostoba, de valószínűbben áruló. Maxwell, úgy állíták, em-

*) Story folyt. Macariae Excid. Burnet II. London Gazette jul. 6. 10. 1689; Fumeron Louvoishoz jun 20. jul. 10. 1690. Athlone ostromának naplója. Hű jelentés.

**) Story folyt. Jakab élete, II; Fumeron Louvoishoz. jun. 30. jul. 10. 1691; London Gazette jul. 13.

bereit lőszer nélkül hagyta. Ha golyót és löport kértek tőle, azzal felelt, hogy tán pacsirtákat akarnak lödözni. Épen a roham előtt vacsorára rendelé el őket s aztán pihenésre, mintha az nap semmi sem fogna történni. Mikor fogságba engedte vitetni magát, néhány szót ejtett, melyek a győztesekkel való előleges összebeszélésre mutattak. A lord helytartó emberei egészen máskép beszélték el a történetet. Szerintök Tyrconnel és Maxwell olyan elővigyázati intézkedéseket javasoltak, melyek a megfélemlítést lehetlenné tették volna. A francia tábornok azonban, nem törve semmi beavatkozást, elmulasztá ezen elővigyázati intézkedéseket. Maxwellnek gorombán megmondották, hogy ha félt, jobb lett volna lemondania. Ő derekasan megtette kötelességét. Míg emberei futottak, ő megállta helyét. E miatt esett az ellenség kezébe; s most háta mögött azok gyalázták, a kik elfogatásáért méltán okolhatók voltak. *) Melyik félnek volt igaza, azt annyi idő mulván nem könnyű eldönteni. Tyrconnel ellen olyan hangos volt a panasz, hogy meghátrált előre s gyorsan visszahúzódott Limerickbe. D'Usson, a ki még alig tért magához az ő saját bomlott csapatai által okozott sérveiből, Galwaybe ment. **)

Saint Ruth, most a legfőbb vezérlet elvitázhatatlan birtokában, ohajtotta volna a hadi szerencsét megkísérteni. Az ir tisztek legtöbbjei, élükön Sarsfield, másképp véleked-

*) A Tyrconnel ellenségeinek előadása olvasható a Macariae Excidiumban, s O'Neill egy levelében, melyet Antrim grófnőhez jul. 10. 1691. intézett. A levél O'Neill Felix hulláján találtatott az aghrimi ütközet után. Kinyomatott a Rawdon-féle iratokkal. A másik előadás megvan Berwick emlékirataiban s a »Világosság a vakoknak« cz. munkában.

**) Macariee Excid. Jakab élete II. Világosság a vakoknak.

tek. Nem lehet eltitkolni, úgy mondák, hogy a Ginkell hadserege fegyelemben nagyon felülmulja az övét. Okos eljárás nyilván az volna, olykép intézni a hadműveleteket, miszerint a különbség fegyelmezett és nem fegyelmezett katonaság között, lehetőleg elenyésszék. Igen jól tudták, hogy tanulatlan ujonczok is sokszor jól végzik feladatukat valamely rabló kirándulásnál, utczai harcban vagy sánczok védelménél; de nyílt csatatéren veteránok ellenében kevés kilátást nyújtanak. »Gyalogságunk legnagyobb részét gyűjtsük össze Limerick és Galway bástyái mögött. A többi részét pedig, lovasainkkal együtt, az ellenség háta mögé állítsuk, elfogni szállítmányait. Ha Connaughtbe megy be, mi lepjük meg Leinstert. Ha ő megállapodik Galway előtt, melyet jól lehet védeni, mi rontsunk reá Dublinra, mely majdnem védtelen.« *) Saint Ruth ezen tanácsot tán helyeslé vala, ha ítéletét szenvedélyei félre nem vezetik. De a szenvedett vereség szégyene nagyon fájt neki. Az ő sátora színe előtt mentek át az angolok egy sebes vizen s vettek be egy erős várat. Lehetetlen volt nem éreznie azt, hogy ha bár mások voltak a hibásak, ő sem volt hibátlan. Legalább is nagyon könnyedén vette a dolgot. Lajos, a ki sok éven át olyan hadvezérektől szokott körülvéve lenni, a kik semmit sem biztak a véletlenre a mit okossággal elintézni lehetett, alig tarthatta elegendő mentségnek azt, hogy az ő tábornoka nem várt oly vakmerő és gyors rohamot az ellenségtől. A lord helytartó természetesen a legkedvezőtlenebb színben adta elő a dolgokat; s bármit a helytartó mondott, Jakab annak viszhangja volt. Erős dorgálás, sőt visszahivatása volt várható. Versaillesba vádlottként térni

*) *Macariae Excidium.*

viszsa; a király elébe a szégyen zavarával lépni; látni hogy vállat von, s redőkbe szedett homlokkal hátat fordít; távol az udvartól és tábortól valamely unalmas falusi lakhelyre számkivettetni; ez több volt mint a mit elviselhetett; pedig ettől nagyon is tarthatott. Csak egy menekvés volt; csatát keresni, s vagy győzni vagy meghalni.

Ily érzelmekkel üte föl táborát Saint Ruth mintegy harmincz mértföldnyire Athlonetól a Galwayi ut mellett, a düledező Aghrim vár közelében, s elhatározá itt várni be az angol sereg közeledését.

Egész magaviseletét megváltoztatta. Eddig az ir tisztekkel lenéző szigorról bánt. De most, el levén határozva ezen megvetett faj vitézsége által menteni meg életét és becsületét, egészen más emberré lett. Azon néhány nap alatt, mely hátra volt, mindent elkövetett, hogy mindazoknak szívét kiengesztelje s megnyerje, a kik parancsai alatt állottak.*) Egyuttal a leghathatósbb erkölcsi emeltyüket mozgásba hozta csapatainál. Buzgó római katolikus volt; s hihető, hogy az a kegyetlenség, melyet saját hazájában a protestánsok ellen tanusított, részben az ő tanaik elleni gyűlöletéből is eredett. Most megkisérté a háborúnak egy kereszteshad jellegét adni. A papságot használta föl ügynökkéül a katonák bátorságának élesztésére. Az egész tábor vallásos izgalomban volt. Minden ezrednél voltak papok a kik imádkoztak, szónokoltak, gyóntattak, s feltartották az ostyát és a kehelyt. Mig a katonák a szentséges ostyára esküdtek, hogy zászlajaikat el nem hagyják, a tábornok oly beszédet intézett a tiszti karhoz, mely a leglanyhább és elpuhultabb embereket is hősi elszánásra

*) Story folyt.

indithatta. Ők, ugy mondá nekik, vallásukért, szabadságukért és becsületökért harcolnak. Szerencsétlen események, melyeknek hírét messzire elhordták, árnyékot vetettek a nemzet jellemére. Az ir katonákat mindenütt gúnyos mosolylyal emlegetik. Ha vissza akarják szerezni hazájok becsületét, most van annak ideje és helye. *)

A hely, melyet Irland sorsának eldöntésére kitűzött, nagy meggondolással volt kiválasztva. Serege egy hegynek a lejtőjén volt felállítva, mely majdnem egészen körül volt véve mocsároktól. Elöl, a tócsa szélén néhány bokor volt, melyből igen könnyen lehetett védsánczot készíteni.

Julius tizenegyedikén Ginkell, kijavittatván Athlone erődeit s őrséget hagyva ott, főhadiszállását Ballinasloeba tette át, Aghrimtől mintegy négy mértföldnyire, s előre nyargalt, hogy az irek állását szemle alá vegye. Visszajöve rendeletet adott ki a lőpor kiosztására, s hogy minden puska és szurony készen legyen, s hogy másnap kora reggel mindenki fegyverben legyen, nem várva a dobszóra. Két ezred maradjon a tábor őrzésére, a többi, semmi podgyászt sem vive magával, menjen az ellenség ellen.

Másnap reggel, mindjárt hat óra után, az angolok útban voltak Aghrim felé. Némi késedelmet okozott a sűrű köd, a mely délig elborítá a Suck nedves völgyét; más késedelmet az okozott, hogy az ireket egy két előörsi állomásból ki kellett szorítani, s már jó délután lett, mikor végre a két hadsereg szemben állott egymással, s köztük csak a mocsár és a sáncz volt. Az angolok és szövetségeseik husz ezeren alul voltak; az irlandiak huszonöt ezeren fölül.

*) Burnet II. ; Story folyt.

Ginkell rövid tanácskozást tartott főtisztjeivel. Mindjárt legyen-e az ütközet, vagy várjanak reggelig? Mackay az azonnali támadás mellett volt; s véleménye elfogadtatott. Ötkor kezdődött a csata. Az angol gyalogság oly jó rendben, minőt az egyenetlen és csalékony talaj csak megengedett, előre ment, minden lépésnél a sárba süppedezve, egész az irsánczokig. De ezen sánczokat az irek olyan elszántsággal védelmezték, a melyet még a celta faj ellen legelfogultabbak is kénytelenek voltak dicsérve elismerni. *) A támadók újra és ismét visszaverettek. Ujra és ismét megújították a támadást. Egyszer meg voltak bomolva s neki iramodtak a mocsárnak, de Talmash visszahozá őket s üldözőiket hátrálásra kényszeríté. Az ütközet két óráig tartott, beállott az este; s még az irek voltak előnyben. Ginkell a visszahuzódásra gondolt. Saint Ruth reményei újra föléledtek. »A nap a miénk, fiaim« kiálta, légbe hajítva kalapját. »Egész Dublin faláig fogjuk kergetni őket.« De a szerencse megfordult. Mackay és Ruvigny, angol és hugonotta lovas-sággal utat találtak a mocsáron át oly helyen, a hol két lovas egymás mellett alig mehetett. Saint Ruth először nevetett, mikor a kékeket meglátta, a mint egyenként törtettek át a mocsáron oly tüzelésnek kitéve, mely minduntalan egy egy vitézt, kalapjával és tollával együtt leterített. »Mit akarnak ezek?« kérdé; s esküvék, hogy valóban szánalom látni, mint rohannak ily szép ficzkók bizonyos vesztőkbe. »Hadd jöjjenek mégis« mondá. »Mennél többen lesznek, annál többet ölünk meg.« De nem sokára látta, hogy

*) »Sokkal tovább védték,« mondja róluk Burnet, »semmint rendszeren szokták.« »Ugy viselték magukat mint bármely nemzet fiai,« mondja Story. »Az irek, tudomásra, még soha sem harczoltak nagyobb elszántsággal« mondja a London Gazette.

gyékényeket teritenek az iszapos földre. Szélesebb és biztosabb utat csináltak magoknak; egyik század a másik után ért a szárazra, az ir sereget oldalról megkerülték. A francia tábornok oda nyargalt menteni, de egy ágyugolyó a fejét vitte el. Azok, a kik utána mentek, nem tartották tanácsosnak tudomásul hozni az esetet. Holttestét egy köpönyegbe takarták, elvitték a csatatérről, s a legnagyobb titokban, a loughreai ódon kolostor romjai között szentelt földbe temették. Mig az ütközetnek vége nem lett, egyik hadsereg sem tudta meg, hogy már nem létezett. Halálát a köz katonák előtt titokban tartani, talán okos dolog volt. De főtisztjei előtt titokban tartani bolondság volt. A csata válságos fordulatot vett; s nem volt senki a ki irányt adjon. Sarsfield a tartalékot vezérlé. De neki Saint Ruth szorosan meghagyá, hogy parancs nélkül ne mozduljon; parancs pedig nem jött. Mackay és Ruvigny, a lovassággal, az ireket oldalról támadták meg. Talmash és gyalogsága bódult elszántsággal tértek vissza a homlok-támadásra. A fősáncz bevétellett. Az irek, mindig harczolva, hátráltak egyik sövénytől a másikhoz. De amint egyik sáncz a másik után bevétellett, az ő erejük is mindinkább lankadott. Végre fölkerekedtek s elfutottak. Következett egy borzasztó mészárlás. A győzők vad indulatban voltak. Mert az a hír terjedett el köztök, hogy az ütközet elején, egynehány angol hadi foglyot, a ki kegyelmet kért, kardra hánytak. Csak négyszáz fogoly lett. A megöltek száma, az ütközetben résztvettekéhez mérve, nagyobb volt, mint azon korban bármely csatában. De, ha nem áll be egy holdnélküli éjszaka s ez az eső miatt nem lesz még sötétebbé, ugy egy élő ember alig maradt volna köztük. A sötétségben Sarsfield képes volt egy-két együtt maradt századdal fedezni a visszavo-

nulást. A győztesek közül hatszáz öletett meg s mintegy ezer kapott sebet.

Az angolok azon éjjel a csatatéren háltak. Másnap eltemették bajtársaikat, s indultak nyugotnak. A legyőzöttek temetetlen maradtak; különös borzasztó látvány. Négyezer ir hullá számíttatott meg a csata mezején. Száz ötven egy szűk árokban hevert, száz ötven egy másikban. De a mészárlás nem csak a csatatérre szorítkozott. Egy jelen volt tanu beszélt, hogy ama hegy tetejéről, a melyen a celta tábor volt felállítva, a vidéket majdnem négy mért-földnyi kiterjedésben, a megöltek meztelen hulláival elborítva látta. A síkság úgy tűnt föl mint valamely nagy legelő, melyet juhnyájak lepnek el. Mint rendesen, a szemtanuk a legeltérőbb módon becsülték föl az eredményt. De valószínűnek látszik, hogy az elesett irek száma hét ezernél kevesebb nem volt. Majd tömérdék kutya jött lakmározni a tetemeken. Ezen állatok úgy elvadultak s oly annyira beleizlettek az emberhúsba, hogy sok ideig veszélylyel járt ezen utat társaság nélkül megtenni.*)

A vert hadsereg most egy hadsereg minden látszatát

*) Story folytatása; London Gazette, jul. 23. 1691; Berwick emlékirata; Jakab élete II. Burnet II. Macariae Excidium, Világosság a vakoknak; Levél az angol táborból sir Rawdon Arthurhoz, a Rawdon iratok k.; III. Vilmos története, 1702.

Az elbeszélések, a melyeket használtam, nagyon eltérnek egymástól. S ezen eltérést nem lehet egyedül vagy főleg a pártoskodásnak tulajdonítani. Mert két elbeszélés annyira nem térhet el egymástól, mint az, a mely Jakab életében foglaltatik, és az, a mely fia emlékirataiban található.

Azt hiszem, hogy Saint Ruth eleste és D'Usson távolléte miatt nincsen a francia hadügyi osztálynál az ütközetről semmi részletes jelentés.

elveszté, s inkább egy gyűlevész népcsoporthoz hasonlított, mely valamely pártczivódás után egy vásárról jó haza. A menekülők egy nagy csapata Galwaynek, egy másik Limericknek tartott. Mind a két város utját eldobott fegyvereikkel lepték el. Ginkell sixpencet ajánlott minden puskáért. Rövid idő múlva szekérszámra annyit hoztak, hogy az árát két pencere szállította le; még ezért is tömérdek puskát hoztak be. *)

A győzők először Galway felé indultak. D'Usson ott volt, hét ezreddel, melyet az aghrimi mészárlás megritkitott, sőt teljesen felbontott és elbátortalanított. Az őrsereg utolsó reménye s a római katolikus lakosságé még abban volt, hogy a nemzet ígért fölszabadítója O'Donnel Baldearg fog segítségül jönni. De O'Donnel Baldearg a bálványozás által, melynek tárgyát képezé, nem engedte magát elkábittatni. Mig egy kis kétely lehetett az angolok és irek közötti harcz kimenetele iránt, ő résen állott. Az ütközet napján rendetlen népével közelében tartózkodott; de mihelyt megtudta, hogy honfiai szétkergették, a Mayo hegységbe futott, egész útja hosszában rabolva és gyujtogatva. Innét Ginkellnek följánltatá hódolatát és szolgálatait. Ginkell örömmel ragadá meg az alkalmat, hogy egy rettenetes rabló bandát föloszlathasson és jó célra használhassa föl azt a befolyást, melyet egy celta dynastia neve a celta fajra gyakorolt. Az egyezkedésnek megvoltak mégis nehézségei. A bujdosó kalandor kezdetben csak egy grófságot kívánt. Némi huzavona után kész volt egy egész népfaj szeretetét, s a királyi méltósághoz való igényeit áruba bocsátani ötszáz font évi fizetésért. Még mindig nem volt megtörve a

*) Story folytatása.

varázs, mely követőit hozzá vonzotta. Némely ulsteri entusiasta kész volt O'Donnel alatt még saját nyelve és vallása ellen is hadakozni. Ezen buzgó hiveinek egy kis csapatával az angol sereg egy osztályához csatlakozott s több alkalommal jó és hasznos szolgálatokat tett Vilmosnak. *)

Mihelyt tudva lőn, hogy semmi segítség sem várható ama hőstől, a kinek eljövételét annyi látnok megjósolá, a Galwayben bekerítve volt irek minden bátorságukat elvesztették. D'Usson röviden felelt az ostromlók első felhívásaira, de csakhamar belátta, hogy az ellentállás hasztalan volna, és sietett megadni magát. Az őrséget teljes hadi díszben engedték Limerickbe kivonulni. A multakért teljes bűnbocsánat adatott a polgároknak; s megígértetett, hogy e falak közt a római katolikus papok magán isteni tiszteletet szabadon tarthassanak. Ily kikötések mellett kitérültek a kapuk. Ginkellt mély tisztelettel fogadták a mayor és az aldermanek, s a recorder (város tiszti ügyésze) csinos beszéddel üdvözlé. D'Usson, mintegy két ezer háromezáz emberével bántatlanul ment Limerickbe. **)

Limerickben, a legyőzött nemzet utolsó menhelyén, Tyrconnelnek volt legfőbb hatalma. Most nem létezett tábornok a ki megbízatásánál fogva függetlenséget igényelhetett volna a lord helytartótól; s nem is volt most már a lord helytartó olyan népszerűtlen mint csak két héttel azelőtt. Az ütközet óta a közhangulat megfordult. Ama nagy szerencsétlenséget semmi részben sem lehetett az alkirálynak tulajdonítani. Az ő véleménye valóban az volt,

*) Story folytatása; Macariae Excidium; Jakab élete II.; London Gazette jul. 30. aug. 17. 1691. Világosság a vakoknak.

**) Story folytatása; Macariae Excidium; Jakab élete, II. London Gazette, jul. 30. aug. 3. 1691.

hogy kerülni kell a nyílt csata esélyeit, s némi hihetőséggel állithatta, hogy tanácsának mellőzése idézte elő Irland romlását. *)

Előkészületeket tett Limerick védelmére, kijavíttatá az erődöket s csapatokat küldött ki élelem beszerzésére. Ezen csapatok a vidéket, sok mértföldnyire tisztára kisépérték s nevezetes mennyiségű marhát és takarmányt hajtottak össze a falak közé. Volt nagy készletben Franciaországból behozott kétszersült is. A Limerickben egybegyűjtött gyalogság tizenöt ezer körül volt. Az ir lovasok és dragonyosok, számra mintegy három vagy négy ezeren, a Shannon clarei oldalán ütöttek tábor. A közlekedés az ő táboruk és a város között egy hid által történt, mely Thomond Bridgenek neveztetett s egy erőd által volt védve. Ezen védelmi eszközök nem voltak megveendőek. De Athlone eleste s az aghrimi vérontás megtörték a hadsereg lelkiületét. Egy kis rész, a melynek élén Sarsfield és egy Wauchap nevű vitéz skót tiszt állottak, még azon reménynyel táplálta magát, hogy Ginkellt meg fogja akasztani győzelmes előhaladásában az a vár, a melynek bástyáitól az előző évben Vilmos visszahuzódni kénytelenített. De az ir főnökök közül többen fenszóval kijelentették, hogy elérkezett az idő a megadásra. Luttrell Henrik, ki mindig alattomos és sötét politikát üzött, titkos alkudozásokat kezdett az angolokkal. Egyik levelét elfogták, s őt elzárták; de sokan a kik korholták árulásáért, egyetértettek vele abban, hogy hasztalan dolog a háboru folyta-

*) Ily nyelven beszélt egy XIV. Lajoshoz aug. 5—15. irt levélben. Ez a levél, nehezen olvasható betűkkel írva, a francia hadügyi osztálynál van. Macariae Excidium. Világosság a vakoknak.

tása. Tyrconnel maga mindent elveszettnek hitt. Egyetlen reménye volt, hogy addig huzhatja e harczot, mig Saint Germainsból engedelmet kap az alkuvásra. Irt is ez engedély megadásáért, s elcsüggedt honfitársait mégis annyira vitte, hogy esküvel fogadták meg, hogy addig nem alkudoznak mig Jakabtól válasz nem jő.*)

Ezen eskü letétele után, pár nap mulva Tyrconnel nem létezett többé. Augusztus tizenegyedikén D'Ussonnal ebédelt. Vig társaság volt. A lord helytartó minden terhet, mely lelkére úgy mint testére nehezedett, levetni látszott, ivott, tréfált; ismét az a Dick Talbot volt, a ki Grammonttal koczázott és ábrándozott. Amint fölkel az asztaltól, egy szélhűdés megfosztá elméletétől, beszédétől. Tizenegyedikén kiadta végső lehelletét. Roncsolt maradványai ama természetnek, mely egykor szobrászoknak szolgált mintául, a székesegyház köveze alá tettettek, de semmi fölirat, vagy hagyomány nem jelölé meg az utódok számára a helyet.**)

Mihelyt a lord helytartó élni megszűnt, Flowden, a ki az ir pénzügyek felügyeletét vitte, addig mig volt mit felügyelni, megbizatást mutatott föl Jakab nagy pecséte alatt. Ezen okmány szerint ő maga, aztán Flitton és Nagle, Tyrconnel halála esetén, lord főbirákká neveztettek. Sok zúgolódás támadt, mikor e nevek tudva lettek. Mert mind Flowden, mind Flitton szászok voltak. A kinevezés azonban érvénytelennek bizonyult. Mert olyan utasítás volt hozzá

*) Macariae Excidium; Jakab élete II.

**) Macariae Excid; Jakab élete II; London Gazette aug. 31. 1691. Világosság a vakoknak; D'Usson és Fessé Barbesieuxhez aug. 13—23.

csatolva, mely szerint a lord főbiráknak megtiltatott a háboru vitelébe való beleszólás; pedig azon csekély téren, a melyre Jakab minden hatalma most már szorítkozott, a háborunál egyéb teendő nem is volt. A kormányzat tehát valósággal D'Usson és Sarsfield kezében volt.*)

Tyrconnel halála napján az angol sereg előcsapata Limerick látkörébe ért. Ginkell ugyanott ütött táborát, a hol Vilmos tizenkét hónappal azelőtt. Az ütegek, melyek ágyúi és mozsarai nagyon különböztek azoktól, a melyeket Vilmos volt kénytelen használni, éjjel és nappal működtek; s a város minden sarkán égtek a tetők s roskadtak a falak. Egész utczák hamuvá lettek. E közben több angol hadihajó a Shannonba jött s mintegy mértföldnyire a várostól horgonyt vetett.**)

A hely mégis tartotta magát; őrserege, számra nézve, alig volt csekélyebb az ostromló hadnál; s nem látszott lehetetlennek, hogy a védelmet a napéjegyei esőzésekig kihúzzák, mikor az angolok visszahuzódni lesznek kénytelenek. Ginkell elhatározá magát egy merész vállalatra. Az erődítések körében egy pont sem látszott fontosabbnak s egy sem biztosabbnak mint a Thomond Bridge, mely az ir lovasok táborát a Shannon clarei partjával kötö össze. A hollandi tábornok terve az volt, hogy a védsánczon belől levő gyalogságot elszakithassa a kívülálló lovasságtól; s ezt a tervet nagy ügyességgel, erélylyel és sikerrel vitte ki. A vizre egy hidat bocsátott óncsónakokból, azon egy erős csapattal átment, rendetlen futásban hajtott

*) Story folyt. ; D'usson és Tessé Barbesieuxhez aug. 15/25. 1691. Nagle egy kiadatlan levele lord Merionhoz aug. 15. Ezt a levelet idézi O'Callaghan egy jegyzetben a Macariae Excidiumhoz.

**) Macariae Excid. Story folyt.

maga előtt ezerötszáz dragonyost, a kik egy színlett ellentállás után az ir lovasság tábora felé hátráltak. Az ir lovasok e napon nem igen tartották fenn a Boynenél szerzett jó hírnevöket. Az a hírnév valóban a legjobb ezredeknek majdnem teljes romlásával volt megvásárolva. Ujonczokat könnyen kaptak. De ezerötszáz kitűnő katona vesztesége nem volt könnyen pótolható. A tábort egy lövés nélkül hagyták ott. Nehány lovas a városba nyargalt. A többiek magok előtt hajtva mindeu marhát mit a rémülés ama perczében összeszedhettek, a hegyekbe menekültek. A raktárakban sok marhahúst, égettbort és szerszámot találtak; és Shannon mocsáros síksága el volt borítva löfegyverekkel, granátokkal, miket a futók elhajigáltak.*)

A győzők diadallal tértek vissza táborukba. De Ginkellt a nyert előnyök nem elégitették ki. Ő minden közlekedést el akart vágni Limerick és Clare között. Azért néhány nap mulva újra átment a folyón néhány ezreddel, s megtámadta az erődöt, mely Thomond Bridget földzte. Rövid idő alatt bevétellett az erőd. Az őrizetül maradt katonák zavartan futottak a városba. Az őrnagy parancsnok, egy francia tiszt, ki a Thomond kapujánál vezényelt félve attól, hogy az üldözők utól érik a futókat s velök együtt jutnak be, a hidnak a város felőli részét fölhuzatta. Sokan az irek közül hanyatt homlok rohantak a vízbe s ott elvesztek. Mások kegyelemért esdekeltek, s kendőket tűztek föl megadás jeléül. De a győzők dühösek voltak, kegyetlenségüket nem lehetett rögtön megfékezni, s foglyot nem

*) Story folyt. London Gazette, szept. 28. 1691. Jakab élete II. Lymerick ostroma naplója, 1692; Világosság a vakoknak. A francia hadügyi hivatalnál levő jelentésben az mondatik, hogy az ir lovasság még rosszabbul viselte magát mint a gyalogság.

ejtettek addig, míg a hullák rakásonként a falig nem értek. A vár őrsege mintegy nyolczszáz emberből állott. Ezekből csak százhusz juthatott be Limerickbe.*)

Ez a szerencsétlenség, úgy látszik, az egész ostromlott várost lázadásba hozza. Az irek a helyparancsnok vérét kívánták, a miért a hidat futó honfitársai orra előtt fölhuzatta. Előljárói kénytelenek voltak megigérni hadi törvényszék elébe állíttatását. Szerencse volt reá nézve, hogy a Thomond kapu elzáratása tényénél halálosan megsebesítettett, s egy katona, életével, menté meg a sokaság dühétől.**)

A feladás mellett olyan hangos lett a lárma, hogy a tábornokok nem állhattak annak ellent. D'Usson azt jelenté kormányának, hogy a hidnál történt csata annyira leverte az őrség bátorságát, miszerint lehetlenné vált a harc folytatása.***) D'Usson állítása ellen azonban némi kifogás tehető, mert az kétségtelen, hogy ő, valamint minden francia, a ki Irlandban tett szolgálatot, unta szám-

*) Story folytatása ; *Macariae Excidium* ; R. Douglas sir Rawdonhoz, szept. 28. 1691. a Rawdonféle iratok k. London Gazette oct, 8. Limerick ostromának naplója ; Világosság a vakoknak ; Jelentés a Limerick ostromáról a francia hadügyi oszt. levéltárában.

Az esemény elbeszélése a Jakab életében (II. 464) csak szembeüő képtelensége miatt említendő meg. Az író azt beszéli, hogy hétszáz irlandi sokkal nagyobb erő ellen tartotta magát, s melegen dicséri azok hősiségét. Vagy nem tudta, vagy nem akarta megemlíteni azt a tényt, a mely a történet helyes felfogására igen lényeges ; t. i. hogy ez a hétszáz ember egy erődben volt. Abban semmi különös nincs, hogy egy őrség valamely erődöt több órán át sokkal nagyobb erő ellen megvédjen. Azért építik a várakat, hogy azokat kevés ember sok ellen megvédhesse.

**) Jelentés a Limerick ostromáról a francia hadügyi oszt. levélt. ; Story folyt.

***) D'Usson Barbesieuxhez oct. 4/14. 1691.

kivetését s visszavágyakozott Párisba. De bizonyos, hogy még Sarsfield is elcsüggedt. Mindez ideig ő a szilárd ellentállás mellett volt. Most nem csak hajlandó volt az alkudozásra, hanem türelmetlenül sürgette azt.*) Neki úgy látszék, hogy a város vesztének megy. Nem volt kilátás semmi segílyre, akár hazulról, akár külföldről. Irland minden részében a szász a benszülötteknek már nyakára hágott. Sligo elesett. Még ama vad szigetek is, melyek az atlanti tenger vad hullámain a galwayi öböl felől fogják föl, már meghódoltak Vilmosnak. Kerry férfiai, kik mint az ős népesség legbüszkébb és leghajthatatlanabb része voltak ismeretesek, végre legyőzettek, s hegyeikbe és erdeikbe üzettek.**)

A franczia hajóhad, föltéve, hogy jön egy franczia hajóhad a munsteri partokhoz, a Shannon öblét angol hadi hajók őrizete alatt fogja találni. Limerickben az élelmi szerek is már fogyatékán voltak. Ha az ostrom tovább tart, a várat, minden valószínűség szerint, akár erővel, akár kiéheztetéssel beveszik. Pedig ha Ginkell a résen át megy be, vagy ha az éhen haló sokaság lábához borulva veti föltétlenül alája magát, mit lehet egyebet remélni, mint a Cromwellénél is kegyetlenebb zsarnoki eljárást? Nem okosabb-e tehát megkísérteni minő föltételekre lehetne rábirni a győztes felet akkor, mikor még a legyőzöttek dühétől vagy kétségbeesésétől kell tartania? mikor még némi látszó ellentállást fejthet ki az utolsó irsereg az utolsó ir erősségben?

A Thomond kapunál vívott csata utáni nap estején a limericki dobok alkudozásra adtak jelt; s Wauchop, az

*) Macariae Excid.

**) Story folyt. Lymerick ostromának naplója.

egyik toronyból, távcsővel hívá föl az ostromlókat, kérve Ruvignyt egy Sarsfielddel tartandó értekezletre. A derék franczia, ki az egyik valláshoz való ragaszkodása miatt volt száműzött és a derék irlandi, ki a másik valláshoz való ragaszkodása miatt leendett száműzötté, összejöttek és tanácskoztak, kölcsönös tiszteletet és részvétet érezve kétségkívül egymás iránt.*) Ginkell, a kinek Ruvigny a történeteket elmondá, szívesen beleegyezett a fegyverszünetbe. Mert bár részén volt mindig a szerencse, teljesen még sem bízhatott benne. Az esélyek nagyon mellette voltak. De lehető volt az is, hogy a várellen intézendő roham szintoly roszul üt ki, mint tizenkét hónappal az előtt. Ha az ostromot átváltoztatja ostromzárrá, ugy valószínű volt, hogy a betegség, mely Schomberg seregét megrontotta, mely Vilmost visszavonulásra indította, s mely Marlborough lángeszén és erején is kifogott, megfogja nemsokára boszulni az aghrimi vérontást. Nem rég nagy esők voltak. Az egész vidék rövid idő alatt egy bűzhödt mocsár lesz. Szükségessé válhatik a csapatoknak a Shannon partjaitól egészségesebb helyre áttétele, s a sátraknál melegebb fedélről való gondoskodás. Az ellenség tavaszig bántatlanul marad. Tavasszal pedig egy franczia hadsereg jöhet Irlandba; a benszülöttek ismét Donegaltól Kerryig fegyverben állhatnak; s a háboru, mely már kialvó félben volt, még nagyobb hévvel törhet ki, mint bármikor.

Mindkét részről tehát az alkudozás azon őszinte ohajtással nyitott meg, hogy a háborunak vége vettessék. Az ir hadsereg főnökei több értekezletet tartottak, a melyre néhány római katolikus főpap és egy-két kitűnő jogász is

*) London Gazette oct. 8. 1691. Story folyt. Lymerick ostromának naplója.

meghívatott. Egy előzetes kérdés, mely a gyengéd lelkiismereteket nyugtalanítá, terjesztetett legelőbb a püspökök elé. A boldogult lord helytartó az őrség tisztjeit megesketé, hogy mindaddig föl nem adják Limericket, míg Jakabtól válasz nem érkezik azon levelökre, melyben helyzetöket leírták. A püspökök úgy vélekedtek, hogy ezen eskü többé nem kötelező. Oly időben tétetett az, mikor Franciaországgal szabad volt a közlekedés, s azon teljes hitben, hogy Jakab válasza három hét alatt megérkezik. Azon idő több mint kétszeresen elmúlt. A városba vezető minden utat az ellenség szorosan elzárt. Ő felsége hű alattvalói, azzal, hogy mindaddig kitartottak a mig lehetetlenné nem vált neki akaratait tudtul adhatni, teljesen ígéretök szellemében cselekedtek. *)

A másik kérdés az volt, minő föltételek kéressenek. Levél küldetett az ostromlók táborába olyan ajánlatokkal, melyeket a mai kor államférfiai igen méltányosoknak fognának találni, de melyek a tizenhetedik század legszabadelvűbb és leghumánabb protestánsai előtt rendkívülieknek tüntek föl. A mi kívántatott, csak teljes feledése a multban elkövetett bántalmaknak, a benszülött népesség szabad vallásgyakorlata, minden plebániának saját papjaival ellátása, s a római katolikus ireknek minden katonai és polgári hivatalra képesítése, valamint helyhatósági jogaik épségben hagyása volt. **)

Ginkell nem sokat tudott az angolok törvényeiről és érzelmeiről; de voltak környezetében, a kik irányt adhattak neki. Egy héttel azelőtt megakadályozták őt abban,

*) Jakab élete.

**) Story folyt.

hogy egy rappareet kerékbe töressen; s most ők sugalmazták az ellenség ajánlataira adandó feleletet. »Én itt idegen vagyok,« mondá Ginkell: »nem ismerem ezen királyságok alkotmányát, de meg vagyok arról győződve, hogy az, a mit kívántok, ellenkezik az alkotmánynyal s azért becsülettel nem egyezhetem bele.« Azonnal egy új üteget állíttatott föl, s ágyukat és mozsarakat szegeztetett ki. De ezen készülődéseit csakhamar egy újabb izenet szakítá félbe a várból. Az irek azt kérték, hogy miután ő nem adhatja meg azt, a mit kívántak, mondja meg ő, mit adhat. Ő sorban megkérdezé tanácsadóit s némi tanácskozás után megküldé a választ egy szerződés főpontjaival, a melyekről föltehető, hogy a kormánynak, melynek szolgálatában áll, jóváhagyását megnyerendik. A mit ajánlott, az sokkal kevesebb volt ugyan, mint a mit az irek kértek, de mégis volt annyi, a mennyit, tekintve helyzetöket s az angol nép érzületét, várniok lehetett. Siettek azt elfogadni. Megengedettett a fegyverszünet, nem csak szárazon, hanem Munster kikötőin és öblein is, s hogy egy francia hajószállítmány bántatlanul jöhessen föl a Shannon vizén, s mehessen vissza. Az egyesség aláírása elhalasztatott, míg a lord főbirák, a kik Vilmost Dublinban képviselték, Ginkell hadi szállására megérkeznek. De néhány napig mindkét részről a katonai örökös enyhébben vitetett. Hadi foglyok szabadon bocsátattak. A két sereg előőrsei ettek és csevegtek együtt. Az angol tisztek besétáltak a városba. Az ír tisztek a táborba jöttek ebédre. Széles körben elterjedtek az adomák ezen nemrég halálos ellenséggként szembeszállott emberek barátságos összejöveleikről. Egy adoma különösen Europa minden részében elterjedt. »Ezen utolsó hadjárat,« kérde Sarsfield néhány angol tisztet, »nem keltett-e jobb véle-

ményt önökben az ir katonákról?» »Az igazat megvallva,« felelt egy angol, »annyit tartunk felőlük mint mindig.« »Bármily csekély véleménynyel legyenek is önök rólunk,« válaszolt Sarsfield, »cseréljünk királyt, s mi készek leszünk újra szembe állni önökkel.« Kétségkívül ama napra gondolt, a melyen a két fejedelmet a két nagy tábor élén látta egymással szemben, Vilmost legelől a támadásban, Jakabot legelől a futásban. *)

October elsején, Conningsby és Porter az angol fő hadi szállásra értek. Másodikán az egyesség pontjai tüzetesen megvitattatván, végleg megállapítottak. Harmadikán aláírtak. Két részből állott az, egyik a katonai, másik a polgári szerződés volt. Az előbbit csak mind a két fél tábornokai írták alá. Az utóbbit a lord főbiráklátták el neveikkel. *)

A katonai szerződésben megengedettett, hogy azon ir tiszték és katonák, a kik Franciaországba akarnak menni, odáig elkisértessenek, s azon idő alatt saját tábornokaik vezénylete alatt hagyassanak. Ginkell nevezetes mennyiségű szállító hajókat is ígért. A francia hajóknak is szabad járáskelés engedtetett Britannia és Munster között. Limerick egy részét azonnal át kelle adni az angoloknak. De a sziget, melyen a székegyház és vár állott, még egyelőre az irek birtokában hagyatott.

A polgári szerződés pontjai nagyon különböztek azoktól, a melyeket Ginkell oly szigoruan visszautasított. Nem köttetett ki az, hogy az irlandi romai katolikusok a poli-

*) Story folyt. Lymerick ostromának naplója; Burnet II. London Gazette oct. 12. 1691.

*) Story folyt.; Limerick ostromának naplója; London Gazette oct. 15. 1691.

tikai vagy katonai hivatalokra képesíttessenek, vagy valamely helyhatósági testületbe beléphessenek. De megigértette nekik, hogy vallásuk gyakorlatában azon kiváltságokkal élhessenek, melyek a törvénnyel megegyeztethetők, vagy a melyekkel második Jakab uralkodása alatt birtak.

Lymerick mindazon lakosainak s a jacobita hadsereg minden tisztjének és katonájának, a ki a kormánynak aláveti magát s ezen alávetés jeléül az alattvalói esküt leteszi, teljes bünbocsánat ígértetett. Megtarthatták birtokaikat; folytathatták azon keresetmódokat, melyeket a zavarok előtt üztek; menttek voltak minden üldözéstől bármely árulásért, hűtelenségért, mely az utóbbi király trónralépte óta elkövettetett: sőt még azon kártételekért sem voltak feleletre vonandók, melyek az utóbbi három év zavarai alatt történtek volna. Ez több volt, mint minnek megadására a lord főbírák alkotmány szerint illetékesek valának. Hozzá tétetett tehát, hogy a kormány minden lehető el fog követni, hogy az egyezésnek jóváhagyását a parlamenttől kieszközölje. *)

Mihelyt a két okirat aláíratott, az angolok bementek a városba s egy negyedét elfoglalták. A Shannon egy keskeny de mély ága választotta el őket az irek birtokában levő városnegyedről. **)

Néhány óra mulva vita támadt köztük, mely könnyen az ellenségeskedések megújítását vonhatta volna maga után. Sarsfield elhatározá magát francia szolgálatban keresni szerencsáját, s természetesen egy olyan hadcsapatot

*) A polgári egyezés czikkei sokszor megjelentek nyomtatásban.

**) Story folytatása; Limerick ostromának naplója.

is óhajtott magával átvinni, mely Lajos hadseregének egy nevezetes adalékát képezhetné. Ginkell szintoly természetesen vonakodott ezenként adni át az embereket az ellenség erejének növelésére. Mind a két tábornok jelen volt az egyezkedésnél. Mindegyik úgy magyarázta azt, a mint az ő célja kívánta s mindegyik arról panaszkodott, hogy a másik megsérti azt. Sarsfield azzal vádoltatott, hogy tisztjei egyikét fogságba tette azért, mert nem akart a szárazföldre menni. Ginkell, haragra lobbanva, meg akará tanítani az ireket, miként üzenek játékot vele, s előkészületeket tett egy újabb ágyuzáshoz. Sarsfield az angol táborba jött, s igazolni kívánta magát. Éles szóváltás támadt. »Alávetem magam,« mondá Sarsfield végre »hisz önök hatalmában vagyok.« »Teljesen nincs hatalmunkban,« felelt Ginkell; »térjen vissza s tegyen ellenünk úgy, a hogy akar.« A tiszt szabadon bocsáttatott; a véres összeütközés kikerültetett, s a két parancsnok megelégedett a szóvitával. *) Ginkell kiáltványokat tett közzé, melyekben biztosítá az ireket, hogy ha békén meg akarnak maradni saját hazájukban, minden kedvezésben és pártfogásban részesülnek, ha pedig inkább a hadi pályára volna kedvök, úgy befogadtatnak Vilmos király szolgálatába. Hozzá tette, hogy a ki megvetve a kegyes felhívást, Lajoshoz áll be katonának, ne számítsen arra, hogy valaha Irland földére léphessen. Sarsfield és Wauchop másrésről minden rábeszélő tehetségeket kifejtették. A dolgok most ugyan, mondák, szomorúan állanak; de a felhők mögött tiszta ég honol. A számkivetés nem soká fog tartani. Diadallal fognak visszatérni. Egy év alatt a francziák meg-

*, Story folytatása ; Lymerick ostrom. napl.

szállják Angliát. Ily megszállásnál az ir csapatoknak, ha azok együtt maradnak, a legnagyobb szerepök lesz. Időközben sokkal jobb lesz reájok nézve egy barátságos szomszéd országban élni saját törvényes királyuk atyai gondviselése alatt, mint az orániai herczegre bizni magukat, a ki hihetőleg a világ más végére fogja küldeni őket, hogy szövetségesének a császárnak legyenek segítségére a janitsárok ellen.

A római katolikus papságot közreműködésre szólították. Azon a napon, melyen azok, a kik készek lennének Franciaországba menni, ezen szándékuk kijelentésére felhivattak, a papok fáradhatatlanok voltak a rábeszélés eszközeiben. Minden ezred előtt egyházi szónoklat tartott, melyben az egyház ügyéhez való hű ragaszkodás kötelessége, s a hitetlenekkel való társalkodás vétkes volta kiemelteték. *) Bárfi szolgálatot vállal a bitorló alatt, úgy mondaték, azt csak lelke üdvösségének veszélyeztetésével teheti. Az eretnekek úgy beszéltek, hogy a szónoklat után bőséges adagokban osztatott szét a pálinka az emberek közt, s miután azt fölajtották, a püspök áldást adott reájok. Így testi és lelki ösztönző szerekkel illőképen előkészítve, a mintegy tizennégy ezer gyalogból álló őrsereg felállított egy nagy réten a Shannon clarei partján. Itt a Ginkell hirdetménye sok példányban szétosztatott; angol tisztek pedig a sorok közt járkálva, kérték őket, ne rohanjanak bizonyos veszőkbe, s előadták az előnyöket, melyekben a Vilmos katonái részesülnek. Végre a döntő pillanat

*) Story folytatása. Elbeszélését egy jelen volt ir kapitánynak rosz latinságban reánk maradt tanuságtétele is megerősíti. »Hic apud sacrum omnes advertizantur a capellanis ire potius in Galliam.«

elérkezett. A csapatok szemlére sorakoztak. Azoknak, a kik Irlandban akartak maradni, egy különös helyen félre kelle állaniok; a kik e hely mellett tovább haladtak, Franciaországhoz állóknak tekintettek. Egyik részen Sarsfield és Wauchop, a másikon Porter, Coningsby és Ginkell kinos nyugtalansággal nézték a történendőket. D'Usson és földie, noha az ügyben érdekelt felek, nagy erőtetéssel tudták csak megtartani komolyságukat. A zürzavar, a láрма, a sereg groteszk kinézése, a melynél alig volt egy ümög vagy nadrág, egy bakancs vagy kapcza látható, olyan nevetséges ellentétet képeztek az ő urok csapatai fényes és rendes megjelenésével, hogy tréfásan kellett föl emlegetniök, mint fognának a párisiak csodálkozni, ha ily haderő fölött látnának szemlét tartatni a Grenelle téren. *)

Elöl lépdelt az ugynevezett királyi ezred, ezer négyszáz ember. Hétnek kivételével mind tovább mentek a végzetes hely mellett. Ginkell magaviseletén meglátszott, hogy mélyen meg volt illetődve. Megvigasztalódott azonban látva a következő ezredet, mely ulsteriekből állott, s mindig oda tért. Daczára a vér, a nyelv és a vallás közöségének, az ulsteri celták és a többi tartománybeliek közt ellenszenv uralkodott; s nem is lehetetlen, hogy Baldearg O'Donnel példája és befolyása hatott azon népre, mely fölött elődei uralkodtak.**) A legtöbb ezrednél szétágaztak a vélemények; de a nagy többség Franciaország mellett volt. Luttrell Henrik egyike volt az elpártoltaknak. Ezen

*) D'Usson és Tessé Barbesieuxhez oct. 7/17. 1691.

**) Hogy nem nagy barátság voll az ulsteri celták és a délszaki tartományokbeliek közt, az eléggé kitünik azon érdekes emlékiratból, melyet O'Donnel Baldearg ügynöke Avauxhoz küldött.

elpártolásaért s tán egyéb szolgálatokért is, a Jakab ügyéhez hiven ragaszkodó testvérbátyja Simon egy nagy birtokát nyerte jutalmul, azon fölül ötszáz font évi fizetést a koronától és a romai katolikus népség gyűlöletét. Miután egy negyed századon át jóllétben, fényüzésben és gyalázatban élt, megölték az utcán, a midőn széken ülve vitetét magát; s az ir alsóház kijelenté, hogy azon gyanu forog fenn, miszerint a pápisták boszuvágyának esett áldozatul. *) Nyolczvan évvel halála után az általa elárultak utódai feltörték sirját Luttrellstownnál s koponyáját csákánnyal darabokra zúzták. **) A halálos gyűlölet, melyet magára vont, átszállott fiára és unokájára is; és szerencsétlenségre sem fia, sem unokája nem birtak olyan jellemmel, mely a Luttrell név által fölidézett érzelmeket megengesztelhetette volna. ***)

*) Kincstári levél gyűjtm. jun. 19. 1696; az ir alsóház naplója nov. 7. 1717.

**) Ezt mr. O'Callaghan után mondom Az ir brigádák törtt.

***) »Van abban az országban« — így írá Junius nyolczvan évvel a Limerick capitulatioja után — »egy bizonyos család, a melybe mintegy a természet oltotta be az aljasságra való öröklött hajlamot. A mennyire ismerjük történeti multjokat, a fiu rendesen átvette atyja hibáit, s gondosan átbocsátá azokat a maguk teljességében és tisztaságában utódaira.« Másutt valahol a parliament middlessexi tagjáról azt mondja: »Ő le tudta aljasítani még a Luttrell nevet is.« A Cumberland herczeg és Horton kisasszony (született Luttrell) házasságára vonatkozva felkiált: »Lásson utána a parliament. Egy Luttrell soha sem fogja az angol koronát örökölni.« Bizonyos, hogy kevés angol rokonszenvezhet Juniusnak a Luttrellek elleni gyűlöletével, vagy bár értheti is azt. Miért is élt hát ő olyan kifejezésekkel, melyek olvasói legnagyobb része előtt érthetetlenek valának? Csak úgy fejthetem meg ezt, hogy Fülöp Ferencz Luttrellstown közelében született s ott töltötte életének első tiz évét.

A hosszú sormenet végén úgy találtatott, hogy mintegy ezer ember szegődött Vilmos szolgálatába. Mintegy két ezer pedig utlevelet vett Ginkelltől s csendesen haza ment. Mintegy tizenegy ezer Sarsfielddel visszatért a városba. Az őrsereg szemléje után pár órával a várostól néhány mértföldnyire táborozó lovasság szállíttatott föl, hogy válasszon: s legtöbben Franciaországba mentek át önkénteseknek. *)

Sarsfield azon csapatokra nézve, melyek nála maradtak, elengedhetetlennek tartotta azt a kötelezettséget, hogy az országból kimenjenek; s nehogy kísértetbe jöjjenek beleegyezésöket visszavonni, szorosan bezáratá a kapukat s őket szigorú őrizet alatt fogva tartá. Ginkell, noha boszuságában valami fenyegető szavakat mormogott, úgy látszik, belátta, hogy nincs joga beavatkozni. De az ir tábornok elővigyázatai távolról sem értek célra. Abban épen semmi különös nem volt, hogy egy babonás és ingerlékeny kerne, kinek fejét a beszéd és a szesz elbódítá, mindent szívesen megígért, mit a papja kívánt; abban sem volt semmi különös, hogy miután mámorát kialudta s az anathemák nem zúgtak többé fülébe, keservesen megbánta azt. Ő arra kötelezte magát, hogy számkivetésbe megy, talán élethosszig, túl ama nagy tengeren, mely durva kedélyére titokteljes borzalommal hatott. Rágondolt mindarra, a mit elhagyandó volt, az ismert turfa dombra s krumpli földre, a sárgunyhóra, mely bármily szegényes is, de mégis ott-

*) Story folyt. ; London Gazette oct. 22. 1691 ; D'Usson és Tessé Lajoshoz oct. 4./14., és Barbesieuxhez oct. 7./17. Világosság a vakoknak.

honja volt neki. Nem fogná soha többé a családi tűzhely körül az ismert arcokat látni, s az ó celta népdalok kedves hangjait hallani. Az ocean fogja őt ősze borult szülőitől s viruló kedveseitől elválasztani. Voltak többen, a kik nem lévén képesek a válás fájdalmát elviselni, s a kapukat őrző katonákon nem birva kifogni, a folyóba ugráltak s átuszta a tulpartra. De az ily merész uszók nem sokan voltak; s a hadsereg hihetőleg teljes számban vitetett volna át, ha a hajóra szállás napjáig Limerickben együtt marad. De több hajó, mely e szállításra volt rendelve, Corknál álmásozott, s Sarsfield kénytelen volt, néhány ezredével oda indulni. Ez nem kevesebb mint négy napi járat volt, vad vidéken át. A mozgékony ifjakat, a kik egy nyugtalan rabló élet minden cselfogásait tudták, visszatartani az erdőkbe és ingoványokba való szökéstől, merőben lehetetlen volt. Csakugyan többen a katonák közül oly vakmerők voltak, hogy világos nappal futottak el, mikor még alig értek ki a limericki székegyház látköréből. A királyi ezred, mely a szemle napján oly nagyszerű példáját adá a Jakab ügye iránti hűségnek, tizennégy százzal ötszázra olvadt le. Mielőtt az utolsó hajók elindultak, hire jött, hogy azok, a kik az első hajókon átszállítottak, Brestben nem szíves fogadtatásra találtak. Alig kaptak mit enni; nem kaptak se ruhát se pénzt; noha a tél közeledett, szabad ég alatt háltak, s túskebokornál egyéb takarójuk nem volt. Sokat hallottak ugy nyilatkozni, hogy sokkal jobb lett volna Írlandban meghalni, mint azon barátságtalan országban élni, a melybe számkivették. Ezen hírek olyan hatással voltak, hogy több százan, a kik sokáig megmaradtak kivándorlási szándékuk mellett, az utolsó pillanatban megtagadták a

hajóra szállást, s eldobva fegyvereiket, szülő faluikba mentek vissza. *)

Sarsfield megértette, hogy a szökésnek, mely seregét megritkítá, egyik főoka az volt, hogy az emberek nem akarták családjaikat nyomorban hátra hagyni. Cork és környéke teli voltak azok gyermekeivel és rokonaival, a kik kimenendők voltak. Az útakat egész a hajóra szállás helyéig nagy számmal lepték el az asszonyok, a kik kisdedeiket vezették vagy czipelték s emlőiken tartották. Az ir tábornok félve a hatástól, melyet e nyomorult teremtmények megjelenésének és obégatásainak tenni kellett, kiáltványt tett közzé, melyben biztosítá katonáit, hogy feleségeiket és gyermekeiket magukkal vihetik Franciaországba. Igazságtalanok volnánk egy oly vitéz és hű gentleman emléke iránt, ha föltennők róla, hogy ezen ígéreteket téve, azok megneemtartása lett volna szándokában. Sokkal hihetőbb az, hogy az átmenni kívánczók számát kelletlenül kevesebbre becsülte, s akkor látta, hogy nem képes beváltani szavát, mikor késő volt másféle intézkedéseket tenni. Miután a katonák hajóra szállottak, sokak családja számára volt még hely. De nagy számmal maradtak a parton, a kik siralmas kiáltozással kérték fölvétetésöket. Mikor az utolsó csónakok is elindultak, ezek mind neki mentek a hullámoknak. Asszonyok belé csimpeszkedtek a hajókötelekbe s addig czipeltették magukat, míg lábuk szárazat nem ért, ekkor ujjaiuk levágattak, s ők a vízbe vesztek. A hajók indultak. Vad és iszonytató lárma emelkedett most a partról, s szánalomra indította még azokat is, a kiknek sziveiket az ir faj és a katholikus hit iránti gyűlölet megkeményíté. Még

*) Story folyt. ; London Gazette jan. 1691./2.

sivár Cromwelliták is, kik három évi kétségbeesett küzdelem után a vérbenázott és elpusztult sziget fölötti osztatlan uralmat végre kezökbe kerítették, meg voltak indulva azon jajveszékélés által, melyben egy leigázott nemzet minden dühe és fájdalma nyilvánult. *)

A vitorlák eltűntek. Azok, a kiket a halálnál is súlyosabb csapás tett özvegyekké és árvákká, tört szívvvel és buslakodva nagy tömegekben szóródtak szét az elpusztult országban, hogy vagy koldulva érjenek el hazáig, vagy éhen és nyomorban veszszenek el az utszélén. A száműzöttek elmentek, hogy idegen táborokban tanulják meg azt a fegyelmet, a mely nélkül a természetes bátorság keveset ér, s hogy különböző csatatérekén szerezzék vissza azt a katonai becsületet, melyet otthon a vereségek hosszú sorában elvesztettek. Irlandban béke volt. A gyarmatosok korlátlanul uralkodtak. A benszülött népség nyugottan viselé magát, a kimerültség és kétségbeesés kísérteties nyugalomával. Voltak ugyan sérelmek, rablások, gyujtogatások, orgyilkosságok. De egy századnál több mult el általános fölkelés nélkül. Ezen század alatt Nagybritanniában a Stuartház hivei két lázadást támasztottak. De sem, mikor az idősb trónkövetelő Sconeban megkoronáztatott, sem mikor az ifjabbik Holyroodban udvart tartott, e család zászlaját Connaught vagy Munster ki nem tűzte. 1745-ben az alatt, míg a skót felföldiek London felé mentek, Irlandban a római katolikusok oly nyugottak maradtak, hogy a lord helytartó a legkisebb kockázat nélkül küldhetett a Szent-György csatornán át több ezredet a Cumberland her-

*) Story folyt., Macariae Excid. ; O'Callaghan jegyzete ; London Gazette jan. 4. 1691/2.

czeg hadseregéhez. S ezen alávetés éppen nem a megelégedés, hanem az elbódultság és megtört kedély következménye volt. Szívökbe volt döfve a tör. A szenvedett vere-ségek emléke s a naponkinti bántalmak és elnyomatás megszokása leverte a szerencsétlen nemzet bátorságát. Voltak ugyan nagy ügyességű, erélyes és becsvágyó római katolikus irek, de ezeket mindenütt lehetett látni, csak Irlandban nem, p. o. Versaillesban, San-Ildefonsóban, Fri-gyes hadseregeinél és Mária Terézia hadseregeinél. Egyike a számüzötteknek Franciaország marchalja lett. Másik Spanyolországban első miniszter. Ha szülőföldén marad, a legutolsó s legtudatlanabb squire, a ki poharakat ürit elő-dei dicsőítésére, mélyen lenézi vala őt. Madridi palotájá-ban azon szerencsében részesült, hogy második György kö-vete buzgó udvarlásait fogadhatta, harmadik György kö-vetét pedig büszke szavakkal utasíthatta vissza. *) Egész Európában szétszórva voltak a vitéz ir tábornokok, ügyes ir diplomatak, ir grófok, ir bárók, ir lovagjai a szt. Lajos és sz. Lipót rendének, a fehér sasnak és aranygyapjunak, mig, hazájokban maradva, legfőlebb kis csapatok altiszt-jei vagy csekély helyhatóságok előljárói lehettek volna. Ezen férfiak, fajok e természetes vezetői kiüzve levén, az a mi megmaradt, teljesen gyámoltalan és szenvedőleges ál-lapotban volt. Az irság egy újabb pártütésétől oly keveset lehetett tartani, mint akár a nők és gyermekek egy párt-ütésétől a férfiak ellen. **)

Voltak ugyan ama napokban, erős viták az anyaor-

*) Wallt, illetőleg a ki VI. Ferdinánd és III. Károly minisz-tere volt, érdekes adatok foglaltatnak sir Keene Benj. és Bristol lord leveleikben, közzé tévé Coxe spanyol emlékirataiban.

**) Ezek Swift kifejezései, minőkkel nem egyszer, hanem több-

szág és a telep közt; de ezen viták a benszüllött népességet oly kevéssé érdekelték, mint az Ó-anglia és Uj-anglia között a bélyegtörvény fölötti vita érdekelte a veres indiánokat. Az uralkodó kisebbség, még ha maga pártütő volt is a kormány ellen, semmi elnézéssel nem viseltetett a pártütés legkisebb látszatánál is a leigázott többség iránt. Ama ró-

szőr s huzamosb időközökben élt. A szentséges esküről 1768. irt levelében azt mondja: »Ha mi (a papság) valóban félhetnénk ezen országban a pápistáktól, nehezen tarthatnának olyan ostobáknak benünket, hogy ne legyünk szintoly aggályosak mint mások, minthogy bizonynyal mi lennénk az első és legnagyobb áldozatok; de ellenkezőleg, mi csak oly jelentékteleneknek látjuk őket, mintha csak nők és gyermekek volnának... A köznép, vezetőik nélkül, fegyelem és természetes bátorság nélkül, alig jobb a favágóknál és vízfordóknál, s legkevesbbé sem képes, valamit ártani, bár mennyire hajlandó volna is reá.« A posztócsináló hatodik levelében (1724.) így ír: »A mi ez ország népét illeti, ez részint ír pápistákból áll, a kik hatalomra nézve olyan jelentéktelenek, mint a nők és gyermekek, részint angol protestánsokból.« Ismét a presbyteriek érdemigényében (1731) azt mondja: »A pápisták jószágai igen csekélyek, apró részekre oszlanak s naponkint fogynak; a köznép szegénységben van, tudatlan és gyáva, s oly keveset ér, mintha csupa asszonyok és gyermekek volnának. Nemessége és birtokos osztálya (gentry) legalább fele részben tönkre ment, száműzetett vagy megtérített. Mindnyájan mélyen érzik utófájdalmát az utolsó ír háború alatti szenvedéseiknek. Némelyek már külföldbe menekültek; mások, mint hallom, követni fogják őket; s a többiek, értem azokat, a kiknek még némi birtokuk van, el vannak határozva, soha koczkára nem tenni azt az ő babonás hitök visszaállítása kedvéért.«

Megjegyzem, hogy az én teljes meggyőződéseim szerint Swift akármely iratában az ír elnevezést soha sem alkalmazta valamely Írlandban született angolszász eredetűre. Ő magát oly kevéssé tekintette írlandinak, mint egy Calcuttában született angol nem tekinti magát hindunak.

mai hazafiak bármelyike is, a kik Julius Cäsárt, azért hogy király akart lenni, legyilkolták, minden habozás nélkül keresztre feszítette volna egész osztályát a gladiatoroknak, a kik ama legutálatosb és leggyűlöltebb nemét a rabszolgaságnak lerázni akarták volna. Ama virginiai patrioták közül, a kik a brit birodalomtól való elválásukat azon kétségbevonhatatlan jog nevében követelték, melylyel a teremtő minden embert felruházott a szabadsághoz, egy sem érzett volna legkisebb kételyt az iránt, vajon agyon ne lövessen-e egy feketét, a ki amaz elidegeníthetetlen jogot a szabadsághoz a maga részére igénybe vette. Épen ugy Irland protestáns urai, a kik fitogtatva vallották egy Locke és Sidney politikai tanait, a mellett azt tartották, hogy az a nép, mely a celta nyelvet beszéli, és misét hallgat, nem lehet ezen tanok által érintve. Molyneux kérdésbe voná az angol törvényhozás illetőségét. Swift, a gúny és támadás minden nemével ostromlá a kormányzási rendszer egész gépezetét. Lucas nyugtalanítá Harrington lord igazgatását. Boyle megbuktatá a Dorset herczegét; de mindezek közül egyiknek sem jutott eszébe, hogy a benszülött népességre hivatkozzék. Oly kevéssé gondoltak erre, mint hogy disznókra hivatkozzanak. *) Későbbi időben Flood Henrik az uralkodó osztályt egy parlamenti reform követelésére izgatá

*) 1749. Lucas a democraták bálványa volt saját osztályában. Érdekes megfigyelni, mit tartottak róla azok, a kik nem az ő osztályához tartoztak. Egyik főpariah O'Connor ezt írja: »Én legkevesebbé sem érdeklődöm sem bárki a mi szerencsétlen népünkben, Lucas ez esete iránt. Egy igaz hazafi nem mutatott volna annyi rozlelkűséget olyan szerencsétlen rabszolgák iránt, mint mi vagyunk.« Hozzá tesz igen találólag, hogy ama whig dicsekvők a szabadságot csak a maguk számára kívánják.

föl, s ezen reform elérése végett még forradalmi eszközök felhasználását is ajánlá. De sem ő, sem a kik őt vezéröknek fogadták s a kik rábeszélései folytán közel jártak a honárulás bünéhez, arra, hogy a leigázott faj a politikai jogok legkisebb részével felruháztassék, soha reá nem állottak volna. Az erényes és művelt Charlemont, a whigek whigje, egy hosszú emberéletet töltött el a küzdelemben azért, mit hazája szabadságának nevezett. De azon törvénynek, mely a választó jogot a római katolikusoknak is megadá, ellene szavazott s ő azon erős meggyőződésben halt meg, hogy a parlamentházat tisztán kellett volna tartani római katolikus tagoktól. Valóban, a forradalmat követő évszázad alatt az angol protestánsoknak buzgalma az irlandiak jogainak letapodásában, többnyire egyenes arányban állott a szabadságért átalában való buzgalmukkal. Ha valamelyik egy kis részvétet nyilvánított a kisebbség igája alatt nyögő többség iránt, azt bizonnyal mint bigot toryt és magas egyházpártit hurrogatták le. *)

Ezen egész idő alatt csak a félelem által fékezett gyűlölet vert gyökeret a benszülöttek sziveiben. Még ugyanaz a nép voltak, mely 1641-ben fegyvert ragadott O'Neill felhívására, 1689-ben pedig Tyrconnel felhívására. Nekik az állam minden hivatalos ünnepe gyásznap volt, s

*) Ily tárgyakra nézve Johnson volt korának legszabadelvűbb politikusa »Az irek« mondja, nagy hévvel, »a legtermészetellenibb állapotban vannak, mert ott a kisebbség uralkodik a többség fölött.« Gyanitom, hogy Beckford alderman és Sawbridge alderman ebben legkevesebbé sem értettek egyet vele. O'Connor Károly, a kinek a whig Lucasról való kedvezőtlen véleményét idéztem, az ő előbeszédében az irlandi történethez, nagy elismeréssel van a tory Johnson szabadelvűsége iránt.

az állam minden diadaljele egy szégyenemlék. Soha sem ismertük s alig tudjuk magunknak képzelni is egy oly nemzet érzelmeit, a mely arra van kárhozthatva, hogy minden köztéren aláigáztatása emlékjeleit szemlélgesse. Az irlandi római katolikusok szemeit minden felé ily emlékek botránykoztaták. Országuk gyüléstermének átellenében, az ő legyőzőjük szobrát látta. Ha bement, a falak festményein elődei vereségeit látta. Végre száz esztendő s rabszolgaság után, melyet a felszabadítás egyetlen erősb s átgondoltabb kísérlete nélkül türt, a francia forradalom az elnyomottak szívében vad reményeket keltett föl újra. Azon emberek, a kik a Jakab által Kings Innben tartatott parlament minden szenvedélyét örökölték, nem hallhatták megindulás nélkül a bukását egy dús gazdag államegyháznak, futását egy hatalmas nemességnek, s roppant birtokterületek elkoboztatását. Soha ki nem alvó régi gyűlölség támadott föl újra oly indokok összeműködése folytán, a melyek más társadalomban egymást ellensúlyozták volna. A pápaság és a jacobitismus szelleme, másutt mindenütt egymásnak kérlelhetetlen ellenfelei, természetellenes csodálatos szövetségben egyesültek ez egyszer egymással. Ezek egyesített hatása idézte elő a benszült népességnek harmadik és utolsó fölkelését a gyarmatosok ellen. A Gal-moy és Sarsfield katonáinak unokái álltak szemben a Wolseley és Mitchelburn katonáival. A celták ismét nyugtalanul tekintettek ama vitorlák felé, melyek Brestből fogának segítséget hozni; s a szász ismét Anglia egész hatalmára támaszkodott. A győzelem ismét a jól nevelt és jól szervezett kisebbségé lett. De, szerencsére, a legyőzött nép onnét nyert segítséget, a honnét egykor kérlelhetetlen szigornál egyebet nem várhatott. Ezen időben már a tizen-

nyolczadik század bölcsészete a whiggismust megtisztította ama türelmetlenség szenyjétől, mely a tizenhetedik század puritanismusával való hosszas és szoros frigyeseülése alatt ragadt reá. Felvilágosult emberek megérteni kezdék, hogy azon érvek, a melyekkel Milton, Locke, Tillotson és Burnet a lelkiismeretek szabadságát védték, nem kevesebbé szólnak a római katolikusok mellett, mint az independensek vagy baptisták mellett. Az a nagy párt, mely az exclusionisták-tól sőt még a kerekfejűektől veszi származását, harmincz éven át, egyaránt daczolva a királyok homlokredőivel s a sokaság lármájával, folyvást követelte részesíttetését a mi szabad alkotmányunk jótéteményeiben azon ir katolikuskoknak, a kiket a kerekfejűek és az exclusionisták merőben vadászni való állatoknak vagy teherhordó marháknak tekintettek. De más történetirónak lesz fentartva ama nagy küzdelem viszontagságainak s az ész és igazság végleges győzelmének leírása. Szerencsétlenségre ez a történetiró az ily erőfeszítések és áldozatok diadalát nyomban követő csalódásokat is kénytelen lesz följegyezni: s azt, hogy sokkal nehezebb a rosz szenvedélyeket kiirtani, mint eltörölni a rosz törvényeket; s hogy, miután a törvénykönyvből rég eltűnt minden nyoma a nemzeti és vallásos gyűlöletnek, ez a nemzeti és vallásos gyűlölet még milliók szívében dühöng tovább. Vajha azt is elmondhatná, hogy bölcsesség, igazság és idő megtették Irlandban is azt, a mit megtettek Skóciában, s hogy a brit szigeteken lakó minden népfaj végre egy nemzetté olvadt össze!

XVIII. FEJEZET.

Oktober tizenkilenczedikén 1691. Vilmos Németalföldről Kensingtonbe érkezett. *) Harmadnapra ezután megnyitá a parlamentet. Az ügyek állása egészben kedvező volt. A szárazföldön volt veszteség és nyereség: de a mérleg Anglia javára hajolt. Monk elesteért ott volt Athlone bevétele, az aghrimi győzelem, Limerick megadása és Irland lecsendesítése. Vizen nagy győzelem nem volt: de nagy kifejtése a hatalomnak és tevékenységnek; s habár sokan keveslették a történeteket, azt senki se tagadhatá, hogy a dolgok jobbra fordultak. A Torrington gyengeségei és bűnei által okozott romlás helyrehozott: a hajóhad jól felszereltetett: az adagok bőven és jó minőségben osztattak ki; s annál fogva a hajólegénység egészsége is azon korban bámulatos jó volt. Russell, a ki a szövetséges tengeri haderőt vezénylé, hiába kínálta ütközettel a francziákat. A fehér lobogó, mely az előbbi évben ellenállás nélkül járta be a csatornát Land's Endtől a Dover utjáig, most, ha a mi árbo czainkat husz mértföldnyi távolságról meglátták, visszahuzódott a nyílt tengerről s a bresti öböl mélyébe rejté el magát. Egy angol hajóosztály megjelenése a Shannon torkolatánál, dönté el sorsát az utolsó erősségnek, melyet

*) London Gazette. oct. 22. 1691.

még Jakab király számára tartottak, s a levanti kereskedők egy hajórajja, mely négy millio sterlingre volt becsülve, oly veszélyeken át, melyek a lombardstreeti biztosító társulatoknak álmatlan éjeket szereztek, szerencsésen kísértette be a Temzébe. *) A lordok és követek helyesléssel hallgatták a trónbeszédet, melyben a király szerencsét kívánt nekik az irlandi háboru kimeneteleért, s azon biztos reményét fejezte ki, hogy a Franciaország elleni háboru folytatásában segiteni fogják. Azt mondá, hogy erős tengeri fegyverkezés lesz szükséges, s hogy nézete szerint, a szárazföldön hatvan ezer embernél kevesebbel nem lehet a harcotot sikeresen folytatni. **)

Meleg szavakkal mondtak neki köszönetet, a kívánt haderő megszavaztatott; s bőpénzsegély ajánltatott meg nagyobb nehézség nélkül. De mikor a kivetés módjai jöttek szóba, némi elégtelenség jelei voltak észrevehetők. Tizen-nyolcz hónappal az előtt, mikor az alsóház a civillista megállapításával foglalkozott, több tag könnyen megfogható hajlandóságot mutatott a hivatalnokok díjjainak és fizetéseinek felpanaszlására. Merész beszédek tartattak, s a mi szokatlanabb, ki is nyomattak: nagy izgatottság volt a házon kívül, de semmi sem történt. Most a tárgyat újra fölevenítették. Az előző évben az állami számadások megvizsgálására kiküldött bizottság némely oly tényeket fedezett föl, melyek nagy fölháborodást szültek, s más olya-

*) Burnet, II. ; Burchett emlékiratai a tengerészeti dolgokról ; az angol és hollandi flotta naplója, egy a fedélzeten volt tiszt levelében, aug. 21. 1691. Azt írja : egészségi állapotunkat isten után, azon rendkívüli gondosságnak tulajdonítjuk, mely ételmezésünkre fordítatot, úgy az ételt mint az italt illetőleg.

nokat, mik sulyos gyanut támasztottak. A ház teljesen elhátározva látszott lenni messze kiható reformok behozatalára; s igaz az, hogy egy ily reformot semmi más nem odázhatott volna el, csakis a reformerek erőszakoskodása. Hogy ezek heveskedtek, az ugyan nem lehet meglepő. A közszolgálatban állók közvetett és közvetlen nyereményeik roppant mérvben növekedtek, míg minden más ember jövedelmei csökkenőfélben voltak. A rentek alászálltak: a kereskedelem pangott: mindenki, akár őseiről reá maradt örökségéből, akár saját szorgalma keresményéből élt, kénytelen volt összehuzni magát. A köznyomorban egyedül csak a hivatalnokok érezték jól magukat. »Nézzétek« kiálták haragra gyulva a földbirtokosok, »azt a vám felügyelőt. Tíz évvel előbb ő gyalog járt, mi lovon. A mi jövedelmünk le apadt: az ő fizetése megkétszerezedett: mi eladtuk lovainkat: ő megvette azokat; s most mi járunk gyalog, és bennünket sárral fecskendez be kocsija és hatos fogata.« Lowther hasztalan törekvék megállani a vihart. Keveset figyeltek reá a falusi nemesek, a kik nem rég egyik vezéröket látták benne. Ő elhagyá őket: udvaronczzá lett. Két jó hivatala volt, egyik a kincstárnál, másik az udvartartásnál. Legujabban a királytól két ezer guineát kapott ajándékba. *) Egészen természetesnek látszott, hogy azon visszaéléseknek védelmére kelt, melyekből magának is haszna volt. A gunyolódásokat és szemrehányásokat, mikkel elhalmozták, gyengéd természete nem tűrhette. Elveszté fejét, a ház pitvarában majdnem elájult, s más helyen veendő elégtételről

*) Ez kitűnik Lowthernek fiához irt egy leveléből, mikor Lonsdale lordja lőn. Egy másolata meg van a Mackintosh kzt. k.

beszélt. *) Sajnos, hogy ez időben egy tag sem szólalt föl a végett hogy az ország összes polgári közigazgatása gondos vizsgálat alá vétessék, a sinecurák megszüntessenek, a túlhatalmazott hivatalos díjazások mérsékeltessenek s egy államtisztviselőnek se engedtesse meg, hogy tudvalevő és törvényes díján kívül bárminő mellékjövedelmeket szedjen. Ezen az úton lehető lett volna a közterhek könnyebbitése s egyuttal minden államhatóság tekintélyének öregbitése. De szerencsétlenségre, azok, a kik leghangosabban kiabáltak a tulkapó visszaélések ellen, teljesen képtelenek voltak a reform munkájára. Deczember tizenkettedikén, némely bohó emberek, kiknek neveik nem jutottak el hozzánk, azzal az indítvánnyal léptek föl, hogy a ház elnökén, a birákon és külköveteken kívül egy polgári hivatalnok se huzhasson ötszáz fontnál nagyobb évi fizetést; s ez indítvány nem csak elfogadtatott, hanem egyetlen szó ellenzése nélkül fogadtatott el. **) Azok, a kiknek leginkább érdekekben állott volna azt ellenezni, látták, hogy ellenzésök legfőlebb ingerelné a többséget, s kedvezőbb időre tarták fönnt magukat. Ez a kedvezőbb idő hamar elérkezett. Mihelyt vérök kihült, pirulás nélkül egy józan ember sem gon-

*) L. alsóházi napló, decz. 3. 1691; Grey: Debates. Sajnálni lehet, hogy a számvizsgáló bizottság jelentése nem maradt fönnt. Lowther, fiához irt levelében, ezen gyötrelmes napról igen keserűen emlékezik. »Ki volna képes« kérdi, »ha van megevő kenyere, a közszolgálatban kifejtett minden szorgalom és buzgóság után mely embertől kitelhetett, s miután a királynak, a kitől mégis minden államhatalom származik, teljes megelégedését érdemelte ki s mindenki irányában becsülettel teljesítette kötelességét, elviselni ezen emberek gyűlöletét, a kik minden felsőbbséget gyűlölnék?«

**) Alsóh. napló, dec. 12. 1690/1.

dolhatott arra, hogy oly határozatra adta szavazatát, mely semmi különbséget se tett a sinecurista és az állam munkás szolgálja közt, s az iratok másolásával foglalkozó irnokok és a miniszterek közt, a kiknek bölcsességétől és becsületességétől talán a nemzet sorsa függött. Az adóhivatal portásának a fizetése, egy botrányos fogással ötszáz fontra csigáztatott föl, ezt ötvenre kellett volna leszállítani. Más felől, egy államtitkár évi díjja, a ki hivatalát kellőkép betudta tölteni, igen olcsón lett volna öt ezerben megszabva. Ha az alsóház határozata életbe lép, mind az a fizetés, melynek nem kellett volna ötven fontnál magasabbnak lenni, mind az, a mely ötezerrel sem volt tulzottnak mondható, egyaránt ötszázban állapittatott volna meg. Ily képtelenség a legdurvább és legeggyűgyűbb rókavadászt is bosszantotta volna a házban. Ellenhatás következett; s mikor néhány heti időközre egy a december tizenkettediki határozattal öszhangzásban levő adótörvény hozatott javaslatba a nemmel szavazók hallatták magukat: a speaker nézete szerint ezeké volt a többség, s az igenlők nem merték azt kérdésbe vonni, s így az oktalan terv, a mely szavazás nélkül fogadtatott el, szavazás nélkül is vettetett el; s e tárgy többé nem jött szóba. Ilykép egy sérelem, melyet botrányos volta miatt, a belőle hasznót huzók sem mertek védelmezni, tisztán az azt megtámadók ügyetlensége és tulzása által örökítettett meg. *)

Az ülésszak elején komoly vita tárgyat képezé a limericki egyezség. Az alsóház, azon felsőbbbségi hatalom gyakorlatában, melylyel az angol törvényhozás Anglia minden kapcsolt részei fölött birt, egy billt küldött föl a lor-

*) Alsóházi napló feb. 15. 1690/1. Baden az Egyesült tartományokhoz, jan. 26.—feb. 5.

dokhoz, mely szerint az ir parlamentben senki sem ülhetett, sem közhivatalt, akár polgárit, akár katonait vagy egyházit Irlandban nem viselhetett, sem ügyvédi vagy orvosi gyakorlatra nem bocsáttatott, az alattvalói és felsőbbbségi eskü letétele, s a transsubstantiatio elleni nyilatkozat aláírása nélkül. A főrendek nem voltak nagyobb hajlandósággal az irek iránt, mint az alsóház. Egy peer sem szándékozott, valamely politikai joggal ruházni föl a romai katolikusokat. Sem elvben, úgy látszik, egy peer sem tett kifogást azon kegyetlen és képtelen rendszabály ellen, mely a romai katolikusokat a nemesb keresetmódoktól eltiltotta. De úgy hitték, hogy ez a szabály, noha elvileg kifogástalan, ha minden kivétel nélkül fogadtatik el, egy határozott szerződés megszegése lenne. Ő méltóságaik tehát előkérték a limericki egyezséget, letétették azt a ház asztalára, fölolvastatták s azt kezdték megfontolás alá venni, vajon az alsóház által szerkesztett törvény megegyeztethető-e a kormány által elvállalt kötelezettségekkel. Egy eltérés megjegyeztetett. A polgári egyezés második czikkében kikötetett, hogy mindenki, a ki az irek által tényleg birt valamely erősségben lakott, az alattvalói eskü letétele mellett jogositva legyen a forradalom előtt gyakorolt keresetmódját ismét folytathatni. Ezen egyezésnek kétségkívül megszegése volna azt követelni valamely ügyvédtől vagy orvostól, a ki az ostrom alatt Limerick falai közt volt, hogy a felsőbbbségi esküt tegye le s a transsubstantiatio elleni nyilatkozatot írja alá, mielőtt tiszteletdíjat elfogadni merne. Megkérdezték Holtot, s megbízták a capitulatio föltételeivel megegyező szöveg szerkesztésével.

A bill, Holt javitmányaival, visszaküldetett az alsó-

házhoz. Ez előbb elvetette a javitmányt, s értekezletet kívánt. Az értekezlet megadatott. A festett teremben Rochester az alsóház megbizottjainak átadta a limericki egyesség egy példányát s komolyan hangsúlyozá a közbecsület sértetlen megóvásának fontosságát. Ezen felhívás olyan volt, melynek egy becsületes ember sem állhatott ellent, daczára minden nemzeti és vallásos gyűlölködésnek. Az alsóház újra fontolóra vette a kérdést, s az egyezés felolvastatása után, némi csekély módosítással elfogadta azt, a mit a lordok javasoltak. *)

A bill törvényynyé lett. Azon időben nem nagy figyelmet gerjesztett az, de több nemzedék letünése után, nagyon elkeseredett viszályra adott alkalmat. Sokan közölünk jól emlékezhetnek, mennyire fel volt a közvélemény izgatva harmadik György és negyedik György napjaiban azon kérdés folytán, vajon római katolikusok ülhessenek-e a parlamentben. Kétkedni lehet, ha vajon volt-e valaha vita ugy elferdítve, a történetírás által. Az egész multat meghamisították a jelen kedvéért. Három század összes nagy eseményeit eltorzítva s hamis színben láttuk a mi saját elméleteink és szenvedélyeink ködében. A vallásszabadság né-mely barátja, nem elégedve meg azon előnnyel a melyet tisztán az okok harcza okok ellen nyujta, azon állitással gyengíté meg az ügyet, miszerint az ir romai katolikusok kizárása a parlamentből a limericki egyezés ellen van. Ezen egyezés első czikke, ugy mondatott, az ir római katolikusoknak vallásuk szabad gyakorlatát oly mérvben biztosítá, a minőben második Károly alatt élvezték azt, Második Károly idejében pedig semmi eskü által nem záratott ki egy római katolikus sem az ir parlamentből. Ily es-

*) 3. Stat. W. és M. Felsőházi napló, nov. 16. 1691. Alsóház napló, dec. 1., 9., 5.

küt tehát, a szerződés megszegése nélkül, most sem lehet követelni tőle. Különösen 1828-ban állították az alsóházban előtérbe ezt az érvet, mintha ez volna legfőbb támasza egy ügynek, melynek semmi támaszra nem volt szüksége. A protestáns felsőbbség bajnokai örültek rajta, hogy a politikai kérdésből, melyben nem volt igazuk, egy jogtörténelmi kérdés lett, a melyben igazuk volt. Nem volt nehéz nekik bebizonyítani, hogy amaz első cikkely úgy a mint azt mind a két szerződő fél értelmezé, mást nem akart mint türni a római katolikus isteni tiszteletet, úgy miként annak előtte türve volt. Azt a cikkelyt Ginkell szerkesztette; ő pedig, mielőtt azt leírta volna, világosan kijelentette, hogy inkább újra a fegyveres elintézéshez folyamodik mintsem beleegyezék abba, hogy az ir pápisták polgári és katonai hivatalokra képesíttessenek, szabadmesterségeket gyakorolhassanak, vagy helyhatósági testületek tagjaivá lehessenek. Hogy lehet föltenni róla, hogy ő a főrendi házat és a képviselő házat meg akarta nyitni azoknak, a kiket még egy timár, vagy csizmadia czéhből is kizárt? Ugyszintén, hogy lehet föltenni az angol főrendekről, hogy a midőn oly lelkiismeretes tiszteletet tanusítottak a kötött szerződések iránt, míg az alsóházat a szerződések tiszteletben tartása végett nyilván megleczkézték, míg azon kor legelső, legtanultabb jogtudósainak véleményeit meghallgatták a kötések megtartásának legbiztosb módjai iránt, hogy az alatt ők maguk a köztörvényt oly feltűnő módon megsértették legyen, s hogy nem találkozott volna köztük csak egy is a ki becsületből vagy pártoskodásból az ily szenteskedéssel párosult képtelen hitszegés ellen ne tiltakozzék? Vagy, ha ezt elhihetnők is, hogyan képzelhetjük, hogy a világon senki föl nem szólalt volna ily alávalóság ellen; hogy a saint-

germainsi udvar és a versaillesi udvar mélyen hallgatott volna; hogy egy ir száműzött, egy angol elégületlen ne zuglódott volna; hogy az egész jakabpárti sajtó ne használta volna föl támadásra vagy gúnyolódásra ezt a kínálkozó alkalmat; s hogy csak a tizenkilencedik század politikusainak lett volna föntartva hogy, a tizenhetedik században kötött valamely szerződésnek néhány héttel aláíratása után, Europa szeme láttára, oly botrányos módon történt megszégését felfödözzék? *)

Ugyanazon a napon, melyen az alsóházban először olvastatott a bill, mely Irlandot a protestáns kisebbségnek föltétlen uralma alá adta, még egy más nagy fontosságu kérdés vettetett tárgyalás alá. Az egész országban, de különösen a fővárosban, a kikötőhelyeken s a kéziparos városokban nagy izgatottság volt a nyugotindiával való kereskedés miatt; heves tollharcz dühöngött már egy idő óta; s több fontos ugy politikai mint kereskedelmi kérdés vettetett föl, melyet csak a törvényhozás oldhatott meg.

Sokszor ismételtetett és soha sem szabad feledni,

*) Az ir katholikusok panaszkodtak s nagyon is alaposan hogy utóbbi időkben a limericki szerződés megszegtetett; de épen ezen panaszaik képezik a legnagyobb bizonyítékát annak, hogy nem 3 V. és M. törvénye által sértetett meg az a szerződés. Így, a »Light to the Blind« szerzője, az első cikkelyről szólva, ezt írja: »Ezt a cikket, hét évvel később, megsértette egy az orániai herczeg által egybehívott írlandi parlament, a mely törvényt hozott a katholikus püspökök, egyházi méltóságok és szerzetesek kiűzetésére.« Bizonynyal nem így irt volna, ha a cikket már két hónappal aláíratása után, az angol parlament megszegte volna. Mac Geoghagan abbé szintén panaszkodik, hogy az egyezés néhány évvel megkötése után már megsértetett. De azt nem állítja, hogy a 3 V. és M. törvénye által sértetett meg.

hogy a mi politikánk nagyban különbözik mindazon politikától, mely az utolsó nyolczvan év alatt más államtesületek által rendszeresen üzetett, czikkekre foglaltatott s szentesített. Durva korban vette az eredetét. Egészében nem lelhető az föl semmi formaszzerű okiratban. A fejedelem és a törvényhozás teendői közti határvonal, egész hosszában, vitatott tér vala. Átlépései minduntalan előfordultak s tüettek is, ha nem voltak szerfölött sértők. Ily túlkapások, mint olyanok, többnyire megtorlás nélkül hagyattak. Csak ha az ily túlkapás nagyobb kárt okozott, szállalt föl a sértett fél az ő joga mellett s követelte a határvonal szigorubb megjelölését s ezentul pontosabb megtartását.

Sok oly kérdés, mely legtöbb és leghevesebb vitára adott alkalmat a mi uralkodóink és parlamentjeink között, a Jogok billje által végleges megoldást nyert. De egy kérdés, pedig aligha kevesbbé fontos a már mindenkorra megoldottnál, még eldöntetlen volt. Valóban, ez a kérdés, a mennyiben most kimutatható, a conventben soha elő sem hozatott. A királynak, az ország ősi törvényei szerint, kétségtelen nagy hatalma volt a kereskedelmi viszonyok szabályozása körül, de a legokosabb bíró alig tudta volna határozottan megmondani, mennyire terjedt e hatalom köre. Átalában el volt ismerve a királynak azon joga, hogy a súlyokat és mértékeket meghatározhassa s hogy pénzt veressen; hogy tőle nyert meghatalmazás nélkül nem lehetett heti vagy országos vásárokat tartani; hogy egy hajó sem rakodhatott le valamely öbölben vagy partnál, a melyet ő kikötőnek nem nyilvánított. Ráadásul azon kétségtelen jogához, mely szerint egyes helyeket külön kiváltságokkal ruházhatott föl, ő rég követelte azt a jogot, hogy egyes

társulatoknak s egyéneknek is különös kereskedelmi kiváltságokat adományozhasson; a mi elődeink szokás szerint nem tartották érdemesnek ezt a követelést kérdés alá venni mindaddig, a míg súlyosb következményeit nem tapasztalták. Végre, Erzsébet uralkodása alatt, az egyedáruságok adományozásának joga nagy visszaéléseket kezdett maga után vonni; s mihelyt ily visszaélések tapasztaltattak, el kezdték a jogot is vitatás alá venni. A királynő bölcsen kikerülé az összeütközést egy képviselő házzal, melynek mögötte állott az egész nemzet. Ő nyíltan bevallá, hogy van ok panasza, megsemmisíté az elégtelenséget keltő kiváltságleveleket; s azért népe, elragadtatva engedelkenysége s annak kegyteljes modora által, nem követelte tőle a kérdéses előjogról való világos lemondását.

Az elégtelenség, melyet az ő bölcsesége lecsendesített, újra fölébredett utódának ama becsstelen és kislelkű politikája folytán, melyet ez a kormányzás mesterségének nevezett. Ő készséggel osztogatta a gyűlöletes egyedárusági kiváltságokat. Mikor a parlament támogatására volt szüksége, szintoly készséggel visszavonta azokat. A mint a parlament szétoszlott, a nagy pecsét még gyűlöletesb okiratokra nyomatott reá, mint a minőket előbb visszavont, Végre az a kitűnő alsóház, mely 1623-ban gyűlt össze, egy hathatós gyógyszert határozott a baj ellen. A király kénytelen volt beleegyezését adni egy törvényhez, mely a királyi hatalom által engedélyezett egyedárukat érvényteleneknek és semmiseknek nyilvánítá. Mindazonáltal némi kivételek tétettek, de szerencsétlenségre, nem határoztattak meg világosan. Különösen kimondatott, hogy minden kereskedelmi társaság, mely bizonyos határozott célra alakult, megtartsa

törvényes kiváltságait. *) Az a kérdés, vajon egy ilyen társulatnak a korona által engedélyezett valamely egyedáruság törvényes kiváltságnak tekintessék-e vagy ne, eldöntetlen hagyatott, és sok éven át, küzdteréül szolgált a jogtudósok elmésségének. **) A nemzet azonban, egyszerre megszabadulva tömérdek terheltetéstől és boszantástól, mely naponként s minden tüzhelynél kinosan érezteté magát, nem volt oly hangulatban, hogy ama kiváltságlevelek érvényességét vitatgassa, a melyek oltalma alatt egy két londoni társulat a világ távol részeivel kereskedést űzött.

Ezen társulatok között a legfontosabb hasonlíthatlanul az volt, a mely a tizenhatodik század utolsó napján, Erzsébet királynő alatt, a Keletindiával kereskedést űző londoni kereskedők kormányzója és társasága czége alatt jegyeztetett be. Mikor ez a híres testület megalakult, a mogul császárság hatalma és dicsősége zenitjén volt. Akbar, a Tamerlan házbeli fejedelmek legügyesbika s legjobb bika, akkor temettetett el egy olyan mausoleumba, a melyhez nagyszerűségben hasonlót Európa nem mutathatott föl. Utódaira olyan birodalmat hagyott, mely népességre ugy mint bevételekre nézve húszszorosan fölülmulta Angliát,

*) Stat. 21. Jac. 1. fej. 3.

**) L. különösen két levelét egy ügyvélnak a keletindiai társaságról (1776) és egy feleletet e két levélre ugyanazon évről. L. még Jeffreys ítéletét a monopoliumok nagy ügyéről. Ezen ítélet közzétetett 1689-ben, Jeffreys bukása után. Szükséges volt az előszóban ajánlgatni oly dolgot, a mely oly gyűlölt czéget viselt. »Ajánlani ezt a tárgyat« mondja a kiadó, »nem kívánom a szerzője miatt. De annyit mondhatok, a mennyi nekem mondatott, hogy megérdemli egy gentleman figyelmét.« Jeffreys nyelve igen bántó, sokszor ocsmány, néha olyan hizelgő, de a dolog lényegére nézve az okoskodása bizonynyal ügyes, ha nem döntő.

mely pedig a mi nagy királynőnk alatt, az európai hatalmak közt első helyen állott. Érdekes és tanulságos látni, hogy ez a két ország, melynek egykor oly szoros összekötetésbe kell vala egymással jönnie, mily keveset tudott akkor egymásról. A legfelvilágosultabb angolok Indiára tudatlan bámészkodással néztek. India legfelvilágosultabb benszülöttei alig tudtak annyit, hogy Anglia létezik. A mi elődeink némi homályos képzelettel birtak a végtelen bazárokról, melyekben vevők és eladók hemzsegnének, csillognak az aranyszövetek, tarka selymek és drága kövek; amaz ékszer-tárákról, a melyekben rakásszámra volt a gyémánt és a vert arany felhalmozva; oly palotákról, a melyekhez hasonlítva Whitehall és Hampton Court gunynóknak tündek föl, oly hadseregekről, melyek tiszszereken fölülmulták azt, a melyet Tilburyben az armada visszaverése végett egybegyűlve láttak. Másrésről, az agrai Durbarban hihetőleg egy államférfinak sem volt tudomása arról, hogy közelében a lenyugvó napnak van egy hitetlenek nagy városa, London nevezetű, melyben egy nő uralkodik, s hogy ez frank kereskedők egy társulatának kizárólagos kiváltságot adott arra, hogy birodalmából rakott hajókkal közlekedhessenek az indus vizeken. Hogy az a társulat valamikor egész India fölött uralkodni fog, az oczeántól egész az örökös hó vonaláig, hogy teljesen maga alá fog hódítani nagy tartományokat, a melyek Akbar tekintélyét soha sem ismerték el, hogy kormányzó helytartókat fog küldeni, a kik az ő fővárosában székeljenek s az ő örökösének havi nyugdíjat vessenek ki, ezt a legbölcsebb európai vagy keleti államférfiu szintoly lehetetlennek tartotta volna, mint azt, hogy a mi földgolyóink lakói a Venus vagy Jupiter bolygóban találjanak egy új birodalmat.

Három emberöltő mult el azóta; s még mi sem mutatott arra, hogy a keletindiai társaság valaha egy ázsiai nagyhatalmassággá váljék. A mogul birodalom, noha belső korhadástól aláásva s bukása felé tántorogva, a távol nemzetek előtt teljes erőben és virágzásban levőnek tünt föl. Aurengzebe, a ki azon hónapban, melyben Cromwell meghalt, a világ hódítója büszke czimét vette föl, uralkodását még Anna királynő idejében is sokáig folytatta. Ő nagyobb terjedelmű birtok fölött uralkodott, mint bármelyik előde. A legtávolabbi nyugatra elhatott nevének hire. Itt Dryden egy tragedia hőségé tette őt, mely magában elég volna annak kitüntetésére, mily keveset tudtak az azon korbéli angolok arról a roppant birodalomról, melyet unokáik meghódítandók és kormányzandók valának. A költő muzulman fejedelmei Amadis modorában szerelmeskednek, Socrates haláláról szavalgatnak s beszédeiket Ovid mythologiai elbeszéléseire való czélzásokkal ékesítik. A brahmini metempsychosis a muzulman vallás egyik hitágazataként szerepel; s a muzulman szultánnők, brahmini szokás szerint, férjeikkel megégettetik magokat. Ez a dráma, melyet egykor telt színházak dühösen megtapsoltak, s finom uracsok és hölgyek könyv nélkül tudtak, most feledve van. De életben maradt abból egy hely s még ezeren ismétlik azt a nélkül, hogy tudnák honnét származik. *)

*) Addison Clarindája egy héten át, a melyről naplót vezetett, mást nem olvasott mint Aurengzebet, Spectator 323. Azt álmodá, hogy Froth ur a lábainál feküdt, s őt Indamorának nevezte. Barátnője miss Kissy, könyv nélkül ismétlé a darab nyolcz legjobb sorát, azokat kétségkívül, melyek ezzel kezdődnek: »Trust on, and think to-morrow will repay.« (Bizzál s gondold, a holnap megvigasztal stb.) Lucrétiusban nincs szebb nyolcz sor.

Noha a keletindiai társaság nagy politikai jövőjét még mi sem gyaníttatá, ez a testület már akkor nagy befolyással bírt a londoni cityben. Hivatalos helyiségei, melyek igen csekély részén állottak azon térségnek, a melyet most foglalnak el, a nagy tűz pusztításaitól megkiméltettek. Ama napokban az India House fából és főszből volt csinálva, s dusan felczifrázva az Erzsébeti korszak szép faragványaival és rostélyzatával. Az ablakok fölött egy festmény a tenger hullámain hányatott hajókat mutatott. Az egész építmény tetején egy kolosszáli fa Neptun állott, a ki két delphin között nézett alá a Leadenhall Streeten tolongó népre. *) Ezen helyiségben, mely az e nevet viselő mostani szobák és folyosók labirinthjével hasonlítva igazán szűk és szegényes volt, a társaság második Károly uralkodásának nagyobb része alatt olyan fölvirágzásnak indult, a melynek párját a kereskedés történelme alig mutathatja föl; s mely az egész főváros csodálatát, kapzsiságát és élénk irigységét kelté föl. A jóllét és fényűzés gyorsan emelkedett. A keleti fűszerek, szövetek és ékszerek iránti előszeretet napról napra jobban terjedt. **) A tea, melyet azon időben, mikor Monk a hadsereggel Skóciából Londonba jött, mint Chinából való nagy ritkaságot szoktak körülhordozni, megbámulni s épen csak ajkaikkal érinteni, nyolcz évvel később rendes bevétel tárgya lett s oly mennyiségben fogyasztatott, hogy a pénzügyérek kész adótárgynak tekinthették azt. A hadviselés mesterségében tett haladás hallatlan kelendőséget szerzett azon

*) Az India housenek tizenhetedik századbéli egy érdekes metszvénye van a Gentleman's Magazine deczemb. sz. 1784.

**) L. Davenant levelét Malgravehez.

alkatrészeknek, melyekből a lőpor készült. Ugy számították, hogy egész Európa egy éven át nem készít annyi salétromot, a mely Vauban elvei szerint megerősített csak egyetlen város ostromára megkivántatnék. Az Indiából érkező segély nélkül, úgy mondaték, az angol kormány nem volna képes egy hajóhadat fölszerelni, hacsak föl nem túratja London összes pinczéit, hogy a falakról a salétrom-részecskéket lekaparja. *) A visszahelyezés előtt alig ment egy hajó a Temzéről a Ganges deltájáig. De a visszahelyezést követő huszonhárom év alatt az ama gazdag és népes vidékről való évi behozatal értéke nyolcz ezer fontról háromszáz ezerre emelkedett.

A nyereség, melyet ezen folyton gyarapodó kereskedést kizárólagosan üző testület húzott, szinte hihetetlen volt. A tőke, mely tényleg befizettetett, nem volt több háromszáz hetvenezer fontnál; de a társaság könnyen kapott kölcsönt hatszáztóli kamatra, kereskedelembe fektetett tőke pedig, úgy hiresztelék, harmincz száztólit hozott. A nyereség oly sokra ment, hogy 1676-ban minden részvényes a befizetett egész tőkájével fölerő osztalékot kapott. Az ily módon megkétszerezett tőkétől, öt éven át, átlag husz száztóli fizettetett évenként. Volt olyan idő, mikor száz fontnyi részvényt hatvanon meg lehetett venni. Még 1664-ben is a tőzsdén az árfolyam csak hetvenen állott. De 1677-ben az ár fölment kétszáz negyvenötre, 1681-ben háromszáz volt, utóbb fölment háromszázhatvanra; s úgy beszéltek, hogy ötszázon is történtek vételek. **)

*) Felelet a keletindiai társaságra vonatkozó két levélre, 1678.

**) Anderson szótára; White Gy. jelentése a keletindiai társaság kereskedéséről, 1691; Értekezés a keletindiai kereskedésről, Philopatristól 1681.

Az indiai kereskedés roppant nyereiményei talán nem nagy zugolódást keltettek volna, ha számosabban részesülhettek volna azokban. De míg a részvények értéke folyvást emelkedett, a részvényesek száma apadófélben volt. Azon időben, mikor a társaság virágzása tetőpontján volt, az egész kezelés egy két roppant gazdagságu kereskedőnek a kezében volt. A részvényesek akkor minden ötszáz fontnyi érték után, mely nevükön volt, birtak egy szavazattal. Azon korbéli röpiratok állítása szerint öt egyén rendelkezett a szavazatok egy hatodrésszéval, s tizennégy egyén a szavazatok egy harmadával. *) Egynél több szerencsés üzér volt ismeretes, a ki az egyedáruságból tizezer font évi jövedelmet huzott; s a királyi tőzsdénél egy hatalmas embert neveztek, a ki okos és szerencsés vételek folytán rövid idő alatt oly vagyronra tett szert, mely neki évenként huszezeret jövedelmezett. Ezt a tőzsde-fejedelmet, a ki gazdagságra s az ezzel járó befolyásra nézve kora legelőkelőbb embereivel vetélkedett, sir Child Józiáhnak hívták. Voltak elegenden, kik még mint tanoncztot ismerték, mikor a city egyik számvevői irodájába járt. De tehetségei e szerény állásból gyorsan gazdaságra, hatalomra és hirre emelték őt. A restauratio idejében a kereskedelmi világnál nagy tekintélyben állott. Nemsokára ezen esemény után közzétette eszméit a kereskedelem bölcsészetről. Elmélete nem mindig volt helyes, de egy elmés és gondolkodó ember elmélete volt. Bármily tévesek voltak is esetenként tanai, annyi bizonyos, hogy a gyakorlati üzletek terén

*) Okok egy új keletindiai társaság alakulása mellett Londonban, 1681; Nehány észrevétel a keletindiai társaság ügyének jelen állásáról, 1690.

kevés volt hozzá fogható. Mihelyt egyszer tagja lett a bizottságnak, mely a társaság ügyeit vezérlé, érezhető volt felsőbsége. Csakhamar a legtöbb fontos állás, ugy Leadenhall Streetben mint a bombayi és bengali telepeknél, rokonaival és teremtményeivel töltetett be. Gazdagsága, daczára fitogtatással üzött tékozlásainak, nőttön nőtt és szaporodott. Baronetté lett, Wansteadben szép jószágot vett; s ott roppant összegeket költött halastavakra, s mértföldnyi kopár területeknek diófákkal beültetésére. Leányát Beaufort herczeg legidősb fiához adta nőül, s ötvenezer fontnyi hozományt adott vele.*)

Dé ez a bámulatos szerencse nem tartott örökké. Második Károly uralkodása vége felé a társaságot el kezdték kívülről hevesen megtámadni, míg saját kebelében vizály kapott lábra. Az indiai kereskedés hasznai oly csábítók voltak, hogy egyes kalandorok a királyi kiváltságlevelek daczára is, hajókat szereltek föl a keleti vizekre. De ezen csempészek versenye 1680-ig nem gerjesztett aggályokat. A nemzet ekkor nagy izgalomban volt az Exclusion Bill körüli viták miatt. Félénk emberek egy második polgárháborútól tartottak. A két nagy párt, whig és tory nevezet alatt, Anglia minden megyéjében és minden városában heves harczban állott egymással; s ez a harcz nemsokára a polgárisult világ minden zugába elterjedt, a hol angolok laktak.

A társaságot általában whig érzületű testületnek nézték. Az igazgató tanács tagjai közt a city néhány legdühösebb exclusionistája is volt. S valóban ketten közülök, sir Barnardistone Samu és Papillon Tamás szigorú üldöz-

*) Evelyn, marc. 16. 1682/3.

tetésnek tették ki magukat a pápistaság és kényuralom elleni buzgóságuk miatt.*) Childet eredetileg ezen emberek vitték be az igazgatóságba, sokáig velök egyetértve működött s politikai elveik képviselőjének tekintetett. Több éven át a parlamenti ellenzék nagyra becsülte, s különösen veszélyes ellene volt a yorki herczegnek.***) A csempészek tehát loyális polgárok szerepét vették föl, a kik el vannak határozva a trón mellett küzdeni a city erőszakoskodó tribunjai ellenében. A kelet minden gyártelepein elterjesztették a hirt, hogy Anglia zavarban van, hogy a kard ki van huzva vagy nemsokára ki lesz huzva, s hogy legelőször is a társaság lép föl támadólag a korona ellen. Ezen, magokban véve nem egészen hihetetlen hírek, könnyen hitelre találhattak oly embereknél, a kiket Londontól tizenkét havi utazás távolsága választott el. A társaság némely tisztviselői a kik gazdáikkal elégületlenek voltak, s mások a kik buzgó királpártiak voltak, csatlakoztak e mérges kereskedőkhez. Bombayban az őrség s az angol lakosság nagy része kijelenté, hogy nem fog többé oly testületnek engedelmeskedni, mely nem engedelmeskedik a királynak, fogságba tették a helytartó kormányzót; s kikiáltották, hogy a szigetet a korona számára elfoglalják. Szent Ilnában fölkelés volt. A fölkelők a király embereinek nevezték magokat s kitűzték a királyi zászlót. Nem minden nehézség nélkül verettek le; s néhány közülök hadi törvény útján kivégeztetett.***)

*) L. államperek.

**) Pepy naplója apr. 2. és máj. 10. 1669.

***) Tench szerény és méltányos dicsérete a keletindiai társaságnak, 1690.

Ha a társaság még whig érzelmű lett volna akkor, mikkor ezen mozgalmak hire Angliába ért, valószínű, hogy a kormány a pártütők eljárását helyesli vala, s az a kiváltságlevél, melyen az egyedáruság alapult, ugyanazon sorsban részesül, mely annyi sok más kiváltságleveleké volt. De míg a csempészek több ezer mértföldnyi távolságban indítottak háborút a társaság ellen a király nevében, azalatt a társaság és a király kibékültek egymással. Mikor az oxfordi parlament feloszlott, mikor több jel arra mutatott, hogy a kiváltság javára erős ellenhatás fog beállani, mikor mindazon testületek, melyek a király neheztelését vonták magokra, szabadságaikért rettegni kezdtek, az India Houseban gyors és teljes fordulat állott be. Child a ki kormányzó, vagy mai kifejezés szerint elnök (Chairman) volt, elvált régi barátjaitól, kiszorítá őket az igazgatóságból s az udvarral egy szoros béke és szövetkezés iránt alkudozott.*) Nem lehetetlen, hogy legujabb szorosb összeköttetése a nagy Beaufort tory családdal tett valamit politikai elvei ezen megváltoztatására. Papillon, Barnardiston, s követőik eladták részvényeiket, helyeik oly egyénekkel töltettek be, a kik Child buzgó hívei valának; s ő ennél fogva a társaság korlátlan ura lett. A társaság pénztára teljesen rendelkezése alatt állott. A társaság legfontosb ügyiratai nem a Leadenhall streeti hivatalos levéltárban őriztettek, hanem az ő írószekrényében Wansteadben. Az indiai házban élvezett korlátlan hatalma őt a Whitehall kedvenczévé is tette; s a kegy, melyet Whitehallban élvezett, viszont megerősíté befolyását az indiai házban. Károly kegyesen fogadott el tőle egy

*) L. Nehány észrevétel a keletindia társulás ügyeinek jelen állásáról, 1690; Hamilton, új jelentése keletindiáról.

tíz ezer guineát ajándékban. Más tizezeret Jakab fogadott el, a ki készséggel egyezett bele, hogy a társaság részvényese lehessen. Mindenki, a ki az udvarnak használhatott vagy árthatott, ministerek, maitressek, papok, lekötelezettjei voltak holmi sálók, selyemkelmék, madárfészek, rózsajolajok, gyémánt-füzérek és arany-zacskók adományzásai folytán. *) Mit költött el az igazgató, azt társai soha nem kérdezték; s valóban úgy látszék megérdemelte a benne helyezett bizalmat. Átgondolt tékozlással osztogatott ajándékai bőven és gyorsan kifizették magukat. Épen akkor, mikor az udvar az államban mindenható volt, lett ő az udvarnál mindenható. Jeffreys az egyedurú javára hozott ítéletet, s igazolta az annak védelmében követett legszigorubb eljárást. Jakab nagy pecsétjével láttatott el egy új kiváltságlevelet, mely az elődei által a társaságnak adományozott minden előjogot újra megerősített és kiegészített. Az indus kereskedők minden haditisztje a koronától nyert megbízást s a királyi jelvényeket viselheté. *) Child János, Josiah testvére, Bombay kormányzója, baronetté neveztetett sir John Child of Surat czime alatt; ő a keleten levő összes angol haderők fővezére lőn, s az excellenciás czim használására jogosittatott. Másrészt a társaság több szolgálalkú egyéb társulatok közt a trón iránti hódolatban tünteté ki magát s a királyság minden kereskedőinek jó példával ment elől serény befizetésében

*) White, jelentés a keletindiai társaságról 1691. Buttler elbeszélése 1691.

**) White jelentése a keletindiai kereskedésről 1691; Hamilton új jelentése Keletindiáról; sir John Wyborne Bombayból Papszhez, jan. 7. 1687—8.

azon adóknak, a melyeket Jakab, uralkodása elején, a parliament jóváhagyása nélkül követelt.*)

Ugy látszék, hogy a magán kereskedés teljesen el fog nyomatni s hogy a királyi teljhatalom erős oltalma alatt álló egyedáruskodás nagyobb hasznót fog hajtani mint valaha. De szerencsétlenségre éppen e perczen tört ki egy viszály az indiai társulat ügyvivői és a mogul kormány között. Melyik rész volt a hibás, a fölött akkor nagyon heves vita folyt, s e kérdést lehetlen ma eldönteni. A csempészek az egész hibát a társaságra háritották. A bombayi kormányzó, mondák, mindig heves és erőszakos volt, de az ő baronetsége és katonai méltósága teljesen elszédítette a fejét. Még a gyártelep körül alkalmazott benszülöttek is észrevették a változást, s tört angol nyelvükön azt dadogták, hogy valami különös átoknak kell az excellentia szóban rejleni; mert mióta az idegenek főnökét excellentiáknak czimezik, minden romlásnak indul. Az alatt pedig, Angliában a testvér jóváhagyta az indiai testvér minden igazságtalan és politikátlan tettét, úgy, hogy végre a fenhéjázás és ragadozás, mely sérté az angol nemzetet és a keresztyén hitet, a benszülött tekintélyeknél is méltó visszatetszést szült. A társaság hévvel visszafordítá e vádakat. Az ő előadásuk szerint a viszályt tisztán csak a csempészek idézték elő, s ezek nem csak csempészek, hanem hazaárulók gyanánt mutattattak be. Ők, úgy állittaték, hizelgések, megvesztegetések s árulkodások által a Mogul alkirályt oda vitték, hogy azt a társulatot, mely Ázsiában az angol korona képviselője volt, elnyomja és üldözze. S csakugyan e vád nem látszék egészen alaptalannak. Az bizo-

*) London Gazette, febr. 16—26. 1684—5.

nyos, hogy a Childek egyik legmakacsabb ellensége az Aurengzebe udvarához elment, ott a palota kapujánál megállva, feltartóztatta a nagymogúlt, mikor az éppen lóra akart ülni, s egy folyamodványt a légbe fölhajítván, igazságot követelt úgy a keresztyének mint a muzulmanok közös érdekében.*) Vajon Aurengzebe adott-e sokat a hihetlen frankok egymás elleni vádaikra, az iránt kétség lehet. De annyi bizonyos, hogy az ő tisztviselői és a társaság emberei közt teljes szakadásra jött a dolog. A tengeren alattvalóinak hajóit az angolok lefoglalták. A szárazon az angol telepek megtámadtattak s kifosztattak. A kereskedés félbeszakított; s noha még nagy évi osztalékok fizettettek Londonban, nem az évi nyerevényből fizettettek már azok.

Éppen ez időtájban, mikor a Temzébe érkező minden indiai csak rossz híreket hozott a keletről, sir Josiah politikáját teljesen felforgatta a forradalom. Ő hízelt magának azzal, hogy a testületet, melynek feje volt, a csempészek mesterkedései ellen teljesen biztosította szoros összeköttetései által a legerősebb kormánygyal, mely emberemlékezet óta valaha létezett. S ez a kormány megbukott; s minden, a mi reá támaszkodott, ingadozni kezdett. A megvesztegetések kárba mentek. Azon összeköttetések, melyek a társulat erejét és büszkeségét képezték, most gyengiték azt és szégyenére váltak. A király, a ki maga is a társulat tagja volt, most száműzetett. A bíró, a ki minden legtulzóbb követeléseiket is törvényeseknek nyilvánította, fogságban volt. A társaság minden régi ellensége, szövetkezve ama whigérzelmű nagy kereskedőkkel, a kiket Child az igazgatóságából kiűzött, igazságot követeltek és

*) Hamilton új jelentése Keletindiaról.

boszut a whigérzelmű alsóházról, a mely éppen most ülteté trónra Vilmost és Máriát. Senki sem vádaskodott hangosabban most mint az a Papillon, a ki néhány évvel azelőtt, buzgóbban pártolta a kiváltságlevelet mint Londonban bárki. *) Az alsóház szigorú korholást mondott ki azok fölött, a kik szent Ilonán hadi törvényszéket tartattak, s ama vétkesek néhányait még a közbocsánatalól is kiveendőknél határozta. **) Az a nagy kérdés, miként rendeztessék be jövőre a kelettel való kereskedés ügye, külön bizottsághoz utasított. A jelentést január huszonhetedikén kellett volna (1690) beadni; de éppen e napon a parlament megszűnt létezni.

A következő parlament két első ülészaka oly rövid volt és annyira elfoglalva, hogy bármelyik házban sem lehetett sok szó Indiáról. De a parlamenten kívül, mind a vitatkozás, mind a cselszövény minden lehető fogása mindkét részről mozgásban volt. Az indiai kereskedésről majdnem annyi röpirat adatott ki mint az eskürről. A leaden-halli kényurat prózában és versben gúnyolgatták. Rosz szójátékokat csináltak nevére. Hasonlították Cromwellhez, a francziák királyához, a gathi goliáthoz és az ördöghöz. Dühösen követeltetett, hogy egy oly törvényben, mely a mi kereskedelmi viszonyainkat a kelettel szabályozni fogja, sir Josiah névszerint kirekesztessék minden megbízatásból. ***)

*) Papillont e következtelenségeért természetesen megtámadták. Azon időbeli röpiratok közül egy e czímet viselő: »Értekezés a keletindiai kereskedésről, mely 1680-ban Papillon Tamás ur parancsára és az ő házában íratott s nyomtatott ki, most az ő és mások teljesebb megnyugtására újra kiadva.«

**) Alsóházi napló jun. 8. 1689.

***) A Child ellenintézett dühös röpiratok közt: Nehány észrevétel a keletindiai társaság ügyeinek jelen állására 1690; Pierce Buttler elbeszélése, 1691; White a keletindiai kereskedésről, 1691.

De azok közt, a kik Childet s az ennek vezetése alatt álló testületet közösen gyűlöltek, nagy véleményeltérések voltak. Spitalfields, Norwich, Yorkshire és a nyugoti megyék kézművesei a keleti tengereken való kereskedést az országra nézve inkább károsnak mint hasznosnak tekintették. Az indus fűszereknek behozatalát ártatlannak tartották ugyan, az indus salétromot pedig nélkülözhetlennek. De a bengáli selymek behozatala, miként a sálakat akkor nevezték, az országra nézve átoknak mondatott. Az ily piperék megkedvelése miatt az arany és ezüst kimegy, s a legkitünőbb angol posztó a raktárakban hever, míg a moly meg nem eszi. Azok voltak, mondaték, csak a boldog idők, ugy a földművelő vidékekre mint a gyáripáros városokra nézve, mikor még minden kabát, minden szőnyeg, minden ágy oly kelméből készült, mely a mi nyájainkból és a mi szövőszékeinkről telt ki. Hol vannak most azok a pompás szőr kárpitok, a melyekkel Erzsébet napjaiban a mi nagyuri házaink falai ékeskedtek? S nem szégyen-e látni egy gentlemant, a kinek elődei mást nem viseltek mint angol munkások által angol szőrmékből készített kelméket, miként büszkélkedik most calico-üngében, és selyem harisnyájával? Ehez hasonló lárma kényszeríté néhány évvel azelőtt a parlamentet, egy törvény hozatalára, mely szerint a halottakat gyapjuba kelle takarogni; s a vérmesb posztóművesek azt reménylették, hogy a parlament, az indus szöveteknek kikötőinkből leendő kizárásával, ugyanezt a kényszert fogja az élőkre is alkalmazni.*)

*) Értekezés a keletindiai kereskedésről, melyben annak az országra káros volta kimutattatik. Irta Cary; Buttler elbeszélése a gyapju-ügyről vagyis a keletindiai ügy igazi állásáról, 1691. Ezen tárgyról számos kérvény található az alsóház naplójában.

De ez a nézet csak a kisebbségé volt. A nagy közönség az indiai kereskedésből Angliára háramlandó hasznokat inkább kelletén tulbecsülni semmint alábecsülni volt hajlandó. Az a kérdés, hogy miként lehetne ezt a kereskedést még hathatósabban emelni, közérdekeltséget gerjesztett, s a legkülönbözőbb megoldási módok hozattak javaslatba.

Egy csekély párt, mely leginkább Bristolban és egyéb kisebb kikötő városokban lakó kereskedőkből állott, azt állítá, hogy a kereskedés élénkítésének legjobb módja az, ha szabadon hagyják. Felsorolták az eléggé ismert érveket, melyek az egyedáruságnak a kereskedelemre való káros befolyását bizonyítják; s ezen általános tant megállapítottnak tekintvén, azt kérdezték, vajon az Anglia és India közötti kereskedés kivételt képezhet-e az általános törvény alól? Minden kereskedőnek, úgy mondták, szabadságában kell állani, hogy rakományát valamely kikötőből Suratba és Cautonba oly bátran küldhesse, mint Hamburgba vagy Lissabonba. *) Napjainkban ezt a tant, hihetőleg, nem csak egészen helyesnek, de kézen fekvőnek és tisztának fogják tekinteni. De a tizenhetedik században azt képtelenségnek nézték. Akkor bizonyosnak tartották s magában szembetűnő igazságnak, hogy a mi kereskedésünket a Jóremény fokán túl fekvő országokkal előnyösen csak egy nagy társulat egyesített tőkéjével lehet folytatni. Ugy találták, hogy a mi indiai kereskedésünk és a mi európai kereskedésünk közt nincsen semmi hasonlatosság. A mi kormányunk az európai államokkal diplomatikai összeköttetésben áll. Szükség esetében könnyen küldhet egy haderőt az Elba vagy Tajo torkolatához. De az agrami vagy

*) Okok egy indiai társaságnak, közös tőkével és kizárólagos joggal felállítása ellen. 1691.

pekingi udvarnál az angol királyoknak nincs követe. Aligha fordult meg egy angol hadihajó a bengali partoktól vagy a sziami öböltől tizezer mértföldnyire. Miután kereskedőinket ama távol vizeken az ő fejedelmök nem védheti, kell hogy önmaguk védjék magokat, s e célra a fejedelmi jogok némi részével fel kell őket ruházni. Kell nekik erődökkel, őrségekkel, hadi hajókkal birniok, kell, hogy követeket küldhessenek s fogad hassanak, hogy némely ázsiai fejedelmekkel szövetségbe léphessenek, másoknak hadat izenheszenek. Nyilván lehetetlen volt, hogy ilyen jogokat egy kereskedő a többitől függetlenül gyakorolhasson. Az Indiába kereskedést folytató kereskedőknek tehát egy testületbe kelle egyesülniök, mely egy emberként léphessen föl. Ezen érvek támogatására a hollandiak példája is idézteték, s általában döntőnek tekintetett. Mert azon korban Hollandia roppant gazdagsága közbámulat tárgya volt, mely az által nem csökkent, hogy irigységgel és gyűlölettel vegyült. Mindenben, a mi a kereskedeésre vonatkozott, az ő államférfiaik orákulmunak s az ő intézményeik mintáknak tekintettek.

A társaság ellenségeinek nagy többsége tehát nem azért támadá meg azt, hogy közös tőkealappal és kizárólagos előjogokkal birt, hanem, mert egy ember uralkodott fölötte, s mert ezen uralkodás a köznek ártalmára s csak neki és teremtményeinek szolgált javára. A legbiztosb gyógyszer az ő rossz kormányzásából eredő bajoknak, úgy tarták, az egyedáruságnak egy új társaságra átvitele volna, mely olykép legyen szevezve, hogy sem egy kényurnak, sem egy szükkeblű oligarchiának uralma alá ne kerülhessen. Sokan, a kik egy ily testületnek tagjai kívántak lenni, egyezséget irtak alá s érdekeik képviselésével egy a city

előkelőbb kereskedőiből alakult bizottságot bízta meg. Ez a testület, noha a törvény előtt nem birt egy erkölcsi személy jellegével, a közönség által mindjárt kezdetben rendesen az új társaság nevével jelöltetett meg; s az új társaság és a régi társaság közötti ellenségeskedés, legalább ama sürgő méhrajban, melynek központját a királyi tőzsde képezte, csakhamar olyan aggodást és izgalmat idézett elő, mint akár a szövetségesek és a francia király közötti ellenségeskedések. A ifjabb szervezetkezés főszállása Dowgateben volt, a timárok nyitották meg neki tágas csarnokukat; s a gyűlések olyan teremben tartattak, mely czédrusfa táblázatának szétáradó jó illatáról volt nevezetes. *)

Mikor a vita leghevesebben folyt, fontos hírek érkeztek Indiából s a londoni ujságban mint legnagyobb mérvben megnyugtatók hoztak köz tudomásra. A nagy mogul és az angolok békét kötöttek. Ama hatalmas uralkodó nem csak seregeit visszavonta a telepekről, hanem még soha előbb nem élvezett kiváltságokkal is látta el a társaságot. De nem sokára a történeteknek egészen másféle elbeszélése is hozatott forgásba. Már ezen idő előtt is vádolták Childet ellenségei, hogy szándékosan hamis híreket terjeszt. De most, úgy mondák, önmagát fölülmulta a hazugságban. Megkapták hű másolatát a firmánnak, mely a háborúnak véget vetett; s fordításban kinyomatták azt. Kitünt abból, hogy Aurengzebe az angoloknak, nagy elnézéssel a multban elkövetett vétkeikért, az ő megbánásuk és bőséges adózásuk tekintetéből bünbocsánatot adott, meghagyván nekik, hogy jövőben magokat jobban viseljék,

*) A szerződés kinyomatotté s többször újra kiadatott. A timár csarnokra nézve l. Seymour London történetét, 1734.

s egyuttal a felsőbbség hangján megparancsolá a fővételket, sir Child János elmozdztatását minden hatalomtól és hivataltól. Sir John halála ép jókor történt, hogy ezt a parancsot ne lehessen végrehajtani. De nagyon is világos volt, hogy az a békekötés, melyet az indiai ház igazgatói mint tisztességest és előnyöst mutattak be, valósággal az angol névnek szégyenére váló föltételek alatt kötöttet meg.*)

1691. év nyarán át, a Leadenhall-streeti társaság és a dowgatei társaság között e tárgy fölött folyt vitatkozás a cityt örökös izgalomban tartá. Ősszel pedig, mihelyt a parliament egybegyült, a két vitatkozó fél kérvényt nyújtott be az alsóházhoz.***) A kérvények azonnal komoly tárgyalás alá vétettek s fontos határozatokra adtak alkalmat. Elsőbben is kimondatott, hogy a kereskedés Keletindióval az országnak javára van; továbbá kimondatott, hogy a keletindiai kereskedést közös tőkealappal bíró s kizárólagos kiváltsággal fölruházott részvénytársulatra kell bízni.***) Világos volt tehát, hogy sem azon kézműiparosok, a kik ezt a kereskedést el akarták tiltatni, sem azon külső révparti kereskedők, a kik azt egészen szabadon hagyatni kívánták, legkisebb kilátással nem bírtak céljaik elérésére. Fennmaradt még egyetlen vitás kérdésnek az ó és új társaság közötti kérdés. Elmult tizenhét év, míg ez a kérdés megszűnt úgy a politikai mint a kereskedelmi köröket nyugtalanítani. Végzetessé lett az egy nagy kormányférfiu

*) London Gazette máj. 11. 1691; White jelentése a kelet-indiai kereskedésről.

**) Alsóházi napló, oct. 28. 1691.

**) Alsóházi napló, oct. 29. 1691.

becsületére és hatalmára, úgy nemkülönben sok egyes család nyugalma és boldogságára nézve. Az értekezések, melyeket a versenyző két testület egymás ellen kiadott, számnélküliek. Ha azon kor szuirodalmának hitelt adhatunk, az India-house és a timár csarnok közötti gyűlés néha olyan komoly akadály volt Londonban az igaz szerelem boldog lefolyásának, mint a Capuletek és Montaguek közötti gyűlés Veronában.*) A két czivakodó fél melyike volt erősebb, azt nem könnyű volna megmondani. Az új társaságot a whigek, a régi társaságot a toryk pártolták. Az új társaság népszerű volt; mert bőven ígért, s nem lehetett ígérete be nem váltásával vádolni, nem csinált osztalékot s így nem keltett irigységet maga ellen, nem volt hatalma, hogy valakit elnyomhasson, s ennél fogva nem is volt vétkes a mások elnyomásában. A régi társaságnak, noha a közönségnek nem igen állott kegyeiben, az a roppant előnye volt, hogy birtokon belől lévén, csakis védelemre kelle szorítkoznia. Az új társaságra nehezült a feladat tervet készíteni az indiai kereskedelem szabályozására s bebizonyítani, hogy ez a terv jobb annál, a mely eddig fennállott. A régi társaságnak csak ellenvetéseket kelle minden javaslatba hozott változtatás ellen kigondolnia; s ilyenek kigondolása nem nagy fáradságába került. Az új társaság tagjainak nem igen állott módjukban, hogy az udvarnál és a parlamentben támaszt szerezhessenek magoknak. Nem volt testületi lételők, nem volt közös vagyonuk. Ha valamelyik megvesztegetési célból valamit adott,

*) Rowe a »csaló«ban, a kit elítéltek és méltán, egy öreg gentlemannel ezt mondatja leányának: »Te egy jó erkölcsű okos leánynak neveltettél; s egy hitvány nyomorultnak a részére állnál, a ki a régi keletindiai társaságtól birt részvényeit eladta.«

azt a maga zsebéből adta, kevés kilátással a vi szatérülésre. De a régi társaság, noha veszélyektől környezve, birta még kizárólagos előjogait, s még húzta roppant jövedelmeit. Az ő részvényei a második Károly arany napjai óta, ugyan nagyon megcsökkentek értékökben; de száz font még mindig száz huszonkettőn adatott el.*) A tulajdonosoknak bő osztalék fizettetvén ki, még untig elég többlet maradt, hogy azon időben a fél kabinetet megvesztegethessék vele; s ez a többlet mind egy ügyes, határozott és lelkiismeretlen embernek állott rendelkezésére, a ki a tusát bámulatos művészettel és kitartással tudta fentartani.

Az alsóház többsége valami kiegyenlítést ohajtott megtartva a régi társaságot, de újra átalakítva azt, új föltételeket szabva elébe; az új társaság tagjait belé olvasztani. Ezen szándékból történt, hosszas és heves viták és kétes szavazások után, hogy az alaptőkének egy és fél millióra felszaporítását határozza el. Hogy valamely egyes ember vagy szűk kör uralkodásának a társulat fölött eleje vétessék, elhatároztaték az is, hogy öt ezer fontnyi részvény legyen a legnagyobb összeg, melyet egy tulajdonos birhasson, s hogy azok, a kik többet birnak, a többletet, nem mégis alpari alatti áron, eladni kényteleníttessenek. Cserébe a keleti tengerekre való kizárólagos kereskedésért a társaság tartozzék évenként ötszáz tonna salétromot olcsó áron a koronának szállítani, s kétszáz ezer font értékű angol gyártmányt évenként kivitetni.**)

Ily határozatok alapján hozatott be egy bill, s kétszeri

*) Hop a szövetséges államokhoz, oct. 30. nov. 9. 1691.

**) Hop megemlíti, mily heves és hosszú viták voltak; nov.

olvasás után, bizottsághoz utasított; de Child és társainak határozott ellenzése folytán elejtetett. Ő a tervet minden részében ellenzé; s az általa tett ellenvetések igazán nagyon érdekesek és mulatságosak. A nagy egyed-áruszkodó a szabad kereskedés elvein veté meg lábát. Egy hatalmas és világos írott értekezésben előadá az alsóház által kigondolt kisegítő eszközök képtelen voltát. Korlátolni a részvény tőke nagyságát, mely egy bizonyos névre szólhasson, azt merőben okatlan eljárásnak mondá. Bizonnyal az a tőke tulajdonos, a kinek egész vagyona az indiai kereskedés sikerétől függ, inkább meg fogja feszíteni minden tehetségét ama kereskedés előmozdítására, mint egy olyan, a ki csak annyit tett kockára, a mennyit elveszteni reá nézve nem nagy szerencsétlenség. Azt a kívánatot, hogy a salétrom a koronának bizonyos szabott áron szállittassék, Child olyan érvekkel czáfolta, melyek a mai nemzedék előtt nagyon ismeretesek, miszerint t. i. kell, hogy az árak magok szabályozzák magokat. Azon kívánatra, miszerint a társaság köteles legyen évenként kétszáz ezer font értékű angol gyártmányt elszállítani, ő igen helyesen azt felelte, hogy a társaság a legszivesebben kivinne akár két millió értékűt is, csak a vásár megbírná, olyan esetben pedig a mikor a vásárpia cz tulajárasztva van, merő bolondság lenne a félvilágon át szállítani a jó posztót a végett, hogy a fehér hangyák egyék meg. Soha sem tartatott, tevé hozzá szellemesen, jó politikának, a kereskedést szoros füzők közé szorítani, melyek a helyett, hogy növését előmozdítanák és kifejtenék, azt vagy elölik vagy elsatnyitják.

Az alsóház, fölingereltetve Child makacssága által, feliratot intézett a királyhoz, hogy oszlassa föl a régi társaságot s adjon kiváltságlevelet az új társaságnak olyan

föltételekkel, a minőket saját bölcsesége szerint jónak látand.*) Ezen felirat szövegéből világosan kitetszik, hogy az alsóház a királyt alkotmány szerint jogositottnak tartotta a keletindiai kereskedésnek kizárólagos kiváltságlevél útján szabályozására.

A király azt válaszolá, hogy a kérdés nagyon fontos, hogy azt érett megfontolás alá veendi, s hogy egy későbbi időben határozottabban fog íránta a ház előtt nyilatkozni.**)

A parlamentben ezen ülészak alatt több szó nem is volt erről, de a parlamenten kívül hevesebben folyt a harcz mint előbb, s a harczoló felek legkevesebbé sem voltak lelkiismeretesek az egymás ellen használt eszközök megválogatásában. Az új társaság legnagyobb fegyvere a pasquillok voltak, a régi társaság legnagyobb fegyvere a megvesztegetés volt.

Azon a héten, melyben az indiai kereskedés szabályozása elejtetett, egy másik billnek is ugyanazon sorsa lett, mely pedig nagy izgalmat szült s a parlamentáris ügyességnek majdnem hallatlan kifejtésével járt.

A forradalmat megelőző nyolcz év alatt a whigek keserűen panaszkodtak, s nem csak keserűen, hanem szintoly alaposan is, a politikai vétségekért vádolt személyek elleni kemény eljárás miatt. Nem borzasztó az, kérdés, hogy a vádlott az ellene szóló vádiratokba be se tekinthessen? Sokszor a szerencsétlen fogoly csak akkor tudta meg, miről vádoltatik, mikor már a korlát előtt fölemelt kézzel kellett állania. Akár azzal vádolhatták, hogy a királyt meg akarta lőni vagy hogy meg akarta mérgezni.

*) Alsóházi napló, febr. 4. 6. 1691.

**) Alsóházi napló, febr. 11. 1691.

Minél ártatlanabb volt a vádlott, annál kevesebbé találhatta ki mit vethetnek terhére; már most hogyan szerezzen bizonyítékokat magának azon vádak megczáfolására, a melyek mineműségéről fogalma sem volt? A koronának van joga a tanukat megjelenésre kényszeríteni. A fogolynak nincs ez a joga. Ha önként jelentkezik tanu, a ki mellette szólna, azt nem lehet fölesketni. Ennek a tanuságtétele tehát az esküdszék előtt nem birhat annyi nyomatékka, mint az üldözők részén levőké, a kiknek igazmondását a törvény és a vallás legünnepélyesb szentesítése biztosítja. Az esküdtek, kiket a korona kinevezésétől függő sheriffek gondosan választanak meg, oly emberek, a kiket a leghevesebb pártszellem vezérel, oly emberek a kik egy exclusionista vagy egy dissenter iránt még annyi részvétet sem éreznek mint egy veszett eb iránt. A kormánynak egy sereg ügyes, tapasztalt, elvtelen ügyész áll szolgálatára, a kik hacsak egy futó tekintetet vetnek valamely okmányra, azonnal fölfogják az ügynek minden gyenge és minden erős oldalát; a kiket lelki éberségök soha el nem hagy, ékesszólásuk kifogyhatatlan s a kik életöket abban töltötték, hogy a rosszabb ügyet a jobbik gyanánt tüntessék föl. Nem rémitő azt látni, hogy ily ravasz, tanult és szívtelen szónokok hárman-négyen állnak ki a sikra egy szegény nyomorult ellen, a ki teljes életében egy szót sem szólt nyilvánosan, a ki nem ismerte a honárulás törvényszerinti körülírását s a bizonyítási eljárás alapelveit, s a kinek értelmi ereje, legjobb esetben is, egyenetlen harcra szólítva a hivatásból küzdő viadorkkal, a kegyetlen és becsstelen halál közel kilátása által már meg van zsidbasztva? De a törvényes eljárás ez volt; s még ha valaki úgy el volt is betegség által gyengülve, hogy nem volt képes kezét fölemelni, vagy szavát hallha-

tóvá tenni, avagy habár egy szegény nő állott a törvényszék előtt, a ki a történetekről egyebet mitsem tudott, mint azt, hogy a szeretet valamely tényeért élve fog meg-szüttetni, soha meg nem engedtetett, hogy valamely ügyvéd egy szót szólhasson mellette. Hogy egy ily módon vitt államper nem volt sokkal jobb egy birói gyilkolásnál, az a whigpárt elnyomatása idején, a whig politikai hitvallás egyik alaptétele volt. A toryk másrésről, noha nem tagadhaták, hogy egy némely erős eset fordult elő, azt állították, hogy egészben véve, lényegében csak igazság lett kiszolgáltatva. Lehet, hogy egykét lázongó, a ki nagyon közel járt a felségárulás szélső határához, de azt mégis nem lépte át, mint felségáruló bűnhődött. De elegendő ok-e ez arra, hogy a rozsházi esküvés, vagy a nyugoti fölkelés főnökeit most képessé tegyük, merő cselfogások által, érdemlett büntetésök kikerülésére? Minő elv alapján lehetne kisikamlani hagyni a honárulót, mikor megbüntetjük a közönséges vétkest? Az, a kit lopással vádolnak, mindazon kellemetlenségnek ki van téve, melyeket a királygyilkosok és lázadók irányában oly helyteleneknek látunk, de azokat azért senki sem szánja. Senkisem találja oly rémitő dolognak azt, hogy nem adatik idő neki a periratok tanulmányozására, hogy az ő tanui eskü letétele nélkül hallgattatnak meg, hogy neki magának kell magát védni, ügyvéd segédkezése nélkül, a legjelesb tehetségek ellenében, a kiket a törvényszéki testületek kiállithatnak. A whigek, ugy látszik, csak azon vétkesek iránt tudnak szánakozással lenni, a kik a kormány felforgatására s minden társadalmi kötelék felbontására törekszenek. Guy Faux olyan kiméletben részesüljön, a minőben egy bolti tolvajt nem lehet részesíteni,

Bradshaw olyan kiváltságokkal birjon, minőkkel nem birhat egy ficzkó, a ki egy tyukólat tört fel.

A forradalom, természetesen, mind a két nagy párt érzületében némi változásokat idézett elő. Azon időben, mikor csak gömbfejek és nem-conformisták jöhettek honárulási vád alá, a leglelkesebb és legemberszeretőbb cavalier is hajlandó volt azt hinni, hogy az a törvény, mely a trónnak szolgál biztosítására, soha sem lehet szerfölött szigorú. De mihelyt egyszer az a hűséges tory nemes vagy az egyház tiszteletre méltó atyái forogtak veszedelemben, hogy Saint Germainnel folytatott levelezéseik miatt vád alá fogatnak, azonnal egy fénysugár lövelt át azok felfogásán is, a kik előbb egy Sidney Algernon vagy Lisle Alice elleni eljárásban legkisebb igazságtalanságot sem birtak felfödözni. Nem tetszett most már oly képtelenségnek, hogy némely védekezési előny, mely egy közönséges gonosztevőtől megtagadtatik, megadassék az árulással vádoltaknak. Minő valószínűség lehetett volna arra, hogy valamely sheriff kiválogassa az esküdteket, hogy valamely közbíró a rábeszélés, az álokoskodás minden mesterfogásait felhasználja, hogy valamely bíró a törvényt elcsavarja s a tanuvallomásokat félremagyarázza csupán csak oly czélból, hogy egy ártatlan személy az éjjeli betörés vagy a birkalopás vétségében elmarasztassék? De egy felségárulási perben a fölmentő ítélet mindig a kormány vereségének vétetik, s nagyon is lehet tartani attól, hogy igen sok sheriffet, ügyvédet és bírót a pártszellem fog vezetni, vagy még valamely rosszabb indok is, hogy valamit elkövessen a kormánynak egy vereségtől és szégyentől leendő megszabadítására. A toryk egész tömege lármát ütött, hogy az olyan jó angol hazafiaknak, a kik véletlenül az uralkodó hatalomnak

utjában állanak, életök nincs eléggé biztosítva; s ezt a lármát növelte egynémely jogtudós beleszólása azok közül is, a kik ama gonosz buzgalom és bectelen elmésség által tüntették ki magokat, melylyel Károly és Jakab napjaiban az állampereket vitték.

A whigek gondolkozásmódja, noha nem ment át olyan gyökeres változáson mint a toryké, szintén más volt mint annak ellötte. Némelyik, a ki nagyon igazságtalannak találta azt, hogy Russellnek nem volt védője s hogy Cornishsal a vádlevél másolata nem közöltetett, most azt kezdték mormogni, hogy az idők megváltoztak; hogy az ország legvégső veszedelemben forog; hogy szabadság, tulajdon, vallás, nemzeti függetlenség, mind kockára van téve, hogy számos angol oly tervekbe van bonyolodva, a melyek oda czéloznak, hogy Anglia Franciaországnak vagy Rómának rabszolgája legyen, s hogy nagyon oktan volna ily időben enyhíteni a politikai vétkesek elleni törvényeket. Igaz, hogy azon igazságtalanságok, a melyek az utóbbi kormányok alatt az államperek vitelénél elkövettettek, nagy botrányt szültek. De ezen igazságtalanságokat ama gonosz királyoknak és gonosz bíráknak kell tulajdonítani, kikkel a nemzet akkor meg volt verve. Most Vilmos van a trónon. Holt ül élethosszig a legfőbb birói széken; sem Vilmos nem kíván, sem Holt nem fogna teljesíteni olyan gyalázatos és gonosz szolgálatoikat, a minőkért a számüzött zsarnok Jeffreyst czimekkel és adományokkal jutalmazta meg. Ily hangon azonban eleinte csak kevesen szólottak. A whigek, mint párt, érezni látszottak, hogy szerencséjük napjaiban, becsülettel nem védhetik azt, a mit szerencsétlenségök napjaiban, mindig a legkiáltóbb sérelem gyanánt jelöltek meg. A felségsértés és honárulás eseteiben való eljárás szabályozására egy bill

hozatott be az alsóháznál s általános helyesléssel üdvözöltetett. Treby bátorságot vett magának némi ellenvetések tételére, de szavazásra nem került a sor. A főbb intézkedések abból állottak, hogy senkit honárulás miatt elítélni ne lehessen oly vétség miatt, melyet perfogatása előtt három évvel követett el; hogy minden vád alá fogottnak megengedtessek ügyvéddel védetni magát, s hogy a per tárgyalása előtt tíz nappal, a vádleveél másolatban közöltessék vele, azon szabadbirtokosok névjegyzékével együtt, kiknek soraiból az esküdtek választandók lesznek; hogy tanui eskületételre bocsáttassanak, s hogy ugyanazon eljárás szerint idéztessenek be, minővel az ellene bizonyító tanuk megjelenése biztosított.

A bill a felsőházhoz jött s onnét egy fontos módosítással került vissza. A lordok rég panaszkodtak ama törvényszéknek helytelen és igazságtalan összeállítására ellen, mely főbenjáró esetekben fölöttük illetékes volt. Ha a nagy jury valamely világi főúr ellen a vádlevelet oly vétségért, mely áthágásnál (misdemeanor) magasb fokú volt, megállapította, a korona egy lord főudvarmestert (Lord High, Stewart) nevez; s e lord főudvarmester törvényszéke előtt vétetik tárgyalás alá az ügy. Ezen törvényszék régente két különböző módon állított össze. Ha véletlenül a parliament együtt ült, akkor a felsőház összes tagjai képezték azt. Ha a parliament nem volt együtt, akkor a főudvarmester tetszése szerint választott ki tizenkét vagy több peert, hogy az esküdtszék képezzék. Ebből az következett, hogy egy felségárulással, a parliament szünetelése alatt vádolt peer olyan esküdtszék elé került, a melyet üldözői választottak ki. A lordok most azt kívánták, hogy akár együtt van akár szünetel a parliament, egy

honárulással vádolt peer fölött mindig az egész peerség testülete ítéljen.

Ezen kívátnak az alsóház olyan indulatossággal és makacssággal szegült ellene, melyet a mai nemzedék nehezen bir megérteni. A való az, hogy a peerség némely gyűlöletes előjogai, melyek azóta részben eltöröltettek, részben teljes feledésbe mentek, akkor még teljes épségökben fenállottak s naponként igénybe vétettek. Nemes ember, kinek egy főurral valamely vitája volt, soha sem gondolhatott fölindulás nélkül a kiváltságos osztály által élvezett előnyökre. Ha ő lordsága törvény elé idéztetett, az ő kiváltságos állása megakasztá az igazság rendes folyamát. Ha valamely durva szóval megbántották, oly szóval, melyet ő viszont büntetlenül használhatott mások ellenében, ő sértett méltóságának megboszulását úgy hadi mint büntető törvényszékek előtt követelhetette. Ha egy ügyvéd, pártfogoltja iránti kötelességénél fogva, valamely nemes csábitóról szigorubb kifejezésekkel élt, ha valamely becsületes földbirtokos a futtató gyepen egy magasszületésű szédelgőnek cselfogásait illő szavakkal bélyegzé meg, a sértett patriciusnak csak azon dölyfös és hatalmas testülethez kelle fordulnia, melynek ő maga is tagja volt. Az ő testvérei az ügyet a magokének tekintették. A megbántó a fekete bot őrizete alá vétetett, korlát elé vitetett, börtönbe vettetett s ott ült míg a leglealázóbb vezekléssel nem nyert bocsánatot. Mi sem lehetett hát természetesebb, mint hogy a peereknek egy az ő rendök számára eszközlendő új kiváltságra tett kísérletöket az alsóház a legnagyobb féltékenységgel fogadá. Erős okunk van azt hinni, hogy némely ügyes whig politikus a ki azon pillanatban veszélyesnek tartotta a politikai vétkesek elleni eljárás szelidítését de a

ki ezen szelidítés ellen következetlenség vádja nélkül nem nyilatkozhatott, azon reménynek adott helyet, hogy a főudvarmesteri ítélőszék körüli vitának élesztése által, a nekik nemtetsző, de nyilván nem ellenezhető billt legalább egy évre elodázhatják. Ha csakugyan az volt a terv, úgy az tökéletesen sikerül. Az alsóház elveté a módosítványt; a felsőház megmaradt mellette; szabad értekezlet tartatott; s a kérdés mindkét részről nagy erővel és elmésséggel vitattott meg.

A módosítvány melletti érvek szembetünők s első tekintetre úgy látszik nem engedik meg a czáfolatot. Bizonyval nehéz volt védni olyan eljárást, mely szerint az uralkodó az ő teremtményei közül választ egy zárt testületet, hogy ez oly emberek sorsa fölött döntsön, a kiket ő halálos ellenségeinek néz. S lehetett-evalami képtelenebb annál, mint hogy egy nemesember fölött, a kit felségárulással vádolnak, akkor, ha perbe fogatása a lordok házánál egy percczel az ülés elhalasztása előtt jelentetik be, a peerek egész testülete ítéljen, de ha ez a jelentés véletlenül egy percczel az elhalasztás után érkezik be, akkor őt egy zárt kör kényekedvére bizzák, melyet az őt üldöző hatalom választ? Csodálatosnak látszik, hogy valamit ezek ellenében föl is hozhattak; de azok a kikre az alsóház az értekezlet vitelét-bizta, nem voltak közönséges emberek, s úgy látszék, ezen alkalommal minden tehetségöket kifejtették. Kitünt a többiek közt Montague Károly, ki ama kor szónokai közt gyorsan hirre vergődött. Úgy látszik, ő reá bízott ez alkalommal az ügy vezetése; s tollának köszönhetjük e vita egy leírását, mely valóban az ő vitázó tehetségeiről magas fogalmat nyújt. »Olyan törvényt szerkesztettünk mi« — ez volt okoskodásának lényege, — »olyan törvényt, mely sem-

mikép sem kizáró, oly törvényt mely áldás legyen minden osztályra, a legfőbbektől a legcsekélyebbig. Az új biztosítékok, melyekkel a hatalom által elnyomott ártatlanokat ellátjuk, egyaránt megilletik az első peert és az utolsó napszámost. Az a záradék, mely az üldöztetésnek bizonyos határidőt szab, mindnyájunkat egyaránt véd. Minden angol embernek a ki az állam elleni legnagyobb merénnyről vádoltatik, bárminő rendű és rangu legyen, megadjuk azon jogot, hogy a vádlevélbe betekinthessen, hogy magát ügyvéddel védelmeztethesse, s azon jogot, hogy tanui büntetés terhe alatt idéztessenek és a szent evangeliumra megeskettesenek. Ilyen a törvényjavaslat, melyet lordságtokhoz küldöttünk; önök pedig egy toldalékkal küldik azt vissza hozzánk, melynek czélja az önök nemesi rendét egy újabb kiváltsággal látni el a korona régi előjogainak rovására. Mielőtt mi beleegyeznénk abba, hogy a királytól elvétessék valamely jog, a melyet elődei évek hosszú során át gyakoroltak s ez a jog méltóságokra ruháztassék át, úgy bizonyosan előbb teljesen meg kell győződünk arról, hogy méltóságok ezt a jogot sokkal jobban fogják használni mint ő. Valamit kell kockáztatnunk; valakiben kell bizalmat helyeztetnünk; s miután akaratumk ellen arra kényszerítettünk, hogy egy kelletlen összehasonlítást tegyünk, azt kell önmagunk előtt bevallanunk, hogy semmi okot sem tudunk találni arra, hogy kevesebb bizalmat helyeztessünk egy fejedelembé mint egy aristocratiába. Észszerű-e, azt kérdik önök, hogy főben járó pereik felsőházuknak a korona által kiválasztott néhány tagja által tárgyalassanak? Mi viszont azt kérjük önöktől, vajon észszerű-e, hogy önök azon kiváltsággal birjanak, miszerint önök fölött saját házuk összes tagjai, azaz, hogy saját testvéreik, nagybátyjaik, első és másod

foku unokaöccseik, ipjaik, sógoraik s legbensőbb barátaiak ítéljenek? Önök annyira összevissza házasodnak, annyira egymás társaságában élnek, hogy alig van egy nemes, a ki ne volna több másokkal atyafiságban, sógor-ságban s ne állana még többekkel a legszorosb barátságban. Voltak nagy urak, a kiknek halála Anglia báróinak egy harmadát vagy negyedét gyászba vetette. S alig forog fenn az a veszély, hogy a vádlott lorddal semmi összeköttetésben nem álló peerek is nagyon hajlandók legyenek vérpadra küldeni őt, ha csak némi tisztesség látszatával elmondhatják: »Nem vétkes, becsületesre.« Mert egy zártkörű aristocratia minden egyes tagjának szégyenletes halála, szükségképen árnyékot vet azon testület többi tagjaira is. Ha mégis lordságtok azt kívánná, hogy testületek minden egyes tagja a megjelenésre és szavazásra kényszerítették, úgy a koronának volna még kilátása igazságot szerezni magának valamely még oly szoros összeköttetésekkel bíró vétkes peer ellen is. De önök azt kívánják, hogy csak az jelenjen meg, a ki akar. Lehet-e kétség az iránt, hogy mi lesz ennek az eredménye? A fogoly minden atyafia és barátja ott fog ülni helyén, hogy mellette szavazhasson. Sokakat jó szivök vagy hatalmas ellenőktől való félelmök távol fog tartani, kik, ha szavaznának, lelkiismeretök és becsületök szerint ellene volnának kénytelenek szavazni. Az önök által javasolt új eljárás tehát hát nyilván méltánytalan lenne a korona irányában; viszont önök azt nem bírják kimutatni, hogy a mi régi eljárásunk gyakorlatban méltánytalan lett volna önök irányában. Mi bátran állithatjuk, hogy még egy kevesbbé igazságos és emberséges kormány alatt is, mint a minő alatt élni szerencsések vagyunk, egy ártatlan peer nem sokat tarthat

bárminő peeri bizottságtól, mely Westminsterhallban összehozható, hogy ítéljen fölötte. Tényleg hogyan áll a dolog? Van-e reá eset, hogy e kiválasztott jury ítélete folytán egy ártatlan fő levágatott volna? Könnyű volna egy hosszú névsort állítani össze azon birtokosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok, bérlők, kézművesek és parasztok közül, a kiknek az utóbbi rossz idők alatt kiontott vére éghez kiált bosszuért. De volt-e az önök házának egy tagja is, a ki a mi napjainkban vagy atyáink napjaiban, vagy nagyatyáink napjaiban, a főudvarmesteri ítélőszék ítélete folytán igazságtalanul végeztetett ki? A rendes esküdtszékek százanként küldték a köznépet akasztófára a rozsházi összeesküvés, meg a nyugoti fölkelés miatt. Azon időben csak egy peer, csakis az egy Delamere lord, állíttatott a főudvarmester ítélőszéke elé, s azt az egyet is fölmentették. Ám azt mondták, az ellene fölhozott bizonyítékok nem voltak elegendők. Legyen úgy. A Sidney, a Cornish, a Lisle Alice elleni bizonyítékokkal is úgy volt; s mégis elegendők voltak megrontásukra. De úgy mondaték, azon peereket, a kik elé Delamere lord állíttatott, szemtelen részrehajlással válogatták ki Jakab király és Jeffreys. Legyen úgy. De ez csak annyit bizonyít, hogy a lehető legrosszabb főudvarmester alatt is egy lord, a ki fölött lordok ítélnek, több kilátással bír élete megmentésére, mint egy közönséges ember, a ki honfitársaira bizza magát. Ennélfogva mi, azon szelid kormány alatt, a melylyel most birunk, nem nagyon félhetjük valamely ártatlan peer élete biztosságát. Vajha oly kevéssé kellene féltenuünk a mi kormányunk biztosságát is! De eléggé tudva van, hogy az a kormányzat, melyhez szabadságaink elválhatatlanul kötve vannak, egyszerre van kül- és belső ellenségek által megtámadva. Ily válság ide-

jén bele nem egyezhetünk azon biztosítékoknak meggyengítésébe, melyek, méltán tarthatunk tőle, hogy inkább ugy is szerfölött gyengének bizonyultak be némely magas rangu uraknak a hazájok elleni összeesküvésektől visszariasztására. Röviden egybefoglalva, azt kívánják tőlünk, hogy egy bizonyos jog gyakorlatát ő felségeiktől elvéve, lordságtokra ruházzuk át. Erre a mi válaszuk az, hogy nézetünk szerint, a jelen pillanatban ő felségeik hatalma nem szerfölött nagy, míg lordságtok hatalma még untig elegendő.«

Ezen érvelés, noha kitünőleg elmés és valóban nem alaptalan, a felsőházat nem győzte meg. A lordok megmaradtak a mellett, hogy minden peer bíró lehessen. Az alsóházat nehezen lehetett annak jóváhagyására rábírní, hogy a bírák száma soha harminczhatnál kevesebb ne legyen, s minden további engedményt határozottan visszautasított. A billt ennél fogva elejtették. *)

Bizonyos, hogy az alsóháznak ezen értekezletben megbízottjai nem nagyították a veszélyeket, melyek a kormányt környezték. Az alatt, míg a honárulással vádolt peerek fölött ítélendő bíróság összeállítása tárgyalatott, egy peernek ritka ügyességgel tervezett újabb összeesküvése majdnem sikert aratott.

Marlborough soha sem szünt meg, a saintgermaini udvart biztosítani, hogy az általa elkövetett nagy bűn mindig lelke előtt áll s hogy életének más célja sincs, mint a bűnbánat és vezeklés. Nem elég, hogy ő maga megtért, hanem még Anna herczegnőt is megtérítette. 1688-ban a

*) Ezen bill története magából a bill szövegéből kivehető, mely a felsőház irattárában van; továbbá a két ház naplóiból 1690. nov. és dec. és 1691. januárról; különösen az alsóház dec. 11.-diki, jan. 13., 25.-diki és a felsőház jan. és 20. 28.-diki naplóiból. L. még Grey: Debates.

Churchillek minden nehézség nélkül reábirták őt, hogy atyja palotáját elhagyja. 1691-ben szintoly könnyen reábirták őt egy levél aláírására, melyben szerencsétlensége föllötti mély bánkódását fejezte ki s azon óhaját, hogy kötelességének ama megszegését jóvátehesse. *) Egy időben Marlborough reményt nyújtott arra is, hogy hatalmában leend, régi urát a lehető legczélszerűbb módon visszahe-lyezni, egyetlen egy külföldi katona vagy tengerész segít-sége nélkül, t. i. az angol lordok és alsóház szavazataival s az angol hadsereg segítségével. Ezen terv minden részle-teiről nem vagyunk teljesen értesülve. De vázlatát egy Jakabtól származó igen érdekes iratban birjuk, melynek egy másolata a bodleyi könyvtárban, egy másik pedig a francia külügyi hivatal irattárában van meg.

A féltékenység, melylyel az angolok a hollandiak iránt viseltettek, ez időben igen erős volt. Valami szives barátság a két nemzet között soha sem volt. Közel rokon-ságban voltak ugyan egymással. Egy szélesen elterjedt nyelvnek két dialectusát beszélték. Mindkettő büszke volt politikai szabadságára. Mindkettő reformált valláshoz ra-gaszkodott. Mindkettő közös ellenség által fenyegetve biztos-nak csak addig érezhette magát, míg összetartott. De szívé-lyes rokonszenv még sem volt köztük. Hihetőleg jobban sze-rették volna egymást, ha bizonyos tekintetben kevesbbé ha-sonlitnak egymáshoz. Ők voltak a két nagy kereskedő nem-zet, a két nagy tengeri hatalom. Minden vizen az ő lobo-góikat együtt lehetett látni, a balti és a középtengeren, Mexico öblében és Malacca szorosain. A londoni kereskedő és az amsterdami kereskedő mindenütt egymást megelőzni

*) A dec. 1. 1691. kelt levél megvan Jakab életében, II. 477.

igyekezett s egyik a másiknál olcsóbban adni el árúit. Európában a verseny nem vált véressé. De, vad országokban, a hol nem törvény, hanem nyerselő uralkodott, nagyon is sokszor megtörtént, hogy a vetélytársak, égve a nyereség- és boszuvágytól, s mindegyik a másikat gyanúsítva ellenséges czélzatokról, fegyveres kézzel találkoztak egymással, elhatározva semmiben sem engedni egymásnak. Ily körülmények közt nem csoda, hogy erőszakos és kegyetlen tettek követtettek el. Azt, hogy ama távol vidékeken mi minden történt, ritkán tudták meg pontosan Európában. Kósza hírek s a nemzeti előítéletek mindent nagyítottak és eltorzítottak. Itt általánosan azt hitték, hogy az angolok soha sem voltak hibásak, s hogy minden czivódást csak a hollandiak fősვნისების s embertelenségének kell tulajdonítani. Szánandó események, melyek a fűszeres szigeteken adták elő magukat, több ízben szinpadra is hozattak. Az angolok megannyi szentek és hősök voltak; a hollandiak megannyi ördögök emberi alakban, hazugok, tolvajok, rablók, gyilkosok és kinzók. A mérges szenvedélyek, melyekre az ily darabok is mutattak, sokszor nyílt háboruba törtek ki. Egy nemzedék életideje alatt háromszor küzdött meg a két nemzet, egyenlő vitézséggel, de különböző szerencsével, a német tenger fölötti uralomért. Jakab zsarnoksága, úgy a mint a torykat a whigekkel és a magas egyházpártiakat a nem-conformistákkal összebékítette, az angolokat is összebékítette a hollandiakkal. Mig elődeink Hágára tekintettek felszabadításért, az amboynai vérengzés meg Chatham nagy lealáztatása feledve lőn. De a forradalom óta a régi szenvedélyek újra feltámadtak. Noha Anglia és Holland most szoros egyezés által voltak egymáshoz kötve, attól, hogy vonzalmaik is együvé kössék

távolabb állottak, mint valaha. Egykor épen a Beachi headi ütközet után a mi honfiaink némi méltányosságra voltak hajlandók; de gyorsan következett be a visszahatás, Torington, a ki golyót érdemelt, közkedvenczczé lett; s a szövetségeseiket, a kiket ő gyalázatosan cserben hagyott, azzal vádolták, hogy ok nélkül üldözik. A királynak régi ifjúkori barátjai iránti előszeretete mindig kedvencz tárgyát képezé a lázadások szitóinak. Háztartásánál a legnyereségesb állomások úgy mondák, mindig hollandiaknak adattak; a lordok háza majdnem teli volt hollandiakkal; a korona legszebb jószágai hollandiaknak adattak; a hadseregnél a hollandiak vezényeltek. Hogy Vilmostól sokkal okosabb lett volna, szülőföldje iránti dicséretes előszeretetét kevesebbé feltűnő módon nyilvánítani, s régi barátjait kissé mérsékeltebben jutalmazgatni, az tökéletesen igaz. De azt már nem oly könnyű volna bebizonyítani, hogy bármely fontos alkalommal a mi szigetünk érdekeit az egyesült tartományok érdekeinek feláldozta volna. Az angolok azonban e tekintetben annyira alá voltak vetve a féltékenység kísértéseinek, hogy merőben képtelenek voltak észokokra hallgatni. Ilyféle kísértés a legerősebben lepte meg őket az 1691. év őszén. A hollandiak elleni gyűlölet ezen időben minden osztálynál erős volt, de sehol sem erősebb, mint a parlamentben és a hadseregnél. *)

*) Burnet II. ; s Burnet kézirat. Harl. 6584. L. egy Holmes neve alatti emlékiratot, mely Ferguson értesítései alapján készült, a Nairne irtk. kivonatában, Macpherson kiadása. Kelt 1691. octoberben »Az orániai herceget« azt mondja Holmes, »az angolok halálosan gyűlölik. Világosan látják, hogy nem szereti őket; se nem bizik bennök, hanem csak az ő hollandiaiban. . . . Nincs kétség az iránt, hogy a parlament nem fogja a külföldiek által megnyergeltetni magát.«

Marlborough elhatározá ezen ellenszenvet czéljaira felhasználni, s ez alapon biztosítá Jakabot és Jakab követőit, egy restauratio sikeréről. Mind a két ház érzülete olyan volt, hogy ügyes eljárással könnyen rábirhatónak látszott egy közös föliratra, melyben ő felségeiktől minden idegennek a közszolgálatból elbocsáttatása kéressék. Marlborough magára vállalá ennek a felsőházban indítványozását; s nem volt nehéz, valamely nagy befolyásu gentlemant találni, a ki ugyanazt az alsóháznál tegye meg.

Ha a fölirat elfogadtatik, mit tevő leendett Vilmos? Engedjen? Mind elbocsássa legkedvesebb, legrégibb, legmegbízhatóbb barátjait? Nehezen volt föltehető, hogy ily fájdalmas és lealázó engedményt tegyen. Ha nem enged, szakadás támad közte és a parliament közt; a parlament pedig a nép fogja támogatni. Még egy örökösödési joggal bíró király is visszajedne ily összeütközéstől az ország rendivel. De hát még egy olyan királyra, a kinek jogczime az ország rendinek határozatán alapszik, az ily összeütközés szükségkép minő végzetessé fogott volna válni. Utolsó reménye Vilmosnak a hadseregben lett volna. Ámde a hadsereg megdolgozását Marlborough magára vállalá; s nagyon hihető, hogy a mit elvállalt, ki is viszi. Bátorsága, ügyessége, nemes és megnyerő modora, a fényes siker, melyet, ha vezénylettel volt megbizva, mindannyiszor felbirt mutatni, őt, piszkos hibái daczára, fegyvertársai kedvenzczévé tették. Büszkéek voltak reá, hogy van egy honfitársuk, a ki megmutatta, hogy más nem hiányzik neki, csak az alkalom, miszerint Franciaország legelső tábornagyává versenyezhesse. A hollandiakat az angol csapatok még jobban gyűlölték, mint az angol nép általában. Ha tehát Marlborough, biztosítva előre magának néhány kitünőbb

tisztjének közreműködését, döntő pillanatban élére áll azon ezredeknek, a melyeket Flandriában s Írlandban győzelemre vezetett, ha maga körül csoportosítja őket azon felhívással, hogy védjék meg a parlamentet s kergessék el az idegeneket, igen valószínű, hogy ily felhívásnak kellő sikere leendett. Akkor aztán hatalmában fogott állni, hogy teljesítse a régi urának tett ünnepélyes ígéreteit.

Mindazon tervek közt, melyek valaha Jakab és utódai visszahelyezésére készültek, ez a terv volt legkecsegtetőbb. Az a nemzeti önérzet, az a gyűlölete a kényuralomnak, mely eddigelé Vilmos mellett szólt, most ellene fordult volna. Száz meg száz ezeren, a kik életüket kockáztatták, hogy a francziáktól ne kellessék az angoloknak valamely kormányt elfogadni, éppen semmi kedvet sem éreztek volna arra, hogy az angolokat a hollandiak kikergetésében megakadályozzák. Még a whigek is, régi elveik megtagadása nélkül, alig támogathattak volna egy fejedelmet, a ki makacsul ellenszegül a parlament által nyilvánuló nemzeti akaratnak. A terv igen biztató volt. Élénken gyűjtötték a szavazatokat. Az alsóház számos tagjai, nem sejtve egyéb tervek lappangását, szívesen megígérték, hogy a külföldiek ellen fognak szavazni. Marlborough fáradhatatlanul szitogatta az elégtelenséget a hadseregnél. Háza mindig tele volt tisztekkel, kik a hollandiak elleni kifakadásaiikkal egymást feltüzelték. De, mielőtt minden előkészület meglett volna, sajátságos gyanu kezdett némely jacobita lelkeiben ébredezni. Hogy a vakmerő és kiszámított terv szerzője a főnálló kormányt meg akarja dönteni, az iránt kevés kétségek lehetett. De lehetett-e biztosan tudni, minő kormányt akar helyette fölállítani? Nem akarja-e Vilmost letenni a nélkül, hogy Jakabot tenné helyébe? Nem volt-e

lehetséges, hogy egy oly okos, oly nagyravágyó s gonosz ember egyszerre kettős árulást tervez, olyanfélét, minőt a tizenötödik században a nagy olasz államférfiak az álbölcsesség legnagyobb mesterfogásának tartottak volna, minőt egy Borgia megirigyelt s egy Machival egekig emelt volna? Hátha ez a fölülmulthatatlan színlelő mind a két versenyző királyt félrelöki? Hátha, mint a hadsereg fővezére s a parlament pártfogója Anna királynőt kiáltatja ki? Nem volt-e lehetséges, hogy a megzaklatott s kifárasztott nemzet ily berendezést örömmel fogadna el? Jakab népszerűtlen volt, azért mert pápista volt s papi befolyás alatt állott; Vilmos népszerűtlen volt, mert külföldi volt, s külföldi kegyenczeit kedvelte. Anna protestáns és angol nő volt egyuttal. Az ő kormánya alatt az ország nem forog azon veszélyben, hogy akár jezsuiták, akár hollandiak áraszzsák el. Hogy Marlboroughnak igen erős okai voltak ezt trónra emelni, az nyilván való volt. Atyja udvaránál ő soha egyéb nem leendett, mint egy vezeklő bűnös, a kinek szolgálatai a bocsánattal nagyon is meg vannak fizetve. Az ő udvaránál, imádott barátnőjének férje az lenne, a mi Heristal Pipin és Martel Károly voltak a Chilperik és Childeberteknél. Ő mind a polgári mind a katonai közigazgatás főintézője leendett. Anglia egész hatalma rendelkezésére állandott. Europa súlyegyenét kezében fogná tartani. Nagy királyok és államok versenyre fognának kelni egymással, hogy kedvébe járjanak s kimerítik kincstáraikat azon hiu reményben, hogy fősvényességét kielégítik. Állott tehát az a föltevés, hogy ha egyszer Anglia koronája neki kezében lesz, ő ezt a hercegnőnek fogja fejére tenni. Minő bizonyítékok voltak e föltevésre, az tudva nincs; de bizonyos, hogy történt valami, a mi a számüzött ház legbuzgóbb hiveit arról győzte meg, hogy

ujabb árulást forral, mely Salisburyben véghezvitt tettét még sokkal fölülmulná. Megijedtek attól, hogy azon pillanatban, a melyben sikerülne nekik Vilmost eltávolítani, Jakab helyeztetése még sokkal reménytelenebbé válnék, mint valaha volt. Annyira meg voltak győződve ezen czinkostársuk kétszínüségéről, hogy nemcsak vonakodtak mélyebben bele ereszkedni az általa szőtt tervekbe, hanem el is árulták az egész dolgot Portlandnek.

Vilmost, úgy látszék, ez a tudósítás nála szokatlan mértékben felindította és boszantotta. Átalában ő elnéző volt, sőt szemet szokott húnyni az őt környező angol államférfiak aljassága előtt. Gyanítá, sőt valóban tudta, hogy szolgálai közül néhányan levelezésben állnak vetélytársával; s még sem büntette őket. Kegyeit sem vonta meg tőlük, sőt még barátságtalan sem volt irántok. Nagyon csekély véleménynyel volt s oka is elég volt reá, hogy csekély véleménynyel legyen azon közemberek egész fajáról, a kiket a restauratio nevelt s örökségül hagyott a forradalomnak. Sokkal jobban ismerte őket, semhogy csak föl is panaszolja, hogy nem talált nálok őszinteséget, hűséget, következeteséget és önzetlenséget. A legtöbb, mit tőlük várt, csak annyi volt, hogy addig szolgáljanak neki, mig azt saját magok nagyobb veszélyeztetése nélkül tehetik. Ha megtudta, hogy azalatt, mig ott ültek az ő tanácsában s meggazdagodtak az ő jóságából, egyuttal Saint Germainsbén olyan befolyásra igyekeztek szert tenni, mely egy ellenforradalom esetében javukra válhassék, inkább volt hajlandó a hűtlen sáfár világi bölcseségének kétes dicséretében részesíteni őket, semmint szigorú számadásra vonni. De Marlborough vétke egészen különböző nemű volt. Az ő árulása nem egy kislelkű emberé volt, a ki minden eshetőségre a visszavo-

nulás lehetőségét biztosítani akará magának, hanem egy rettenthetetlen bátorságu, mély politikai belátásu s véghetetlen nagyravágyásu emberé. Vilmos nem volt félénk hajlamu; de ha valakitől a világon félnie lehetett, úgy az Marlborough volt. Érdeme szerint bánni el a vétkessel, valóban lehetetlen volt, mert azok, a kik terveit a kormánynak tudomására juttatták, soha sem állottak volna ki tanuknak ellene a korlát elé. De meghagyni nála a vezérletét azon hadseregnek, melyet elcsábitani szándékozott, már mégis örülség lett volna.

Késő este, január kilenczedikén, a királynénak egy keserű szóváltása volt Anna hercegnővel. Másnap kora reggel Marlborough értesítettett, hogy ő felségeik nem veszik többé igénybe szolgálatait és hogy ne merészkedjék a király színe előtt megjeleneni. El volt halmozva tisztességgel s a mit többre becsült, gazdagsággal. Most egyszerre minden elvétellett tőle.

Ezen események valódi története kevesek előtt volt tudva. Evelyn, ki rendesen igen jól volt értesülve, azon hitben élt, hogy a zsarolás és kapzsiság, mely Marlboroughnak köztudomás szerint egyik hibája volt, vonta magára a király fölháborodását. A hollandi követek a szövetséges rendeknek csak annyit irhattak, hogy hat különböző elbeszélés volt Marlborough ellenségei által forgásba hozva. Némelyek azt állították, hogy vigyázatlanságból valamely fontos katonai titkot árult el; mások, hogy tiszteletlenül beszélt ő felségeikről; mások, hogy valami zavart csinált a királynő és a hercegnő közt; mások hogy a hadseregnél ármánykodott; mások, hogy valamely helytelen levelezésbe bocsátkozott a dán kormánynyal, az európai általános politikai viszonyok fölött; s mások, hogy a Saint germaini ud-

var ügynökeivel voltak összeköttetései. *) Barátjai mind ez elbeszéléseket megczáfolták, azt állítva, hogy egyedüli vétke a külföldiek gyűlölete, a kik honfitársai fölött hatalmaskodnak, s hogy Portlandnek esett áldozatul, kit köztudomás szerint ki nem állhatott, s kit, nem igen udvariasan fabábnak nevezett. A titok, mely Marlborough kegyvesztésének történetét kezdettől fogva elfödé, ötven év lefolyása után még homályosabbá lett özvegyének szemtelen hazudozásai által. Ezen homályt Jakab szabatos elbeszélése osztja el s földeriti nemcsak a Marlborough kegyvesztése valódi okát, hanem ezen kegyvesztés okai többféle magyarázatainak kútforrásait is.**)

*) Evelyn naplója jan. 24. Hop a szövets. rendekhez jan. 22—febr. 1. 1691/2; Baden a szövets. rkhez. febr. 16/26.

**) Jakab szavai ezek; irattak novemberben 1692; »Mes amis l'année passée, avaient dessein de me rappeler par le Parlement. La manière étoit concertée; et Milord Churchill devoit proposer dans le Parlement de chasser tous les etrangers tant des conseils et de l'armée que du royaume. Si le Prince d'Orange avoit consenti à cette proposition, ils l'auroient eu entre leurs mains. S'il l'avoit refusée, il auroit fait declarer le Parlement contre lui; et en même temps Milord Churchill devoit se declarer avec l'armée pour le Parlement; et la flotte devoit faire de même; et l'on devoit me rappeler. L'on avoit deja commecé d'agir dans ce projet; et on avoit gagné un gros parti, quand quelques fidèles sujets indiscrets, croyant me servir, et s'imaginant que ce que Milord Churchill faisoit n'étoit pas pour moi mais pour la Princesse de Danemarck, eurent l'imprudence de decouvrir le tout à Benthing et détournèrent ainsi le coup.«

Ezen nevezetes hely, mely egyszerre sok érdekes és nehéz rejtélynek a kulcsát adja kezünkbe, nyolczvan évvel ez előtt fordításban közzététetett Macpherson által. De, különös dolog, hogy semmi figyelmet nem gerjesztett s a mennyire tudom, Marlborough egy élet-írója által sem említettett föl.

Noha Vilmos a közönség előtt semmi okát nem adta azon kétségtelen joga gyakorlatának, miszerint egy szolgálját elbocsáthassa, Anna megtudta a valót; s az ő józan ítéletére bízott, vajon ily alávaló árulásban vétkes tisztnek illő helye van-e a királyi palotában. Elmult három hét. Marlborough lady még megtartá helyét és szobáit Whitehallban. Férje is még ott lakott vele; s a király és a királynő semmi idegenkedés jelét nem adták. Végre a gőgös és boszuvágyó grófnő, vérszemet kapva türelmőktől, elhátározá szembe daczolni velök s urnőjét egy este elkísérte a kensingtoni fogadó terembe. Ezt még a szelid Mária is megsokallá. S valóban azonnal kifejezést adott volna fölindulásának a kártyaasztalok körül csoportosult tömeg előtt, ha eszébe nem juttatja magának, hogy nővére olyan állapotban volt, mely az asszonyokat különös kiméletre jogosítja. Azon éjjel szót sem szólt: de másnap levél ment a ki-

Jakab elbeszélése nem szorul erősítésre; de bőven megerősítve van Burnet kéziratai által. (Harl. 6584) »Marlborough,« írja Burnet szeptemberben 1693., »a király magaviseletét rossz hirbe hozni igyekezett, s minden szavával kicsinyíteni őt, s az angolokat gyűlölettel tölteni el a hollandiak ellen, kik, mint ő állítás, sokkal nagyobb kegyben részesülnek a királynál mint ők, s bizalmát inkább bírják. Ez olyan dolog volt, mely leginkább alkalmas volt, lángba borítani az angolokat, kik különben is hajlandók az idegenek becsmérélsére s önmaguk tulbecsülésére. Így ez közbeszéd tárgya lett s Marlboroughnál, a hol az angol tisztek rendes találkozása volt, mindig csak arról folyt a társalgás.« Marlborough elbocsáttatásáról, Burnet ugyanazon időben ezt írta: »A király maga mondá nekem, hogy teljes oka van hinni, miként Marlborough egyetértésben áll Jakab királylyal s levelezést folytat Franciaországba. Az bizonyos, hogy minden lehető elkövetett, hogy a hadseregnél s a nemzetben a hollandiak ellen pártot csináljon.«

Érdekes ezt a nyílt beszédet azon időből, mikor a tények még

rállynőtől a hercegnőhez. Mária kijelenté, hogy fájdalmasan esik neki megsérteni szeretett nővérét s a kinek valamely közönséges vétségét szívesen elnézné; de ez a dolog nagyon komoly. Marlborough ladyt el kell bocsátani. Mig ő Whitehallban lakik, férje is ott lesz. Illő-e, hogy egy embernek elnézessék ily helyzetetésben otthonossá tenni magát megbántott ura palotájában? De ő felsége annyira idegenkedik a szigorú eljárástól még a leggonoszabbakkal is, hogy még ezt is elnézte, s tovább is elnézné, ha Anna nem hozza magával a grófnőt, hogy saját szobáikban szemtől szembe daczoljon a királlyal és a királynővel. »Ez nagyon barátságtalan volt« írja Mária, »egy nővértől: udvariatlan volna egy hasonló állásutól; s felesleges mondanom, hogy ennél több illet meg engem.« A hercegnő, erre adott válaszában, nem igyekszik igazolni vagy mentegezni Marlbo-

fris emlékezetben éltek, azon mesterkélt elbeszéléssel egybeállítani, melyet Burnet a nagy közönség számára több évvel későbbben készített, mikor Marlborough szorosan a whigekkel szövetekezett s az országnak nagy és fényes szolgálatokat tett. Burnet II. 90.

Marlborough hercegnő, az ő igazolásában, szemtelenül azt állítja, hogy »ő soha sem tudta meg, minő okát adta a király az ő haragjának.« Azt sejteti, hogy Young koholása lehetett az oka. Ám neki tudnia kellett, hogy Young koholása csak több hónappal férje bukása után történt. Ő ugyan szánandóan gyarló emlékezettel bírt, oly tulajdonság, mely a példabeszéd szerint az ő osztályabeli személyeknél elengedhetetlen. Saját könyvéből reábizonyulnak hamisságai. Egy levelét közli velünk Máriának Annához, a melyben Mária azt mondja: »Nem szükség ismételnem minő okot adott mylord Marlborough a királynak arra, hogy úgy tegyen a mint tett.« Ezen szavakból az következik, hogy Anna előtt az ok tudva volt. Ha nem úgy volt, ezt feleletében bizonynyal megmondotta volna. De ezen feleletét bírjuk, s abban e tárgyról szó sincs: pedig föltehető-e, hogy azt az ő imádott Freeman barátnője előtt titokban tartotta volna?

rought, de azon erős meggyőződését fejezi ki, hogy neje ártatlan s könyörög a királynénak, hogy ne kívánja ezt a szívszakgató válást. »Nincs olyan nyomor« írja Anna, »a melynek elviselésére örömetesebb el ne szánnám magam, mint arra a gondolatra, hogy tőle elváljak.«

A hercegnő elhivatá nagybátyját Rochestert s kérte, hogy vigye el levelét Kensingtonba s legyen ott szószólója. Rochester nem vállalkozott a követségre s noha unokahugai közt a jó összetartás visszaállítását megkísérlé, arra, hogy a Churchillek ügyvédévé szegődjék, legkevesebbé sem volt hajlandó. Ő valóban régóta aggódva nézte, azon föltétlen uralmat, melyet ezen elvtelen pár gyakorol ifjabb huga fölött. Anna kérelmét a királynőhez egy szolga vitte el. Más válasz nem jött, mint a főkamrás Dorset lord egy izenete, melylyel Marlborough ladynek meghagyatott, hogy a palotából menjen ki. Morley ur nem akará elhagyni Freeman kisasszonyt. A mi Morley urat illeti, neki mindegy volt, csak megkapja a maga három terítékét s három üveg borát, akárhol lesz az. A hercegnő tehát egész családjával együtt Sion Houseba ment át, a Somerset herceg egy villájába, a Temze partján. Londonban Berkeleyhouseban lakott, mely a Picadillyn azon a helyen állt, melyet most a Devonshire-ház foglal el. *) Jövedelmét parlamenti határozat biztosítá; de semmi büntetéstől sem lett megkímélve, melyet csak hatalmában állott a koronának reá szabni. Tiszteleti őrségét elvették. A külkövetek nem udvaroltak többé neki. Mikor Bathba ment, az államtitkár ama város mayorjét

*) Ezen részleteket kénytelen voltam Marlborough hercegnő elbeszéléséből venni, melyet azonban mindig nagy óvatossággal kell használni, kivéve mikor saját roszelelkűségéről s elbizottságáról tesz tanúságot, a mi gyakran előfordul.

írásban szólítá föl, hogy ne fogadja a királyi látogatókat illető ünnepélyességgel. Ha a szt. Jakab egyházában isteni tiszteletre ment, tapasztalta, hogy a rector el van tiltva, őt a tisztelet szokott jeleivel tüntetni ki, meghajolni felé a szószékéből és szövegének egy példányát olvasás végett a vánkosára tétetni. Még Piccadilly kikiáltója is, — úgy mondák, talán valótlannul, — eltiltatott attól, hogy a Berkeley-ház ablakai alatt az ő dicséretére rigmusokat mondjon.*)

Hogy Anna hibás volt, az világos; deaz már nem szint-oly világos, hogy más részt a király és a királyné helyesen cselekedtek. Nekik vagy el kellett volna titkolni boszuságukat, vagy nyilván megmondani annak valódi okát is. Szerencsétlenségre ők büntettek mindenki szeme láttára, de alig egy emberrel tudatták az azt előidéző vétkes tényt. Meg kellett volna gondolniok, hogy egy olyan viszály okainak teljes homályban hagyása mellett a közönség természetesen a gyengébb félhez hajol, s hogy ezen hajlama különösebben előtérbe lép ott, a hol egy nővért lát igazságtalanul bántva egy másik nővér által. Meg kellett volna gondolniok azt is, hogy azon oldalról lesznek megtámadva, mely Mária jellemének fájdalom leginkább sebezhető oldala volt. Egy kegyetlen végzet őt atyjával ellenségeskedésbe hozta. Rágalmazói teljesen megtagadtak tőle minden természetes érzést; s még dicsérői is, ha arról kelle beszélniök, hogy mikép teljesíté gyermeki kötelességeit, kénytelenek voltak, halkabban és men- tegető hangon szólni. Nem lehetett tehát nagyobb szeren-

*) Marlborough hgnő igazolása; Darmouth jegyzete. Burnet II. A picadilly éji és versei s Nottingham lordnak rendelete erre 1691. Van egy keserű gúnyvers is Marlborough ladyra azon ke- letről e czimmal: A közjólét stb.

csétlenség, mint másodszor is szívtelennek láttatni a vérség kötelékei iránt. Most nyílt harczba jött mind a két személylyel, a kik legközelebb állottak hozzá. Sokan, a kik az atyja iránti magaviseletét, az országot és vallását fenyegető legvégső veszedelem által igazolhatónak hitték, nem tudták védelmezni huga iránti magaviseletét. Mig Máriának ezen ügyben vigyázatlanságnál egyéb hibája nem volt, a világ őt üldözőnek nézte. Anna, a ki oly vétkes volt, minő az ő gyenge tehetségei mellett csak lehetett, egy szelid, szenvedő üldözöttként tűnt föl. Igaz ugyan, hogy azon magánlevelekben, melyek a Morley neve aláírását viselik, a hercegnő az ő dühös érzelmeinek egy halárusnő stíljében ad kifejezést, durván szidalmazza az egész hollandi népet, sógorát pedig hol egy csodaszülöttnek, hol szörnyetegnek, hol Calibannak nevezi. *) A nemzet mindazonáltal az ő beszédéből csak az hallotta meg, a mi tisztességes és alázatos volt. Valónak az látszik, hogy a haragtartó és gonoszlelkű grófnő sugalmazta ő fönségének meghitt levelezéseit, míg a kecses, derült és számító gróf a közönség szeme előtt követendő eljárásának adott irányt. Darab ideig a királynőt átalában mindenütt korholták. De lelkületének és módorának kellemes volta ellenállhatatlan volt; s néhány hónap alatt visszaszerzé elveszett népszerűségét.**)

Marlboroughra nézve szerencsés körülmény volt az, hogy épen azon időben, mikor egész London az ő bukásáról beszélt, s okait találgatta a király oly rögtön; megha-

*) Nem kell hinnünk, hogy Anna Shakspeare-t szokta olvasni. Láttá ő, kétségkívül, gyakran az elbűvölt szigetet. A vihar ama nyomorult utánzását, mely akkor a gépezet és diszitmények miatt kedvencz néző darabja volt a közönségnek.

**) Burnet. Harl. Kézirt.

ragvásának arra, a ki mindenkor kegyencze volt, Fuller Vilmos felségárulási pereket indítottatott több nagy tekintélyű egyén ellen, a kik szigorú vizsgálat után a vádak alaptalanságát és gonoszlelkűségét kimutatták. Következett ebből, hogy a közönség, mely a finom megkülönböztetéseket nem kedveli, azon perczen nem könnyen volt rábirható, hogy bárminő jakobita összeesküvés valódiságában higgyen.

Hogy Fuller összeesküvése nem lett oly híressé, mint a pápista összeesküvés, az inkább a történetírók mulasztása mint Fulleré miatt van, a ki minden, emberileg lehető elkövetett, hogy a gazok közt helyet biztosítson magának. Mindenki, a ki a történelemben jártas, megfigyelhette, hogy a romlottságnak is megvan időszerinti divatja, mely szintugy jön és megy, mint az öltözet és a butorzat divatja. Kétségbe lehet vonni, vajon a mi hazánkban 1678. előtt volt-e valaki, a ki egy egész történetet gondoljon ki s esküvel erősítsen, mely csupa merő hazugság, valamely honáruló összeesküvésről, s csak azért, hogy magát híressé tegye, megrontson olyan embereket, a kik neki semmit se vétettek. De 1678-ban ezen utálatos büntett divatba jött, és a reá következő huszonöt év alatt folyvást divatban maradt. Egyházi szónokok sajátságos nemzeti bűn gyanánt jelölték meg azt s valamely borzasztó nemzeti bűnhődést jósoltak arra. A törvényhozók új és iszonyú szigorú büntetéseket hoztak javaslatba ezen új iszonyatosság ellen. *) De nem tartatott mégis szükségesnek ezen szigorú büntetésekhez folyamodni. A divat megváltozott; s az utolsó másfél

*) Egy ez irányban tett sikertelen kísérlet meglátható az alsóházi naplóban, 1692/3.

száz év alatt talán egy esete sem volt ily sajátságos nemű rosszlelkűségnek.

Ennek egyszerű magyarázata van. Oates egy iskola alapítója volt. Az ő sikere megmutatta, hogy nincs oly bádár mese, a melyet a félelem és gyűlölet által megzavart elmék el ne higyenek. Az ő rágalmai képtelenek voltak; de kellő időben hozattak föl; oly néphez szólt, melyet szenvedélyei hiszékenynyé tettek; s így szemtelen és szívtelen hasugságok által szegénységből és homályból egy hét alatt fényre, hirre és hatalomra emelkedett. Egykor az ő lelkeszsége sovány tizedeit azzal toldotta meg, hogy hiveinek malaczeit és csibéit lopogatta. *) Most palotában lakott; bámuló csoportok kísérték lépteit: Howardok és Herbertek élete volt kezében. Azonnal támadott az utánczó egy serege. Ugy látszott, sokkal több nyereséget hozott s kevesebb veszélylyel járt tanúkép szerepelni egy képzelt összeesküvésnél, mint ha kiáll valaki rabolni az országutra, vagy ha pénzt hamisít. Ennél fogva a Bedloek, Dangerfieldek, Dugdalek és Turbevilek siettek, egy sokkal hasznosabb s egyuttal kevesbé veszélyes keresettel cserélni föl eddig gyakorolt mesterségeiket. Az oxfordi parlament feloszlatása óta a pápista összeesküvés a legjobb kereset-ág volt. Aztán, hét éven át, csak a whig összeesküvések fizették ki magukat. A forradalom után a jakobita összeesküvések jöttek divatba; de a közönség ovatosb kezdett lenni; s noha az újabb hamis tanúk semmi részben sem voltak ügyetlenebbek elődeiknél, sokkal kevesebb bátorításra találtak. Az első nagy csapást, mely ezen elvetemült fajta emberek mesterkedéseit érte, méltó lesz, körülményesebben elbeszelnünk.

*) North vallomása.

1689-ben és 1690. elején, Fuller Vilmos olyan szolgálatot tett a kormánynak, melyre néha a legjobb kormányok is reá szorulnak, de melyet mégis mindig csak a legroszabb egyének teljesítenek. Az ő hasznos árulását, azok, a kik igényhe vették, a mint jött, majd pénzzel majd megvetéssel jutalmazták. Bőkezűségökből néhány hónapig egy finom gentleman módjára élhetett. Ezredesnek czimezteté magát, inasokat bérelt, fényes berruhákba öltözteté azokat, szép lovakat vett, lakást Pall Malban tartott s érczhomlokát, melyet egy ötven guineát érő páróka takart, oda vitte a palota előterméibe s a színházi páholyokba. Sőt ugy tett, mintha a király kegyencze volna, s mintegy azon hitben, hogy Vilmos nem is élhet nélküle, elkísérte ő fölségét előbb Irlandba, aztán a hágai fejedelmi congressusra. Fuller később dicsekvék, hogy Hagában egy nagykövethoz illő kísérettel jelent meg, hogy tiz guineát fizetett hetenkint egy szobáért, s hogy a legroszabb mellény, melyet magára venni méltónak tartott, oly ezüst szövetből volt, melynek rőfét negyven shillinggel fizette. Ily tékozlás, sokáig folytatva, szegénységre vitte őt. Mindjárt Angliába visszaérkeztek az őt üldöző törvényszéki szolgák elől Axe Yardba menekült, egy Whitehall kerületén belől fekvő helyre. Vagyoni viszonyai kétségbeejtők voltak; nagy összegekkel volt adós; a kormányhoz fordulni nem volt jogosítva; régi szolgálatai kellőn tul meg voltak fizetve: jövőben semmi szolgálatot nem vártak tőle: a tanúk padján mint a korona tanuja jelenvén meg egyszer, a jakobiták ellen kémnek nem volt többé használható; s minden erényes és becsületes ember, tartozott legyen bármely párthoz, utálta és kerülte őt.

Épen ezen időben, mikor oly kedélyhangulatban volt, a melyben az emberek a leggonoszabb kísértéseknek ajtót szoktak nyitni, jött össze a leggonoszabb kísértővel, a ki igazán ördög volt emberi alakban. Oates szabadon bocsáttatott, bünbocsánatot nyert s olyan évi fizetést, mely gazdagabbá tette őt mint tizenkilencz huszadrésze volt ama rend tagjainak, a melynek ő szégyene lett. De ő mégis elégtelen volt. Panaszkodott, hogy még háromszáz font évi jövedelme sincs. A complot arany napjaiban háromszor annyi volt neki, fényes lakása volt a palotában, ezüstről evett és selyembe öltözködött. Lärmázott évi díjja fölemeléseért. Sőt elég szemtelen volt egyházi előléptetésre is vágyakozni, s nagyon igazságtalannak találta, hogy míg annyi püspökség adományoztatott el, ő még egy dekánságot sem kaphatott, vagy egy praebendát vagy egy plebaniát. Semmi alkalmat sem mulasztott el igényeinek megújítására. Ostrom alá vette a hivatalokat és a parlamentház folyosóit. Mindennap lehetett látni és hallani őt s futott oly gyorsan a mint görbe lábai csak birták, Chering Cross és Westminsterhall között, felfujva a sietség és nagy önérzet miatt pofáit, gágyogva a jó ügynek tett nagy szolgálatairól s a folyam hajóslegényeinek stíljében gyalázva mindazon államférfiakat és egyházfőnököket, a kikre gyanakodott, hogy az udvarnál ellene dolgoznak s elütik őt a püspökségtől. Látva, hogy az államegyháznál semmi kilátása se lehet, átment a baptistákhoz. Ezek eleinte nagyon hidegen fogadták; de ő oly megható módon tudta elbeszélni az isteni kegy csodás nyilatkozását lelkében s oly ünnepélyesen megfogadta Jehovára és a szent angyalokra, miként ezentúl egy égő és világító fáklya akar lenni, hogy egyszerű és jó akaratu embereknek nehéz

lett volna őszinteségét kétségbe vonni. Ő úgy gyászol, azt mondá, mint egy gerlicze. Egyik vasárnap azt hitte, meg kell hálnia bánatában a miatt, hogy a szentek közösségéből ki van zárva. Végre befogadták őt a községbe: de még egy évet sem töltött el új barátai körében, midőn fölismerték valódi jellemét, s mint hypocritát ünnepélyesen kidobták. Ettől fogva halálos ellenséégévé lőn a baptisták vezéreinek, s ugyanazon ravaszsággal, ugyanazon hazugságokkal, ugyanazon szemtelenséggel, ugyanazon fekete roszelelkűséggel, üldözte őket, a melylyel évek előtt hiresebb áldozatok vesztét idézte, volt elő. Azok, a kik nem rég az ő áldásos megtérésén annyira épültek, most borzadozva hallgatták miként kiabált boszuért, mondva, hogy a boszuállás istennek is felséges élvezet, hogy azokat a nyomorultakat, a kik őt kikeblezték, megfogja rontani, hogy kénytelek lesznek hazájukból kibujdosni s hogy utolsó shillingjüket is elfogják venni tőlük. Céljai végre meg-hiusultak a korlátnoki ítélőszék egy igazságos határozata folytán, mely határozat egy közönséges ember jellemén mély szégyen foltot hagyott volna, de Titus Oates gyalázatát ész-revehető módon már nem növelhette. *) Minden viszontagság közt azonban egy csapat hóbortos és szájas emberektől volt körülvéve, a kik megvetve bár és utálva minden tisztességes whigtól, magukat mégis whigeknek nevezték s a kik méltatlan bánásmódról panaszkodtak, mivelhogy aljasságukért és rágalmaikért nem lettek a koronától a legjobb helyekkel megjutalmazva.

1691-ben Titus azon célból, hogy közel legyen a po-

*) North : vizsgálat; Ward londoni kém; Crosby angol baptisták, II.

litikai czelszövények és pártoskodás gyupontjához, Whitehall kerületén belől fogadott magának szállást. A mindjárt mellette lakó Fuller itt lett bejáratos hozzá. A gonoszság azon műve, mely még gyermekéveiben a Dangerfield emlékiratainak olvasásakor kezdett benne csirázni, most Oates társalgása által teljesen kifejlődött. A salamancai doctor, mint tanú, megszűnt félelmes lenni; de részint az a vad boszuvágy, melyet mindazok ellen táplált szívében, a kiket ellenségeinek hitt, részint majomszerű nyughatatlansága s a gonosz iránti különös előszeretete arra ösztönzék, hogy azt, a mit többé maga személyében nem tehetett, más személyek közvetítése által tetesse meg, Fullerben megtalálta a romlott szívet, a pergő nyelvet, a szemtelen homlokot, ezen első kellékeket egy hamis tanúban. Ezen két ember közt, ha szabad e szót használni, barátság keletkezett, Oates megnyitotta Fullner előtt házát, sőt erszényét is. A vén gonosztevő úgy maga mint az ő emberei közvetítése útján megtanítá az ujonczot arra, hogy az embert semmi se teszi oly híressé, mint valamely összeesküvés felfödözése s hogy olyan idők járnak, a mikor egy fiatal ficzkó, a ki mitől sem ijed vissza és félelmet nem ismer, csodákat művelhet. A forradalom — ezt rebesgették untalan Titus és az ő élősdi társai — kevés jót hozott. Shaftesbury tevékeny fiai nem kaptak érdemökhöz mért jutalmat. Még a doctor is, oly nagy a világ háládatlansága, hidegen fogadtatott az udvarnál. Tory gazok ülnek a tanácsban, s járnak kelnek a király belső termeiben. Dicső vállalat volna, a nyakukat törzsökre fektetni. Főleg a legnagyobb gyönyör volna Nottingham hosszú ünnepélyes képét a Towerhillben látni. Mert ezen gonosz emberek gyűlölete Nottingham iránt nem ismert határt, s hihetőleg nem annyira az ő politikai nézeteinek,

a melyekben kétségkívül igen sok kivetni való volt, hanem erkölcsi jellemének tulajdonítandó, a melyben a legszigorubb vizsgálat sem találhatott legkisebb korholni valót. Oates ama felsőbbbséggel, melyre tapasztalása és sikerei a mestert feljogosítják, padott oktatást gyámoltjának a hamis tanúk felfogadása mesterségében. »Önnek,« ugy mondá, sok eskü és káromkodás kíséretében, »mind abból, a mit Saint-Germainsben látott és hallott, sokkal többet kellett volna csinálni. Soha sem volt helyesebb alap egy összeesküvésre. De ön bolond volt; ön ostoba pinty volt: megverhetném önt érte: én másképp cselekedtem volna. Én elszoktam menni egyenesen Károlyhoz s megmondtam neki véleményemet. Én Lauderdalet szemébe gaznak neveztem. Tőlem a király, a miniszterek a főurak, a követek mind rettegtek. De önnek, ifju ember, nincs esze.« Fuller nagyban épült ily bátorításokon. De némely társai megsugták mégis neki, hogy ha ő arra akarja adni magát, hogy esküivel mások életére leselkedjék, ugy jó lesz, nem mutatni annyiszor magát a kávéházakban Titus társaságában. »A doctor,« mondá egyik a bandából, »igen kitünő ember, s nagy dolgokat vitt véghez az ő idejében: de sokan előítélettel vannak iránta; s ha ön abban jár, hogy valamely összeesküvést fedezzen föl, jó lesz minél kevesebbet láttatni magát vele.« Fuller ehhez képest megszűnt Oates házához járni, de titkon tovább is vett oktatást e nagy mesterétől.

Hogy Fuller iránt igazságosak legyünk, ugy látszik, ő nem folyamodott addig a hamis tanúskodás mesterségéhez, mig koldulással és szédelgéssel némileg fön tudta tartani magát. Egy ideig a királyné adományaiból élt. Utóbb azon ürügy alatt adóztatta meg az embereket, hogy a ne-

mes Sidney családnak volna tagja. Némi pénzt Tillotsontól is csalt ki, s a jó érsek kegyeit azzal hálálta meg, hogy magát kedvencz unokaöcscsének adta ki. De 1691. őszén már minden fogás ki volt meritve. Miután sorban többféle adóssági börtönöket meglakott volna, végre a királyi tábla börtönébe került, s most elérkezettnek látta az időt, hogy kihíresztelje, miként egy összeesküvést fedezett föl.*)

Először Tillotsonhez és Portlandhez fordult: de mind Tillotson mind Portland észrevették hogy hazudik. A mit mondott, azt mégis elbeszélték a királynak, a ki, mint várni lehetett, hideg megvetést mutatott úgy a felfödözés mint a felfödöző iránt. Nem maradt egyéb hátra mint megpróbálni vajon tüzet fogna-e a parlament.

Mindjárt a ház összejövelete után, Fuller kérvényt nyújtott be az alsóházhoz, hogy hallgassák meg azt a mit mondandó lesz és csodálatos fölleplezéseket ígért. Börtönéből a ház korlátja elé vitetett; s ott egy hosszú mesét mondott el. Jakab, úgy mondá, az ő királyi hatalmát hat biztosra ruházta át, a kik között első Halifax volt. Több mint ötven lord és gentleman aláírt egy föliratot a francia királyhoz, kérve őt, hogy valami nagyobb erőfeszítéssel segítse visszahelyezni a Stuartházat. Fuller kijelenté, hogy ezt a felíratot látta s többeket megnevezett, a kik aláírva voltak. Több tag erős megjegyzéseket tett az elbeszélés valószínűségére s a tanu jellemére. Ő, úgy mondták, egyike a legnagyobb gazembereknek a világon; s olyan dolgokat beszél, miket akkor is alig lehetne elhinni, hogy egy égből leszállott angyal mondaná. Fuller, vakmerően leköté magát

*) Fuller élete ezen részletét, saját elbeszéléséből vettem.

oly bizonyítékok előmutatására, a melyek a leghitlenebbeket is meg fogják győzni. Ő, ugy állítá, összeköttetésekben áll Jakab egynémely ügynökeivel. Ezen egyének hajlandók elégtételt szolgáltatni hazájoknak. Bizonyágtételük döntő lesz; mert oly irott bizonyítékoknak vannak birtokában, a melyek a vétkeket teljesen meg fogják zavarni. Csak azért tartózkodnak még, mert némelyik áruló magas hivatalban van s közel áll a király személyéhez, s attól félnek, hogy ama hatalmas és gonosz embereket ellenségeikké tennék. Fuller azzal végzé, hogy egy összeg pénzt kért, biztosítva az alsóházat, hogy igen hasznos célra fogja azt fordítani. *) Ha szemtelen kérését teljesítik, ő hihetőleg kifizette volna adósságait, s szabadságát visszaszerezve elrejtette volna magát: de a ház nagyon bölcsen előbb látni akarta az ő bizonyítékait. Most tehát kapkodni kezdett. Azon urak a szárazföldön vannak, s utlevél nélkül nem jöhetnek át. Adtak rendelkezésre útleveleket: de panaszkodott, hogy az nem elég. Végre az alsóház, hogy a dolognak végére járjon, feliratot intézett a királyhoz, kérve őt, hogy Fullernek legbővebb mértékben adasson ki névtelen szabad jegyeket. **) Ez megtörtént. Hat hét elmult, s még nyoma sem volt a tanuknak. A vádolva volt lordok és gentlemanek barátjai erélyesen sürgették, hogy a ház ne menjen szét a nyárra a nélkül, hogy ily súlyos vádakra nézve valamit határozná. Fuller megjelenésre idéztették. Betegnek tetteté magát, azt állítva, nem először, hogy a jacobiták megmérgezték. De minden terveit meghiusítá azon dicséretes gyorsaság és erély, melylyel az alsóház eljár. Egy bizottságot

*) Alsóházi napló, decz. 2. 9. 1691. Grey, Debates.

**) Alsóh. n. jan. 4. 1691/2. Grey.

küldöttek ágyához, bizonyosságot szerezni az iránt, vajon van-e valami bizonyítéka és hol van az. Az e célra kiküldött tagok megjelentek a királyi törvényszék börtönében s öt nagy gyötrődések közt találták, melyeket elámitásuk végett hihetőleg valamely bányatató bevételével okozott magának. Feelve kérdéseikre azt állítá, hogy két tanuja Delaval és Hayes Angliában vannak s Holbornban egy római katolikus gyógyszerész házában laknak. Az alsóház, mihelyt a bizottság jelentést tett, néhány tagot elküldött a megjelölt házhoz. Ez a ház s a szomszédházak is kikutatattak. Delavel és Hayes nem voltak találhatók, s az egész környékben senki sem ismerte őket, se híroket nem hallá. A ház ennélfogva, az ülésszak utolsó napján, s épen azon perczben, mikor a fekete pálczával az ajtón kopogattak, egyhangulag kimondá, hogy Fuller Vilmos csaló és hamis feladó; hogy sértést követett el a kormány és a parlament ellen; hogy tisztességes embereket rágalmazott, s hogy a trónhoz felirat intézendő, gazzattének törvény útján leendő megbüntetése végett.*) Ennek folytán perbe fogatott, elítéltetett, s birsággal, fogsággal és bitóhoz állítással büntettetett. A bitóhoz állittatást, a büntetésnek ezen egy minden szégyenérzetéből még ki nem vetközött lélekre nézve legborzasztóbb nemét, oly rendíthetetlenlésséggel állotta ki, mely két előképéhez, Dangerfieldhoz és Oateshoz méltó volt. Oly szemtelen volt, hogy évek során át megmaradt azon állítása mellett, hogy ő a volt király mesterkedéseinek esett áldozatul, a ki hat ezer fontot költött el megrontására. Delavalt és Hayest, — ugy szólott az ő meséje, — Jakab maga személyesen tanította be. Ők az ő parancsának

*) Alsóházi napló, febr. 22., 23., 24. 1691/2.

engedelmeskedve adták szavukat neki, hogy megjelennek s aztán elrejtőztek s őt tették ki az alsóház haragjának.**)

Ez a mese érdemelt fogadtatásban részesült, s Fuller feledésbe süllyedt, melyből hosszú időközökben kétszer vagy háromszor bukkant újra föl egy-egy perczre, ismét újabb gyalázattal.

Február huszonnegyedikén 1692. az alsóház egy órával később semmint Fullert csalónak nyilvánítá, a lordok házához hivatott át. A király köszönetet mondott a két háznak hűségökért és bőkezűségökért, tudokra adá, hogy nemsokára a szárazföldre kell utaznia, s üléseik elhalasztását rendelé el. E napon sok törvényt szentesített, ugy köz- mint magánügyre vonatkozót: csak egy bill czimének a korona jegyzője által történt olvasásakor, mely különben az alsóháznál szavazás nélkül, a felsőháznál pedig minden ellenmondás nélkül ment keresztül, jelentette ki a parliament jegyzője ősi szokás szerint, hogy a király és a királynő a kérdést megfontolás alá kívánják venni. Ezen szavak Vilmos trónralépte előtt igen ritkán mondattak ki. Halála óta is csak egyszer mondattak ki azok. De ő azon jogával, miszerint az ország rendei által elfogadott törvényeket vetójával megakaszthassa, több nevezetes alkalommal élt. Rágalmazói igazat mondattak abban, hogy ő nagyobb számú fontos törvényeket vetett vissza mint a Stuart-házbeli királyok mind együttvéve, de igen botorul következtették ebből, hogy ő az országa rendinek óhajításait sokkal kevesbbé vette figyelembe, mint nagybátyjai és öregatyja. A ki a történelmet figyelemmel tanulmányozza, minden

**) Fuller eredeti levelei az utolsó Jakab királytól, s más előkelő barátaitól Angliában.

nehézség nélkül reá fog jönni, miért vett gyakorlatba Vilmos ismételt alkalmakkor egy oly előjogot, a melyhez elődei ritkán nyultak s melyet utódai szokásból kimenni engedtek.

Elődei könnyen jóváhagyták a törvényeket, mert könnyen megszegték a törvényeket. Első Károly szentesíté a jog kérvényét (Petition of Right) s azonnal megszegte ezen alaptörvény mindegyik szakaszát. Második Károly szentesített egy törvényt, a mely szerint a parliament legalább minden három évben egyszer egybehivandó volt: s mikor meghalt, az ország majdnem négy évig parliament nélkül volt. A magas bizottság törvényszékét megszüntető törvény s a szentséges esküt elrendelő törvény minden nehézség nélkül keresztül mentek: de nem akadályozták meg második Jakabot, hogy a magas bizottság törvényszékét vissza ne állítsa, s hogy a titkos tanácsot, a közhivatalokat, a törvényszékeket és helyhatósági testületeket mind olyan személyekkel ne töltsse be, a kik soha sem tették le az esküt. Semmi sem lehetett annál természetesebb, mint hogy egy király ne tartsa érdemesnek megtagadni beleegyezését valamely határozattól, a melynek végrehajtása alól magát fölmenthette mihelyt jónak látta.

Egészen különböző volt Vilmos helyzete. Ő nem teheté azt, mint elődei, hogy tavasszal jóvá hagyjon egy törvényt s a nyáron megszegje azt. Ő, mikor a Jogok billjét jóváhagyta, ünnepélyesen lemondott a felmentési jogról; s úgy okossága mint lelkiismerete és becsületérzése megkötötte őt abban, hogy a szerződést, melynek alapján koronáját birta, soha meg ne törje. Lehetett egy törvény reá nézve boszantó; lehetett az nézete szerint népének ártalmára szolgáló: de mihelyt egyszer jóváhagyta azt, szent

volt az ő előtte. Neki tehát oly oka volt, a minő az előző királyoknak nem volt, hogy előbb jól megfontolgassa, mielőtt jóváhagyásával ellátná azt a törvényt. Azok készek voltak szavukat adni, mert nem haboztak azt megszegni. Ő lassan adá szavát, mert mindig megtartá azt.

De az ő helyzete, nagyban különbözött bár a Stuart-házbeli fejedelmekétől, nem egyezett meg egészen a braunschweigházbeli fejedelmekével sem. Egy braunschweigházbeli uralkodó, bármely királyi jogának gyakorlatában egy felelős ministerium tanácsával él; s ez a ministerium mindig azon pártból vétetik, mely a két házban, vagy legalább az alsóházban többséggel bir. Nehezen lehet képzelni oly körülményeket, a melyek közt az uralkodó megtagadhatná hozzájárulását oly billhez, a melyet a törvényhozás mindkét ága elfogadott. Ily megtagadás szükségkép a két dolog közül egyiket föltételezné, vagy azt, hogy az uralkodó ellenkezésben áll a ministeriumával, vagy hogy a ministerium áll, valamely életfontosságu kérdésben, ellentétben mindkét ház többségével. Mindkét esetben az ország igen válságos helyzetben volna, oly helyzetben, mely sokáig folytatva, szükségkép forradalomra vezetne. De Vilmos kormányzása első idejében nem volt ministerium. A végrehajtó hivatalok főnökei nem kizárólag egy pártból vették. Volt köztük buzgó whig, volt buzgó tory. A legfelvilágosultabb államférfiak sem tartották azt alkotmányellenesnek, hogy a király legfontosabb alkalmakkor az ő királyi előjogait egyedül csak saját belátása szerint gyakorolja. Mikor tehát ő egy mindkét ház által elfogadott törvényjavaslatot visszautasított, az nem jelentette azt, a mit ily visszautasítás most jelentene, hogy a kormányzat egész gépezete bomlófélben van, hanem csak azt, hogy valamely különös

törvény időszerűségére nézve közte és a törvényhozás két másik tényezője közt véleménykülönbség fönn. Ily véleménykülönbség létezhetett, s miként ezentul látni fogjuk, valóban létezett is köztük sokszor olyankor, a midőn különben nemcsak jó, hanem legszívélyesb viszonyban állott az ország rendivel.

Azon körülmények, amelyek közt először vette alkalmazásba az ő vetői jogát, soha sem állapittattak meg egész pontossággal. Egy jószándoku de ügyetlen kísérlet volt az egy reformnak kiegészítésére, melyet a Jogok billje tökéletlenül vitt keresztül. Ezen alaptörvény megfosztá a koronát a bírák elmozdítása jogától, de még sem tette ezeket egészen függetlenekké. Díjazásaik részint birságokból, részint tiszti fizetéseikből folytak be. A birságokat a király nem ellenőrizheté: de a tiszti fizetések leszállítása vagy megtagadása egészen hatalmában állott. Hogy Vilmos ezen hatalommal akármikor visszaélt volna, senki sem állította: de bizonynyal oly jog volt az, a melylyel egy fejedelemnek sem kell birnia; s ez volt mind a két háznak a nézete. Egy bill hozatott tehát indítványba, mely a tizenkét bíró mindegyikének ezer fontnyi évi fizetést biztosított. Idáig helyes. De szerencsétlenségre ezen évi díjak a korona öröklött jövedelmeinek terhére irattak. Most ily határozatot nem hozna egy alsóház, a nélkül, hogy a titkos tanács útján előre ne lenne biztosítva a király beleegyezéséről. De ezen üdvös szabály akkor még nem létezett; s Vilmos a korona tulajdoni jogait máskép nem védhette meg mint a bill ellenzése által. Nem is volt, a mennyire ma tudhatjuk, azon időben e miatt nagy lárma. Még a jakobita röpiratok is majdnem elhallgatták azt. Csak mikor a bill részletei már feledésbe mentek s egyéb nem maradt emlékezetben a cziménél, akkor

kezdtek Vilmost vádolni, hogy ő a birákat tőle függő állásban akarta tartani. *)

A kétház szétment; s a király utra készült a szárazföldre. Elutazása előtt háztartásában s a kormány több osztályában némi változtatást tett, de nem olyan változtatásokat melyek a két nagy politikai párt akármelyikének valami határozott

*) Burnet, II. Burnet nyilván elfelejtette, mi volt a bill tartalma. Ralph nem tudott többet róla mint a mit Burnetből tanult. Az azon időbeli számos jacobita pasquillekben alig olvastam egy czélzást erre. De nevezetes hely fordul elő egy, Vilmos uralkodása vége felé kijött röpiratban, melynek czime: a pártok fölötti uralkodás mestersége. Az író azt mondja: »Törvényre van még szükségünk a birák fizetésének, valamely alapból kijelölésére; s volt ily czélú bill a forradalom óta, melyet a parliament mindkét háza elfogadott: de vajon valami hiányossága miatt vagy egyéb okból tagadta-e meg hozzájárulását ő felsége, arra nem emlékezem. De azt tudom, hogy az oka akkor engem kielégített. S nem is kétlem, hogy ilyforma törvényt, akármikor felterjesztetik az, jóvá fog hagyni.« Ezen szavak meggyőznek engem, hogy a bill valami lényeges hibákban szenvedett, a miket a czime ki nem tüntet s a melyeket egy történetíró sem jegyzett föl. A lordok háza levéltárában megtaláltam az eredeti szöveget a következő hátirattal: »Le Roy et la Royne s'avisèrent.« Első olvasásra kitünik, mi volt az ellenvetésök.

Luttrell Narcisz naplójának ezen kérdésre vonatkozó részében hézag van. »A király,« úgy írja, »jóváhagyott tiz köz- és harmincz-három magánügyi törvényt, de visszaveté a —«

A mi az alsóház mostani gyakorlatát illeti ily esetekben, erre nézve lásd Hatsell becses munkáját (II. 356.). Idézem az 1818-diki kiadást. Hatsell azt mondja, hogy a korona érdekeit érintő billek a királyi beleegyezés legkisebb tudomása nélkül is behozhatók, s elég ha csak a második olvasáskor, vagy akár később is, jelentetik be ezen beleegyezés: de, hogy oly intézkedésnél, mely az örökös jóvelmekre vonatkozik, ezen beleegyezés már az első stádiumban szükséges.

előnyt nyújtottak volna. Rochestert föleskették titkos tanácsosnak. Hihető, hogy e királyi kegyet azzal érdemlé meg, hogy a királynérészére állott ama szerencsétlen vitában, mely közte és huga között támadt. Pembroke átvette a titkos pecsétet, s őt az admiralitási bizottságnál lord Cornwallis Károly váltotta föl; egy mérsékelt tory, Lowther, ugyanazon bizottságnál fogadott el egy helyet, s őt a kincstárnál sir Seymour Edvárd követte. Sok tory nemes, Seymourt vallván vezérröknek a hivatalnokok és hollandiak ellen folytatott harczukban, nagy felindulással vették, hogy Seymour beállott udvaroncznak. Visszaemlékeztek, hogy a regensségre szavazott, hogy vonakodva tette le az esküt, s hogy kevés tisztelettel szokott beszélni a fejedelemről, a kinek most szolgálataiba szegődött olyan csekély előnyökért, a miket egy olyan gazdag embernek s a ki a parlamentben olyan befolyással birt, elfogadni alig volt méltó. Különösnek tetszett, hogy a legbüszkébb ember a legalázatosabbá legyen, s hogy az, a ki magán kívül senkit sem becsült a földön, lealjasítsa magát az évnegyedes fizetési határnap kedvéért. Ily megjegyzésekkel azonban ő keveset törődött. De egy körülményt, mely hivatalához volt kötve, mégis nagyon kellemetlennek talált. A kincstári bizottságnál ő neki a kincstári korlátnok után kellett ülnie. Az első lord, Godolphin, az ország peerje volt; s a heraldikai szabályok szerint az ő elsőbbsége kétségbevonhatatlan volt. De ki nem tudta, mit tesz az, ha valaki első embere az alsóháznak! Mi volt Hampden Rikhárd, hogy elfoglalja egy Seymournek, a Seymourek fejének a helyét? Ezt a vitát nagy bajjal lehetett csak kiegyenliteni. Sir Edvárd kicsinyes hiúságának sok engedményt tettek. Föleskették titkos tanácsosnak. A kabinet tagjává tették. A király kézen fogta őt s úgy mutatta

be a királynőnek. »Ime«, úgy mondá Vilmos, »egy gentleman hozok önnek, a ki távollétem alatt, becses barátja leend.« Ily módon sir Edvárd annyira megszelidült s úgy hízelt neki az, hogy felhagyott azon joga érvényesítésével, miszerint az első lord és a kincstár korlátnoka közt foglalhasson ülést.

Ugyanazon kincstári bizottságnál, a Seymour neve mellett még egy másik sokkal ifjabb politikus neve is feltűnt, ki az utolsó ülészek alatt az alsóházban nagyon kitüntette magát, ez Montague Károlyé volt. Ezen kinevezést nagyon helyeslék a whigek, a kik Montaguet most többre becsülték mint régi főnökeiket Sacheverellt vagy Littleton, s a kit Somers után igazán elsőnek tartottak.

Sidney átadta a pecsétet, melynek egy évnél tovább ideiglenes őre volt, s elment Irlandba királyi helytartónak. Több hónap mult el, míg elhagyott helyét betöltötték; s ezen időközben mind azon ügyeket, mik rendesen két államtitkár közt voltak megosztva, Nottingham végezte el. *)

Míg ezen berendezés folyamatban volt, a sziget távol-első részeiben oly események történtek, melyek több hónap-pon át csak London legjobban értesült köreiben voltak tudva, de melyek lassankint szomorú hírességre jutottak, s melyekre több mint százhatvan év múlva is, irtózat nélkül nem gondolhatunk vissza.

Mihelyt Skóczia rendei 1690. ősszel szétszoltak, azon királyság kormányzatában nagy változás történt. Vil-

*) Ezen miniszterialis berendezés történetét főleg a London Gazette marc. 3. és 7. (1691/2.) számaiból vettem; továbbá Luttrell Narcisz azon havi naplójából. Egy-két jellemző pont azon korbeli röpiratokból is van véve.

mos nem volt megelégedve azon móddal, mely szerint őt a parlamentben képviselték. Ő úgy találta, hogy a megzaklatott lelkészekkel nagy igazságtalanság történt. Ő nem örömet látta, hogy a kegyuri jogot megszüntető törvényt királyi pálcájával érintették. De a mi különösen nem tetszett neki, az volt, hogy az új egyházi kormányzatot megállapító törvényekkel nem járt együtt egy másik törvény, mely azoknak, a kik a régi egyházi kormányzathoz ragaszkodtak, lelkiismereti szabadságukat biztosította volna. Ő biztosát Melvillet oda utasítá, hogy a skót püspökieknek legalább is olyan engedményeket eszközöljön ki, a minőket Angliában a disszenterek élveztek. *) De a presbyteri szónokok fenhangon és indulatosan keltek ki az amalekiták iránti bármely elnézés ellen. Melville, minden gyakorlati esze és talán tiszta szándoka mellett sem széles látkörrel sem nagy erkölcsi bátorsággal nem birt. Ő visszahökkent attól, hogy az ő országa demagóg theologusai előtt oly gyűlöletes szót, minő a vallásos türelem, csak ki is ejtsen a száján. Készséggel cziróztatván előítéleteiket, lecsitítá a lármát, mely Edinburghban támadt; de ezen félénk óvatosságnak az volt következménye, hogy még sokkal rémitőbb láрма támadt a sziget déli részén, az északon uralkodó schismaticusok vakbuzgalma ellen s az ezen vakbuzgalmat fékezni nem merő kormánynak gyávasága ellen. E kérdésben a magas egyházpártiak és az alsó egyházpártiak egy értelemben voltak, s még inkább az alsó egyházpártiak voltak a hevesebbek. Egy olyan ember mint South, a ki több évvel az előtt megjósolta, hogy a puritánok, mihelyt nem lesznek

*) Vilmos Melvillehez, máj. 22. 1690.

üldözve, azonnal üldözőkké fognak válni, most szívében nem kevésbé örvendezett, látva jóslatának teljesülését. De olyan emberekben, minő Burnet is volt, a kiknek életök nagy feladatát azon indulatosság csilapítása képezé, melylyel az angol egyház papjai a presbyteriek ellen eltelve voltak, a presbyteriek türelmetlen magaviselete más érzést nem kelthetett mint boszankodást, szégyent és szánakozást. Nem volt tehát senki az angol udvarnál a ki egy jó szót szólott volna Melvillért. Ily körülmények közt lehetetlen volt neki a skót ügyek élén megmaradni. Ő mindazonáltal kegyben bocsáttatott el magas állásáról. Még egy évnél tovább maradt államtitkár: de mellette egy másik államtitkár is neveztetett ki, a kinek a király közelében kellett lakni, s a ki ennélfogva az ügyek legfőbb intézését kezében tartotta.

Skóczia uj első minisztere az ügyes, ékesszóló és művelt sir Dalrymple János lett. Atyja, a királyi tábla lord-elnöke, nemrég peerré lett Stair viscount czime alatt; sir Dalrymple János pedig ennélfogva Skóczia régi bevett szokása szerint a »Master of Stair« állomására volt kijelölve. Pár hónap mulva Melville lemondott államtitkári hivataláról s más, némi méltósággal és haszonnal járó, de semmi politikai jelentőséggel föl nem ruházott hivatalt fogadott el. *)

*) L. az előszót a Leven és Melville-féle iratokhoz. Én ugy adtam, a mint tiszta magyarázatát láttam a Burnet és Melville közti ellenségeskedésnek. Melville utóda, a ki különben kiadói szorgalma és hűsége által minden történetbuvárt igen lekötöleztet, ugy vélekedik, hogy Burnet ítélete el volt vakitva a főpapság iránti buzgóság és a presbyteriek gyűlölete által. Ezen vád nagyon meglepheti és mulattatni fogja a magas angol egyházpártiakat.

A skót síkföld, az 1690-diki parlamenti ülésszakot követő évben oly nyugodt volt mint csak valaha ember emlékezet óta; a felföld állapota ellenben sok bajt okozott a kormánynak. Ama vad vidéken a polgári háboru, megszünvén lánggal égni, még sok ideig a hamu alatt lappangott. Utoljára, az 1691. év elején a pártütők fejei értesítették a St. germainsi udvart, hogy minden oldalról szorongatva, francia segély nélkül tovább ki nem bírhatják. Jakab küldött nekik némi lisztet, borszeszt és dohányt, s őszintén megízené, hogy többet érttök nem tehet. A pénz oly ritka volt nálok, hogy hatszáz font sterling igen nevezetes öregbitését képezte volna készleteiknek, de még ekkora összeget sem volt képes kiteremteni. Ily körülmények közt alig várható tőlök, hogy ügyét megvédjék egy oly kormány ellen, a melynek rendes hadserege s bő jövedelmei voltak. Tudtokra adá tehát, hogy nem fogná rosz néven venni, ha békességet kötnének az új dynastiával, föltéve mégis, hogy készek lesznek fölkelni, mihelyt erre felhívni fogná őket.

Ez alatt Kensingtonban, a »Master of Stair« ellenzése daczára, elhatározták ujra felfogni azt a tervet, melyet két évvel az előtt Tarbet javasolt, s mely ha akkor, a mikor javaslá elfogadtatik vala, hihetőleg igen sok vérontásnak és zavargásnak elejét vette volna. Elhatározták, hogy tizenkét vagy tizenöt ezer font adassék ki a felföld kibékítésére. Ez oly rengeteg kincs volt, mely egy Appin vagy Lochaber lakója előtt mesésnek tetszhetett, s valósággal nagyobb arányban állt Keppoch vagy Glen-larry egész évi bevételéhez, mint tizenötször százezer font egy Bedford vagy Devonshire lordéhoz. Az összeg nagy

volt, de a király nem volt szerencsés ügyvivője megválasztásában. *)

János breadalbonei »Earl,« a nagy Campbell család egyik ifjabb ágának feje, nagyon felvitte a dolgát ama hegyi vidék apró fejedelmei közt. Ő képes volt tizenhétszáz fegyverest (claymoret) a sikra kiállítani, s tiz évvel a forradalom előtt tetteleg bement e nagy erővel a síkföldre olyan czélból, hogy ott a papi zsarnokságot fentartsa.**) Ama napokban a királyság és püspökség mellett buzgólkodott, de valósággal keveset törődött bármi kormányval vagy vallással. Ő, úgy látszik, hogy két egészen külön nemű hibát egyesite magában, mint gyümölcsét két különböző vidéknek, és két társadalom különböző műveltségi állapotának. Az ő hegyi kastélyában megtanulá egy hegyvidéki főnök barbár gögjét és kegyetlenségét. Az edinburghi tanácsteremben elsajátítá az árulás és vesztegetés aljas vonásait. A forradalom után, ő is úgy mint számos nemes bajtársai, sorban támogatta s megcsalta mindegyik pártot, hűséget esküdött Vilmosnak s Máriának s összeesküdött ellenök. Mind leírni az ő tekervényes utait és fordulatait az 1689. év folyamában és az 1690. év kezdetén, felesleges volna. Kevesbé szövevényesek lettek azok a boynei csata után, mely a jakobitáknak kedvét lehüté. Most valószínűnek látszék, hogy a gróf loyális alattvalója lesz ő felségeiknek, legalább a míg őket valami nagyobb baleset nem fogná érni. Senki, a ki ismeré, meg nem bízhatott benne, de vajmi kevés skót államférfi volt akkor megbízható; és mégis skót államférfiakat kelle al-

*) Burnet II. 88. Master of Stair Breadalbonehoz dec. 2. 1691.

**) Burnet I. 418.

kalmazni. Állása és összeköttetései őt jelölék ki mint oly embert, a ki ha akar, legtöbbet tehet a felföld megnyugtató munkájának előmozdítására; s érdeke mintegy biztosítani látszék, buzgóságát. Ő neki, mint minden valószínűséggel állítá, erős személyes érdekei valának abban, hogy az ország nyugalmit helyreállítva lássa. Az ő uradalmi oly helyeken feküdtek, hogy jobbágyai, a polgári háború alatt, nem őrizhetik nyájaikat s nem vethetik el zabjokat békességben. Az ő birtokai naponként feldulattak, barmai naponként elhajtottak, házai egyike leégett. Föltehető volt ennél fogva, hogy minden lehető el fog követni az ellenségeskedések megszüntetésére.

Ehhez képest megbízták, hogy alkudozásba bocsátkozzék a Jacobiták főnökeivel, s átadták neki a pénzt melyet köztök fel kelle osztani. Összehívá őket egy tanácskozássra, székhelyén Glenorchyban. Eljöttek, de az alkudozás nagyon lassan haladt. Mindegyik főnök nagyobb részt kívánt az angol aranyokból mint a mennyi neki jutott. Breadalbane gyanusították, hogy mind a Clanokat mind a királyt rá akarja szedni. A pártütők és a kormány közötti vita még bonyolultabbá lőn egy közbejött másik sokkal bajosabb vita által. A Cameronok és Macdonaldok valószínű háborút folytattak nem Vilmos, hanem Mac Callum More ellen; és semmi oly rendezés, mely Mac Callum More részvéte nélkül történt volna, nem biztosítá a nyugalmit. Nagy kérdés támadt tehát, vajon a Breadalbanere bizott pénz egyenesen az elégtelen főnököknek adassék-e vagy azon igények kielégítésére fordíttassék, a melyeket Argyle táplált vala. A Lochiel ravaszsága és a Glengarry dölyfös köve-

telései is hozzájárultak az értekezések hosszúra nyújtásához. De egy celta potentát sem volt oly nehézkes mint glencoei Macdonald, kit a hegyek közt az átörökölt Mac Jan név alatt ismertek.*)

Mac Jan egy mély hegyszoros torkolatánál lakott, nem messze Lochleventől, egy áganál a tónak, mely mélyen benyulik Skóczia nyugoti részébe s elválasztja egymástól Argyleshiret s Ivernesshiret. Házához közel két három kicsi faház állott melyben nemzetsége lakott. Az egész népesség mely fölött uralkodott, nem volt becsülhető kétszáz léleken fölül. A kis csoport falvak szomszédságában volt valamelyes tuskés bokros erdő és legelő, de egy kissé tovább menve a mélyedésen a népesség vagy termékenység legkisebb jele sem volt észrevehető. A gael nyelvben Glencoe neve annyit jelent mint a siralom völgye; s valószínűleg az a hegyi vidék a legzordonabb és legszomorubb valamennyi skót tájak közt, igazi borzalom és halál völgye. Köd és zivatar uralkodik fölötte a legszebb nyárnak is nagyobb részén át; s ama ritka napokon is, midőn a nap kisüt s felhő nem látható az égen, a benyomás melyet ama tájkép az emberre tesz, komor és félelmes. Az ösvény oly folyam hosszában vezet, mely a legzordonabb s legfélreesebb hegyi tavakból veszi eredetét. Kopár sziklák állnak mereven mindkét oldalról. Még júliusban is sokszor hó látszik a csucskok közelébeni nyílásokon. Minden felől rakásokban heverő szirttörmelék mutatja nyomait a hirtelen

*) A Master of Stairs Hamiltonhoz aug. 17—27. 1691. Hill Melvillehez jun. 26. 1691. Master of St. Breadalbonehoz aug. 24. 1691.

vizáradásoknak. Az utas mértföldről mértföldre hasztalan kémlel valamely fedél, valamely plaidbe csavarodott emberi alak után, hiába hallgatóznék valamely nyáját őrző kutya ugatására vagy birka bégetésére. Mértföldről mértföldre ott nem hallható egyéb hang, mely életről tanuskodnék, mint egy egy ragadozó madár károgása valamely zivatarverte bérczetéről. A polgárosodás előbbrehaladása, mely annyi sivatag pusztát sárga kalászszal vagy vidám almáskertekkel ékeskedő földekké változtatott, Glencoet csak még kietlenebbé, elhagyottabbá tévé. Egy békeszerető kor minden tudománya és ipara semmi hasznót nem képes kivenni ama vadonból, ámde az erőszak és rablás idejében, maga az a vadonság jól felhasználható, menhelyül szolgálván ugy a rablóknak mint prédájoknak. Semmi sem természetesebb, mint hogy az a törzs (clan), melyé ez a borzasztó vadvidék volt rabló hajlamairól lőn ismeretes. Mert a hegyi lakók közt általában, rabolni, oly tisztességes foglalkozásnak tartatott, mint a földet művelni; és. valamennyi felföldiek közt, a glencoei Macdonaldoknak volt legkevesebb termékeny földjük s legalkalmasabb és biztosabb buvóhelyeik a rablók számára. Különböző kormányok próbálták büntetés alá vonni ezt a vad fajt, de soha nagyobb erőt nem fejtettek ki e célra; csekély erőt pedig könnyen levertek vagy kijátsoztak oly emberek, a kik ama természeti erődök minden zugát és menedékét jól ismerték, minthogy azokban születtek és nőttek fel. Glencoe népe hihetőleg kevesbbé háborús szomszéd lett volna, ha maga hasonlói körében élhet vala. De ők a Donald clannak voltak egy előőrse, elkülönítve saját nemzetségek minden más ágától, s majdnem egészen körülvéve az ellenséges Diarmid nemzetség uradal-

maitól. *) Őket az öröklött gyűlölség s a szükség egyaránt arra készíté, hogy a Campbell törzs rovására éljenek. Breadalbane birtokai sokat szenvedtek ezek pusztításaitól; ő pedig nem oly természetű volt, hogy ily sértéseket boszulatlan hagyjon. Ennélfogva, mikor a glencoei főnök a glenorchyi értekezleten megjelent, ottan nem szíves fogadtatásra talált. A gróf, a ki rendesen egy castiliai grand ünnepélyes méltóságával szokta magát körülvenni, ellenszenvében megfeledkezék fölvelt gravitásáról, meg nyilvános állásáról, a vendégszeretet törvényeiről, és keserű szemrehányások, fenyegetések közt követelt elégtételt azon nyájakért, melyeket az ő földjeiről Mac Jan követői elhajtottak. Mac Jannak viszont komoly neheztelése volt valamely személyes bántalom miatt s örült, hogy bizony visszatérhetett saját megyéjébe. **) Büszkesége meg volt sértve; s az önérdek sugalmi találkozott a büszkeségével. Mint egy oly népnek főnöke, mely rablásból élt, ő erős okoknál fogva kívánhatta, hogy az ország zavaros állapota tovább is tartson. Ő neki kevés kilátása volt, hogy csak egy guineát is kapjon abból a pénzből, mely az elégtétlenek közt kiosztandó volt. Mert az ő része abból a pénzből alig

*) A való az, hogy volt a Macdonaldoknak egy ága (mindig egy derék vitéz népség), mely a Campbellek közt lakott, a kik (értem a glencoe-iakat) mind pápisták voltak, ha ugyan volt valami hitők, mindig egy rablás és fosztogatásból élő nép hírében állottak, vagy is a mit hivatlan vendégnek nevezünk s nagyon is egyfajtájuk a mi utonállóinkkal Angliában. Több kormány próbálta őket bíróság elé vonni, de országuk csekélyerővel hozzá férhetlen volt. Lásd: Részrehajtlan leírása némely Skócziát, Breadalbánet stb. illető dolgoknak. London, 1695.

**) A biztosok jelentése, aláírva Holyroodban jun. 20. 1695.

fedeze vala Breadalbane kártérítési igényeit; az iránt pedig kevés kétség lehetett, hogy akármelyik is fizetetlen maradjon. Breadalbannek lesz gondja reá, hogy önmagát kielégítse. Mac Jan ennél fogva mindent elkövetett, hogy szövetségeseit lebeszélje oly ajánlatok elfogadásáról, a melyekből ő maga semmi hasznot nem remélt; az ő befolyása pedig nem csekély vala. Az ő tulajdon jobbágysai ugyan, számra kevesen voltak, de ő a felföldiek legnemesebb véréből származott, legszorosabb összeköttetésekben állott a leghatalmasabb rokonokkal, nem is becsülték ezek őt kevésbé azért, hogy rabló volt, hisz nem tőlök rabolt; és hogy a rablás, magában véve mint rablás valamely rossz és bűnös cselekmény volna, ezt soha észszel fel nem fogta bármely celta főnök. Mac Jan ennél fogva nagy tiszteletben állott szövetségesei közt. Kora tiszteletreméltó volt, kinézése méltóságteljes, s bő mértékben birt ama lelki tulajdonokkal, melyek, durva társadalmakban, felsőbbiséget biztosítanak egy embernek mások fölött. Breadalbane az alkudozásokban régi ellenének fogásai által minden lépten nyomon akadályozva volt, s napról napra jobban meggyülölé a Glencoe nevet. *)

De a kormány nem egyedül Breadalbane diplomatikai ügyességére bizá magát. Az edinburghi hatóságok egy kiáltványt tettek közzé, melyben intették a clanokat, hogy hódoljanak meg Vilmos királynak és Mária királynőnek, bocsánatot ígérve minden lázadónak, ha 1691 deczember 31-ig vagy előbb le teszi az esküt arra, hogy békében akar

*) Gallienus Redivivus; Burnet II. 88. A commissio jelentése. 1695.

élni ő felségeik uralkodása alatt. Kijelentették, hogy a kik azon napon tul késnek, attól fogva ellenségnek és árulóknak fognak tekintetni.**) A hadi készülétek, melyek tétettek, arra mutattak, hogy e fenyegetés komolyan veendő. A felföldiek megzavarodtak, s noha a pénzbeli föltételek nem voltak kielégítők, jónak látták mégis megadni a tőlök kívánt zálogot. Tettleg egy főnök sem volt hajlandó példáját adni az alávetésnek. Glengarry daczolt, s erősíteni kezdé házát.***) »Én nem akarom,« mondá Lochiel, »eskümet megszegni. Ez előttem becsületbeli dolog. De az én alattvalóim és népeim szabadok az ő akaratjokkal.« ***) Alattvalói és népei megértették őt, és százankint jelentek meg a sheriffnél letenni az esküt. A Heati Macdonaldok, Clanronald, Keppoch, s még Glengarry is a Cameronok után indultak; végre a főnökök is, miután egyik a másiknál lehetőleg tovább próbálta kihuzni a dolgot, követték jobbagyaik példáját.

Deczember harminczegyedike elérkezék; és a Glencoe Macdonaldjai még nem jöttek meg. Mac Jan különös gögjének kétségkívül nagyon hizelgett az a gondolat, hogy ő még daczolt a kormánynyal, mikor a dölyfös Glengarry, a vad Keppoch és a nagylelkű Lochiel már meghajoltak; de ezt az elégtételt drágán kelle megvásárolnia.

Végre, deczember harminczegyedikén, megjelent Fort Williamben, főbb vazalljai kíséretében, s ajánlkozék az eskü letételére. Bosszuságára nem talált senkit az erődbena ki il-

*) Glencoei bizotts. jelent. 1695.

**) Hill Mellvillehez máj. 15. 1691.

***) Hill Melvillehez jun. 3. 1691.

letékes lett volna azt tőle elfogadni. A parancsnok Hill ezredes, nem volt tisztviselő; s ilyen nem is volt közelebb található mint Inveraryben. Mac Jan most belátva a bolond-ságot, melyet elkövetett egy oly ténynek utolsó napra halogatásával, melytől élete és vagyona függött, nagy szomorúan indult el Inverarybe. Magával vitte Hill egy levelét az Argyleshirei sheriffhez, Sir Colin Campbell of Ardkinglass-hoz, egy tisztességes nemes emberhez, ki az utolsó kormány alatt whig elvei miatt sokat szenvedett. A levélben az ezredes azon jóhiszemű reményét fejezte ki, hogy, habár a kitűzött időn túl is, egy elveszett juh, s oly értékes juh, szíves fogadtatásban fog részesülni. Mac Jan sietett a mint csak lehetett, s nem állta meg saját háza előtt sem, noha éj borult az utra. De azon időben tél közepén egy utazás Argyl megyében mindig igen lassu volt. Az öreg ember haladása meredek hegyeken és mély völgyeken át hóesés által volt nehezítve; s nem lehetett előbb mint januar 6-án, Inverary sheriffjénél bemutatnia magát. A sheriff habozott. Az ő felhatalmazása, mondá, korlátolva van a kiáltvány szavai által, s nem látta be, hogyan eskessen fel egy lázadót, a ki nem a kitűzött határidő alatt jelentette magát. Mac Jan komolyan kérte s könnyes szemekkel, hogy letehesse az esküt. Az ő népe, mondá, követni fogja példáját. Ha találkozniék köztük ellenszegülő, ő maga börtönbe fogná zárni vagy áthajóztatni Flandriába. Rábeszélései és Hill levele legyőzők sir Colin aggályait. Az eskü letétetett, s bizonyítvány állíttatott kiróla, az edinburghi tanácshoz, megemlítettvén benne azon különös körülmény, mely a sheriffet rábirta arra, a minek szorosan véve nem egészen szabatos voltát tudta. *)

*) Burnet II. 8. 9. A glencoei bizotts. jel. A tekintélyek, a

Annak a hírét, hogy Mac Jan nem hódolt meg a kitüzött időben, szívtelen kárörömmel fogadta volt három hatalmas skót ur az angol udvarnál. Breadalbane Londonba indult karácsonyra, hogy ott számot adjon megbízatásáról. Ott meglátogató rokonát Argylt. Argyl, személyes tulajdonaira nézve egyike volt a legjelentéktelenebbeknek azok hosszú sorában, a kik ama nagy nevet viselték. Kitünő emberek utóda, s kitünő emberek előde volt. Unokája Skóczia egyik legügyesb államférfiának; fia egyik legderekabb s legjellemesb skót hazafinak; apja két Mac Callum Morenak, kiknek egyike mint hadfi és mint szónok egyaránt híres lett, mintája a legfinomabb udvaroncznak, tudomány s művészet szakértő pártfogója, másika pedig az ügyek vezetésében birt kitünő tehetséggel s nagy ügyességgel az exact tudományokban. Argyle azonban mind oly elődökhöz mind ily utódokhoz egyaránt méltatlannak mutatá magát. Ő még abban a bűnben is leledzett, mely eléggé átalános volt ugyan a skót politikusok között, de nála különösen visszatetsző, hogy egyre alkudozott Jakab ügynökeivel, az alatt mig hűséget vallott Vilmosnak. Ám de Argyle a magas rangtól mindig elválhatatlan fontossággal birt, nagy uradalmakkal, kiterjedt hűbéri jogokkal s majdnem korlátlan patriarchális tekintélyvel. Ennek s az ő unokaöcszésének Breadalbanének fölötte kedves volt az a tudat, hogy a Glen-coe nemzetség a törvény oltalmán kívül áll; s a »Master of Stair« több mint rokonszenvet tanusíta mindkettejök iránt.

melyekre a jelentés e részben hivatkozik a Hill, Campbell Ardkinglass, és Mac Jan fiainak vallomásai voltak.

Argyle és Breadalbane érzülete tökéletesen érthető. Ők egy nagy clan főnökei valának; s most alkalmuk nyílt egy oly szomszéd clan megrontására, melylyel halálos ellenségeskedésben éltek; Breadalbane személyesen is provokálva volt, az ő jószágát ismételve feldulták; és ő épen egy nagy fontosságu alkudozásba volt bele vonva. Szerencsétlenségre alig volt oly neme a tulzott kegyetlenségnek, melyre a celta hagyomány valamely előesetet ne mutathatott volna fel. A boszuállás minden harczias barbár népnél a legszentebb kötelességnek s legkiválóbb gyönyörnek tartatik, s annak tartatott sokáig a skót hegyi lakók által is. A clanok története teli van ily boszuálló vérengzések és gyilkosságok néha talán mesés vagy tulzott, de néha valóban igaz, rettentő elbeszéléseivel. A glengarryi Macdonaldok, példának okáért, Culloden népe által megbántatván, egy vasárnap körülvevék a cullodeni templomot, bezárták az ajtókat s az egész gyülekezetet élve megégették. Mig a lángok felettök összezsaptak, a gyilkosok családi zenesze az elvesző nyomorultak jajkiáltásait gunyosanutánozgatá dudája hangjaival.*) A Macgregorok egy csapatja egyszer egy ellenségeknek levágott fejét, száját kenyérrel és sajttal teli tömve, annak nővérénél az asztalra tette le, élvezve azon elégtételt, hogy szemlélője lehessen a nő elborzadásának ily látvány fölött. Aztán a gyalázatos diadaljelt győzelmesen hurczolták el főnökükhöz. Az egész clan összegyűlt egy régi templom boltozata alatt. Sorban mindegyikök rátevé kezét a halott fejére, s fogadást tőnek, hogy a gyilkosokat

*) Johnson : Tour to the Hebrides.

megvédik. *) Eigg lakói elfogtak néhány Macleodet, összekötötték kezeiket lábaikat s kilökték őket, egy csónakban a vizre, hogy vagy a hullámokban vagy éhen veszszenek el. A Macdonaldok ezt úgy torolták meg, hogy Eigg népét egy pinczébe zárták s tüzet gyujtván reájok, ott fojtották meg az egész fajt, férfiakat, nőket, gyermekeket.**) Az, hogy a Campbell-ház két nagy grófja (earl) a felföldi főnökök szokott szenvedélyei által izgatva egymás ellen felföldies bosszút forraljanak, sokkal kevesebbé feltűnő, mint az, hogy czinkostársat találtak légyen s tán még sokkal többet is annál a Master of Stair személyében.

A Master mint jogudós és államférfiu, korának egyik első embere volt, finom műveltségű, s előkelő szónok. Az ő csinos modora s kellemes társalgása az aristocrata köröket elbájoló; azok közül, a kik ily társaságban látták, senki föl nem tette volna róla, hogy egy undok büntett főrézsese lehessen. Politikai elvei lazák voltak, de csak annyira mint majd minden skót politikusé azon időben. Kegyetlenséget soha sem vetettek szemére. Azok is a kik legkevesebbé szívelhették annyit megadtak neki, hogy nyiltan bevallották, miszerint ott a hol politikai tervei érintetlenül maradtak, ő mindig igen jólelkű ember volt. Legkisebb ok sincs azt tenni föl róla, hogy bár csak egy skót fontot is nyert azon tette által, mely nevét gyalázattal szennyezé be. Semmi személyes oka nem volt, hogy a glencoeiaknak rosز akarójok legyen. Nem volt viszály közte s e családbeliek közt. Az ő birtoka oly kerületben volt, a melyben ezek zászlóit soha sem

*) Skóczia titkos tanácsának nyilatkozványa; feb. 4. 1589. Sir Walter Scottra bizom a felelősséget. Lásd előbeszédét a montrosei legendához.

**) Lockhart emlékiratai.

látták. Mégis oly vad és engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetett irántok, mintha földjeit feldúlták, majorjait elégették, vagy gyermekét a bölcsőben megölték volna.

Minő oknak tulajdonítsuk ezt a sajátságos ellen-szenvet? Ez a kérdés zavarba hozá a kamaraelnök kortársait, s bárminő válasz találtassék reá most, az bizalmatlansággal fogadható csak. *) Legvalószínűbb föltevés az, hogy őt bizonyos fonák sivár s lelkiismeretlen buzgóság fogta el az iránt a mit az állam érdekében levőnek nézett. Ez a magyarázat meglepetheti azokat a kik számba nem veszik, hogy a történelemben fenmaradó legsötétebb vétkeknek mily nagy részét kell egyenesen a félrevezetett közszellemből származtatnunk. Naponkint látjuk, hogy pártjukért, felekezetükért, hazájokért, az ő kedvencz politikai vagy társadalmi reformterveikért olyanokat követnek el az emberek, a miket a maguk meggazdagodása vagy gyarapodásuk kedvéért soha sem tennének. Oly kísértés ellen, mely egyenesen a mi magán haszonlesésünkhöz vagy magán gyűlölségünkhöz fordul, fellázad bennünk minden erényes érzés, mely szivünkben lappang. De az erény maga hozzájárul törbe ejteni azt, a ki azt gondolja magában, hogy valamely általános erkölcsi törvény megsértése által hatalmában lesz valami nagy jót tenni egy templommal, egy községgel vagy bárki mással.

*) Mi lehetett az ég alatt a master terve ebben a dologban? Én nem tudom elképzelni. »Impartial Account 1695.« Azt sem állíthatná egy őszinte s igaz ember, hogy a Master a kinek azon a vidéken sem jószága sem barátja, sem ellensége nem volt se nem ismerte azon embereket és a ki soha sem volt kegyetlen szivűnek ismerve, a véröket szomjazta volna ama nyomorultaknak. Complete History of Europe 1707.

Elhallgattatja lelkiismerete furdulásait s megkeményíti szívét a nyomor legmeghatóbb jeleneteinél az által, hogy váltig ismételteti magának mennyire tiszta az ő szándéka, mily nemesek föltételei, s hogy mily nagy jóért akar elkövetni egy kis rosztat. Fokonkint aztán odáig viszi, hogy a végczél pompás volta mellett teljesen elfeledi az eszközök aljasságát s utóvégre legkisebb benső megborzadás nélkül visz véghez oly dolgokat, melyek megbotránkoztatnának egy tengeri rablót. Nincs okunk hinni, hogy Domokos kész lett volna bár a keresztyénség legjobb érsekségeért, vad rablókat felbujtogatni valamely békés és szorgalmas népség kirablására, lemészárlására, hogy Digby Everard egy herczegségért, légbe röpítettett volna valamely népes gyülekezetet, vagy hogy Robespierre oly czélból dühöngött volna, hogy bár csak egynek is a vagyonát örökölje azon ezerek közül a kiket philantropiából leöletett.

A Master of Stairs ugy látszik egy valóban szép és nagy czélt tűzött maga elé, a skót felföld kibékítését és polgárosítását. Ő mindazok bevallása szerint is a kik legjobban gyűlöltek, magasb gondolkodásu ember volt. Ő méltán szörnyű dolognak tarthatá azt, hogy Skóczia egy harmadrésze nem kevesbbé vad állapotban hagyassék mint uj Guinea, hogy Skóczia egy harmad részében tüzzel vassal fenyegető hadizenetek századról századra egy nemét képezzék a törvényes eljárásnak és hogy ily bajok gyökeres orvoslására semmi kísérlet ne tétessék. Az a függetlenség, melyet egy csapat apró fejedelem követelt magának, az a makacs ellenszegülés, mely a korona és az ítélőszékek ellenében szokásban volt nálok, az ő hadjárataik, rablásaik, gyujtogatásaik, s megváltás czime alatt gyakorlatban levő sarczolásai a náloknál békésebb és többet érő népnek, természetes,

hogy visszatetszését s felháborodását keltették fel egy felvilágosodott és értelmes hivatalnoknak, a ki ugy saját véralkatánál mint foglalkozása és szokásainál fogva a törvénynek és a rendnek lehetett csak kedvelője. Az ő terve nem kevesebb volt, mint teljes felbontása s újra alkotása az egész társadalomnak a felföldön, olyan felbontás és újraalkotás, minő két nemzedékkel később a cullodeni ütközet után következett be. Az ő szemében a clanok, ugy a mint léteztek, az ország egy átka voltak; s mindannyi clan között leggonoszabb az volt, mely Glencoet lakta. Különösen felindult, mint mondják, ama portyázók törvénytapolódása és kegyetlensége egy borzasztó esetén. Egyikök, valamely erőszakoskodás vagy rablás miatt kérdőre vonatván felfödözéseket tett társai ellen. Azt egy fához kötötték s megölték. A vén főnök adá neki az első döfést, aztán sorban mindnyájan bemártották tőreiket a nyomorultnak holttestébe. A hegyi lakóknál ily tett hihetőleg a patriarchális igazságszolgáltatás jogos gyakorlatának tekintetett. A master ugy vélekedett, hogy a mely nép közt ily dolgok történtek s helyeslésre találtak, azzal ugy kell elbánni mint egy csapat farkasokkal, valami csellel törbe ejteni és kimélet nélkül leölni őket. Ő jártas volt jól a történelemben s kétségkívül tudá miként bántak el nagy uralkodók a maguk és mások országában az ilyféle banditákkal. Ő bizonynyal tudá minő erélylyel és szigorral üzé el ötödik Henrik a tengeri rablókat a partoktól, miként akasztották fel Henderland főnökét ama saját vára kapuja fölött, melyben király a tiszteletére diszebédet készíttetett; s hogy Armstrong János és harminczhat lovasa éppen a midőn uralkodójuk fogadására jöttek elő, alig nyertek annyi időt, hogy egy kis imát elmondhassanak, mielőtt

sorjában mind felköttettek. Alkalmasint arról is volt tudomása az államtitkárnak, minő módon tisztítá meg a pápai államot ötödik Sixtus a törvényen kívül álló rablóktól. Ama nagy pápa dicsőítője elbeszéli nekünk, hogy létezett egy borzasztó csapat, melyet sehogy sem lehetett kizavarni megerősített barlangjából az Apenninekben. Teherhordó állatokat küldve tehát megrakva mérgezett étellel és itallal s elindítá őket azon utra, mely szoroson az ő váruk alatt vezetett el. A zsványok előugráltak, megragadták a prédát, ettek s meghaltak; az ájtatos öreg pápa pedig nagy örömében volt, midőn meghallá, hogy harmincz rabló hullája, kik az előtt nem egy békés falut ejtettek rémülésbe, ott taláztatott a földön fekvé az öszvérek és podgyász közt. A Master terve hát Jakab és Sixtus szellemében volt kigondolva; és a hegyilakók lázadása épen a legjobb alkalmat látszék szolgáltatni annak életbeléptetésére. Pusztá lázadást valóban könnyen meg tudott volna bocsátani. A jakobiták mint jakobiták ellen soha legkisebb hajlamot sem mutatott a keményszivűségre. A felföldieket nem úgy gyűlölé mint e vagy ama dynastia ellenségeit, hanem mint a törvényes rend, az ipar és kereskedelem ellenségeit. Magán levelezéseiben ama rövid és borzasztó szavakba foglalt kifejezéseket alkalmazá reájok, melyekkel a kérelhetetlen római. Carthago romlását mondá ki. Az ő tervezete nem kevesebből álla mint, hogy az egész felvidéket egyik tótól a másikig a szomszéd szigetekkel együtt, tűzzel vassal pusztíttassa el, hogy a Cameronokat, Macleaneket s minden ágát és faját a Macdonaldoknak gyökerestül kiirtassa. Nem jó szemmel nézte ő annálfogva a békülési kísérleteket s míg mások azt remélték, hogy egy kis pénz mindent rendbe hoz, ő eléggé értésőkre adá azon nézetét, hogy

mind az a pénz, mely a clanokra kiadatik, sokkal czélszerűbben fogna golyókra és szuronyokra kiadni. Utolsó perczig azzal biztatá magát, hogy a lázadók megmaradnak makacosságukban s ürügyet fognak szolgáltatni neki ama nagy társadalmi forradalom keresztülvitelére, melyért szive égett. Meg van még az a levél, melyben utasítást adott a skót haderők parancsnokának, miként járjon el ha a jakobita főnökök deczember vége előtt meg nem hódolnak. Van valami rémitően eredeti ama nyugalomban és részletességben, melyekkel ezen utasításó kiadattak. »Az ön seregei egészen el fogják pusztítani Lochaber vidékét, Lochiel, Keppoch, Glengarry és Glencoe földjeit. Felhatalmazása önnek elég általános lesz. Reményilem a katonák nem fognak a kormánynak foglyokkal alkalmatlankodni.*«)

Alig volt ez a rendelet elküldve, midőn megjött a hír Londonba, hogy a lázadó főnökök, hosszú kitartás után végre megjelentek a sheriffek előtt és letették a hódolati esküt. Lochiel, e legkitünőbb emberök, nem csak annyit mondott, hogy mint Vilmos király hű alattvalója akar élni és meghalni, hanem azon szándokát is kijelenté, hogy Angliát meglátogatja azon reményben, hogy engedelmet nyer ő felségének kezét csókolhatni. Londonban örömujjongással híresztelték, hogy minden clan kivétel nélkül s idején meghódolt, s e hír általános megnyugvással fogadtatott.**)

De a Masternek keserves volt csalódása. A felföld tehát továbbra is az maradjon a mi volt, Skócia szégyene, gyalázata. Elmulasztatott egy felséges alkalom azok aláigázására és soha sem fog többé visszatérni. Ha

*) Ez a levél az 1695-ki jelentésben foglaltatik.

**) London Gazette 14. és 18. január 1691/2.

csak a Macdonaldok hagyattak volna ki, avvagy, habár csak egy példa is állítottatott volna a leggonoszabb Macdonaldokon, Keppoch és Glencoe határán, ez mégis valami lett volna. De úgy látszék, hogy mind a Keppochok, mind Glencoe, a kiket bármely rendezett országban már harmincz évvel korábban felakasztottak volna, menten maradtak. *) Mig a Master ily gondolatokkal vajudék, Argyle némileg megvigasztalá őt. Az a hír, hogy Mac Jan a kitüzött időben letévé az esküt, téves volt. Megörült ennek az államtitkár. Volt tehát egy clan a kormány kényére hagyatva és ez a clan valamennyi közt a legtörvényszegőbb. Egy nagy ténye az igazságnak, sőt az emberiségnek, lesz hát végrehajtandó. Egy rémitő és emlékezetes példát kell rajtok állítani. **)

Ámde egy nehézség volt. Mac Jan letette az esküt Igaz, hogy későn tette le arra, hogy jogositva legyen igénybe venni a királyi ígéret betűszerinti szavait, mégis az a tény, hogy letette az esküt, nyilván nem volt eltitkolható azok előtt, a kik hivatva valának sorsát eldönteni. Valamely sötét cselszövény által, melynek története nincs teljesen tudva, de a mely minden valószínűség szerint a »master«-től származott, a Mac Jan késő meghódolásának kétség-telen bizonyítéka elnyomatott. A bizonyítvány, melyet róla Argyleshire sheriffje az edinburghi tanácshoz megküldött, az ítélőszék előtt soha fel nem olvastatott, hanem néhány magas állásu urral s köztök a lord elnökkel is,

*) »Kivánnám, hogy a Macdonaldok ne oszoltak volna meg; s restellem, hogy Keppoch és glencoi Macklan menten maradtak. A master of stair levele Levingstonehoz jan. 9. 1691/2, az 1695-ki jelentésben.

**) L. Livingstonehoz irt levelét, jan. 11. 1691/2.

a titkár atyjával magánuton közöltetett csak. Ezek a bizonyítványt szabálytalannak s tényleg semmisnek nyilvánították, félre vetették.

Azalatt a »Master of Stair« Breadalbane és Argyllel egyetértve egy tervet koholt Glencoe népe megrontására. Szükséges volt a király jóváhagyását megnyerni, nem ugyan a teendők részleteire, hanem arra a kérdésre nézve, vajon Mac Jan és népe lázadóknak tekintessenek-e vagy ne s törvényen kívül helyeztessenek-e. A master nem talált nehézségre a király akaratában, Vilmos minden valószínűség szerint a glencoeiakat soha sem hallotta más-kép mint haramiákat említett. Az tudva volt előtte, hogy a kitűzött időre nem jöttek el. Azt, hogy később eljöttek nem tudta meg. Ha az ügynek valamelyes figyelmet szentelt, azt kelle gondolnia, hogy egy szép alkalmat nem szabad elmulasztani ama rablások és pusztítások végleges megszüntetésére, melyek alatt egy békés és szorgalmas népesség annyit szenvedett.

Elébe tettek egy rendeletet aláírás végett. Aláírta, de, ha Burnetnek hinni lehet, nem olvasta azt. Akárkinek van egy kis tapasztalása a közügyek körül, tudja, hogy fejedelmek és miniszterek naponkint aláírnak s valóban kell, hogy aláírjanak oly ügyiratokat a melyeket nem olvastak, s minden ügyirat közt, egy a hegyek közt a térképen elő sem forduló vadonban lakó csekély számú törzsre vonatkozó okirat, az utolsó lett volna, magára vonni figyelmét egy oly fejedelemnek, a kinek elméjét Európa sorsát intéző tervek foglalák el.*) De föltéve is, hogy

*) Burnet 1693-ban ezt írja Vilmosról: Rakásra hagyja gyűlni az iratokat, s aztán oly sietséggel írja alá azokat mint a minő lassu-

olvasta volna a rendeletet, melyre nevét oda adta, alig lehet okunk őt kárhoztatni. A skót parancsnokhoz intézett ama rendelet így szól: »A mi Mac Jant s a glencoei nemzetséget illeti, a mennyiben ez jól megkülönböztethető a többi felföldiektől, azt a tolvajbandát czélszerűnek látszik, teljesen kiirtani, hogy elégtételt nyerjen a közigazság.« Ezen szavaknak természetesen igen ártallan értelmök volt s nem tudva a borzasztó eseményt, mely utána következett, mindenki úgy értelmezte volna azokat. Kétségkívül minden kormánynak egyik első kötelessége, hogy kiirtsa az országban a zsványok fészkeit. Ezt nem kell úgy érteni, hogy minden zsványt orgyilkos módra álmában kell megölni vagy hogy mindannyit akár törvényes eljárás útján is nyilvánosan ki kell végezni, hanem, hogy minden bandát mint olyat szét kell robbantani s hogy e célra minden bár legszigorubb eszközt is, ha egyszer elkerülhetetlenné válik, alkalmazni kell. Ha Vilmos olvasta s megfontolta volna a szavakat, a miket titkára aláírás végett elébe terjesztett, ő bizonynyal úgy értette volna azokat, hogy Glencoet el kell foglalni fegyveres erővel, hogy minden ellenszegülést, ha ilyes megkisértetnék, erős kézzel vissza kell verni, hogy szigoru büntetésekkel kell sújtani a clan ama vezér férfait a kikre rábizonyul, hogy nagy vétkeket követtek el, hogy bizonyos ifju szabad portyázókat a kik jártasabbak a kivont kardnak mint az ekevasnak forgatá-

sággal halogatta előbb. Burnet kézír. Harl. 6584. Vilmosnak levelezésében Heinsiussal legkisebb nyoma sincs sem ily halogatásnak sem oly helytelen rögtönzésnek. A való az, hogy a király a szárazföldi politikát át meg átértette s egész figyelmét arra fordította. Az angol ügyekhez már kevesebbet; de legkevesebbet a skót ügyekhez értett.

sában s a kik nem nézhetik, hogy békés munkások otthon megüljenek, be kell sorolni a hadseregbe s elküldeni Németalföldre, hogy némely másokat az amerikai telepekre kell szállítani, s hogy azon Macdonaldokat, a kik szülőföldjükön meghagyhatók, le kell fegyverezni s zálogot venni tőlök ezutáni jó magukviseléséről. Egy ehhez igen hasonló terv, a mint tudjuk, valóban élénk megvitatás tárgyát is képezé Edinburgh politikai köreibben. *) Alig lehet kétség az iránt, hogy Vilmos nagy jót tett volna népével, ha ily módon »irtotta« volna ki nem csak a Mac Jan törzset, hanem minden oly felföldi törzset, mely mást nem tudott mint barmot lopni s házat felgyújtani.

Az a kiirtás, a melyet a »Master of Stair« tervezett, másnemű volt. Az ő szándéka az volt, hogy lemészároltassa a rablók egész kárhozatos faját. Így fejezé ki magát önmaga dicsekedve gyűlöletével. Tanulmányozá ama vad ország földirátát, Glencoe egész vidékét, s rendszabályait pokoli ügyességgel intézé. A mennyire lehető, a csapásnak gyorsnak, leverőnek s mind a mellett váratlanul bekövetkezőnek kelle lennie. De ha Mac Jan veszélyt sejtve, a szomszéd birtokokra próbálna menekülni, minden ut el legyen zárva előtte. Rannoch hegyszorosát biztosittatá. A weemsi laird, kinek Strath Jayben nagy a hatalma, értesítendő volt, hogy ha a száműzötteket befogadja, ezt saját veszélyére teendi. Breadalbane megigére, hogy a menekülők utját egyik felől elzárja, Mac Callum More más felől. Szerencse, írja a titkár, hogy éppen tél volt. Ez az alkalmas idő a nyomorultak megsemmisítésére. Az éjszakák oly hosszúak, a hegyi utak oly hidegek és zivatarosak voltak, hogy a legkeményebb ember

*) Impartial Account 1695.

sem teheté ki magát soká a szabad levegőnek valamely sátor és tűz nélkül. Az, hogy nők, gyermekek a vadonban találjanak menedéket, merőben lehetetlen. A mig ilyeneket irt, eszébe sem jutott, hogy minő alávalóságot akar elkövetni. Boldognak érzé magát lelkiismerete helyeslésében. Kötelesség, igazság, sőt emberszeretet és irgalmasság valának a jelszavak, a melyekkel eltakará kegyetlenségét; és egyáltalában nem lehetetlen, hogy ezen álczával önmagát is elámitá.*)

Hillt, a Fort William körül levő haderő parancsnokát, a terv kivitelével nem bízták meg. Ő igen humanus embernek látszék; igen elszomorodott mikor megtudá, hogy a szigorú eljárás lett elhatározva: s valószínűnek látszék, hogy a válságos pillanatban szíve megesik. Utasítást kapott tehát, hogy másodparancsnoka Hamilton alezredes vezérlete alatt küldjön egy osztályt. Hamiltonnak értésére adatott, hogy most felséges alkalma nyílik jellemét kitüntetni s azok nagyrabecsülésében megerősíteni magát, a kik az ügyek élén állanak. A reá bízott seregben számosan voltak a Campbellek, kik oly ezredhez tartoztak, melyet legutóbb Argyle szervezett s mely ennek nevét is viselé. Hihetőleg azt gondolták, hogy ilyen alkalomkor az emberi érzelem igen erős próbára lesz téve a merő katonai engedelmesség kedvéért, s hogy keveset lehet bizni azok érületében, a kik nem voltak olyas belviszály által elmérgesedve, minő oly soká dühöngött a Mac Jan és Mac Callum More népe közt.

Ment volna Hamilton egyenesen Glencoe ellen s

*) Lásd leveleit a jelentésben 1695. És a glancoei mészárlás emlékiratait.

népét kardra hányatta volna, ily tettnek nem hiányoznának magasztalói sem előzményei. Ámde a »master« szigora más eljárási módot parancsolt. Ha legkisebb neszét veszik a rablók, úgy fészkeiket üresen hagyják; s vadászni utánok oly vad vidéken a Breadalbane és Argyletől várható minden segítség mellett is, nagyon hosszadalmas és fáradságos munka leendett. »Jobb« így írja, »nem is kezdeni velök, mint céltalanul kezdeni. Ha valami el van határozva, történjék az titokban és rögtön.«*) Szófogadóra talált; s elhatároztaték, hogy Glencoe népe ne katonai végrehajtás útján veszsen el, hanem a leggyávább, legálnokabb nemü orgyilkosság által.

Legelőször februárban, mintegy száz husz katona, Argyle ezredéből egy Campbell nevű kapitány és Lindsay nevű hadnagy által vezetve, bement Glencoeba. Campbell kapitányt Skócziában közönségesen Glenlyonnak hívták, ama völgy után a melyben birtoka volt. Minden tulajdonsággal birt, mely az általa teljesített szolgálatra megkivántatott, pirulni nem tudó homlok, alázatos hízelt beszéd, gyémánt sziv. Egyuttal ama kevés Campbellek egyike vala, a ki a Macdonaldoknak is egyaránt birta szeretetét és bizalmát, mert unokahuga Mac Jan kisebbik fiának Sándornak volt neje.

A közeledő sorcsapatok látása némi nyugtalanságba ejtő a völgy népességét. János, a törzsfőnök legidősb fia, husz clanbeli kíséretében, elébe ment az idegeneknek s kérdezé mit jelentene ez a látogatás. Lindsay hadnagy azzal felelt, hogy a katonák mint barátok jönnek s szálásnál egyebet nem kívánnak. Barátságosan fogadtattak s

*) Jelentés. 1695.

elszállásoltattak a kis község szegény viskóiban. Glenlyon s néhány embere egy bérlő házába tétettek, a kit ama kalyibák után, melyek alatta állottak, Iveriggen néven neveztek. Lindsay az öreg törzsfőnökhöz közelebb helyeztetett el. Auchintriater, a clan első embereinek egyike, ki a kis Auchnainon major fölött parancsolt, talált ottan helyet egy Barbour nevű őrmester csapata számára. Élelmi szereket bőségesen adtak. Nem volt hiány marha-husban, melyet hihetőleg távol legelőkről hajtottak; nem kértek semmi fizetést érte, mert vendégszeretetben úgy mint rablásban a gael portyázók a bedouinokkal versenyeznek. Tizenkét napon át a katonák barátságosan együtt éltek a hely lakóival. Az öreg Mac Jan, kinek máskor a kormánynyal való viszonya miatt sok kellemetlensége volt, úgy látszik e látogatás által megtisztelve lett. A tisztek sok időt töltöttek vele s családjával. A hosszú estéket nyájasan együtt töltötték a tüzhely körül egy-két játék kártyával, mely utat talált a világ ezen elrejtett szegletébe s egy kis franczia borszesz mellett abból a mit tán még Jakab küide bucsuztatóul skót felföldi támogatóinak. Glenlyon meleg vonzalommal látszik viseltetni unokahuga s ennek férje iránt. Mindennap eljött a házukhoz, reggelire. Ekközben szorgos figyelemmel fürkészett ki minden nyilást, a melyen át, ha majd a mészárlásra jel adatik, a Macdonaldok kiszökni próbálhatnának a hegyekbe; s ezen észleletei eredményéről jelentést tett Hamiltonnak.

Hamilton a tette február tizenharmadika reggeli öt óráját tűzé ki. Azt remélé, hogy ezen idő előtt négyszáz emberrel megszállja Glencoet s elrekeszt minden lyukat, a hová a vén róka és két kölyke, — e gunyvevekkel jelölék a gyilkosok Mac Jant és fiait, — valmikép mene-

külhetnének. Pontban öt órakor azonban, akár érkezik meg Hamilton, akár nem, Glenlyonnak reájok kelle rohanni s leölni minden Macdonaldot hetven éven alul.

Az éj zordon volt. Hamilton és csapata lassan haladtak és sokat késtek idejökön tul. Mig ők széllal hóval küzködtek, Glenlyon vacsorált s kártyát játszott azokkal, a kiket hajnal előtt leölendő volt. Ő és Lindsay hadnagy másnapra ebédre ígérkezének az öreg törzsfőnökhöz.

Késő este valami homályos sejtelem fogá el a főnök legidősb fiát, hogy valami rossz dolog fog történni. A katonák nyilván nyugtalanságot mutattak; s néhányan különös felkiáltásokat hallattak. Két embert, úgy mondják, suttogni hallottak: »Nem szeretem én az ilyen csinyt,« mormolá az egyik, »szívesen megvívok a Macdonaldokkal, de ágyaikban ölni meg az embereket —« »Minekünk úgy kell tenni a hogy parancsolják,« felelt egy másik, hang. »Ha valami rossz van a dologban, a mi tisztjeink felelnék érte.« Macdonald János oly rosszul érzé magát, hogy mindjárt éjfél után Glenlyon szállására jött. Glenlyon és emberei mindnyájan fönn valának, s úgy látszék fegyvereiket készítgetik a tetre. János, nagyon megijedve kérdé mit jelentenek e készülődések. Glenlyon áradozott a barátságos biztosításoktól, »Glengarry népe közöl néhányan a vidéket háborgatták. Azok ellen akarunk indulni. Ti egészen bátorságban vagytok. Képzelheted-e, hogy ha valamely veszély fenyegetne benneteket, ne adnék hírt róla Sándor öcsédnek s feleségének.« János gyanuja eloszlott. Viszsa ment házába s aztán végig otthon maradt.

Öt óra volt reggel. Hamilton és emberei még néhány mértföldnyire valának s a kijáratok, melyeket biztosítaniok kelle, még nyitva voltak. Ámde a rendelet, melyet Glenlyon

kapott, határozottan szólt; s hozzá fogott annak végrehajtásához ama kis helységben a melybe szállásolva volt. Gazdája Inverrigen s még kilencz Macdonald ágyaiból huzattak ki s kezeik lábaik megkötöttvén, meggyilkoltattak. Egy tizenkét éves fiu átkulcsolá a kapitány térdeit s keservesen könyörgött életeért. Kész akármit megtenni, akárhová elmenni, követni Glenlyont a világ végeig. Még Glenlyon, úgy mondják, némi engedékenységet mutatott, de egy Drummond nevű haramia agyon üté a gyermeket.

Auchnaionban a bérlő Auchintriater azon reggel korán ébren volt s családja nyolcz tagjával a tűz körül tanyázott, midőn egy csapat muskatéros meglepé s holtan vagy haldokolva hagyá őket a pitvaron. A testvérje, egymaga látatlanul kiszökvén, Barbour őrmesterrel találkozott s azt a kedvezést kérte ki magának, hogy szabad ég alatt halhasson meg. »Jó« mondá az őrmester, »megadom ezt a kedvezést az ételelért, a mit megettem.« A hegyilakó, természetes, ügyes ember, a sötétséget felhasználva kiment, s plaidjét a katonáknak, midőn épen puskáikat reá emelék, fejökre vetve, egy pillanat alatt tova tűnt.

Ezalatt Lindsay az öreg törzsfőnök kapujánál zörgetett s barátságos hangon kért bebocsáttatást. Az ajtó megnyílt. Mac Jant, míg ruháját magára ölténé s szolgálait szólitaná, hogy valamit hozzanak a vendégek számára, föbe üttették. Vele együtt két jelenvoltat ölték meg. A neje csakhamar felkelt, s felöltözködött oly csinnal, mint ama durva hegyi vidék fejedelelnői szoktak. A gyilkosok le tépték ruháit és ékszereit. Gyűrűi nem váltak le könnyen ujjairól; egy katona levágta a kezét s azzal együtt vitte el a gyűrűket. Másnap az asszony meghalt.

Az államférfi, kinek e nagy büntett főleg tulajdonitandó, a legtökéletesebb ügyességgel számította azt ki; de végrehajtása csakis a vétkességben és gyalázatosságban volt tökéletes. Egy sereg baklövés folytán három négy család megmenekült a főnökök sorsától. Mindazon erkölcsi minősítvénnyel, mely ily vérontásban való szereplésre alkalmassá tehet, Hamilton és Glenlyon tökéletesen fel voltak ruházva. De úgy látszik egyikök sem birt a gyakorlati jártasság ügyességével. Hamilton a maga tervét a rossz időnek számbavétele nélkül csinálta, még pedig oly országban, hol igen hamar van rossz idő. Ebből az következett, hogy a rókalyukak, a mint ő nevezé, annak idején nem dugattak be. Glenlyon és emberei azt a hibát követték el, hogy lőfegyverekkel végezték ki gazdáikat a hideg aczélnak használata helyett. Az egymás után következő puskalövések durrogása és villanása a völgyiség három helyéről adá egyszerre hírül hogy gyilkolás történik. Ötven tanyáról futott el a félmeztelen parasztság, a hó oltalma alatt, az ő járatlan megyéjük buvó helyeire. Még Mac Jan fiainak is, kiknek vesztők különösen ki volt tűzve, sikerült megszökniök. Hűségesszolgák álmukból verték föl őket. János, apja halála után most már a nemzetség patriarchája, épen akkor hagyta volt el szobáját, a midőn husz zsoldos szuronyszegezve szállotta meg azt. Már jó reggel volt, mielőtt Hamilton megérkezett. A munkát még félig sem találta befejezettnek. Mintegy harmincz hulla feküdt vérben fetrengve a szemétdombokon, a kapuk előtt. Egy két nő volt közte s ijesztőbb és száندانóbb látványul egy kis kéz is, mely a mészárlás hevében valamely kis gyermek karjáról vágatott le. Egy öreg Macdonaldot élve találtak. Alkalmasint gyenge volt arra, hogy meneküljön s hetven éven fölül levén nem foglaltaték

azok sorában, a kikre Glenlyon utasítása vonatkozott. Hamilton hideg vérrel ölé meg az öreget. Az elhagyott vityillókat aztán felgyújtották; a csapatok pedig elmentek magukkal vive sok birkát, barmot, kilenczszáz tehenet és kétszáz apró hegyvidéki ponyt.

Beszélték s nagyon is könnyen el lehet hinni, hogy a bujdosók szenvedései borzasztók voltak. Mennyi öreg ember, mennyi öreg asszony esett el csecsemővel karján, s aludta utolsó álmát a hóban; hányan hullottak alá ájultan, éhen, szomjan a meredélyek közötti mélységekbe, s haltak meg e sötét üregekben, hol testeiket ragadozó madarak csipkedték fel csontig, azt senki sem tudhatja. Annyi mégis valószínű, hogy a hideg, a meztelenség és nyomor áldozatainak száma nem csekélyebb a gyilkosok által megöltékénél. Mikor a csapatok kivonultak, a Macdonaldok előbujtak Glencoe barlangjaiból, felkeresték a helyet, hol előbb sátraik állottak, összeszedték a bus romok között rothadó hullákat s némi durva temetkezési szertartásokat végeztek fölöttük. Él a hagyomány, hogy a nemzetség családi bárdja egy sziklán foglalt helyet a gyilkolás színhelye fölött s hosszú jajveszéklésbe tört ki leölt testvérei s feldúlt háza fölött. Nyolcz évvel később még föntartották ezt a mondát a völgy lakói. *)

A túlélők jól láthaták, hogy a tűz és kard elől csak azért menekültek, hogy aztán az éhségnek essenek marta-

*) Macdonald Ronald vallomása. Report. 1695. A hegyi lakosság levelei máj. 17. 1773. Grantné asszonynak csak abban adok hitelt, a mit maga látott. Az ő leírása úgy látszik minden könyv segítségével nélkül készült s igen pontatlan. Csak két évet vét el az események keltében.

lékul. Az egész uradalom egy pusztává lőn. Ház, felszer, butor, házi eszköz, tűzhely, birka, ló, mind oda lett. Hónapok multak el, míg a clan képes volt saját földjén csak a legszegényebb életföntartási eszközöket is megszerezni. *)

Különösnek látszhatik, hogy ezen események nem idézték föl nyomban a művelt világ minden részének fönhangú kárhoztatását. Tény azonban, hogy évek multak el, míg a közfelháborodás általánosan felébredt, s hónapok multak el, míg e történet legsötétebb részletei még a kormány ellenségeinél is hitelre találtak. Hogy ily mészárlásról sem a londoni ujságokban sem a hivatalos lapoknál is udvaribb érzelmű havi folyóiratokban, sem pedig a hivatalos censorok által előlegesen jóvá hagyott röpiratokban említés nem tétetett, az tökéletesen érthető. De hogy semmi czélzás nem fordul elő reá a magán naplókban és oly egyének leveleiben, a kiknek szabadsága semmikép sem volt megszorítva, az mégis rendkívüli dolognak látszik. Evelyn naplójában e tárgyról egy szót sem találunk. Lutrell Narcisz naplójában van egy nevezetes

*) A glencoei mészárlás leírását leginkább az 1695-diki jelentésből és »Gallienus Redivivus«-ból vettem. Tanulatlan, de tanult olvasó is alig fogja elképzelni, miért választottak a jakobiták ily saajtságos czimet a glencoei mészárlásról szóló röpiratnak. Ennek magyarázatát Gallienus császárnak Trebellius Pollio által Ingenuus életében fentartott egy levelében leljük. Ingenuus lázadást támasztott Moes.ában; megveretett s életét veszté. Gallienus elrendelé erre az egész tartomány feldulását, s egyik tisztviselőjének egy olyféle levelet irt, mely a Master of Stair észjárásához nagyon is hasonlított. »Non mihi satisfacies, si tantum armatos occideris, quos et fors belli interimere potuisset. Perimendus est omais sexus virilis. Occidendus est, quiscunque maledixit. Occidendus est quicunque male voluit. Lacera. Occide. Concide.«

hely, mely öt héttel a mészárlás után iratott. Skócziából ugymond, azt írják, hogy az ország tökéletesen nyugodt, kivéve, hogy még némi zugolódás van egyházi kérdések miatt. A hollandi követek rendesen minden skót ujságot megírtak kormányuknak. Méltónak tartották azon időben megemlíteni, hogy egy nyaklánczot valamely magánzó elvitt Berwick közelében, hogy az edinburghi postát kirabolták, hogy Aberdeen közelében egy hetven láb hosszúságu czápát fogtak el, melynek a szája tizenhét láb hosszú és hét láb széles volt. De távolról sincs érintve egyik jelentésökben is, hogy valami rendkívüli eseménynek némi hire jött volna a skót felföldről. Annak hire, hogy egy-két Macdonald megöletett, mintegy három hét múlva érkezett meg Edinburghon át Londonba. De ezen hírek bizonytalanok s egymásnak ellenmondók valának; s a legroszabbak is messze elmaradtak a borzasztó valótól. A történet whig előadása szerint az öreg rabló Mac Jan valamely cselet vetett a katonáknak, de megfogták saját törében, s ő maga s nehányan a clanjából karddal kezökben estek el. A jakobiták előadása, küldve Edinburghból marczius huszonharmadikán, a párisi ujságban april hetedikén jelent meg. Ebben az mondatott, hogy Glenlyon az Argyle ezredének egy osztályával kiküldve volt a sötétség oltalma alatt meglepni Glencoe lakóit, s hogy megölt harminczhat férfit és ifjut s négy asszonyt. *) Ebben valami nagyon rendkívüli vagy boszantó épen nem volt. Éjjeli megtámadása egy csapat rablóknak a kik valamely természetes erősséget elfoglalva tartanak, tökéletesen jogosult

*) Az eseménynek mind whig mind jakobita irányu leírása megvan a párisi Gazette apr. 7. sz. 1692

hadi művelet lehet; a sötétségben pedig s az ily támadás zavarában a legjobb emberen is megtörténhetik az a szerencsétlenség, hogy meglő valamely asszonyt vagy gyermeket. A glencoei mészárlásnak sajátságos jellegét tevő különös körülményeket, a hitszegést, megszegését a vendégszeretetnek, a tizenkét napon át színlett barátságot és együttélést, a reggeli társas összejöveteleket, pohárköszöntéseket, kártyajátékot mind nem említi a párisi Gazette edinburghi levelezője, bizton következtethetjük tehát, hogy azon körülményekről még az utána fürkésző és érdekelve volt elégületleneknek sem volt tudomásuk, kik a skót fővárosban mintegy száz mértföldnyire laktak a helytől, a hol a tett véghezvitetett. A sziget déli részében a dolog a meny nyiben most ítélnünk róla, alig tett valamelyes benyomást. Azon időben egy londoninak Appin annyi volt mint nekünk Cafraria vagy Borneo. Ha azt hallotta, hogy egykét felföldi zsványt megleptek s leöltek, ez őt csak annyira hatotta meg, mint minket, ha azt halljuk, hogy egy csapat amakosahi baromtolvajt agyon ütöttek, vagy hogy egy csónak, mely malayi piratákkal volt megrakva, elsülyedt. Ő bizonyosnak tartá, hogy semmi sem történt Glencoeban egyéb, mint a mi számos más glenben is megtörtént. Egy éjjeli csetepaté volt, századik éjjeli csetepaté a Macdonaldok és a Campbellek közt; s hogy a Campbellek a Macdonaldokat főbe verték.

Lassan, lassan az egész igazság kisült. Egy edinburghi levélből, mely a bűntény elkövetése után mintegy két hónappal iratott, kiviláglik, hogy a borzasztó történet ama városban a jakobiták közt szájról szájra járt. Nyárban Argyle ezrede Anglia déli részeibe tétetett át s néhányan közülök sörözés közben, tüzetesen elbeszélték, hogy mire

voltak kényszerítve a mult télen. A nemesküvők azonnal nyomára jöttek s határozottan tovább kutattak: titkos kémeik munkában voltak: és végre majdnem egy évvel utóbb sem mint a büntett elkövetve volt, az a világ tudomására jutott. *) De a világ soká nem akará elhinni. A jakobiták szokásos hazudozásaik megboszlulták magukat rajtok. Most, hogy először mondtak igazat, regénynek vették elbeszéléseiket. Keservesen panaszkodtak, hogy a közönség pártos cselfogásnak vette a hitelesen bebizonyított tényeket. **) Későn 1695-ben Hickea egy értekezésében védvén az ő thebai legiójáról koholt meséjét, a történetírók hallgatásából meritett döntő érv ellen, azt a megjegyzést teszi, hogy méltán kétségbe vonható, vajon valamely történetíró meg fogja-e említeni a glancoei vérengzést. Sok ezeken vannak, ugymond, Angliában a művelt osztályból, a kik soha sem hallottak róla vagy merő koholmánynak tartják azt. ***)

Mind a mellett néhány vétkesnek a bünhődése elég jókor kezdődött. Hill, a ki tetteleg nehezen mondható vétkesnek, nagyon megzavarodott. Breadalbane, a minő kemény szivü volt, érezte a lelkiismeret furdalásait vagy a visszatörítés félelmét. Nehány nappal utóbb a mint a Macdonaldok régi székhelyeikre visszatértek, egy tisztje felkeresé a

*) Ugy hiszem, hogy e glancoei gyalázatos tett körülményeit legelőször Leslie tette közzé a Kingnek adott feleletében. E felelet 1692. keltét viseli, de ne feledjük, hogy ez akkor annyi volt, mint most 1693. marc. 25. Leslie könyve némi észrevételeket tartalmaz Tillotsonnak egy, csak 1692. novemberben megjelent beszédére. A Gallienus Redivivus mindjárt ezután jött.

**) Gallienus Redivivus.

***) Hickea Burnetről és Tillotsonról, 1695.

glenceoi ház romjait s megkisérté reá beszélni a meggyilkolt főnök fiait egy oly irat aláírására, melyben kinyilatkoztatták volna, hogy a grófot a vérontásban ártatlannak tartják. Biztosították őket, hogy ha ezt megteszik, ő lord-sága egész nagy befolyását fel fogná használni a koronánál teljes megkegyelmeztetésöknek és minden elkövetett erőszakoskodásaik elengedésének kieszközlésére. *) Glenlyon minden lehetőt megtett, hogy az elfogulatlant játsza. Megjelent Edinburgh legkeresettebb kávéházában s fenhangan, önelégülten dicsekvék ama fontos szolgálattal, melylyel a hegyek között megbizva volt. Egynémely katonája azonban, a ki szorosabban megfigyelte őt, azt suttogá, hogy mind ez a dicsekvés semmit sem ér. Azon éjszakától fogva nem a régi ember volt többé. Egész magaviselete megváltozott. Minden helyen, minden órában, ébren és álmában Glencoet látta maga előtt. **)

De bárminő tekintetek zavarták is meg Breadalbanet, bárminő kisérteteket látott legyen Glenlyon, a master of Stair nem érzett sem félelmet sem furdalásokat. Ő boszankodék ugyan: de őt csak a Hamilton hibái és sokak megmenekülése a kárhozatos fajból boszantották. »Tégy helyesen s ne félj senkitől;« ily hangzásuak a levelei. »Lehet-e annál szentebb kötelesség, mint rablóktól megtisztítani az országot? Csak azt restelem, hogy egy is megszabadult közülök.« ***)

Marczius hatodikán Vilmos, minden valószínűség szerint, semmit sem tudva ama bűntény részleteiről, mely

*) 1695-diki jelentés.

**) Gallienus Redivivus.

***), 1695. jelentés.

sötét árnyat vetett az ő dicsőségére, a szárazföldre utazott el, a királynőt mint helyettesét hagyván Angliában. *)

Elhalasztotta volna tán ezen utját ha értesül vala arról, hogy a francia kormány egy idő óta nagy készüléteket tett szigetünk megszállására. **)

Egy esemény megváltoztatá a versailles-i udvar politikáját. Louvois nem volt többé. Ő volt a feje hazája katonai közigazgatásának egy negyed századon át. Két háboru vezérletében volt főrésze, mely Franciaország területét megnagyobbította s betöltötte a világot a francia fegyverek hírével; s megérte egy harmadik háborunak is kezdetét, mely az ő nagy hatalmát tetőpontra emelé. Közte s ama híres hadvezérek közt, kik az ő terveit kivitték, nem nagy egyetértés uralkodott. Parancsoló természete s nagy önbizalma a csapatok hadi mozdulataiba való folytonos beavatkozásra készíté őt még akkor is, midőn e csapatokat egy Condé, Turenne vagy Luxemburg vezénylék. Ámde ő volt a legnagyobb hadügyér, a legnagyobb szertárnok, a legnagyobb hadi biztos, a kit Európa valaha látott. Valóban el lehet róla mondani, hogy a hadseregek fegyelmezése, felosztása, felszerelése és ellátása mesterségében ő forradalmat

*) London Gazette marc. 7. 1691/2.

**) Burnet azt mondja, hogy a király ekkor mitsem tudott a francia kormány szándékáról. Ralph nagy hévvel ellent mond Burnetnek. De hogy Burnetnek volt igaza, az kétséget nem szenved Vilmosnak Heinsiussal folytatott levelezése folytán is. Még april 24. máj. 4. is Vilmos ezt írja: »Je ne puis vous dissimuler que je commence à apprehender une descente en Angleterre, quoique je n'aye pu le croire d'abord: mais les avis sont si multipliés de tous les côtes et accompagnés de tant de particularités, qu'il n'est plus guère possible s'en douter.« A francia fordításból idézem a Makintosh kézirat gyűjtm.

idézett elő. Daczára ezen ügyességének és szolgálatainak mégis gyűlöltté vált Lajos előtt, s azok előtt, a kik Lajost vezették. Utolsó alkalommal, midőn a király és a miniszter együtt tárgyalták a közügyeket, mindkét fél roszt kedve, s ingerültsége erőszakosan tört ki. A szolga, elkeseredésében, földhez csapta a tárczáját. Az ur, elfeledve, a mit ritkán feledett, hogy egy királynak gentlemannek kell lennie, a botját fogta fel reá. Szerencsére neje is jelen volt. Ez, szokott ügyességével, karon fogá őt. Aztán Louvoist kiterelte a szobából s meghívta, hogy másnap jöjjön el, mintha semmi sem történt volna. Eljött másnap; de a halál ült homlokán. A királyt, noha boszuval volt eltelve, meghatá a szájalom s elküldé őt haza, viseljen gondot egészségére. Azon este a nagy országlár meghalt. *)

Louvois minden angol invasiótervet állhatatosan ellenzett. Az ő halálát tehát Saint Germainsbén szerencsés eseménynek tekintették. **) Mindazáltal óvatosságra volt szükség, s egy ur elküldetett Versaillesba a részvét némi kifejezésére. A küldött az udvaroncok fényes körét urok körül összegyülekezve találta, a narancsház melletti emelvényen. »Sir«, mondá Lajos oly könnyű és nyájas hangon, mely a jelenvoltakat bámulatba ejté, »vigye meg üdvözlétemet és köszönetemet Anglia királyának és királynőjének, és mondja meg nékiek, hogy sem az én ügyeim sem az övéik nem fognak rosszabbul menni a miatt, a mi történt.« E szavakat kétségkívül úgy kelle érteni, hogy tudatá mikép Louvois befolyása nem a Stuartház javára szolgált. ***)

*) Burnet II. Onslow jegyzéke. Saint Simon emlékirat. — Dangeau emlékirat.

**) Jakab élete II. 411, 412.

***) Dangeau. Saint Simon emlékirat. Saint Simon a terraceon

Egy bók volt ez, melylyel, noha ez a bók Francziaországnak igen sokjába került, Lajos mégis jónak látta legügyesebb szolgálja emlékét megtisztelni. Louvois fia, Barbesieux marquis, állíttatott, huszonöt éves korában a hadügyi kormányzat élére. E fiatal ember nem volt tehetség nélkül s több éven át nagy fontosságu ügyekben járt el. De szenvedélyes volt; ítélő tehetsége éretlen, s rögtöni felemelkedése fejébe szállott. Modora átalános visszatetszést szült. Régi tisztek panaszkodtak, hogy hosszú ideig váratta őket előszobájában, míg ő rimáival s hizelgőivel mulatott. A kik bebocsáttatást nyertek hozzá, elkedvetlenedve mentek el tőle, durvasága és gögje miatt. A mi korában természetes volt, ő a hatalmat élvezetszerzési eszköznek tekintette. Milliókat költött fényes nyaralójára, melyben a hivatalos gondokat vidám társalgás, finom kaczerkodás és habzó champagnei közt szokta feledni. Sokszor hideglelést színelte, hogy felmentesse magát a királyi teremben bizonyos órákban való megjelenéstől, holott vig czimborái és szeretői körében kényelmesen játszva tölté el idejét. »A franczia királynak,« mondá Vilmos, »különös izlése van. Vén asszonyt választ szeretőjének, s fiatal embert miniszterének.« *)

Alig lehet kétség az iránt, hogy Louvois épp azon utnak követése által, mely őt Saint Germain vendégei előtt gyűlöletessé tevé, hazájának jó szolgálatot tett. Őt nem fogta meg a jacobita lelkesedés. Jól tudá, hogy a szám-

volt, s fiatalokra daczára, ez érdekes jelenetet oly szemmél figyelé meg, mely mindent meglátott.

*) Saint Simon emlékirat. — Burnet II. Guardian (az őr) 48. sz. L. Lajosnak a rheimsi érsekhez irt kitünő levelét, melyet Voltaire idéz »Siècle de Louis XIV.« cz. művében.

üzöttek a legroszabb tanácsadók. Ő igen kitünően volt értesítve: kitünő ítélőtehetsége volt, kiszámítá jól az esélyeket; ő tisztán látta, hogy a megszállás annyi mint kudarcz, szerencsétlen s becsstelen kudarcz. Jakabnak könnyű volt sürgetni a kísérletet, noha egyre tiz volt tehető, annak meg-hiusulása mellett. Ő csak nyerhetett; és semmikép sem veszthetett. Botorsága és makacsságával ő mitsem kockáztatott. Ételt, italát, lakását, ruházatját a felebaráti szeretetnek köszönheté. Semmi sem oly természetes, mint hogy az elvesztett három királyság visszaszerzésének legkisebb reményeért is kész volt odavetni azt, a mi nem volt az övé, a francia fegyverek becsületét, a francia királyság nagyságát, biztosságát. Egy francia államférfi előtt ily merénylet egészen más színben tűnhetett fel. Ámde Louvois eltávozott. Ura most már hajolt Jakab unszolásaira, s elhatározá egy megszálló seregnek Anglia ellen indítását. *)

A terv, bizonyos tekintetben, jól volt kifőzve. Elhatározták, hogy egy tábor gyülekezzék Normandia partjain, és hogy ezen táborban a francia szolgálatban álló összes irlandi ezredek egyesíttessenek, honfitársuk Sarsfield vezénylete alatt. Ezekhez csatlakozzék mintegy tiz ezernyi francia csapat. Az egész hadsereg Bellefonds tábornagy parancsa alatt álljon.

Mintegy nyolczvan sorhajóból álló diszes hajóhad vigye át ezen erőt Anglia partjaira. Nagyszerű készülődések voltak mind Bretagne mind Provence hajógyáraiban. Negyvennégy hadihajó, köztök néhány a legszebb,

*) A Macpherson által kiadott Nairne iratoknál van Jakab két emlékirata, melyekben Lajost Anglia megszállására sarkalja. Mind a kettő 1692-ben íratott.

mely valaha épült, gyűjtetett össze a bresti kikötőben, Tourville alatt. Estrées grófnak kell vala még más harminczöttel Toulonból kiindulnia. Ushant tüzetett ki a légyott helyéül. A napja is meg volt határozva. Hogy a tervezett megszállásnál valamikép hiány ne támadjon akár tengerészekben akár hajókban, egy időre minden tengeri kereskedelem minden magán hajózás királyi parancs által betiltatott. *) Háromszáz rakhajót szedtek össze azon hely közelében, hol a csapatok hajóra voltak szállandók. Azt remélték, hogy minden kész lesz kora tavaszig, még mielőtt az angol hajók csak félig is felszerelve s emberekkel ellátva lennének, s mielőtt csak egy hollandi hadihajó is a csatornán látható volna. **)

Jakab valóban elhiteté magával, hogy még ha az angol hajóhad vele találkozna is, az nem ártana neki. Ő minden rendű tengerész személyes kedvenczének képzelé magát. Küldönczei sokat forgolódtak a tengerész-tisztek közt s találtak többeket, a kik nyájasan emlékeztek meg róla, másokat a kik roszt lábon állottak az új hatalommal. Egy hallgatagsága és kiméletessége által nem fölötte kitűnő néposztály minden badar beszédjét megtoldva hozták hírül néki, míg azon csalódásban nem ringatá magát, hogy neki több a barátja mint ellensége azon hajókon, melyek partjainkat őrzék. De meg kelle tudnia, hogy az a durva matróz, a ki magát az admirális által megsértettnek tartja, habár a harmadik palacska után, pajtások által mesterségesen bele vive, sajnálatát fejezi is ki a régi jó idők fölött, szidja az új kormányt s szidja önmagát, hogy olyan boldog

*) London Gazette, febr. 15. 1691/2.

**) Berwick emlékirat. Burnet II. Jakab élete II.

ezért a kormányért hadakozni, azért mégis nagyon távol áll attól, hogy átmenjen a francziákhoz az ütközet napján. Azon elégületlen tisztek közül, a kik Jakab hite szerint alig várták, hogy átszökhessenek, legtöbben hihetőleg semmi más jelét nem adták iránta való ragaszkodásuknak, mint egy pár hasztalan szót, mely kicsusszant szájokból, mikor részek voltak s melyet elfeledtek mire kijózanodtak. Egyike azoknak, a kiknek támogatását remélte, Carter tengernagy, csakugyan meghallgatott s jól megértett mindent a mi mondani valójuk volt a jakobita ügynököknek, szép szavakkal bocsátotta el őket, s aztán mindent szépen bemondott a királynőnek és ministereinek.)*

De legfőbb bizalma Jakabnak Russellben volt. Ezen ravasz, gögös és önfejű államférfi a csatornai hajórajt vezényle. Ez örökké azzal biztatá a jakobita emissariusokat, hogy egy restauratiót szándékozik végrehajtani. Az emissariusok biztosan számítottak reá, ha nem is egész közreműködésére, de legalább titkos egyetértésére; s az iránt nem vala kétség, hogy az ő beleegyezésével a francia hajóhad könnyen fogna egy hadsereget a mi partjainkhoz elszállithatni. Jakab hízelt magának azzal, hogy mihelyt kiköt, azonnal ura lesz a szigetnek. De való az, hogy a hol ezen utja végződék vala, ott kezdődtek volna még csak vállalatának nehézségei. Két évvel az előtt oly leczkét kapott, a melyet jó lett volna hasznára fordítani. Akkor azzal ámitotta magát és másokat, hogy az angolok visszakívánják őt, hogy epednek érte, hogy tizezrenként égnék a vágytól fegyvert ragadva menni elébe. Vilmos akkor is,

*) History of the late Conspiracy 1693. (Az utolsó összeesküvés története.)

mint most távol vala. Akkor is, mint most, a kormányzat női kezekre volt bízva. Akkor is, mint most kevés rendes hadsereg volt Angliában. Torrington akkor épen annyit tett a kormány ellenére mint most Russel. Akkor a franczia hajóhad, kiindulása után, több héten át győzelmesen uralgott a csatornán s a déli részekben némi csapatokat tett szárazra. Közvetlen hatása az volt, hogy egész megyék, toryra és whigre, churchmanre és dissenterre való tekintet nélkül, mint egy ember keltek fel az idegenek kiűzésére és hogy a jakobita párt, melyhez néhány nap előtt az egész nemzet tartozni látszék, hallgatag rémülésben lapult meg s oly kicsinyre huzódott össze, hogy szinte láthatatlanná lőn. Minő oknál fogva lehetett volna tehát föltenni, hogy az a sokaság, a mely 1690-ben a vészjelek első fellobbanásánál ott hagyá tüzhelyeit s fegyvert, nyársot, kaszárt ragadott szülőföldjének a francziák ellen megvédésére, most a francziákat szívesen lássa mint szövetségeseit? S azon hadseregnek, mely most volt Jakabot követendő, a francziák kevesbbé gyűlöletes részét képezzék. Annak több mint fele irlandi pápistákból állt; s a gyűlölet és megvetés, melylyel az angol protestánsok az ir pápisták iránt viseltettek, most a legujabb események folytán eddig hallatlan fokra hágott. A született rabszolgák, az mondatott, egy pillanatra szabadok levének; s e pillanat eléggé megmutatta, hogy szabadságukat sem jól felhasználni sem megvédni nem tudják. Rövid felvergődésük alatt mást nem tettek mint gyilkolást, rablást, gyujtogatást, pusztítást, meg perbe fogásokat, elkobzásokat. Három év alatt olyan pusztává tették saját szülőföldjüket, hogy angol szorgalom és értelmiség harmincz év alatt alig fogja azt ismét helyreállítani. Az egész világ ellen fentarthatták volna függetlenségöket, ha

szintoly készséggel hadakoztak volna mint minővel loptak. Hanem Londonderry falairól gyalázatosan visszahúzódtak. Szintugy megfutottak Enniskillen önkéntesei elől. Az a fejedelem, kinek számára az angol trónust fegyveres erővel elfoglalhatni vélték, a boynei eset utáni reggelen maga is, szemökre veté gyávaságukat s megmondá nekik, hogy soha többé nem hisz nekik. Ezen tárgy fölött az angolok közt nem volt véleménykülönbség. Toryk, nem-esküvők sőt római katolikusok is oly fenhangu megvetéssel nyilatkoztak e gonosz fajról, mint akár a whigek. Könnyen előre látható volt tehát minő hatást teendett oly ellenségnek megjelenése a mi földünkön, a mely saját földjén megveretett és arról kiűzetett.

Jakab mindazáltal, daczára annak a mire legujabb szomorú tapasztalásai megtanithatták, mindent elhitt a mit angol levelezői irtak neki; azok pedig azt irták, hogy az egész nemzet türelmetlenül várja, hogy mind nyugot mind éjszak kész a felkelésre, s hogy a partraszállás helyétől Whitehallig, oly kevés ellenzésre fognak találni mint mikor a régi időkben valamely kirándulásból visszatértek. Ferguson egy teljes vérontás nélküli győzelem biztos megjós-lása által tünteté ki magát. Elég botor volt azt irni, hogy ő és az ő nyomdásza lesznek az elsők az országban, kik lovat adnak, lóra ülnek ő felségeért. Több más ügynök sürgött forgott az országban a télen át s a tavasz elején. Ugy látszik a Trent alatti déli grófságokban kevés sikerrel működtek. Ámde éjszakon, különösen Lancashireben, hol a római katolikusok nagyobb számmal valának mint bárhol az országban, s hol ugy látszik a protestáns gentry között is szokottnál több vakbuzgó jakobitát számítottak, a felkelésre tétettek némi készülődések. Fegyvereket

vásároltak magán úton; tiszték béreltettek, yeomanek, kisebb bérlők, lovászok, vadászok besoroltattak. A kik nevüket oda adták, felosztattak nyolcz lovas és dragonyos ezredbe s utasítást kaptak, hogy az előjelre készen legyenek az indulásra.*)

Egy a mi Jakabot ezen időben hiu reményekkel tölté el, azon körülmény volt, hogy neje viselő és nem sokára megszülendő volt. Hízeltgett magának azzal, hogy a gonoszok megszegyenülve nem fogják többé ismételtetni meséjüket a kitömött hasról s hogy a tömeg, melyet e mesével rászedtek, azonnal sietve fog hűségi kötelességeihez visszatérni. Ez alkalommal mindazon elővigyázati rendszabályokat alkalmazásba véteté, miket négy évvel az előtt megtiltott vala. Leveleket küldetett Angliába, több kitünő állásu hölgyhez, meghívá őket, hogy a várt szülésnél jelen legyenek; s megígérve kedves testvérje a legkeresztényebb király nevében, hogy biztosságban jöhetnek s mehetnek. Ha e tanúk néhányai 1688-ban junius tizedike reggelén hivattak volna meg Saint Jamesbe, talán a Stuartház még most is uralkodnék szigetünkön. De könnyebb vala megtartani egy koronát mint visszanyerni azt. Meglehet, hogy egy költött rágalom sokat tön a forradalom előidézésére. De ebből semmikép sem következett, hogy ama rágalomnak bár legteljesebb megczáfolása egy restauratiót idézzon elő. Egyetlen egy nő se ment át a tengeren Jakab meghívására. A királynő szerencsésen megszült egy leánygyermeket; de ezen esemény Angliában semm észrevehető hatást nem tett a közvéleményre.**)

*) Jakab élete II. Ferguson és Holmes emlékiratai a Nairne kézirt. gy.

**) Jakab élete.

Az alatt az ő expeditiójára való készülődések erősen folytak. Már azon a ponton volt, hogy a kikötés helyét is megjelölje, mikor az angol kormánynak még legkisebb tudomása sem volt a közelgő veszedelemről. Az ugyan rég tudva volt, hogy néhány ezer írlandi Normandiában gyülekezik; de azt tartották, hogy csak mustrálás végett gyűjtettek egybe, mi előtt Flandriába, Piemontba, Cataloniába küldetnének. *) Most azonban minden oldalról jövő tudósítások semmi kételyt sem hagyának fönn az iránt, hogy egy invasio azonnal meg fog kísértetni. Erélyes készülétek tétettek a védelemre. A hajók felszerelése s ellátása nagy erélylyel sürgettetett. A rendes csapatok London s a tenger közt helyeztettek el. Nagy tábor állitatott a Portsmouth fölötti magaslaton. A militia az egész országból behivaték. Két westminsteri ezred és hat citybeli ezred, melyek együtt harmincz ezer harczképes embert tettek, a Hyde Parkban állittatott fel, s a királynő előtt ellépdelt. A kenti, sussexi és surreyi portyázó csapatok a part felé indittattak. Kiállittattak a tábori őrszemek. Néhány non-juror bezáratott, néhány lefegyvereztetett, néhány kezeséget adott; Huntington grófnak, egy ismeretes jakabpártnak a háza megmotoztatott. Ideje volt még arra, hogy papirait elégesse s fegyvereit elrejtse, de szobái igen gyanus kinézésűek voltak. Ló elég volt az istállókban egy egész lovassereg ellátására; s ez a bizonyíték, noha törvény előtt nem elég az árulás vádjára, ily körülmények közt elégnek tartatott arra, hogy őt a Towerbe küldjék. **)

*) L. a Monthly Mercury tavaszi számait 1692.

**) Luttrell Narcisz naplója ápril és május hóról 1692; London Gazette máj 9. es 12.

Az alatt Jakab elment hadseregéhez, mely La Hogue viztartója körül táborozott, a Cotentin név alatt ismeretes félsziget északi oldalán. Mielőtt Saint Germaint elhagyná, a térdszalag rendének egy káptalani gyűlését tartá meg oly czélból, hogy fiát a rendbe felvétesse. Két nemes ur is részesült e kitüntetésben, Powis, a ki számüzött testvérei közt most herczeggé neveztetett és Melfort, a ki Romából visszatérve ismét Jakab első minisztere lett. *) Még e pillanatban is, mikor az angol egyház tagjainak kibékítése oly nagy fontossággal birt volna, csakis a római egyház tagjai tartattak méltónak valamely királyi kegy kitüntetéseire. Powis az angol aristocratia egyik kitünő tagja volt; s honfitársait csak úgy sem szerették mint bármely előkelő pápistát nem szerettek. De Melfort még csak angol sem volt, soha sem szolgált Angliában, soha sem ült az angol parlamentben; s ennél fogva egy kiválólag angol méltósághoz semmi igénye nem lehetett. Annál inkább gyűlölte őt a veszekedő pártok mindegyike mind a három királyságban. Ellenjegyzésével ellátott királyi rendeletek küldettek mind a westminsteri mind az edinburghi conventiókhoz, mind Westminsterben mind Edinburghban az ő gyűlölt nevének és kézírásának látására az örökösödési jog legbuzgóbb tisztelői is szégyentől lecsüggeszték fejöket. Különösnek látszék, hogy Jakab épen olyan körülmények közt látta czélszerűnek tudtára adni a világnak, hogy azon férfiakat szándékozik leginkább kitüntetni, a kiktől népe leginkább borzad.

Még többet ártott saját érdekeinek egy declaratióval, melyben alattvalóinak tudtokra adá az ő czélzatait.

*) Sheridan kézír. Jakab élete II. 492.

Minden államirat közt a miket valaha kiadott, ez volt mintegy készakarva s kihívólag a legesztelenebb. Miután az minden jó angolt pártkülönbség nélkül elkedvetlenített s elkészerített, a pápisták Saint Germainsbén azt állíták, hogy egy nyakas protestáns Herbert Ede által volt félrevezetve, a ki a forradalom előtt a »Common Pleas« elnöke volt s kinek most meg kelle elégednie a pusztá kanczellári czimmel.*) Annyi bizonyos, hogy Herbert semmi fontos dologban meg nem kérdeztetett, és hogy a *declaratio* Melfort műve, s egyedül az övé volt.**) Valósággal, az ész és szív azon adományai, melyek Melfortot ura kedvenczévé tették, e munkálat minden sorából kitündököltek. Csak egy szót sem lehetett abban találni, mely arra mutatott volna, hogy három évi számkivetés okosabbá tette a királyt, hogy csak egy hibáját is megbánta, hogy csak legkisebb részben is önmagát okolta volna ama forradalomért, mely őt trónjától megfosztá vagy hogy szándokában volna más utat követni, mint a mely nemrég oly végzetessé vált reá nézve. Az ellene emelt vádakát mind teljesen alaptalanoknak nyilvánítá. Gonosz emberek szórtak ellene rágalmakat. Gyenge emberek elhitték eme rágalmakat. Ő egyedül volt hiba nélkül. Semmi reményt sem nyújtott arra, hogy az általa egykor igénybe vett korlátlan uralkodási hatalomnak némi megszorításába beleegyezzék, s hogy nem fogná újra, a legvilágosabb törvények ellenére, pápistákkal betölteni az udvari tanácsot, az ítélőszékeket,

*) Jakab élete II. 488. (A »Common Pleas« oly fölebbviteli tvszék, mely csak magán ügyekben ítél, államperekben nem. F.)

**) Sheridannak Jakab mondá, hogy a *declaratiót* Melfort írta. Sherid. kézirt.

a közhivatalokat, hadsereget, hajóhadat, hogy nem fogná visszaállítani a magas bizottságot (High Commission), hogy nem állítana fel új intézményeket az ország minden alkotmányos testületének átalakításával. Reá állott, az igaz hogy megígérje az angol egyház törvényes jogainak fenntartását, ámde ezt korábban is mondá; s az egész világ tudta, mit jelentenek az ő szájában e szavak. A helyett, hogy bűnbocsánatot biztosítana népének, egy olyan proscriptióval fenyegeti azt, a minőt még soha sem láttunk szigetünkön. Egy névjegyzékét téteté közzé azon személyeknek, a kik nem várhatnak tőle kegyelmet. Ezek közt voltak Ormond, Caermarthen, Nottingham, Tillotson és Burnet. Azok nevei után, a kik halálra voltak szánva, többféle rangsorozatok következtek. Első helyen voltak mindazok a parasztok, a kik durván bántak ő felségével, mikor menekülése közben Sheernessnél feltartóztatták. Ezek a szegény tudatlan nyomorultak, néhány százan, egy másik véres körjárat számára tartatának fön. Aztán következtek mindazok, a kik valamikép részesek valának valamely jakobita összeesküvőnek megbüntetésében; birák, tanácsosok, tanúk, esküdtek, nagy és kis jury tagjai, sheriffek, al-sheriffek, constablek [és porkolábok, egy szóval az igazságszolgáltatás emberei a főtől a lábíg. Aztán bosszuval fenyegettetének mindazon kémek és hirhordók, a kik a saint-germainsi udvar terveit a bitorlóknak fölfedezték. Mindazon békebirák, a kik nem nyilatkoznak az ő törvényes uralkodójuk mellett abban a perczben a mint annak megérkeztét meghallották, mindazon börtönőrök a kik nem bocsátják azonnal szabadon a politikai vétkeket, a törvény legvégső szigorának fognak átszolgáltatni. Semmi kivétel sem engedték az olyan bíró vagy tömlöczőr

számára, a ki csak száz yardnyi távolságra volna a Vilmos ezredeitől, de száz mértföldnyire a legközelebbi helyhez, melyben csak egy jakabpárti is fegyverben áll.

Azt lehetett volna várni, hogy Jakab miután így boszut izent alattvalói oly igen nagy részének, a többieknek legalább általános amnestiát igérjen. De általános amnestiáról egy szót sem szólt. Annyit megajánlott, hogy egy némely vétkes, a ki nem tartozik a kiirt sorozatok valamelyikébe, s a ki valamely kitűnő szolgálat által arra érdemet szerezne magának, egyes esetekben bocsánatot nyerhessen. Ily kivétellel azonban a többi száz ezrekre menő vétkesek mind oda utaltattak, hogy sorsuk fölött parlamentben fog határozat hozatni.

Jakab ügynökei siettek e nyilatkozványt az ország minden részében elterjeszteni s ezzel nagy szolgálatot tettek Vilmosnak. Általános felkiáltás volt, hogy a száműzött zsarnok legalább óva inté utoljára az angolokat, és hogy ha őt ily figyelmeztetés után is otthon még szívesen fogadják, nem lesz okuk panaszra, ha bár minden megye székhelyét egy afféle bírószek fogná meggyalázni, a minőt Jeffreys tartott Tauntonban. Annyi bizonyos volt, hogy egynehány száz, — a jakabpártiak azok számát csak mintegy ötszázra becsülték, — irgalom nélkül fogna felakasztatni; és senki a ki a forradalomban részt vett, senki a ki az új kormány alatt szárazon vagy vizen szolgált, vagy a ki mint katona részt vett Irland meghódításában, egy dewonshirei szántóvető vagy bányamunkás, a ki neje és gyermekei védelmére Tourville ellen fegyvert ragadott, biztosnak nem érezheté magát, hogy fel nem akasztják. Mily elvetemült, mily megvetésre méltó jellemű lehet az olyan ember, a ki minden vállalat legfontosbbikához kezdve

s a legnemesb pályabér után epedve nem tartóztathatá magát vissza, hogy egy sereg szegény halászsember vérért szomjazza, azért mivel három évvel az előtt meggyalázták őt és torzpofájúnak nevezték. Ha még abban a perczben is, a hol oka volt népét maga iránt kibékíteni azzal, hogy kegyességet mutasson, nem birhatta reá magát, hogy ne ugy szóljon hozzá mint a legkérlelhetlenebb ellenség, mit várhattak volna tőle akkor, mikor ismét urok leendett? Olyan vad természetű volt, hogy oly helyzetben is a minőben minden más zsarnok hizelgéshez és szép ígéretekhez folyamodott volna, tőle egyéb nem telt mint szemrehányás és fenyegetés. Csak egy pár szó volt a nyilatkozványában, mely némi kegyességre mutatott, az a melyben megígéri az idegen csapatok visszaküldését. mihelyt uralma helyre lesz állitva; de mindenki tudta, hogy e szavak, bővebben megvizsgálva, szomoru jelentésűek valának. Nem nyujtának reményt arra, hogy visszaküldene oly pápista csapatokat, melyek az ő alattvalóiból állottak. Az ő szándéka világosan kitünt. A francziák hadd menjenek el; de az irföldiek maradjanak. Az angol népet ezekkel a háromszor leigázott barbárokkal féken lehet vala tartani. Kétség nem volt az iránt, hogy egy rappareenek, a ki Newton Buttlernél és Boy-nenél megfutamodott, még elég bátorsága lesz megőrizni azt a vérpadot, melyen az ő hódítóik fognak kivégeztetni, s hogy oly pusztává teszik a mi országunkat, minővé tették a saját magukét.

A királynő és ministerei, a helyett hogy elnyomták volna Jakab kiáltványát, igen okosan ujra nyomatták azt, s az államtitkár engedélyével ellátva szétküldözték mindenfelé, oly észrevételeket szurva közbe, mik annak szövegét ravaszul még szigorubban magyarázgatták. Megczáfoltatott

az számos erélyes röpiratokban, rimes gúnyversekbe öntett át; s védetlenül hagyatott utóbb a legmerészebb és legelkeseredettebb nonjuror írók által is. *)

Valóban, a nemesküvők közül sokan úgy megijedtek azon benyomástól, melyet e manifestum az emberekre tett, hogy azt hamisítottnak nyilvánítani próbálták és urok nevében az »igazi« declaratiót tették közzé, mely teli volt kegyteljes biztatással és ígéretekkel. Teljes bocsánatot ígértettek vele mindenkinek négy nagy gonosztevő kivételével. Nagy adó elengedésekre nyújtattak vele kilátást. Zálogba adták szavát, hogy az egész egyházi kormányzatot az eskümtagadó püspökökre fogja bizni. De ezen csalás senkit sem ámitott el, hanem csak annyiban birt fontossággal mert megmutatta, hogy még maguk a jakabpártiak is szégyelték azt a fejedelmet, a kinek visszahelyezésén munkálódtak. *)

*) Egy baráthoz szóló levél a Jakab királynak visszahelyezése végett eszközlendő francia invasióról, s hogy mit lehetne tőle várni, ha azzal célját elérhetné, 1692. Egy újabb levél a francia invasióról, melyben ő felségének legújabb kiáltványa szószerint le van nyomva, észrevételek kíséretében 1692. A francia invasio okai bírálat alá vonva 1692. Észrevételek az utolsó Jakab király nyilatkozatára 1692. A két levelet, gondolom, a Saint-asaphi püspök Lloyd írta. Sheridan azt mondja: »a király declaratiója senkinek se tetszett s Angliában gúnyversekre tétetett át.« Nem hinném, hogy bár csak egy jakobita író is védelme alá vette volna ezt a szerencsétlen declaratiót. Egy dühös jacobita író, dr. Welwoodnak válaszolva, 1693. azt mondja . . . »a mi azt a mult évben közzé tett nyilatkozatot illeti, . . . biztosíthatom önt, hogy azt szintugy károhoztatták a király barátjai, legtöbben, ha nem mindnyájan, mint bármelyik ellensége.«

**) Luttrell Narcisz naplója, apr. 1692.

Senki sem olvasta a nyilatkozványt nagyobb megvetéssel és boszankodással mint Russel. A mily haragtartó volt, két érzelem befolyása alatt állott mégis, mely egyik sem nevezhető ugyan erkölcsösnek, de némi rokonságban áll az erényhez s nagyon tiszteletreméltónak látszik összehasonlítva a merő önző kapzsisággal. A testületi szellem és a pártszellem volt nagyon erős benne. Hütlen lehetett hazájához, de nem a zászlajához; s noha jakabpártivá lőn, nem szűnt meg whig lenni. Valósággal csak egyedül azért lett jakobita, mert a legtürelmetlenebb és elkeseredettebb volt a whigek között. Ő magát és pártját hálátlanul elhagyatva látá Vilmostól s ellenszenve egyidőre szerfelett elvakította őt arra, hogy belássa, miként merő bolondság volt az a régi gömbfejektől, régi exclusionistáktól, Vilmost azzal akarni büntetni, hogy Jakabot visszahívják. Egy közel invasio kilátása s a Declaratio, melyben tisztán megmondaték az angoloknak, hogy mit várhatnak az invasio sikerülése esetére, ugy látszék, Russel érzületének rögtöni és teljes megváltozását idézték elő; s ezen változást ő nyíltan bevallá. »Én kívánom« mondá Lloydnak, »szolgálni Jakab királyt. A király ugy tehet, mintha nem a maga hibája lett volna. De mivelünk roszul kezdi a dolgot. Feledje el mind a multakat; adjon általános bűnbocsánatot; aztán meg fogom látni mit tehetek érte.« Lloyd némi czélzást tett a Russelnek szánt kitüntetésekre és jutalmakra. A tengernagy egy jobb emberhez illő érzülettel röviden félbeszakítá őt. »E tárgyról mitsem kívánok hallani. Én a közjóról aggódom. S ne vélje ön, hogy a francziák győzelmét ohajtsam saját vizeinken. Értse meg jól, ha én találkozom velök, én megtámadom őket, habár ő felsége maga lenne is hajójukon.«

Ezt a beszélgetést hiven elmondották Jakabnak; de ugy látszék arra nem volt hatással. Ő valóban oly hitben élt, hogy Russel, ha akarná se volna képes az angol hajóhad tisztjeit és matrózait reábirni, hogy régi királyuk ellen harczoljanak, a ki egyuttal régi admirálisuk is volt.

Jakabnak és kedvenczének, Melfortnak sikerült az általuk táplált reményeket, Lajossal és Lajos ministereivel is elfogadtatni. Ezen remények mellett azonban, igen valószínű, hogy a megszállás minden gondolata azon évfolyamában mellőztetett volna. Mert a télen készült nagyszerű terveket tavasszal oly véletlen események zavarták meg, a melyek minden emberi előrelátás körén kívül estek. A határidő, mely az egész francia haderőnek Ushantnál leendő megjelenésére kitüzetett, már rég elmúlt s még egyetlen egy vitorla sem volt a légyott helyén látható. Az atlanti hadosztályt a rossz idő tartá vissza a bresti kikötőben. A földközi osztály erős nyugati szél által akadályoztatva hasztalan törekvék a Hercules oszlopai közt áthatolni. A szép hajók darabokra mentek szét Ceuta szikláin. *) Az alatt a szövetséges hatalmak admirálisai munkában voltak. April vége előtt az angol flotta készen volt szárnyra kelni. Három pompás hajó, mely épen akkor került ki hajógyárainkból, először szálla vizre. **) Vilmos sietteté az Egyesült tartományok készülődéseit; s fáradásai sikerdusak valának. April huszonkilencedikén egy szép hajóhadosztály jelent meg a Texelből partjainknál. Nyomban utána érkeztek az éjszakhollandi, a maesi és a

*) London Gazette maj. 12. 16. 1692. Gazette de Paris máj. 21. 31. 1692.

**) London Gaz. april 28. 1692.

zeelandiosztályok. *) Az Egyesült tartományok egész hadereje május második hetében, Szent Ilona szigetnél gyűlt össze, több mint kilenczven sorhajó, megrakva a két legnagyobb tengeri hatalom negyvenezernyi legszebb hadi népével. Russel volt a főparancsnok. Mellette voltak sir Delaval Rudolf, Asley János, Shovel Cloudesley, Carter ellenadmirál és Rook aladmirál. A hollandi tisztek között rangra első Van Almonde volt.

Soha nem volt hatalmasb haderő a britt csatornán. Alig volt csak föl is tehető, hogy ilyen erő nyílt ütközetben legyőzessék. Mind a mellett London nagy nyugtalanságban volt. Tudva volt, hogy a tengerészetnél volt egy jakobita párt. Nyugtalanító hírek szállongtak Franciaországból. Hiresztelék, hogy az ellenség ama tisztek közreműködésére számít, a kiktől az állam biztossága függött. Russel, a mennyit ma tudhatunk róla, gyanún fölül áll. De mások, a kik hihetőleg kevesbbé vétkesek valának, nem voltak oly kiméletesek. Minden kávéházban névszerint megnevezgették a tengernagyokat s kapitányokat, kiket mint hazaárulókat be kellene mindjárt zárni vagy agyonlőni. Meghitten még azt is mondogatták, hogy néhányan a vétkesek közül már börtönben ülnek s mások a szolgálatból kitétettek. A királynő és tanácsosai nagy zavarban voltak. Nem lehetett tudni, melyik jár nagyobb veszélylyel: megbizni a gyanusakban, vagy elmozdítani azokat. Mária, sok kellemetlen csalódás után elhatározá, és a következés igazolta, hogy bölcsen határozá el, a baljóslatu jelentéseket rágalmaknak tekinteni, ünnepélyesen hivatkozni a vádolt

*) London Gaz. maj. 2. 5. 12. 16.

urak becsületességére s aztán az ő nemzeti és testületi érzületekre bízni országa biztonságát.

Május tizenötödikén a tisztek nagy gyűlésre hívtának össze Szent Ilona szigetén a Britannia hajó fedélzetén, egy szép három árboczu hajón, melyen Russel zászlója lengett. A tengernagy előadá, hogy rendeletet kapott, melyet fel kell olvastatnia előttök. A királynő, úgy írja az államtitkár, arról értesült, hogy a tengeri had jellemét mélyen sértő hírek vannak fogalomban. Állittaték, hogy még azon kényszerűségbe is jutott, hogy számos tiszteket elbocsásson. Ámde ő felsége elhatározá nem adni hitelt semminek, a mi az állam e derék szolgálai ellen szólna. Azon urakat, a kik ily örült módon el valának rágalmazva, biztosítá, hogy teljes bizalmát helyezteti bennök. Ez a levél bámulatosan volt kiszámítva azokra, a kikhez intézték. Tettleg igen kevesek voltak közülök vétkesek, legalább nagyobb bűnben, mint hogy haragosan és vigyázatlanul nyilatkoztak borozás közben. Ők nem voltak egyéb mint duzzogók. Ha gyanították volna, hogy ők megbélyegzett emberek, önvédelemből árulókká váltak volna. Lelkesüléssel lettek loyálisá mihelyt biztosítva voltak, hogy a királynő teljes bizalommal viseltetik loyálisok iránt. Azonnal egy válaszfeliratot szerkeztettek, melyben kérték számítsen reájok, hogy a legnagyobb készséggel és elszánttsággal fogják éltöket kockáztatni az ő jogainak, az angol szabadságnak, s a protestáns vallásnak minden idegen és pápista támadók ellen leendő megvédésére. »Isten oltalmazza« tevék hozzá. »Felséged személyét, vezérelje tanácsait s adjon szerencsét fegyvereinek ; s egész népe mondjon reá ament.«*)

*) London Gazette máj. 16. 1692 ; Burchett.

Ezen biztosításoknak őszintesége csakhamar próbára tetetett. Nehány órával mint a gyűlés a Britannia hajón tartatott, Portland szikláiról kivehetők voltak a Tourville hajóhadosztályának árbocjai. Követ nyargalt sietve a hirrel Weymouthból Londonba, s fölkelte Whitehallt reggeli három órakor. Másik a partszéli uton Russellnek vivé meg a hirt. Minden készen volt; s május tizenhetedike reggelén az egyesült hajóhad nyílt tengeren uszott. *)

Tourville csak a maga hadosztályával volt, mely negyvennégy sorhajóból álla. De neki határozott parancsa volt, hogy a partraszállást fedezze s ne térjen ki az ütközet elől. Ámbár ezen parancs akkor adatott ki, mikor Versaillesban még nem tudták, hogy a hollandi és az angol flották egyesültek, nem merte a szófogatatlanságért elvállalni a felelősséget. Még keserű emléken tartá mily szemrehányást kelle rendkívüli óvatosságáért a Beachyheadi ütközet után hallania. Nem akará, hogy még egyszer azt mondják róla, hogy ő félenk és vállalkozó szellem nélküli parancsnok, hogy neki nincs másféle bátorsága, mint egy közönséges matrónak. Arról is meg volt győződve, hogy a kockázat inkább látszatra volt ellene mint valóságban. Hitelt adott Jakab és Belfort állításainak, hogy az angol tengerészek a zászlós tisztektől kezdve a hadapródig mind jacobiták. A kik harcolnának is csak félszívvel harcolnának, s a döntő perczben számosan át fognak szökni. Ily reményektől eltelve Brestből kiindult s előbb éjszakkelet felé evezve a dorsetshirei partoknál mutatá magát, aztán a csatorna mentében La Hogue felé

*) Luttrell Narcisz naplója; London Gazette máj. 19. 1692.

fordult, a hol az Angliába viendő sereg elkezdé hajóra szállítani a hadi és élelmi szereket. Csak néhány mértföldnyire volt Barfleur-tól, midőn hajnal hasadta előtt május tizenkilencedikén meglátta a keleti láthatáron végig huzódó nagy haderejét a szövetségeseknek. Elhatározá, hogy eléjük megy. Nyolcz órakor a két hadsor megalakult; de tizenegy volt, mikorra az ütközet megkezdődött. Azonnal kitünt, hogy az angolok, a tengernagytól lefelé, el vannak határozva kötelességök teljesítésére, Russel mind meglátogató a hajókat s buzditá minden ujonczát. »Ha a vezértek hamisan játszik« mondá, »dobjátok a vízbe s engem legelőször.« Nem volt sehol elpártolás. Nem volt sehol kedvetlenség. Carter volt az első, a ki neki rontott a francia soroknak. Saját lövegei egyikének egy golyó darabja találta s haldokolva esett el a fedélzeten. Nem engedé, hogy elvigyék. Nem akará kardját leoldani. »Védjétek a hajót« — valának utolsó szavai, — tartsa magát, a mig csak a vizen uszhatik.« A viaskodás tartott délután négy óráig. Az ágyúk dörgését tisztán hallák több mint husz mértföldnyire a Normandia partjain táborozó hadseregnél. A nap első felében a szél a francziáknak kedvezett, a szövetséges hajóhad fele részével álltak szemben; s ezen felerész ellen szokott bátorságukkal s több mint szokott tengerészi ügyességökkel tarták fön az ütközetet. Öt órai erős és kétes harcz után, Tourville úgy vélekedék, hogy elég van téve a fehér zászló becsületének, s megkezdé visszavonulását. De ekkor a szél megfordult s a szövetségeseknek szolgált javokra. Ezek most vették észre erejük roppant felsőbb-ségét. Szembe állottak velök. A francziák visszavonulása futássá vált. Tourville maga kétségbeesetten harczolt saját hajójáért. Ezt, Lajos kedvencz jelvényére való célzással

királyi napnak (Royal Sun) hítták, s az egész világon a legszebb hajónak tartották. Angol tengerészek beszéltek, hogy a hajó a nagy király egy képével volt ékesítve, melyben úgy ábrázoltatott, mint a párisi »győzelmek terén« volt látható, a legyőzött népek lánczokban heverték lábainál. A derék hajó, ellenségtől körülvéve mint egy nagy erőd feküdt a vizen, halált szórva minden oldalról az ő száznégy ágyújából. Oly borzasztóan meg volt rakva, hogy a megszállására tett minden kísérlet meggyusult. Soká napnyugta után, visszaverve minden támadóját, s minden zugában vérrel áztatva tért vissza a normandiai parthoz. Annyira meg volt rongálva, hogy Tourville azonnal áttette róla a lobogóját egy »Ambitious« nevű kilenczven ágyus hajóra. Ez uttal az ő hajóhada örökre lesepertették a tengerről. Mintegy husz kisebb hajója oly uton menekült, melyet más nem, csak a kétségbeesés bátorsága kísérhettett meg. Az éj és a vastag tengeri köd kettős sötétségében kifeszített vitorlákkal mentek neki a háborgó hullámoknak s a veszedelmes Race of alderneyi szikláknak, s különös jó szerencse, hogy nagyobb baj nélkül érkeztek meg Saint Maloesba. Üldözői nem merték ama vészes utra, számtalan hajótörés színelhelyére követni.*)

A mely francia hajók szerkezetök miatt nem mertek a Race of Alderney felé menni, a Cotentin kikötőibe menekültek. A »Királyi nap« s két más három árboczos szeren-

*) Russell levele Nottinghamhez máj. 20. 1692, a londoni ujs. máj. 23. sz. Részletek egy felsőbb engedelemmel kiadott másik tudósításból. Burchett. Burnet II. Jakab élete II. Luttrell Narcisz naplója. Berwick emlékiratai. L. a csatáról egy azonkori balladát, az utczai költészet egyik remekét; s az egy festőnek adott tanácsot, 1692.

csésen elértek Cherbourgba. Az Ambitious, más tizenkét hajóval, mind első vagy másodrangúak, a La Hogue öbölben találtak menedéket, közelében a Jakab hadserege fő hadiszállásnak.

A Cherbourgba menekülő három hajóra egy angol osztály tartott vadászatot Delaval vezetése alatt. Sikér vizben találták azokat megfenekülve, a hol nagyobb hadihajó nem közeledhetett hozzájuk. Elhatározá tehát, hogy gyújtókkal és csónakokkal támadja meg. Ez vitészséggel és sikeresen hajtatték végre. Rövid idő alatt a »Royal Sun« és két társa hamuvá égett. A legénység egy része a partra menekült, más része az angolok kezébe esett. *)

Ezalatt Russel győztes hajóseregének nagyobb részével a La Hogue öböl ostromára ment. Itt úgy mint Cherbourgban a francia hadihajók a sikér vizekre vonultak vissza. El voltak zárva az angol invasióra szánt hadsereg táborától. Hat közülök egy Lisset nevű erőd védelme alatt állott. A többi egy másik Saint Vaast nevű erősség ágyui alá vette magát, a hol Jakab főhadiszállása volt, s hol a szövetségesek lobogója, szent György és szent András keresztjeivel tarkázva a francia fehér zászló mellett volt kitűzve. Bellefonds tengernagy több ágyu telepet állított fel, melyek úgy hívék elegendők visszajeszteni a legmerészebb ellenséget is Lisset és Saint Vaast erődöktől. Jakab azonban, ismerve egy kissé az angol tengerészeket, nem érzé magát teljesen biztosnak, s a hajóknak erős hadcsapatokkal megrakatását ajánlá. De Tourville nem türt az ő mesterségébe való ily beavatkozást.

*) Delawal Nottinghamhez, Cherbourg máj. 22. közzétéve a London Gazette máj. 26. sz.

Russel e közben támadásra készült. Május huszonharmadika délutánján minden készen volt. Egy kis hajóból, gyújtókból és kétszáz csónakból álló hajóraj bízatték Rooke parancsára. Az egész népség a legnagyobb lelkesedéssel volt eltelve. A hajósok a siker által buzdítatva, s a gondolattól lelkesülve, hogy ama francia és ir csapatok szemeláttára fognak hadakozni, melyek Anglia leigázása céljából voltak egybegyűjtve, férfiasan s fenhangu kurjogatások közt támadták meg azon hat nagy fa alkotványt, mely Lisset várát elzárva tartá. A francziák, noha kiválólag bátor nép, rögtöni páni ijedelemre mindig hajlandóbbak voltak, mint nyugodtabb véralkatu szomszédaik, az angolok és németek. Ezen napokban a páni félelem uralkodott mind a hajóhadnál mind a hadseregben. Tourville a tengerészeit csónakaikra rendelé s azt akará, hogy az öbölben találkozzanak az ellenséggel. De hasztalan volt példa és rábeszélés. Csónokai visszafordultak s rendetlen futásnak eredtek. Hajói el voltak hagyatva. Az ágyuk tüzelése Lisset várából oly gyenge és roszul irányzott volt, hogy semmi hatást sem tett. Az ezredek egy-két céltalan puskalövés után, elfutottak a partról. Az angolok elfoglalták a hadi hajókat, felgyújtották azokat, s a nagy szolgálatot megtéve egy ember vesztesége nélkül késő este vonultak vissza az apálylyal. A kikötő egész éjen át tűzben uszott; s majd itt majd ott jelzé egy-egy erős durranás, hogy a lángok vagy egy lőportárt vagy egy töltött ágyu üteget értek el. Másnap reggeli nyolczkor az árdagály ismét megkezdődött az árral Rook is előjött két száz csónakával. Az ellenség egy áltámadást tőn a Saint Vaast erőd alatti hajók védelmére. Nehány perczig az ütegek némi pusztítást tettek embereink között: de hamar elmúlt a zavar. A francziák

derekasán hozzáláttak egyik oldalról, de az angolok nem kevesbé derekasán hozzáláttak a másik oldalról s hangos felkiáltásokkal fordították vissza az elfogott ágyukat a part felé. — Az ütegek csakhamar elhallgattak. Jakab és Melfort, Bellefonds és Tourville gyámoltalan kétségbeeséssel nézték a második égést. — A győzők, lángokban hagyva a hadi hajókat, egy benső viztartóhoz folytatták utjokat, hol az élelmi szerek voltak felhalmozva. Ezen hajók közül nyolczat felgyújtottak. Többeket elsüllyeztettek. Az utolját is vagy elpusztították vagy elvítették volna magokkal, ha újra be nem áll az apály. Lehetetlen volt többet tenni; s a győztes raj lassan huzódott el, az ellenséges táborn egy dörgő »Gad save the King« éneklésével gúnyolva.

Igy végződött kilenczkor, május huszonnegyedikén, a nagy ütközet, mely a tenger és a part hosszában, szélteben, öt napon át dühöngött. Egy angol gyújtóhajó veszett el működés közben. Tizenhat francia sorhajó, mind kitünő, s közöttük tizenegy három árboczu, vagy elsüllyedt vagy fenékgig leégett. Az ütközet ama helytől, a melynél befejeztetett, a La hoguei ütközetnek nevezetik. *)

Londonban a hirt véghetetlen örömmel fogadták. A nyílt tengeren vívott csatában a szövetségesek számszerinti felsőbbsege valóban oly nagy volt, hogy kevés okuk volt a siker felett elbizakodni. Hanem az a bátorság és

*) London Gazette máj. 22. 1692. Burchet a tengeri ütközetekről. Baden a szövetséges tartományokhoz május 21/jun. 3. Jakab élete II. — Russell levelei az alsóház naplóiban nov. 28. 1692. Jelenítés a nagy győzelemről 1692. Hari Mereur, jun. és jul. 1692. Párisi Gazette máj. 28 jun. 7. Van Almonoe jelentése a szövets. tartományokhoz máj. 24/jun. 3. 1692. A francia hivatalos jelentés Mercur jul. Egy másik Foucaulttól, Cagefiguenél (XIV. Lajos).

ügyesség, melylyel az angol csónakok legénysége egy francia kikötőben, a francia hadsereg szemeláttára s a francia ütegek tüze alatt egy szép francia hajóhadat tönkretett, teljesen igazolták azt a büszkeséget, melylyel atyáink a La Hogue nevet kimondani szokták. Hogy teljesen megérthessük az ő érzelmeiket, eszünkbe kell juttatnunk, hogy ez volt az első nagy csapás, melyet tizennegyedik Lajos fegyverei valaha szenvedtek és az első nagy győzelem, melyet az agincourti nap óta az angolok a francziák ellen nyertek. A csorba, melyet a Beachy Headnél szenvedett vereség jó hírünkön ütött, ki volt köszörülve. Ez egyszer a dicsőség egészen minket illetett. A hollandiak megtették ugyan kötelességüket, mint megtették mindenkor a tengeren, akár velünk harczoltak akár ellenünk, s akár győzők akár győzöttek voltak. De a csata legnagyobb tűzét az angoloknak kelle kiállaniok. A főparancsnok Russel, angol volt. Delaval, a ki a cherbourgi támadást intézé, angol volt. Rooke, a ki a rajt a la hoguei öbölbe bevitte, angol volt. Az a két vezetesb tiszt, a ki elesett, Carter tengernagy és Hastings kapitány, angolok voltak. Nem egyedül a nemzeti büszkeségnek kell azonban tulajdonítani azt az örömet, melyet e hírek okoztak. A sziget meg volt mentve. Hampshire és Surrey gabnaföldei, községei, vidám mezői nem lettek egy dúló háboru színhelyeivé. A mi nemességünk és papságunk házai, kertjei, majorjaik, konyháik és tejes kamráik, pin-czéik és ezüst készleteik, feleségeik és leányaik nem lettek prédául adva irlandi rappareeknek, a kik Leinster angol lakosságának házait kirabolták s barmaikat elhajtották, vagy francia dragonyosoknak, a kik megszokták Auvergne protestánsainál az ingyen elláttatást. Whigek és toryk egyesülve adtak istennek hálát ezen nagy megszabadulásért; és

a legtiszteletreméltóbb nonjurorok csak örültek annak, hogy a törvényes király nem idegen hadseregek élén hozott vissza az országba.

A közönség örvendezése ennélfogva általános volt. Több napon át szünet nélkül szóltak London harangjai. Zászlók lobogtak minden tornyon. Gyertyák sorban égtek minden ablakban. Örömtüzek gyújtattak minden utcasarkon. *) A kormány a tengerészet érdemei iránt gyorsan, okosan és kegyteljesen fejezte ki elismerését. Sidney és Portland elküldtek a hajóhadat Portsmouthban egybegyűjteni, s kíséretökben volt Rochester mint a toryk képviselője. Ez a három lord harminczhétezer font vert pénzt vitt magával, hogy a matrózok közt kioszszák. **) A tisztek arany érmeket kaptak. Hastings és Carter holttesteik a tisztelet minden nemével takarítottak el. Carter Portsmouthban temettetett el, nagy katonai pompa kifejtésével. Hastings teste Londonba szállíttatott s szokatlan ünnepélyességgel a Saint James templom padlata alá téte-tett. A gyalog testőrök kísérték felfordított czimerekkel a gyászmenetet. Négy királyi diszfogat, mindegyikbe hat ló befogva, vett részt a menetben: egész tömege a kitünőségeknek tölté be gyász ruhákban a padokat, a lincolni püspök mondá a gyászbeszédet. ***) Mig ily tisztelet jeleivel láttattak el az elesettek, a sebesültek sem voltak elfeledve. Ötven seborvos küldetett a legnagyobb sietséggel Londonból Portsmouthba, ellátva műtő eszközökkel, kötélékekkel

*) Jelentés az utolsó nagy győzelemről, 1692. Mercur juniusi száma. — Baden a szövets. rendekhez máj. 24./jun. 3. Luttrell Narcisz naplója.

**) London Gaz. jun. 2. 1692. Mercury. Baden. Luttrell Narcisz.

***) Baden az egyesült tartományokhoz 3|13. juni.

és gyógyszerekkel. *) Nem könnyű nekünk arról fogalmat szerezni, minő nehézséggel járt akkor hamarjában a megcsonkultak és sebesültek százainak kellő kényelemmel való ellátása és gondos ápolása. Ma már minden megye, minden nagyobb város dicsekszik valamely tágas palotával, melyben a legszegényebb napszámos is, kinek valamely tagja eltörött, igen jó ágyat, alkalmas orvosi szolgálatot, gondos ápolást, gyógyszereket legjobb minőségűeket s oly táplálékot találhat, a minő egy betegnek szükséges. De akkor az egész királyságban nem volt egyetlen egy kórház, mely önkényes adakozásokból tartatott volna fönn. Még a fővárosban is a sebesültek számára csak két épület állt nyitva, a szent Tamás és szent Bertalan kórházak. A királynő parancsot adott, hogy e mindkét kórházban közköltségen tétessenek meg a készülétek a hajóhad betegeinek befogadására. **) Együttal köztudomásra hozatott, hogy legilletékesebb helyről fog igen nemes és emlékezetes módon kifejezést nyerni a hála érzete, melylyel Anglia az ő tengerészei vitézsége és hazafisága iránt tartozik. A mi királyaink külvárosi lakhelyei közt az, a mely Greenwichben volt, rég óta különös kitüntetésben részesült. Második Károly szerette a fekvését s elhatározá a ház újraépítését s a kertek kiszépítését. Nem sokára visszahelyeztetése után elkezdett tetemes költséggel egy nagy telepet építeni szorosan a vizpartnál úgy, hogy a Temze hullámai dagálykor elérték azt. A palota udvarán hosszú sorokban fák valának ültetve, melyek Vilmos uralkodása alatt még csemeték voltak, de melyek azóta sűrű árnyékukkal több nemzedék-

*) Baden máj. 24. jun. 3. Luttrell Narcisz.

**) Jelentés az utolsó nagy győzelemről, 1692. Luttrell N.

nek nyújtottak üdülést nyári sétáikban. Az oldalon, mely a londoniak vasárnapi mulatságainak színhelye szokott lenni, síkelyek emelkedtek lépcsőzetesen egymás fölött, melyek nyomai még ma is láthatók. A királynő most nyilvánosan kijelenté férje nevében, hogy a Károly által megkezdett épületet be fogja fejeztetni, s hogy az a haza szolgálatában rokkanttá vált tengerészek menháza leend. *)

A jó hírek egyik legszerencsésebb eredménye a közvélemény megnyugtatója volt. Mintegy hónap óta a nemzet óránként várta vagy a megszállást vagy a fölkelést, s annál-fogva kedélye izgatott, gyanakodó volt. Anglia némely részeiben egy nonjuror nem is mutathatá magát a nélkül, hogy bántalomnak ne legyen kitéve. Ha híre ment, hogy valamely házban fegyverek vannak elrejtve, ez elég volt arra, hogy egy dühös csöcselék a kaput elállja. Egy jakab-párti nemes urnak Kentben kastélyát megtámadták, kölcsönös lövöldözés után ostrom alá vették s feldúlták. **) De ily zavarok még nem a leggonoszabb nyilvánulásai valának a láznak, mely az egész társadalmat megragadá. A Fuller bűnhődése februáriusban, úgy látszék, véget vetett ama gyalázatos had mesterkedéseinek, mely Oatest vallá patriarchájának. Több heteken át a közönség valóban az eszélyesség határain tul is hitetlenné vált minden összeesküvés hírek ellenében. Ámde april hóban visszahatás történt. Jöttek a francziák és az irländiak. Ekkor már erős okok szóltak a föltevés mellett, hogy a szigeten árulók léteznek. Mindenkit figyelemmel hallgattak, a ki ily összeesküvőket volt felfödözendő; s hamis tanúk nem hiányozának, kik a dicső alkalmat felhasználják.

*) Baden az egyesült tartományokhoz jun. 7/17 1692.

**) Luttrell.

Egy ily hamis tanút Young Robertnek hittak. Ennek az élettörténete napjainkban annyira áttanulmányoztatott s annyi levele maradt fenn, hogy egész alakja előttünk áll. A jelleme valóban érdekes tanulmány. Születése helye fölött három nemzet vitatkozik egymással. Az angolok ir hangnyomattal ejték ki nevét. Az irek nem büszkélkedve azon szerencsével, hogy őt földijöknek mondassák, azt állították róla, hogy Skócziában született. Bárhol született legyen is, az iránt nem lehet kétség, hogy hol nevelkedett: mert az ő phraseológiája tökéletesen megegyez ama »teagek«-ével, *) a kik ez időben a mi szinpadaink kedvelt bohóczai valának. Ő az állami egyház papjának mondá magát: valósággal csak diakonus volt; s ezt a rangot is csak úgy nyerheté el, hogy tanulmányairól s erkölcsi magaviseletéről hamis bizonyítványokat mutatott elő. Sokkal a forradalom előtt Irland különböző részeiben lelkészkedett; de egy állomáson sem maradt meg sokáig. Egyikéről a botrány miatt kergették el, melyet törvénytelen szerelmeskedése okozott. Egy más helyről oly kölcsönvett lóval ment el, melyet soha sem küldött vissza többé. Egy harmadik helyen kétnejűség miatt ítélték el. Fönnmaradtak levelei, miket ezen alkalommal a cavani börtönből irt. Mindegyik nejét a legborzasztóbb esküvésekkel biztosítá, hogy ő képezi egyedüli tárgyát szerelmének; s ezzel sikerült neki azt elérnie, hogy az egyik fogságában segélyezé, a másik hamis esküvel menté meg a bírák előtt életét. Ezen levelei szolgálnak egyedüli mutatványául amá tanmódszernek, melyet ő a vallásoktatásban követett. Dávidhoz hasonlítja magát, ezen Isten szive szerinti emberhez, a ki mind

*) Az irlandiakra alkalmaztatni szokott gúnynév. F.

házasságtörésben mind gyilkosságban vétkes volt. Kijelenti, hogy megbánta vétkét, kéri a Mindenható bocsánatát, s aztán rábirja kedves ágyasát a Krisztus nevében, hogy hamisan esküdjék. Alig megszabadulva az akasztófától, több éven át kóborolt Anglián és Irlandon át, koldulva, lopva, komédiát játszva, hamisitva, csalva, s különböző nevek alatt került különböző börtönökbe. 1684-ben Buryben ítélték el, mert csalárdul utánzá Sancroft névaláírását, s az ítélet fogságra és bitóra szolt. A tömlöczből a primás irgalmasságához folyamodott. A levél még megolvasható minden eredeti grammatikai és helyesírási hibáival. Az írója elismeri hibáját, ohajtaná, hogy szemei kuttá vál-nának, kijelenti, hogy addig nem lesz nyugta, míg püspöki feloldást nem nyerhet, s halálos gyűlöletet szinlel a dissenterek iránt. S midőn mindezen lelki törődése semmi hatást sem tett, a bünbánó, keserves boszut esküdve Sancroftnak, más tervvel próbálta meg szerencsését. A nyugoti lázadás épen akkor tört ki. A tisztviselők az egész országban nagyon is készek valának minden feljelentést befogadni, mely whigek és nonconformisták ellen intéz-tetett. Young eskü alatt állítá, hogy tudomása van egy Suffolokban szőtt összeesküvésről Jakab király élete ellen, s megnevezett egy peert, több nemes urat, tiz presbyterian papot, mint a terv részeseit. A vádlottak nehányai bíróság elé állítottak; s Young a tanúk között szerepelt, de a történet, melyet elbeszélt, döntő bizonyítékok által hamisnak bizonyult. Mindjárt a forradalom után ismét csalásért ítéltetett el, bitófára állították mintegy negyed vagy ötöd-ször s Newgatebe zárták. Mig ezen börtönében ült, elha-tározá próbát tenni vajon nem lenne-e több szerencséje, ha a jakobiták ellen lépne fel vádlókép semmint volt midőn a

puritánok ellen működött. Legelőször Tillotsonhoz fordult. Egy borzasztó összeesküvést tudott ő felségeik ellen, olyan mélyen rejtőző mint minő világos összeesküvést; s Anglia első emberei közül igen sokan bele vannak vonva. Tillotson kevés hitelt adva bár az ily forrásból jövő értesülésnek, azt hivé mégis, hogy mint a titkos tanács tagjának, letett esküje folytán kötelességében áll e tárgyról Vilmosnál jelentést tenni. Vilmos szokása szerint igen könnyen vette ezt a dolgot. »Meg vagyok győződve« mondá, »hogy ez valami alávalóság; s nem akarom, hogy ily ok miatt bárki is háborgattassék.« Ezen visszautasítás után Young egy időre nyugton maradt. De mikor Vilmos a száraz földön mulatott, s a nemzetet egy francia invasio és egy jakobita fölkelés félelme nyugtalanítá, egy hamis vádló kedvező fogadtatást remélhetett. Maga az esküje egy oly embernek, a ki husz börtönőr előtt annyira ismeretes volt, keveset árt-hatott volna akárkinek is. De Young mester volt egy csselfogásban, mely minden csselfogások közt az ártatlanokra nézve legveszedelmesebb. Ő több éven át kéziratok utánzásából élt s ezen művészetet utóbb olyan tökélyre vitte, hogy a legtapasztaltabb jegyzők, a kik a kéziratok ismeretében legjáratasabbak voltak, a legpontosabb vizsgálat után is alig vehettek észre valami különbséget az ő utánzása és az eredeti közt. Sikerült neki oly kitünő férfiak kézira-tainak egész gyűjteményére szert tenni, a kiknek érzülete gyanús volt. Nehány autographot lopott, néhányat úgy szerzett meg, hogy álnevek alatt tudakozódott holmi szolgálak vagy lelkészek magaviseletéről. Most egy irattal állott elő, a mely, szerinte, a számüzött király visszahe-lyezése céljából kötött szövetekezési szerződést tartal-mazott. Aláírói kötelezték magukat fegyvert ragadni ő

felsége mellett s élve vagy halva hatalmukba ejteni az orániai herceget. Ezen szerződés alá Young oda illeszté a Marlborough, Cornbury, Salisbury, Sancroft és Sprat rochesteri püspök és westminsteri dekán neveit.

Legközelebbi teendője az volt, hogy ezt az okmányt azok egyikének a házába valami rejtett helyre csempéssze be, a kiknek névaláírásaik utánozva valának. Minthogy Young Newgatet nem hagyhatá el, kénytelen volt e célra valamely alárendelt ügynököt használni fel. Választása egy Blachhead nevű nyomorultra esett, a ki korábban hamis eskü miatt elítéltetett s fülei levágattak. A választás nem volt szerencsés; mert Blackhead a hamis tanúságtételre a rosszlelkűségnél egyéb minősítvénynyel nem birt. Nem volt semmi tetszetős rajta. Szava nyers volt. Árulás volt olvasható sárga arcának minden vonásán. Nem birt feltalálással, lélekéberséggel, s alig tudott többet mint ismételve elmondogatni betanult szerepét.

Ez az ember, czinkosai által betanítva, megjelent Sprat palotájában Bromleyben s mint egy bizonyos theologiai tanár meghitt szolgáját vezetteté be ott magát, meghajtott térddel nyujta át egy Young által elmésen szerkesztett levelet s mély tisztelet színlelésével fogadá a püspöki áldást. A szolgák szives látásban részesíték a jövővényt. Elvitték a pinczébe, ott gazdájok egészségére ivott, s azzal mulattatták, hogy megmutassák neki a házat. Nem merték mégis a benső szobák valamelyikébe bevezetni. Blackhead tehát miután hasztalan alkalmatlankodék kéréseivel, hogy csak egy pillanatot vethessen a dolgozó szobába, kénytelen volt beérni azzal, hogy a szövetségi okmányt egy virágtartó edénybe dobta be a konyha melletti fogadó teremben.

Minden így el levén készítve, Young jelentést tön a ministereknél, hogy oly valami közleni valója van, a mi az állam jólétére nézve a legnagyobb fontossággal bír, s komolyan kérte meghallgattatását. Ez a kérelem egy aggálylyal töltött hónapnak legaggályosabb napját szerzé nekik. Tourville éppen akkor ment ki a tengerre. Jakab hadserege hajóra szállt. Londont a tengerész-tisztek rossz érzületéről szállongó hírek tarták izgalomban. A királyné a fölött tanácskozott, vajon elzárassa-e a gyanú alatt állókat, vagy bevárja a hatását egy nyílt hivatkozásnak az ő becsületekre és hazafiságukra. Ily pillanatban a ministerek nem tagadhaták meg a kihallgatását bárkinek a ki azt állítá magáról, hogy becses felvilágosításokat képes adni. Young és czinkosai a titkos tanács elé hivattak. Ott felségsértésről vádolták Marlborough, Cornburyt, Salisbury, Sancroftot és Spratot. Ezen nagy urak, mondá Young, Jakabot felhívták az ország megszállására s megígérték, hogy hozzá csatlakoznak. Az ékeesszó és becsületes rochesteri püspök magára vállalá egy nyilatkozvány szerkesztését, melylyel a nemzetet Vilmos király kormánya ellen volt felbuzdítandó. Az összeesküvők írott szerződés által voltak egymásíránt lekötve. Ez a szerződés, melyet sajátkezüleg aláírtak, megtalálható lesz Bromleyben ha szorgos házmotozás történik. Különösen azt kívánta Young, hogy a kiküldendők a püspök virágtartóit vizsgálják meg.

A ministerek komolyan nyugtalankodtak. A történetet oly részletesen mesélték el; s egy része valóban hihető is volt. Marlborough összeköttetéseit Saint Germainnel jól tudták Caermarthen, Nottingham és Sidney. Cornbury, Marlborough eszköze volt s atyja egy nonjuror és ismeretes összeesküvő. Salisbury pápista volt. Sancroft,

alig néhány hónap óta, látszólag erős okoknál fogva, jött oly gyanuba, hogy a francziákat Anglia megszállására felhivatja. Minden vádlott között legkevesebbé Sprat jelleméhez látszott hozzá férni az, hogy valami kétes vállalatba bocsátkozzék. Nem volt benne sem lelkesültség, sem szilárdság. Ugy nagyravágyását mint pártszellemét tetteleg mindig féken tartá a kényelem szeretete és saját biztonságáról való gondoskodása. Részes volt ő némely bűnös visszaélésben, azon reményben, hogy Jakab kedvezését megnyeri magának, benne volt a magas bizottságban, hozzájárult ezen ítélőszék nem egy igazságtalan ítéletéhez, s reszkető kézzel és gyenge hangon olvasá fel az apátság karzatán a Jakab Declaratióját. De tovább aztán nem ment. Mihelyt azt kezdték suttogni, hogy Anglia polgári és egyházi alkotmánya rendkívüli eszközök által fogna kivivatni, ő azonnal lemondott a hatalomról, melyet két évig törvény ellen gyakorolt és sietett megkötni a maga békéjét pap testvéreivel. A conventben a kormányzóság mellett szavazott, de az esküt habozás nélkül letette, jelentékeny része volt az új fejedelem megkoronáztatásában; s a november ötödikén elmondadni szokott nyilvános ima szövegébe ügyes kézzel beigtatá ama szavakat, a melyekben az egyház hálája fejeztetik ki, hogy ama napon egy nagy veszedelemtől szabadult meg.*) Ilyen ember, ellátva tisztességes jövedelemmel, üléssel a lordok házában, s Bromley szilfái között egy kellemes lakással, egy másikkal meg a Westminster zárdafalai közt, valóban nem arra való volt, hogy magát a vértanúságnak vesse alá. Ő ugyan nem a legjobb lábon állt a kormánynyal. Mert a mi a saját kényelméről és

*) Gutch : Collectanea curiosa.

nyugalmáról való gondoskodáson kívül legnagyobb befolyást gyakorolt nyilvános magatartására, az a puritánok elleni gyűlölete volt, oly gyűlölet, melynek kútforrása nem a vakbuzgóság, hanem az epicureismus volt. Ezek szigorúsága mintegy szemrehányás volt az ő puha és kéjelmes élete ellen; phraseológiájuk boszantá az ő fényűzésre hajló izlését; és a hol azok voltak érdekelve, ott természetes jó kedve mindjárt elhagyá. A nonconformistákat utálván ő mint mondá, nem volt alkalmas arra, hogy nagyon buzgólkodjék egy oly fejedelem mellett, a kit a non-conformisták pártfogójuknak tekintettek. De Sprat hibái untig elég biztosítást nyujtának az iránt, hogy csupán Vilmos elleni neheztelésből nem fog Jakab visszahozására valamely összeesküvésbe bocsátkozni. Hogy Young miért szánta egy veszélyes vállalat legveszélyesb részét épen egy oly igen hajlékony, ovatos és magáravigyázó embernek, azt nehéz volna megmondani.

Az első lépés, melyet a ministerek tettek, az volt, hogy Marlborough a Towerba küldötték. Ő mindenk fölött legfélelmesb volt a vádlott egyének közt; s az, hogy Saint Germainnel áruoló levelezésben áll, oly tény volt, a melynek igazvoltáról, akár esküdött hamisan Young, akár nem, a királynő és tanácsosai teljesen meg voltak győződve. A titkostanács egyik jegyzője s több követ küldetett Bromleybe egy Nottinghamtól aláírt parancscsal. Sprat őrizet alá tétetett. Minden szobáját kikutatták, a melyekben észszerűleg föltehető volt, hogy rejtve tartson valamely fontos okiratot, a könyvtárt, az éttermet, az öltözőt, a hálósobát és hozzátartozó benyilókat. Írásait szigorúan átvizsgálták. Sok jó prózát találtak, s alkalmasint néhány rossz verset, de semmi hazaárulást. A

küldöttek belenéztek minden virágédénybe, de hasztalan. Eszökbe sem jutott betekinteni abba a szobába, a melyben Blachhead a szerződést elrejté, mert az a szoba közelebb volt a szolgák lakosztályaihoz és nem is igen használtatott a püspök avagy családja által. Az eljáró tisztviselők visszatértek Londonba az ő foglyukkal ugyan, de azon okirat nélkül, a mely ha megtaláltatik, vészessé vált volna reá nézve.

Késő éjjel hozták be Westminsterbe s megengedték neki, hogy az ő dekáni lakában háljon. Könyves szekrényeit és ládáit mind kifürkészték; és öröket állítottak hálószobája ajtajához oly utasítással mégis, hogy az illedelmet megtartsák s a családot ne háborgassák.

Másnap a titkos tanács elé vezetteték. A kihallgatást Nottingham nagy emberszeretettel és udvariassággal vezeté. A püspök, teljes ártatlansága tudatában, szilárdul és mérséklettel állta meg helyét. Nem emelt panaszt. »Alávetem magam,« mondá ő, »az állam tekinteteinek a féltékenység és veszély e napjaiban, a melyeket élünk.« Kérdezték, vajon készített-e vagy adott-e ki egy nyilatkozatot Jakab király mellett, vajon állott-e valami levelezésben Francziaországgal, vajon aláírt-e valamely honáruló szövetségi szerződést és vajon van-e tudomása egy ilyenről. Mindezen kérdésekre ő, a szoros igazsághoz képest, tagadólag felelt, keresztyéni és püspöki szavára. Visszavitetett az ő dekaniájára. Tiznapig tartóztaták ottan könnyű őrizet alatt s azután, semmi sem fedeztetvén föl ellene, a mi bűnvádra vezethetne, vissza eresztették Bromleybe.

Az alatt a hamis vádlók egy új tervet főztek ki. Blachhead ismét ellátogatott Bromleybe és sikerült neki a

koholt szerződést elvenni onnét, a hová rejtette volt s visszavinni Younghoz. A Young egyik felesége aztán elvitte azt az államtitkár hivatalába s ott egy mesét mondott el róla a férje feltalálása szerint, hogy megmagyarázza mikép került egy oly nagy fontosságú iromány az ő kezébe. De nem volt oly könnyű most rászedni a minisztereket, mint néhány nappal az előtt. A la hoguei ütközet véget vetett minden megszállástól való félelemnek. Nottingham tehát, a helyett, hogy egy idézőlevelet küldene Bromleybe, csak egyszerűen felkérte Spratot, hogy beszélni akarna vele Whitehallban. A meghívásnak ez készséggel engedett és a vádlott főpap szembe állítaték Backheaddel a tanács színe előtt. Ekkor napfényre jött az igazság. A püspök visszaemlékezett silány kinézésére és hangjára annak az embernek, a ki térdelve kérte püspöki áldását. A püspök titoknoka megerősíté ura állításait. A hamis tanú csakhamar elveszté lélekjelenlétét. A képe bár mindig halavány, most borzasztóan sáppadtá lőn. Szava máskor is rekedt, most már csak suttogott. A titkos tanácsosok észrevéve zavarát, élesen keresztül kasul kérdezgették őt. Kérdéseikre egy ideig az ő betanult eredeti szerepének szószerinti ismétелgetéseivel felelt. Utoljára belátta, hogy nincs más módja a kibontakozásnak mint bevallani vétkét. Beismeré, hogy hazug módon adta elő bromleyi látogatását és sok kitérés után elmondá, mikép rejté el a szövetségi okmányt s mikép vivé el azt újra rejtett helyéről, s megvallá, hogy ő Young által volt küldve.

Ekkor a két bűntárs szembesítették egymással. Young emelt homlokkal tagadott mindent. Mitsem tudott

a virágédényekről. »Ha ez úgy van« mondák egyszerre Nothingham és Sidney, »miért adá ön azon különös utasítást, hogy Bromleyben a virágédényeket vizsgálják meg?« Soha sem adtam ilyen utasítást« válaszolt Young. Erre az egész gyűlés felindult. »Hogy meri ezt mondani? Mi mindnyájan emlékezünk reá.« Ekkor a ficzkó felegyenesedett s oly szemtelenséggel, melyet egy Oates megirigyelhetett volna, felkiáltott. »Ez a rejtély nem egyéb mint egy cselszövénye a püspöknek és Blackheadnek. A püspök vonta bele Blackheadet, s ketten együtt csinálták az összeküvést.« Ez már nagyon sok volt. Az egész gyülekezeten egy gúny mosoly vonult végig s mindnyájan fölemelték kezeiket. »Ember« kiálta Caermarthen, »azt akarnád velünk elhitetni, hogy a püspök készakarva tette olyan helyre ezt az irományt, ahol a mi küldötteinknek azt, tiz eset közül kilenczszer, meg kelle találniok, ha pedig megtalálják, ő akasztófára kerül?«

A hamis vádlók őrizet alá vétettek. A püspök, köszönetét nyilvánítva a ministereknek az ő tiszta és becsületes eljárásukért, elbucsuzott tőlök. Az előszobában egy csapat embert látott, bámulva Youngot, míg ez a bámészkodást egy oly ember derűlségével türte, a ki szokva volt még nagyobb tömegekre nézni le Angliá bitófáiról. »Young« monda Sprat, »önnek a lelkiismerete kell hogy azt sugja, hogy ön kegyetlenül megbántott engem. Saját magáért igen sajnálom, hogy tagadásba akarja venni azt, a mit társa bevallott.« »Bevallott!« kiálta Young; »nem, nincs még minden bevallva; s ön ezt kárára fogja még tapasztalni. Itt uram, nem kevesebb mint főbenjáró perről van szó. Ha a parliament együtt lesz, ön többet fog hallani rólam« »Isten adjon önnek bünbánatot,« válaszolt a

püspök. »Mert, attól függ az önt sokkal nagyobb mértékben fenyegetőítélet, mint az engem fenyegető perbe foganatás.«*)

Kétszer huszonnégyszáz órával eme borzasztó csalás fölfedezése után hivatott a korlát elé Marlborough. Ennek Young és Blackhead megbecsülhetetlen szolgálatot tettek. Hogy ő éppen egy olyan vétkes vállalatban volt érdekelve, mint minőről most hamisan vádoltaték és hogy a kormány erkölcsileg meg volt győződve az ő vétkességéről, az ma már bizonyos. De kortársai nem birtak az ő árulásáról oly bizonytékokkal, mint minőkkel mi birunk. Ők csak azt tudták, hogy olyanról vádoltatott, a miben ártatlan volt, hogy csalást és hamis esküt használtak megrontására, s hogy ezen mesterkedések miatt néhány hetet a Towerban kelle töltenie. A közvélemény természetesen összezavará az ő kegyvesztését elzáratásával. Elegendő ok nélkül záratott el. Minden értesülés teljes hiányában nem kelle-e azt hinni, hogy kegyvesztése is szintoly ok nélküli volt? Annyi bizonyos hogy májusban egy minden alapot nélkülöző alávaló rágalom miatt, mint vétkessel, bántak vele. Nem volt-e hihető, hogy januáriusban szintoly rágalom fosztá őt meg ura jóakaratótól?

Young segédforrásai még nem valának kimerítve. Mihelyt átvitték őt Whitehallból Newgatebe, hozzáfogott egy új terv koholásához s új czinkostársat keresett. Egy Holland nevezetű emberhez fordult, a ki a legnagyobb szegénységben élt. Soha sem volt, mondá Young, ilyen aranyat

*) Ezen összeesküvés leírását főleg Sprat jelentéséből vettem. (Relation of the late Wicked Contrivance of Stephen Blackhead and Robert Young. 1692.) Nyelvünkben (t. i. angolban. F.) vajmi kevés jobb elbeszélés található ennél.

érő alkalom. Egy bátor, ügyes ficzkó ötszáz fontra könnyen tehet szert. Hollandnak ötszáz font mesés összegnek látszék. Mit kell érte tenni? kérde. Semmit, mondák neki, csak igazat beszélni, az az hogy lényegében igazat, egy kissé felruházva és kiszínezve. Létezett valóban egy összeesküvés, s ez be is lett volna bizonyítva, ha Blackhead nem lett volna megvesztegetve. Az ő elpártolása szükségessé teszi a hazugsághoz való folyamodást. »Önnek meg kell esküdni, hogy ön és én egy hátulsó szobában voltunk a lépcső alatt a »tengeri rák«nál Southwarkban. Nehány ember oda jött hozzánk. Jelszót kelle mondaniok, hogy bebocsáttassanak. Mind fehér kelméjű köpönyegekbe voltak öltözve. A frigszerződést a mi jelenlétünkben irták alá. Aztán mindegyik befizette a maga egy shillingjét és eltávozott. Ön pedig kész legyen felismerni azonosságát Marlborough lordnak és a rochesteri püspöknek, mint az ott jelen voltak közül valóknak. »Hogyan ismerjem fel őket?« Kérdé Holland, »Soha sem láttam őket.« »Iparkodjék ön meglátni őket« felelt a kisértő »mihelyt csak teheti. A püspök az apátságban lesz látható. Valaki az udvar köréből megmutatja az én Marlborough lordomat.« Holland azonnal Whitehallba ment s elmondta ezt a párbeszédet Nottinghamnek Oates szerencsétlen utánzója most a kormány rendeletéből, üldözőbe vétetett hamis eskü, hamisesküre csábítás és csalás miatt. Elitelték, bezárták, ismételve bitófához állították, a mivel vajmi keveset törődött, s oly gyáva megadással vette mindezt, a minő ritkán fordult elő. *) Bünhödése után több éven át az apró tolvajok, aranyhámozók, és

*) Baden, a szövetséges rendekhez, feb. 14/24, 1693.

a fővárost nyugtalanító egyébcshalók társaságában lappangott. Utoljára, 1700-ban ismét felmerült a homályból s száználmas érdeklődést keltett maga iránt. Hirlapokban volt olvasható a tudósítás, hogy Young Robert, pap, egykor hires ember, pénzhamisitással vádoltatott, vétkesnek találtatott s végre, hogy a tisztelendő ur Tyburnban felakasztatott, s hogy vezeklésével a nézők nagy tömegére fölötte épületes hatást tett.*)

*) Postman apr. 13. és 20. 1700; Postboy apr. 18; Flying Post apr. 20.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 49.691/19.57 H. SZ.